

TÉRKÖZÖK // IDŐKÖZÖK

Emlékezet és felejtés
a magyar kultúrában

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

Térközök // Időközök
Emlékezet és felejtés a magyar kultúrában

A doktoriskolák

VII. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai

(Sopron–Eisenstadt, 2022. augusztus 31. – szeptember 3.)

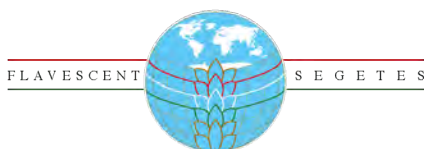
TÉRKÖZÖK // IDŐKÖZÖK

Emlékezet és felejtés a magyar kultúrában

*A doktoriskolák
VII. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának
előadásai*

(Sopron–Eisenstadt, 2022. augusztus 31. – szeptember 3.)

Szerkesztette
Bene Sándor, Bíró Csilla és Dobos István

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
Budapest, 2026

A kötet megjelenését támogatta a Batthyány Lajos Alapítvány

© A kötet szerzői, 2026

ISBN 978-615-5309-17-5
ISBN (pdf) 978-615-5309-18-2

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
---------------------	---

Nyelvtudomány

COSTANZA PENNA The Székely Alphabet: Between Resistance and Inclusion, Between Memory and Forgetfulness – The Possible Influence of the Latin Alphabet on the Székely Alphabet.....	15
ILLÉS DÁNIEL A nyelvi norma vizsgálata a szlovákiai magyar nyelvhasználatban formális helyzetben	31

Irodalomtudomány

FÜLÖP ANNA A katekizmus mint az oktatás és nevelés eszköze Bornemisza Péter <i>Foliopostillájában</i>	45
MARTIN SUKALIĆ A romantikus útleírások fizikai és irodalmi határai Horvátországban és Magyarországon – Ivan Kukuljević Sakcinski <i>Úti emlékei</i> és Kazinczy Ferenc <i>Erdélyi levelei</i> mint az identitáserősítés eszközei	59
HURSÁN SZABOLCS Nyelvtanulás, nyelvhasználat és kommunikáció gróf Batthyány II. Ádámné Strattmann Eleonóra (1672–1741) fiainak neveltetésében.....	71
SIMONA NICOLOSI 1920 és 1947 – a közösségi emlékezet két töréspontja a magyar és az olasz irodalom tükrében.....	81
LUDMÁN KATALIN Egy „dilettáns” életútja és műveltsége – Adalékok Hajnóczy Péter (1942–1981) életrajzához.....	91
FLAVIUS KYRILL BLUME Realität und Fiktionalität in der ungarischen Holocaustliteratur von Miklós Nyiszli bis <i>Saul fia</i>	117
KÉRY ANNA LILLA „Rokonsági közös emlékezetünk” – Műfajpoétika és narratív technika összefüggései Závada Pál <i>Hajó a ködben</i> című regényében.....	133
CSÁSZÁR IRMA TÍMEA Tér- és időközök a képregényben – (Múlt)narratíva egy multikulturális képregényben	143

ZÁMBÓ BIANKA	
Permanens rekontextualizálás mint emlékezési forma Tandori Dezső rajzverseiben.....	155
BONIFERTNÉ BODROGHI CSILLA	
Az emlékezés útvesztői – Trauma, nyelv és idő Danyi Zoltán <i>A rózsákról</i> című regényében.....	165

Történettudomány

NAGY ÁDÁM	
A dualizmus kori parlamenti képviselők kollektív emlékezete a szomszédos országokban.....	179
ENIKŐ TÓTH	
Győző Czigler and the Liberal Party – Correlations Between the Perception of an Architect and Changes in the Political System.....	199
GULYÁS KRISTÓF	
Társadalmi traumák megjelenése és meg nem jelenése a mosonmagyaróvári közterületnevekben a 20. század folyamán.....	215
KLOIBER ALEXANDRA	
Kisajátított emlékezet (?) – A páneurópai piknik öröksége.....	227

Néprajztudomány

EMESE LENGYEL	
The Memory of the Gypsy First Violinist János Bihari on the Operetta Stage.....	237
TÓTH MÁRIA ORSOLYA	
A marosludasi telepes családok élete az emlékezetben a telepítéstől (1903–1905) az 1989-es rendszerváltásig.....	249
KERSTIN ISTVANITS	
Die Rolle des Raumes im Schaffen von Róza Csulak.....	271

Zenetudomány

LIPTÁK DÁNIEL	
Egy elfeledett magyar népzene kutatói pálya – Dincsér Oszkár emigrációja (1945–1977).....	287
MURVAI-BŐKE GABRIELLA	
A Honvéd Központi Együttes emlékezetpolitikája évfordulóik tükrében.....	307
<i>A kötet szerzői</i>	317
<i>Névmutató</i>	323

ELŐSZÓ

A tudományos tanácskozások többsége saját koruk múló eseménye marad; az előadások emléke idővel a tanulmánykötetek lapjaira húzódik vissza. Ritka az a konferenciasorozat, amely hosszabb időtávlatból szemlélve már nem pusztán egymást követő rendezvények halmazának látszik, hanem olyan következetesen építkező szakmai műhelynek, amely a bölcsészettudomány szemléleti fordulataira átgondolt válaszokat adott, és ezeket a magyar kultúra kutatásának időszerű feladatai felől gondolta tovább. A Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság 2005-ben útjára indított vállalkozása ilyen iskolateremtő kezdeményezés. Termékeny elképzelésnek bizonyult a kiválasztott témák heurisztikus kérdésként történő körvonalazása, melynek köszönhetően a doktorjelölti konferenciák az együtt gondolkodás felfedezésre ösztönző eseményeivé váltak.

A rendezvény kezdettől fogva több volt mint a PhD-hallgatók bemutatkozásának fóruma. Minden alkalommal olyan átfogó elméleti kérdéseket vetett fel, amelyek képesek voltak közös gondolkodásra hívni a történettudomány, az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, a néprajz, a művészettörténet és a kultúratudomány fiatal kutatóit. Ennek a tudatos szervezőelvnek köszönhetően fokozatosan a magyarágtudomány egyik legjelentősebb szakmaközi fórumává vált.

Már az első összefoglaló (*A magyarágtudomány műhelyei*, Budapest, 2005)¹ jelezte azt a szemléleti fordulatot, amely később az egész programot meghatározta. A hangsúly a tudományterületek közötti kapcsolatok feltárására helyeződött, nem pedig azok elkülönítésére. A magyarágtudomány nem lezárt szakterületként, hanem folyamatosan újraértelmezett elméleti térként jelent meg, amely saját módszereire és önértelmezésére is kritikai távlatból tekintett. Igazolódott, hogy az önmagára találás előfeltétele a távolsághoz: más távlat, a másik távlata is szükséges ahhoz, hogy a magyarágtudomány folyamatosan újrateemtse önmagát.

A második találkozó (*A magyarágtudományok önértelmezései*, 2008)² tovább mélyítette ezt az önreflexív szemléletet. A tudományos önvizsgálat, a szakmai önzonosság és a magyarágtudomány fogalmának újragondolása olyan kérdésekké váltak, amelyek a következő évek magyar irodalom- és kultúratudományi perspektíváit is áthatották. Az előadások azt a hermeneutikai felismerést állították előtérbe, hogy minden tudományos megközelítés a saját történeti és kulturális előfeltételei között jön

1 A konferencia előadásai és absztraktjai elektronikus formában hozzáférhetők a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság honlapján: <https://hungarologia.net/esemenyek/conferences-and-congresses/doktoriskolak-konferenciai/magyar-a-magyaragatudomany-mu-helyei-a-doktoriskolak-i-konferenciajanak-kiadvanyai/>

2 A konferencia anyaga hálózati kiadvány formájában jelent meg: Dobos István és Bene Sándor (szerk.), *A magyarágtudományok önértelmezései: A doktoriskolák II. nemzetközi konferenciája, Budapest, 2008. augusztus 22–24.* (Budapest: Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2009), <https://mek.oszk.hu/07600/07689/> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

létre, így a kutatás tárgya és módszere kölcsönösen alakítja egymást. Ennek szellemében fiatal kutatóink azoknak az örökölt fogalmaknak a felülvizsgálatára is vállalkoztak, amelyek alapvetően meghatározták a gondolkodást a magyarságtudományról a 20. században.

A harmadik rendezvény (*Határátlépések*, Kolozsvár, 2011)³ a határ fogalmát állította a vizsgálódás középpontjába. A térbeli, nyelvi, kulturális és tudományterületek közötti választóvonalak szerepének és hatástörténetének elemzése akkor újszerűnek számított a hazai bölcsészettudományban. A kiírás szellemiségéhez híven a határ átlépésére helyeződött a hangsúly, amikor a határ olyan küszöbbé válik, amely nem elválaszt, hanem összekapcsol, így az áthidalhatatlan ellentétek helyére a fokozati különbségek kerülnek. Ez a szemléletmód a kölcsönösség új formái számára kínált esélyt és lehetőséget, egyúttal érzékenyen reagált arra a nemzetközi elméleti fordulatra, amely a kulturális közvetítés és a köztes identitások vizsgálata felé irányította a figyelmet. A határ ennek nyomán már nem elválasztó vonalként, hanem a kulturális találkozások termékeny területeként nyert értelmet.

A következő szakmai fórum (*Válság és kultúra*, Budapest, 2013)⁴ tovább tágította ezt az értelmezési keretet. A válság fogalma itt már nem csupán történeti eseményekre vagy politikai töréspontokra vonatkozott, hanem az irodalmi, nyelvi és kulturális rendszerek működésének alapvető kategóriájává vált. A témaválasztás megelőlegezte azt a szemléletet, amely később az ellenálló képesség, az alkalmazkodás és a kulturális változás kutatásának meghatározó irányává vált. A konferencia sokoldalúan igazolta az eredendően válsághelyzetben született magyarságtudományok létjogosultságát: az alkotó szellem megújulásának elsődleges forrása az anyanyelv. Az irodalom és a nemzeti tudományok a beszéd, az írás, s a megértés kultúráját gondozzák és fejlesztik, ami által jelentős mértékben hozzájárulnak az élet minőségének a javításához, az együttműködés, a kapcsolattartás kultúrájának az elmélyítéséhez, s végső soron a gazdaság értékkeremtő hatékonyságának a növeléséhez is.

Az ötödik tudományos tanácskozás (*Időértelmezések a magyarságtudományokban*, Pécs, 2015)⁵ az időbeliség kutatásának új irányaihoz kapcsolódott. Az idő nem pusztán időrendi keretként, hanem olyan kulturális jelentésképző tényezőként jelent meg,

3 Hálózati kiadvány: Dobos István és Bene Sándor (szerk.), *Határátlépések: A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája, Kolozsvár, 2010. augusztus 26–27.* (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2011), <https://mek.oszk.hu/09700/09720/> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

4 Bene Sándor és Dobos István (szerk.), *Válság és kultúra: A doktoriskolák IV. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai* (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2015), 472 l. Hálózaton: <https://mek.oszk.hu/17300/17392/> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

5 A konferencia anyagából megjelent kötet címe: Bene Sándor és Dobos István (szerk.), *Az idő alakzatai és időtapasztalat a magyarságtudományokban: A doktoriskolák V. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának előadásai, Pécs, 2015. augusztus 27–28.* (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2017), 362 l. Hálózaton: <https://mek.oszk.hu/17400/17463/> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

amely meghatározza az önazonosságot, a történeti tudatot és az irodalmi elbeszélések szerveződését. A nézőpontfüggőség és az időbeliség összefüggése, a tapasztalati tér és a várakozási horizont kölcsönhatása új kapcsolatokat teremtett a történettudomány, az elbeszéléselemélet, a nyelvtörténet és a kultúraelmélet között.

A bécsi ülésszak (*Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában*, 2019)⁶ érdeklődésének középpontjában a hagyomány értelmezésének kérdése állt. Milyen jellegzetes tradíciófelfogások határozták meg a magyar kultúrát? Az örökség valamiféle *adottság, vagy elvégzendő tevékenység?* A téma megjelölése már egyértelműen a kulturális emlékezet nemzetközi kutatása felé nyitott. A folytonosság és a törés kettőssége a történeti gondolkodás egyik alapvető kérdéseként fogalmazódott meg, miközben a diszkusszió a különböző korszakok, nyelvek és tudományterületek közötti párbeszédet állította előtérbe. A megszakítottság ebből a távlatból már nem pusztán veszteséget jelentett, hanem új kulturális jelentések kialakulásának a feltételévé vált.

Ebbe a szervesen kibontakozó gondolati ívbe illeszkedik a jelen kötet alapjául szolgáló soproni–kismartoni eszmecsere is. Az *Emlékezet és felejtés a magyar kultúrában: Térközök–időközök* cím nem csupán új témát jelöl ki, hanem összegzi az előző összejövetelek központi kérdésfelvetéseit. Az önértelmezés, a határ, a válság, az idő és a folytonosság dilemmái itt az emlékezet fogalmában kapcsolódnak össze. Az emlékezet egyszerre feltételezi az időbeliséget, a térbeliséget, a kulturális önazonosságot és a történeti megszakítottság tapasztalatát. Önértelmezés csak emlékezet révén lehetséges; a határok emlékezetközösségeket választanak el vagy kapcsolnak össze; a válság az emlékezet megszakítottságának tapasztalata; az idő az emlékezés közege; a folytonosság és a megszakítottság pedig az emlékezés alapvető működési módja. Az ülésszak tematikája ezért nem lezárja, hanem összegzi és új összefüggésrendbe helyezi az elmúlt húsz év tudományos kérdésfelvetéseit.

A konferenciasorozatra visszatekintve jól látható, hogy a témaválasztások rezonáltak a bölcsészettudományok elméleti mozgásaira és hangsúlyeltolódásaira, az így született felismeréseket pedig a magyar kultúra sajátos kutatási területein is termékenyen hasznosították. A jelen kötet megjelenése előtt, 2025-ben *Korszakképzés a magyarságtudományokban* címmel Nyitrán megrendezett legutóbbi nemzetközi szimpóziumunk⁷ alapvetően arra a kérdésre kereste a választ, hogy a magyarságtudományok egyes részdiszciplínái milyen előfeltevésekre építve alkották meg saját „korszakaikat”. Miféle határképzetek jellemzik a magyarságtudományok önszemléletét?

Az egymásra épülő doktorjelölti konferenciák jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar irodalomtudomány és a magyarságtudomány egésze nyitottabbá vált a hermeneutikai, kultúratudományi és emlékezetkutatási megközelítések iránt. Az *első*

6 Bene Sándor és Dobos István (szerk.), *Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában: A doktoriskolák VI. nemzetközi magyarságtudományi konferenciája*, Bécs, 2019. szeptember 5–6. (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2022), 664 l. Hálózaton: <https://mek.oszk.hu/23300/23373/> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

7 A konferencia programfüzete és megjelenésre váró előadásainak absztraktjai a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság honlapján: <https://hungarologia.net/esemenyek/konferencs-and-congresses/doktoriskolak-konferenciai/> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

húsz év ebből a szempontból jóval több mint intézménytörténeti időszak: a kortárs magyar bölcsészettudomány elmúlt két évtizedének egyik meghatározó fejezetét alkotja.

A doktoriskolák VII. nemzetközi magyarságtudományi konferenciájának 2022. augusztus 31. és szeptember 3. között Sopron és Kismarton (Eisenstadt) adott otthont. Már a helyszínválasztás is jelképes jelentőségű volt: a magyar–osztrák határtérség kulturális öröksége, történelmi rétegzettség és sokszólamú hagyománya szemléletesen jelenítette meg azt a közép-európai tapasztalatot, amelyet a tanácskozás központi témája – *Emlékezet és felejtés a magyar kultúrában: Térközök–időközök* – elméleti vizsgálat tárgyává kívánt tenni.

A találkozó felhívása abból az alapvető felismerésből indult ki, hogy a közép-európai térség történelmi tudatát nem lezárt korszakok, hanem elnyújtott átmenetek, egymásra rakódó történelmi traumák és párhuzamos emlékezeti mintázatok alakítják. A történelmi Magyarország felbomlása, a 20. század politikai fordulópontjai, valamint a társadalmi és kulturális törésvonalak olyan emlékezeti közeget teremtettek, amelyben a múlt feldolgozása és a felejtés folyamatai egyaránt meghatározóak. Az emlékezet így nem csupán történeti vagy lélektani kategória, hanem a kulturális önértelmezés egyik alapvető szervezőelve, mely a nyelvi, irodalmi, művészeti és társadalmi jelenségek vizsgálatában egyaránt lényeges szerepet játszik.

A szerzők eltérő módszertani megközelítései és vizsgálati tárgyai ellenére a kötet egységét az a felismerés teremti meg, hogy az egyéni és közösségi emlékezet nem csupán a múlt megőrzésének eszköze, hanem az identitás, a kulturális örökség és a társadalmi önértelmezés alakító tényezője is. A tanulmányok ennek megfelelően nem elszigetelt részterületeket mutatnak be, hanem egymással párbeszédet folytató kutatási eredményeket.

A nyelvtudományi fejezet a nyelv és az emlékezet kapcsolatát vizsgálja a székegy írás történeti és kulturális jelentőségétől a nyelvi norma kérdéséig. Az irodalomtudományi írások széles idő- és műfaji horizontot ölelnek fel: a romantikus útleírásoktól és a holokauszt irodalmi reprezentációitól kezdve a kortárs magyar prózáig, a képregényig és Tandori Dezső életművéig azt elemzik, miként jelenik meg az emlékezés irodalmi kifejezőmódokban és poétikai szerkezetekben. A történettudományi tanulmányok a kollektív emlékezet politikai és társadalmi dimenzióit tárják fel, legyen szó parlamenti képviselők utóéletéről, városi emlékezhelyekről vagy a dualizmus kori politikai kultúra összefüggéseiről. A néprajzi írások a helyi közösségek emlékezetének működését, a telepese családok történetét és a tér kulturális jelentését vizsgálják, míg a zenetudományi fejezet a zenei örökség, az emlékezetpolitika és az elfeledett kutatói életművek összefüggéseire irányítja a figyelmet.

A kötet egyik legnagyobb erénye az interdiszciplináris szemlélet következetes érvényesítése. Az egyes tanulmányok saját tudományterületük módszereit alkalmazzák, ugyanakkor számos ponton kapcsolódnak egymáshoz, ami lehetővé teszi az emlékezet jelenségének több szempontú értelmezését. A szerzők nem pusztán új forrásokat vonnak be kutatásaikba, hanem új kérdésfelvetésekkel is gazdagítják az emlékezetkutatás nemzetközi és hazai szakirodalmát. Külön figyelmet érdemel a kiadvány többnyelvű

jellege, amely nemcsak szélesebb tudományos közönség megszólítását teszi lehetővé, hanem jól tükrözi a közép-európai kulturális kapcsolatok sokszínűségét is.

Az elmúlt évtizedekben a kulturális emlékezet kutatása a nemzetközi bölcsészettudomány egyik legtermékenyebb irányzatává vált. A *memory studies* tudományközi eredményei alapvetően alakították át a történeti, irodalmi és kulturális jelenségek értelmezési lehetőségeit. A magyarságtudomány számára ezek a megközelítések különösen termékenynek bizonyultak, hiszen művelődésünk történetét a határhelyzetek, a nyelvi és kulturális sokféleség, valamint az eltérő emlékezetközösségek együttélése rendkívül összetett kutatási területté teszi.

Összességében a kötet jelentős tudományos vállalkozás, amely sikeresen kapcsolja össze a különböző humán tudományterületek művelőit egy közös téma, az emlékezet kutatása köré. Az írások módszertani sokfélesége és a vizsgált kérdések időszerűsége egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy a tanulmánygyűjtemény értékes forrásként szolgáljon a nyelv-, irodalom-, történelem-, néprajz- és zenetudomány művelői számára.

Végző következtetésként azt lehet levonni ebből a sokrétű tanulmánykötetből, hogy a hagyomány tudatos elsajátítása fejleszti történelmi érzékünket, s közelebb visz a múlt időszerűségének felismeréséhez. Azt a belátást mélyíti el, hogy a hagyomány jelentése elkerülhetetlenül ki van szolgáltatva a történetiségnek: a jelen a múltat mindig átírja.

A doktoriskolák VII. magyarságtudományi konferenciájából született mű nemcsak új kutatási eredményeket közöl, hanem további tudományos párbeszédre is ösztönöz, ezért méltán tarthat számot a hazai és nemzetközi szakmai közösség érdeklődésére.

Dobos István

a Nemzetközi Magyarságtudományi
Társaság alelnöke

NYELVTUDOMÁNY

COSTANZA PENNA

THE SZÉKELY ALPHABET: BETWEEN RESISTANCE AND INCLUSION, BETWEEN MEMORY AND FORGETFULNESS

The Possible Influence of the Latin Alphabet on the Székely Alphabet

The formation of a cultural identity is a long process which involves different aspects and requires a lot of time in a circle of continuous renovation and redefinition. Hungary and its culture show up as an incredible subject in this regard, especially linguistically speaking. While the Hungarian language has represented for its speaking community a bulwark and a stronghold for its identity, the writing issue appears to be intriguing and fascinating at the same time instead.

There isn't evidence that the Magyars already had a writing system when they settled in the Carpathian Basin. The date 895 AD is generally considered the "Big Bang" of the Hungarian people. The moment in which they settled in the Carpathian Basin changing the structure of their society from nomadism to sedentarism is the formal moment from which the Hungarians started to be integrated in the European fabric and to have a weight in its political chessboard. This inclusion brought the adoption of the main writing systems of that time: the Greek one and the Latin one. As a matter of fact, once settled in Pannonia, Hungarians inevitably got in touch with the neighbouring power: Christianity. On the West the Catholic world, on the East the Byzantines. Byzantium had a very important role in the formation of the Hungarian state during the earliest stage. This influence was not simply political but also cultural and linguistic too considering that the oldest written testimonial of Hungarian origin – the so called "Veszprémvölgyi apácák adománylevele" or "The deed of gift of the Monastery of Veszprém Valley" – which help us to reconstruct the language of that time is written using the Greek alphabet. Later in the Middle Age the progressive orientation towards the West, culminating with the coronation of king István, brought a massive Westernization and Latinization on the Magyar country which impacted

on many aspects, including the writing system. At that time the writing, conveyed by the monasteries and the court, used exclusively the Latin alphabet, which started to be adapted to the Hungarian language. As a matter of fact, the arrival of Latin brought a new social division: the extensive use of writing by the Church, held almost exclusively, if not exclusively by men of the clergy, ended up creating in the Magyar society a literate layer on one hand (the clergy) and a sub-literate layer on the other. In the sub-literate layer there were both the lords and the peasants.¹ On a sociolinguistic level this will have important consequences. Compared to the rest of Europe, the Latin in Hungary did not come into contact with the language spoken by the Hungarians but was imposed from above. This means that all Hungarians remained united and continued speaking their language. Preaching the Catholic Word to the Hungarian population was actually problematic: the Hungarians could not understand Latin. If the Hungarians had already had a writing system, the Church could not have used it as it would have been branded a barbarian tool so the Latin alphabet was the only possible solution but the clergy necessarily had to use Hungarian to break through Hungarian society. Therefore, alongside texts in Latin, works written in Hungarian began to be created but using the Latin alphabet. Therefore from the 11th century onwards written documents in Hungarian using the Latin alphabet started to appear. The “Tihanyi apátság alapítólevele” – or “charter of foundation of the abbey of Tihany” – and the “Halotti beszéd és könyörgés” – or “Funeral Sermon and Prayer” – are the most important examples in the Hungarian written tradition. The first one, datable around the 1055, contains several Hungarian words and the first attested Hungarian sentence; the second one dates to the end of the 12th century. The most interesting thing to notice in these documents is that these were written down using the Latin alphabet which was inadequate for the phonetic inventory of the Hungarian language. The traditional letters of the alphabet were insufficient to reproduce all the phonemes of the Hungarian language like those today represented by graphemes such as *á, ly, ny, ty* or *é*. The reading of these texts is actually difficult even for Hungarians themselves, not only for the archaic language but also because the correspondence between the Latin graphemes and the phonemes Hungarian is not clear. Therefore the adaptation of the Latin alphabet to the big Hungarian phonetic inventory required several centuries to be set up: new graphemes were introduced by importing other ones from previous alphabets, by using ligatures, by adding diacritics or by considering a group of graphemes as a single entity. This orthographic process was complicated and it has been considered as one of the most colorful and varied among all the other Latin spellings.

Although the Latin during the Middle Ages began to penetrate and widespread throughout the Hungarian society, among the Székely community in Transylvania, another writing system was used to transcribe the Hungarian language: the Székely alphabet. This script, whose first mention dates back to the 13th century, regardless the different and often original theories proposed, is strictly related to the Székely com-

1 Edit Rózsavölgyi, „L’ungherese tra oralità e scrittura”, in *Scrittura, dialetto e oralità*, a cura di Gianna Marcato, 65–73 (Padova: Cleup Editore, 2012).

munity, a subgroup of the Hungarian people living mainly in the so called Székelyföld in Transylvania, today part of Romania. It is not possible to assert with certainty from which moment they started using it but it is almost assured that they had settled in Transylvania owning this script from before. By the 16th century, this script wasn't used and widespread anymore. Academic works on this script and the use of it as a cryptography reveal that. It is already in the 15th century that the Székely script aroused academics' and non-academics' curiosity. The interest for this script has lasted until nowadays, swinging back and forth between two extremes such as unproductive silences and enthusiastic entanglements, original theories and scientific works. Especially in the last years this alphabet seems to live a second life even though the use of this script is more related to a nationalistic and cultural attachment rather than a linguistic approach. This writing, which has survived despite historical difficulties and fluctuating interests, reveals resilience and cultural pride, especially considering that it stands on a chessboard entirely dominated by the Latin alphabet.

The first time this alphabet was mentioned was in the second half of the 13th century in the "Gesta Hungarorum" by Simon Kézai. The author does not dwell on this writing system. The existence of it is barely hinted at. The reason of it is that Simon Kézai himself knew little about it. He had never even seen it with his own eyes and therefore limits himself to report what he had heard. Nevertheless, regarding Simon Kézai's testimony, two important factors must be taken into consideration: the first is that the first mention to Székely script dates back to the 13th century and the second is that this particular script is closely connected with the Székely people who, regardless the different theories of origin proposed by Kézai onwards, already at that time felt and were felt as a group apart. This explains why, even today, this particular script is linked to them although the terms used to refer to it have been innumerable, leading to numerous misunderstandings. Old Hungarian script is for example just one of the several names used referring to Székely script in non-academic literature. The Hungarian denomination *rovásírás* (literally *rovás* means incision and *írás* script), or simply *rovás* has been and still is very common. The word "rune" is related to the graphic appearance of this script. The term "rune", originally used to indicate a system written on wood or stone regardless of its genetic origin, ended up being connected with the actual writing system rather than with the graphic aspect of the signs. Letters and signs engraved on wood or any other hard material cannot have soft and light graphic or aesthetic characters. The writing, especially when designed for permanent use, make use of hard and resistant materials and of engravings which, compared to the inks, guarantee a safe duration over time. Just think of the well-preserved Latin or Greek monumental inscriptions we can still admire today. Whether the tool used to engrave stone or wood or metal is a pointed stylus rather than another specific instrument does not matter: the characters will all tend to have an angular and square character. Moreover, if we talk about engravings on the wood, vertical rather than horizontal traits are more used. This is due to the fact that the horizontal lines could be confused with the wood grain. As a consequence, vertical traits are preferred. Nevertheless, we would never define Latin inscriptions on stones or marble as runes. Thence, this terminology, declined towards

an increasingly blurred and vague meaning, has ended up being taken as a common denominator to bring together different writing systems at the genetic level. In common opinion, scripts that differ substantially such as the Eastern Turkic script, the Proto-Germanic scripts and the Etruscan became, for the similarity in the technique and means of script used, members of a large family under the banner of the word “runes”, a genetic family that does not actually exist. Paraphrasing Sándor’s words: “this accidental mental box simply generated mistakes for a while because it suggested that runic writing was a separate category in writing history”.² Leaving these terminological diatribes aside, it is therefore preferable to refer to this alphabet using the name of the ethnic group to which it appears to be linked from the beginning.

Today it is believed that the Székely writing systems is related to the Eastern Turkic ones.³ The Hungarian language itself indirectly suggests that the source of the writing was of Turkic origin.⁴ As a matter of fact the word “ír” in Turkic means “to put up a tree” indicating an action that foresees cutting and engraving. Similarly, other Hungarian words connected with writing have a Turkic origin: *betű* “letter” and *könyv* “book”. All these scripts with many similar aspects in common (rectangular alphabet with carved letters written from right to left and structural similarities) compose a thread that lead us to the land of the Székelys indirectly. This relationship, confirmed by specific linguistic similarities, accords with the historical Hungarian *Vendolas* „migration” as well. The first scholar to advance this correspondence was Géza Nagy,⁵ followed some years later by Gyula Németh.⁶ In the recent decades the Eastern Turkic script and the Székely script were considered distant relatives. In this regards Sándor stated in 1990 that “the missing links between them will likely to be found among Eastern European systems”. This theory obtained a consensus for quite long and still nowadays some scholars like Róna-Tas, still support it but in the last years⁷ the relationship between these two scripts has been conjectured as even closer. Despite the influences at the base of this script, the system internally developed its own way adapting influences to the language it represented. According to Sándor, the Székely script “cannot be younger than the end of the 13th century AD, by which time the system of Hungarian phonemes was fully developed, and this is mirrored in the Hungarian runic script”.⁸

2 „Ez a véletlenül kialakult mentális doboz egy ideig egyszerűen tévedéseket generált, mert azt sugallta, mintha a rovásírás önálló írástörténeti kategória volna.” Klára Sándor, *A székely írás nyomában* (Budapest: Typotex Kiadó, 2014), 21. [My translation.]

3 Sándor, *A székely írás nyomában*.

4 András Róna-Tas, Árpád Berta and László Károly, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1-2*, *Turcologica*, 84 (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011).

5 Géza Nagy, „A székely írás eredete”, *Ethnographia* 6 (1895): 269–276.

6 Gyula Németh, „A régi magyar írás eredete”, *Nyelvtudományi Közlemények* 45 (1917): 21–44.

7 Sándor, *A székely írás nyomában*.

8 Klára Sándor, „Some Graphotactical Correspondences of the Székely and Eastern Turkic Runic Script”, in *Altaic Religious Beliefs and Practices: Proceedings of the 33. Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, eds. Géza Bethlenfalvy et alii, 295–299

The Székely script is an alphabetic script consisting of 34 graphemes. Of these 34 graphemes, 32 represent the respective phonemes and two the so-called consonantic cluster signs. Recently, in the last decade, new graphemes like <w>, <y>, <x> and <q> have been introduced too. The Székely alphabet is an almost completely transparent alphabet. The reason of it is that, apart from long vowels and *ë* and *h* – which have the same grapheme – all Hungarian phonemes have their own sign. Moreover, with just one exception, all Hungarian phonemes have one sign. This exception is /k/ which has two graphemes. This could be explained probably because in the adopted alphabet there were two graphemes for /k/. As a matter of fact, it has been said that the Székely script has as a far descendant the Aramaic, which has two <k>. From this original distinction the two corresponding graphemes were initially phonetically used one for low words and one for high words. This distinction fell into disuse with the subsequent introduction of the consonantic cluster signs so, from that moment, it was believed that one was to be used at the end of the word and the other one in all other cases respectively. *H* and *ë* have the same grapheme, even though lately a specific grapheme for /h/ was introduced. Actually, Hungarian *r*, *t*, and *ty* in the Székely script could be represented by different variants of the same grapheme but they are just different “stylistic” versions. The two consonantic cluster signs can also have two or three different realizations of their graphemes but just one realization is used in a text. Hence, between these versions there is no formal linguistic difference but a graphic-stylistic one. That’s because some letters can count on a considerable glyph variation: “Different orthographic traditions of modern users all agree on the representation of consonants, but not on the representation of vowels. Even where they agree on the character, they can show a wide range of glyph variation with respect to each other, while showing a strong preference for a certain glyph variant for their tradition.”⁹

Consonants bore an inherent vowel that implies a potential vowel to be spoken before the consonant. Usually the implied base vowel is /e/. Until the 16th century vowels were written only in very specific contexts: in the final position where no vowel could be implied, when vowels are long and when they are necessary for disambiguation. Over time, all vowels but /a/ and /e/ began to be marked. Later also /a/ was marked. /E/ remained unmarked for a long time because Székely letters are pronounced by adding an *e*- in front of them. Nevertheless, when all vowels start to be written down, the practise of inherent /e/ orthography begins not to be used anymore. Summarizing, Székely vowels were not nominated separately. There wasn’t a specific name for the letter denoting the specific vocalic phoneme (as there is “alpha” in Greek alphabet or “alef” in Hebrew alphabet). Consonant signs, in order to facilitate the pronunciation, were accompanied by a vowel as in the Latin alphabet and in the Hungarian alphabet nowadays. The difference was that while in the Latin alphabet the vowel accompanying

(Budapest: MTA-ELTE Altajisztikai Tanszéki Kutatócsoport; ELTE BTK Belső-ázsiai Tanszék, 1992), 296.

9 Michael Everson and André Szabolcs Szelp, „Consolidated Proposal for Encoding the Old Hungarian Script in the UCS”, Working group document, 2012, UC Berkeley, Department of Linguistics, <https://escholarship.org/uc/item/3pg810jh> (accessed: 06. 07. 2026).

could be read before the consonant (for example /f/ or /l/) or after (for example /b/ or /d/) and could be /a/, /e/ or /i/, in the Székely alphabet the accompanying vowel is always read before the consonant and is always /e/ (with the only exception of /k/ which is preceded by /a/).

In the historical usage the directionality of this script is exclusively from right-to-left. Graphically it is also important to report that traditionally written texts used word spacing or one or more dots indiscriminately. Recently texts have been written using the modern punctuation. Last but not least, this script has a large set of ligatures that is the way the alphabetic signs can bond with each other in the writing process.

The relics of the Székely script we have are mainly engraved on stone or written on paper, since they are inscriptions or manuscripts. In the first case, inscriptions are found mainly in churches and they are datable from the 13th century onwards. Readings are not always reliable. In most cases these inscriptions are short and report the builders' names. Manuscripts with Székely scripts are connected with a linguistic or philological study of them. Hence, the context of usage is academic or a private act of identity.

The absence of other finds such as inscriptions on wood, does not help scholars deepening how and when Székely script was used, for which purposes and if the knowledge of it was of all Székely population or just of a part of it. Anyway, the presence of inscriptions with Székely alphabet in churches reveals that this script was linked more to a cultural belonging rather than a specific religious faith. Among Székelys shamanism was widespread before Christianization. The presence of Székely inscriptions in churches excludes the use of this script only in the shamanic world (even if it could have been used before as well). The fact that these inscriptions report in most cases personal names induce to think that this script was not used just in the Christian contexts. Hence, from a sociolinguistic point of view and from these considerations, we must say that the Székely script is deeply connected with Székely belonging and that it was not used exclusively for a specific cult. So, writing shows the Székely self-awareness. A Székely script's sociolinguistical study¹⁰ is difficult mainly because of the absence of data which would allow to reach scientific conclusions. It is still unknown who used the Székely script and why and how it was integrated in its culture. The use of this script in Székelyföld and outside Székelyföld is still unknown and cannot be deduced from the small corpus of finds. It is certain that its purpose was not to convey information. Therefore from the survived findings, it is possible to suppose that this script was meant for a transmission of symbolic content or possibly that the writer simply wanted to exhibit the knowledge of this script (although it is not clear the reason of it, maybe prestige). For now, no findings have emerged that allow us to demonstrate a daily and natural use of this writing. Findings of this kind would imply a revision of this script because one cannot believe to really know a writing system simply from its formal rules. The sociolinguistical aspect is equally important. A daily use of this script isn't a hypothesis to abandon. The inscriptions were found mainly in churches,

10 Sándor, *A székely írás nyomában*; Klára Sándor, *A székely írás reneszánsza* (Budapest: Typotex Kiadó, 2017).

buildings which for their symbolic importance tend to remain over time as opposed to jugs, doors, barns and other ordinary objects. There are, therefore, several factors to take into consideration which could justify the limited presence of findings: a particular and limited use of this writing restricted to certain contexts, a limited knowledge among the population and therefore writing as a social divider or a use on not permanent objects. The debate is open.

Manuscripts include different types of relics: calendars, glosses, or alphabets. Especially the last ones are important according to the original purpose of my research. Through the comparison of five different Székely alphabets, belonging to different historical periods it has been possible to see how this alphabet developed throughout the centuries and then to claim if the Latin alphabet had a role in this evolution. The Székely alphabets analyzed here are the following: the Nikolsburg alphabet (end of the 15th century), the Telegdi alphabet (17th century), Bél Mátyás' alphabet (18th century), Magyar Adorján's alphabet (20th century) and the alphabet of the Rovás Foundation (21th century). It is extremely important to underline that none of them was realized by Székely people.

Among all the writing systems of the world, which are mainly distinguished in pictographic, logographic, syllabic and alphabetic¹¹ the impact that the alphabet had, especially the Latin alphabet, is unmatched. Today most of the languages use as a writing system an alphabet based on the Latin one. The Latin alphabet spread like wildfire not only as a consequence of the Roman Empire but mostly because it became the official mean in order to spread the Christian word. Religion often ends up being a catalyst for a script like the Cyrillic and the Greek alphabet did for Orthodox Christianity, the Arabic alphabet for Islamism or the Hebrew alphabet for Hebraism. The Latin alphabet, associated with Christianity, supported by a powerful work of evangelization, ended up reaching almost every corner of the world. Like languages, writing systems are alive and change in relation to the needs of the linguistic communities and the needs of communication. This meant that the Latin alphabet was modified to represent languages that are structurally and phonetically very different from each other. Therefore the extended version of the Latin alphabet has 26 letters and it is the one used today to represent the Italian language for example. However, these graphemes are not sufficient to represent all the phonemes of other languages. For this reason, in the process of adapting the Latin alphabet to the different Indo-European and non-Indo-European languages that have adopted this writing system, new characters have been introduced by importing graphemes from previous alphabets, by ligatures, by adding diacritics (tilde, háček, superlinings, cedilla etc.) or by considering a group of characters as a single entity. Especially these last two methods were used for transcribing Hungarian phonemes. Hungarian language today is written down using a Latin-based alphabet. The presence of numerous phonemes in the Hungarian language which do not have a correspondent grapheme in the Latin alphabet made particularly difficult the Latinization

11 Giorgio Raimondo Cardona, *Antropologia della scrittura*, Studi sociali (Torino: UTET università, 2009).

of the script, especially with regard to vowels and some consonants. As far as vowels are concerned, umlauts and diacritical marks have been widely used to adapt the Latin alphabet to Hungarian language. Several digrams have been introduced to represent specific Hungarian phonemes, especially the palatal consonants: gy /j/, ly /j/, ny /ɲ/ and ty /c/. The small Hungarian alphabet comprehends 40 letters, the big Hungarian alphabet 44 because it counts q, w, x and y which are not traditional. The Latinization of the Hungarian writing system and its grammar and orthography was a long process that started around 1000 and continued for several centuries.

By the comparison of the Székely alphabets analyzed it is possible to claim if this local alphabet was influenced by the Latin one and to what extent.

If the Latin-based orthography for Hungarian was unstable until the 19th century, it is easy to suppose that finding a correspondence between the Székely graphemes and the Latin ones created several problems, especially considering that many Székely graphemes did not have a Latin correspondent. Taking into account that the testimonies previously analyzed weren't based on direct sources or Székely speakers and that some of the authors or copysts were not even Hungarian speakers, the difficulty in finding correspondences between the two alphabets is understandable. When the Székely alphabet started to be reported there was little knowledge about it. The absence of relics, scientific works on it or Székely alphabets realized by Székely people made the study and the reconstruction of this alphabet a groping through the fog. This fog doesn't help to fully understand the characteristics and the features of this script, not immediately. And we must add that a scientific linguistic approach was achieved late. Missing the scientific distinction between grapheme and phoneme, initially the Székely alphabet was reported to transcribe for each sign the corresponding sound in Latin letters but this correspondence was based on preexisting manuscripts or through an oral intermediation. If someone tells us a word in a foreign language, we would try to reproduce the sound of it by writing it with the letters of our writing system. This method is far from being scientific because in doing so first of all there is a subjective margin and secondly the transcription is influenced by our mothertongue. Looking at the alphabets mentioned before this is how the phonetic correspondence between the Latin and the Székely alphabets developed over the centuries.

Contemporary Hungarian alphabet	Nikolsburg alphabet	Telegdi alphabet	Bél's alphabet	Adarján's alphabet	Rovás Foundation alphabet
A	a	a	a	a	a
Á				á	á
B	eb	b	b	b	b
C	ecz	cz	cz	c	c
CS	ech	cs	cs	cs	cs
D	ed	d	d	d	d

Contemporary Hungarian alphabet	Nikolsburg alphabet	Telegdi alphabet	Bél's alphabet	Adarján's alphabet	Rovás Foundation alphabet
DZ					dz
DZS					dzs
E	e	e	e	e	e
É			é	é	é
F	f	f	f	f	f
G	egh	g	g	g	g
GY	ég eng	gy	gy	gy	gy
H	eh	h	h	h	h
I	i	i	i	i	i
Í					í
J	eȳ	j	j	j	j
K	ek	k ak	k k fin.	k k fin.	k (high) k (low)
L	l	l	l	l	l
LY	elȳ	ly	ly		ly
M	m	m	m	m	m
N	n	n	n	n	n
NY	eng enȳ	ny	ny	ny	ny
O	o	o	o	o	o
Ó					ó
Ö	ee	ö	ö	ö	ö
Ő					ő
P	ep	p	p	p	p
Q					q
R	er	r	r R	r	r
S	ſ	s	s	s	s
SZ	s	sz	sz	sz	sz
T	eth	t	t	t	t
TY	athȳ echech	ty	ty	ty	ty
U	v	u	u	u	u
Ú					ú

Contemporary Hungarian alphabet	Nikolsburg alphabet	Telegdi alphabet	Bél's alphabet	Adarján's alphabet	Rovás Foundation alphabet
Ü	w	ü	ü	ü	ü
Ű					ű
V	we	v	v	v	v
W					w
X					x
Y					y
Z	ez	z	z	z	z
ZS	efch	x	czs	zs	zs

Starting with the vowels, it was said that the Székely consonants, being connected with the Eastern Turkic script, had an inherent vowel – usually /e/ – which has to be spelled before. In the Nikolsburg's transcription, apart from some exceptions (f, l, m, n, s, sz), this is evident but from Telegdi onwards the vowel before a consonant is not transcribed anymore. The fact that the vowels were pronounced always before a consonant initially could have represented a novelty for Latin writers and therefore, not knowing the Székely alphabet and how the Hungarian language works the first copyists thought that writing the vowels with the consonants was a inherent characteristic of this script and that this needed to be reported. From the 17th century onwards vowels and consonants were systematically kept separated. It is possible to notice from the previous chart that for a long time short and long vowels were not differentiated. Originally, in the Székely script vowels were written down only in three cases: in the final position where no vowel could be implied, when vowels were long and when they were necessary for disambiguation. With this system different graphemes for long and short vowels were not required. From Nikolsburg alphabet onwards the graphemes standing for /ɒ/, /ɛ/, /i/, /o/, /ø /, /u/ and /y/ phonemes have been transcribed with the Latin graphemes a, e, i, o, ö, u and ü, with the exception of Nikolsburg's alphabet where ö, u and ü are transcribed as ee, v and w. The closed mid-front rounded vowel for a nonlinguist could actually be transcribed with the Latin alphabet as a double e. The transcription of /u/ with v can be explained by remembering that the distinction between the grapheme <u> and <v> was introduced during the 16th century by Pierre de La Ramée (1515–1572) while the Nikolsburg alphabet is relatable to the end of the 15th century. The letter w, initially uu, was introduced in the Latin alphabet during the Middle Ages, specifically for Germanic sounds, in order to differentiate the sound of vowel u from u as a semivowel and as a consonant; for this reason this letter has been used by different languages to indicate the sound of a u or a v.

Over time, all vowels began to be marked and also for this reason the practice of inherent /e/ orthography began not to be used anymore. The numerous vowel phonemes of Hungarian, which did not have a correspondent in Latin letters needed to be transcribed. While in the Nikolsburg and Telegdi alphabets vowels are differentiated

in open and closed (o-ö, u-ü), in Bél's alphabet a distinction is made up also for e-é and in Adorján's alphabet also for á-a. This was a very important step because á and é in comparison to a and e have a different vowel timbre. In the alphabet of the Rovás Foundation each Hungarian vowel phoneme has finally its own grapheme taking into account its closedness or openness and its briefness or length. In the Rovás Foundation's alphabet every grapheme of the contemporary Hungarian Latin-based alphabet has a Székely counterpart. This was possible thanks to the long process of unification and standardization in the Hungarian orthography that at the beginning of the 21st century was already achieved. Each of the 14 Hungarian vowel phonemes has its own grapheme. Originally there was also a grapheme corresponding to the short vowel of the close mid-front rounded vowel é: *ë*. Nowadays in the Hungarian alphabet this letter is not used anymore, apart from few philological and didactic works.

The progressive addition of graphemes in the Székely alphabet for all the Hungarian vowel phonemes is certainly to be attributed to the influence of the Latin alphabet. Vowels in the Székely alphabet were not written originally, except when strictly necessary. The need to mark all the vowels certainly derives from the use of the Latin alphabet and consequently from the use of a specific Hungarian Latin-based alphabet in which all the vowels, when they were written, needed to be reported.

Analyzing the consonants, it is possible to notice that graphemes that are not part of the traditional alphabet, corresponding to the Latin <w>, <q>, <x> and <y> have been added recently and are present only in the Rovás Foundation's alphabet. These graphemes are not widely used in the contemporary Hungarian orthography. They are usually restricted to recent foreign language loans, otherwise they are transcribed with their phonetic equivalents like *ku*, *i* or *ksz* respectively. Their addition seems to be an adaptation to the widespread Latin alphabet at the beginning of the 20th century. The modern Hungarian grapheme *c* and digram *cs*, representing respectively the voiceless alveolar affricate /ts/ and the voiceless post alveolar affricate /tʃ/, were transcribed in different ways in the past centuries. The first one was mainly transcribed as *cz* until 1922, the second one, apart from *cs*, was also written as *ch*. The analyzed alphabets seem to fit well this historical situation but actually there was a lot of confusion between scholars on how to transcribe these sounds until the official and recent standardization. For example the Protestants used to write *c-cs* as *tz-cs* and the Catholics as *cz-ch* respectively.¹² The voiced alveolar affricate /dz/ and the voiced post alveolar affricate /dʒ/ which nowadays in the Hungarian orthography are written as *dz* and *dzs* respectively did not have a correspondent in the Székely alphabet until recent years. As a matter of fact they have been added by the Rovás Foundation. The reason of it is that these sounds are not common in the Hungarian language: the first one occurs in few occasion in the middle of a word after a consonant while the second one occurs just at the beginning of some foreign words. As it was said before /k/ has two graph-

12 Rajsli Emese, „Fordulópontok a magyar helyesírás történetében”, in *Szarvas Gábor nyelv-művelő napok: Ada, 2002. október 10–12*, szerk. Hódi Éva, 26–37 (Ada: Szarvas Gábor Nyelv-művelő Egyesület, 2003).

emes. This could be explained probably because in the adopted alphabet there were two graphemes for /k/. As a matter of fact, it has been said that the Székely script has as a far descendant the Aramaic, which has two /k/. From this original distinction the two corresponding graphemes were initially used one for low words and one for high words. This distinction fell into disuse with the subsequent introduction of the consonantic cluster signs so, from that moment, it was believed that one was to be used at the end of the word and the other one in all other cases respectively. The analyzed alphabets report this evolution. Sándor claims that it is difficult to suppose the existence in the Székely alphabet of a front-back opposition between the graphemes only by <k>.¹³ Probably this opposition, an Aramaic legacy, could have arrived in the Székely script as a residue in <k>. This opposition is limited to this single case, probably ended up loosing its original task and becoming just a graphic opposition based on the position of the letter within a word: one version if it is at the end of the word, another version otherwise (like the letter sigma in the Greek script) but the Rovás Foundation reports the original opposition.

The numerous palatal consonants were transcribed in the Hungarian Latin-based alphabet by adding the letter y to the consonant: gy, ly, ny and ty. This transcription agree in all the analyzed alphabets with the one exception of the Nikolsburg one. This difference could be related with the fact that – as already noticed – the author of the alphabet was of Moravian origin and therefore had a lot of trouble in finding out a way to transcribe these palatal sounds. In the Adorján's version ly is missing. This grapheme in Hungarian script, standing for a voiced palatal approximant, can actually been transcribed by a j, therefore he probably did not add it for this reason. The transcription of fricative consonants did not create too much problems: the Székely alphabet distinguishes the voiceless postalveolar fricative /ʃ/, the voiceless alveolar fricative /s/ and the voiced alveolar fricative /z/ by different graphemes and this distinction was transmitted in the Hungarian Latin-based alphabet as well. All the Székely alphabets from Telegdi onwards agree in their transcription as s, sz and z respectively. Following the Latin alphabet it would have been reasonable to use for the voiceless alveolar fricative the grapheme s and for the voiceless postalveolar fricative –which doesn't have a specific Latin grapheme – another one, as it is in the Nikolsburg alphabet. Therefore we can conclude that in this case the Latin alphabet did not have a great influence. The voiced alveolar fricative /z/ was transcribed in multiple ways until the standardization in the 20th century in zs. The different realizations can be explained by the subjective and personal decisions made by the copyists or the alphabet's authors.

It's time to analyze another important characteristic of the Székely script which has only been briefly mentioned so far: the ligatures. The ligatures are actually a combination between different letters in order to obtain a new one. This feature, not present in the Eastern Turkic script, is: "... the frequent tying of letters, but this feature is undoubtedly a later development. Ligatures originally were the inventions of the indi-

13 Sándor, „Some Graphotactical Correspondences of the Székely and Eastern Turkic Runic Script”.

vidual scribes, as it can be seen from the fact that there are ligatures in every Székely alphabet-monument but they are never the same. It means that only the rule of ligature making was inherent in the Székely script, the actual ligatures were not.”¹⁴ The ligature is a paleographic phenomenon already present in the Latin world which has undergone an incredible development, especially following the spread of the cursive scripts from the late Middle Ages. Cursive writings or *currenti calamo* are writings developed especially for documentary texts which required speed and little space, closely linked to daily and private needs. The ligature knew an outstanding flowering in the Székely script. Many ligatures can be found in the Nikolsburg and Telegdi alphabets. This paleographic phenomenon can become very complex. The ligatures are a derivation of a Latin practice; it is difficult to claim they were an inherent characteristic of the Székely script. Written on wood, this script did not allow variations like these. It can be supposed that through the diffusion of the Latin script and its paleographic characteristics the Székely script adopted this feature. If ligatures in the Latin script are the consequence of a type of writing which was born to be fast for daily and private purposes and not for aesthetic purposes we should presume that the Székely script had similar characteristics. Ligatures are a phenomenon deeply connected with a familiar use of writing therefore this would allow us to think that the Székely script was frequently used but we cannot exclude that ligatures in the Székely script were also a technical and expert exercise. These are just some personal considerations as the academic environment has not yet addressed the issue in depth. In addition to that, all the analyzed alphabets were not reported by Székely writers or copyists. This explains why the ligatures were misunderstood for a long time. Especially in Nikolsburg and Telegdi alphabets several ligatures are presented but without following any systematic criterion. In Nikolsburg alphabet they were probably reported because considered as real letters corresponding to a specific sound. In the Telegdi alphabet the author was aware of how ligatures work and he tried to reproduce as much as he could revealing in this how poorly he actually knew Székely ligatures because it is actually impossible to report every possible ligature. One or two examples would be enough. In the next alphabets ligatures progressively disappeared and letters were written separately.

A very peculiar characteristic of the Székely script which have caused some troubles to the scholars are the so called “bug-signs”. Let’s recall the definition of Everson and Szelp: these signs “represent plosives or affricates preceded by their homorganic nasals. The introduction of dedicated characters for such phoneme combinations can be seen as a parallel of Old Turkic signs for *nt e nč* but the designers of the Old Hungarian script were inspired by features in their own language to extend this systematically. Most of these letters are found in the alphabetical listing of Nikolsburg and some in later sources. [...] It is our view that these were devised by doubling and sometimes reversing or turning the base consonant.”¹⁵ Among the bug-signs that for *mb* has sev-

14 Ibid., 4.

15 Everson and Szelp, „Consolidated Proposal for Encoding the Old Hungarian Script in the UCS”, 6–7.

eral glyph variations. These signs are not reported in Bél's and Adorján's alphabets but they are all presented again in the Rovás Foundation's alphabet under the name of "bogárjelek". These signs which are consonant cluster inherited by the Old Turkic script, although a phase of recession, kept being part of the Székely alphabet although in the Latin alphabet they do not have a specific grapheme.

Last but not least, "the Székely script was certainly completely reflective on pronunciation, that is, the writing of words, unlike the Hungarian spelling in Latin letters, did not indicate the boundaries of the morphemes, it described the sounds actually pronounced at the boundary of the stem and the suffixes. In subsequent written practice, the principle of word analysis appeared as a result of spelling."¹⁶ Therefore, the way of reporting Hungarian words with Székely letters changed across the centuries because of Latin. If initially the principle of writing followed the sounds subsequently, through the analytical grammar of Latin, the Székely writing followed the concepts of stems and suffixes to be kept separated.

Talking about the sequentiality and directionality of the Székely alphabet it is important to underline that, not having an original Székely alphabet, it is impossible to state which was the authentic arrangement of the letters. Probably it was similar to the Eastern Turkic script but, looking at the alphabets analyzed, it can be seen that the order of the Székely letters basically follows that of the Latin alphabet. The Székely alphabet which differs most from this order is the Nikolsburg one, also because the ligatures are reported as part of the alphabet accompanying one of the letters they are composed of. The way the author of this alphabet disposed the sequentiality of the letters responds to a phonetic principle. Sándor defined this *scriba* as a good phonetician who disposes the letters "denoting the missing Hungarian sounds from Latin in order to position them next to their phonetic counterparts."¹⁷ That's why for example <ty> stands <gy>, <s> to <zs> and <sz> to <z>. The new Latin-based graphemes which were progressively introduced for specific Hungarian phonemes and specific Székely graphemes have been put close to the Latin graphemes for phonetic reason. Therefore, for example, the long vowels were put next their short one. Observing the directionality of the writing, the Székely script has remained faithful to the original right-to-left, inherited from the Eastern Turkic script. Only Bél's alphabet is reported in columns from top to bottom and from left-to-right, following Löescher's table. There are few cases of historical left-to-right directionality and some modern users also use the left-to-right directionality mirroring the letters (Everson, Szelp 2012). These cases are isolated and it is possible to claim that the Székely script remained tenaciously attached to the original directionality of writing.

Looking at the graphic appearance of the Székely letters and how they were shaped, it is possible to notice a big change across the centuries. Originally written on wood, these letters were carved. The technique of engraving, in comparison with the writing on paper requires much more time and leads to the elaboration of more "hard",

16 Sándor, *A székely írás nyomában*, 123.

17 Sándor, *A székely írás reneszánsza*, 52.

linear and squared characters. Writing on paper allowed to trace letters with softer and rounded outlines because the writing tool does not have to engrave but slide on the writing support. Observing the Telegdi alphabet, numerous traces have softened. Also the alphabet of Bél reveals a script that has adapted to the paper. In the alphabets of Magyar and of the Rovás Foundation, probably also for cultural and ideological reasons (a return to purity and to the original alphabet amended by Latin mediation), the letters are a little bit more squared but the influence of the Latin culture on this aspect is undoubted. Also the Nikolsburg alphabet, despite being more faithful to the original Székely graphic appearance than the others, is already influenced by Latin writing on paper. Another important graphic characteristic of the Székely script to linger on is the recent appearing of the casing pairs. Casing pairs do not belong to the traditional and historical Székely script but modern users, familiar with the Latin-based orthography of Hungarian, has started to use casing pairs in the last decades, although this practice has recently been disapproved. "In general the use of capital letters in transcription of Old Hungarian text would be anachronistic. [...] The case distinction in Old Hungarian is one of size".¹⁸

Finally it is possible to observe that some Székely graphemes differ slightly from one alphabet to another in the way the traces compounding the letters are joined or in the way the shape is realized. This can be related to different historical realizations, to different personal realizations, to the absence of a standardized Székely alphabet until recent years and also to the presence of different glyph variations in the Székely script. This graphic variety cannot be attributed to the Latin script but it can be traced within a writing system – the Székely one – which allowed some flexibility to personal realizations and to small modifications in the graphic appearance of the letters.

To sum up it is possible to conclude that the Latin alphabet influenced the Székely alphabet on many levels but also that, despite this, some original characteristics of the Székely alphabet overcame the centuries and the Latin dominance. The tenacity with which this alphabet has resisted, albeit in alternating phases and with changes in the structure and use, reveals a strong cultural attachment and identity pride, especially taking into account the fact that it is a writing of a minority and not of all Hungarian people. It is hoped that further researches and a broader academic discussion that take into account all the surviving Székely alphabets will delve into the subject dealt with here, both at the synchronic and at the diachronic level considering that this topic allows to see the wonderful and complex journey of humankind through the intertwining of languages and scripts. The Székely script can become a paradigm of the Hungarian culture and history, demonstrating how, through a slow and long process of inclusion and adaptation, borders become blurred: the continuous comparison with other realities allows to review and indeed always question one's own identity.

18 Everson and Szelp, „Consolidated Proposal for Encoding the Old Hungarian Script in the UCS”, 6.

ABSTRACT

The Székely Alphabet: Between Resistance and Inclusion, Between Memory and Forgetfulness The Possible Influence of the Latin Alphabet on the Székely Alphabet

The question of the emergence of writing in Hungary is an intriguing issue. The progressive orientation towards the West brought a massive Westernization and Latinization on the Magyar country which impacted on many aspects, including the writing system. At that time the writing, conveyed by monasteries and the court, used exclusively the Latin alphabet which started to be adapted to the Hungarian language. The standardisation of the writing system for the Hungarian language using the Latin alphabet required a long process.

Beyond all the writing systems that has been used to write down the Hungarian language there is an autochthonous one which, surviving throughout the centuries, stands up as an incredible cultural and linguistic monument: the Székely alphabet. Through the comparison of five documents with the transcription of the Székely alphabet belonging to different centuries (the Nikolsburg alphabet, the Telegdi alphabet, the alphabet in Mátyás Bél's book, the alphabet from Adorján Magyar and the alphabet of the Rovas Foundation) it has emerged how the Székely alphabet has changed and to weigh up the influence of the Latin alphabet on it graphotactically, sequentially and also with respect to the phonetic correspondence.

ILLÉS DÁNIEL

A NYELVI NORMA VIZSGÁLATA A SZLOVÁKIAI MAGYAR NYELVHASZNÁLATBAN FORMÁLIS HELYZETBEN

Bevezetés

A vizsgálat célja kiválasztott változók segítségével a nyelvi norma vizsgálata a szlovákiai magyar nyelvhasználatban formális beszédhelyzetben. Jelen írásban – egy nagyobb kutatás részeként – két helyhatározói rag, az inessivusi (bVn) és az illativusi (bV) esetragok standard, illetve nem standard alakjainak előfordulását elemzem. A vizsgálat a két változó használatára terjed ki a szlovákiai közszolgálati televízió (RTVS) magyar nyelvű tévéműsoraiban. A műsorokban elhangzó megszólalások elemzésével képet kaphatunk arról, hogy formális beszédhelyzetben milyen mértékű váltakozás figyelhető meg az említett esetragokban, és mely tényezők befolyásolják azt.

A kutatás kérdéskörei: a formális beszédhelyzetben milyen arányú a standard és nem standard alakok előfordulási aránya, hogyan befolyásolja a megszólaló szerepköre az esetragok használatát, a riportalanyok esetében milyen hatással van a nem és a származási hely a változók használatára, illetve hogyan befolyásolja az esetragokat követő fonéma a vizsgált változók használatát.

A vizsgálat elméleti háttere

A nyelvi normák a közösségi normák fontos részét képezik. A nyelv közösségben született meg, és csak a közösségben élő egyén birtokolhatja azt, változása is a közösségben történik meg. A társas szemléletű nyelvészet szerint a nyelv egyik elsődleges feladata az identitásjelzés, mely a beszélők által használt nyelvi formák által fejezi ki a beszélő közösségi hovatartozását, a közösségben elfoglalt pozíciót.¹ Nem minden nyelvi forma

1 Tolcsvai Nagy Gábor, *A nyelvi norma*, Nyelvtudományi értekezések 144 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998).

lehet egy adott grammatika szempontjából grammatikailag helyes, de bármely nyelvi elem lehet normatív egy adott beszélőközösségben. Az egyik pillanatban és helyzetben a norma perifériáján lévő nyelvi forma egy másik pillanatban és helyzetben előbbre kerülhet, illetve fordítva.²

A regionális köznyelv a nyelvjárási beszélők szemszögéből köznyelvnek érzékel, köznyelvi szerepkörű változat, sajátos területi vonásokat mutat, a nyelvjárások és a beszélt köznyelv közé tehető, amely gyakran jelenik meg az elektronikus médiában.³ A szlovákiai magyar nyelv beszélőire nagyobb mértékben jellemző a nyelvjárási (as) nyelvhasználat, valamint a standard nyelvváltozat normáján kívül álló mindennapi beszélt elemek megjelenése olyan beszédhelyzetekben és színtereken is, ahol Magyarországon nem. Olyan színtereken is elfogadott a nyelvjárás használata, ahol a magyarországi beszélőközösségekben nem vagy jóval kevésbé, például: hivatalokban, kórházakban. A szlovákiai magyar beszélők köznyelvnek szánt beszédmegnyilvánulásait több nyelvjárási elem színezi, mint Magyarországon.⁴ Kérdés azonban, hogy ezek a – tapasztalati tényeken alapuló megállapítások – pontosan hogyan jellemezhetőek, s a nagyobb fokú nyelvjárásiasság milyen mértékben eleme a beszélők mindennapjaiban használt nyelvváltozatnak.

Az inessivusi és az illativusi esetragoknak két változata van: inessivusi *-ban/-ben* és *-ba/-be* (bAn), illetve illativusi *-ba/-be* és *-ban/-ben* (bA). Az inessivusi *-ba/-be* használata más beszélt nyelvi változókhoz, pl. az ún. *-suk/sük*-hez képest kevésbé stigmatizált, az írott nyelvben azonban elvétve fordul csak elő. Az illativusi *-ban/-ben* hiperkorrekt alaknak számít.⁵ A *-ban/-ben* rag a *Hol?* kérdésre felelő helyhatározórag. Elsősorban valaminek a belsejében vagy valamely földrajzi helyen való tartózkodást jelöl, beszélt nyelvi használata a köznyelv és az oktatás széles körű elterjedése után sem vált kizárólagossá. Az inessivusi raggár *-ban/-ben* és *-ba/-be* (bAn) változóinak használata nyelvtörténeti vizsgálatok alapján már az ómagyar korban erős ingadozást mutatott.⁶ A *-ba/-be* rag a *Hová?* kérdésre felelő helyhatározórag. Elsősorban valaminek a belsejébe vagy valamely földrajzi helyre való irányulást jelöl. Az élőbeszédben a *Hol?* kérdésre felelő határozó is kaphat nem standard inessivusi *-ba/-be* végződést, különösen akkor, ha a ragos alak után álló szó mássalhangzóval kezdődik. Az inessivusi *-ban/-ben* rag egy korábbi *belen* alakra vezethető vissza, az illativusi *-ba/-be* rag pedig a *belé* alakra, ami a korai ómagyar korban még névutó, a 16. század végén viszont már mai alakjában létező rag. Már az ómagyar korban tapasztalható, hogy a *-ban/-ben* ragnak

2 Molnár Mária, „A nyelvi norma a magyar nyelvtudományban”, *Hungarológiai Évkönyv* 15, 1. sz. (2014): 41–54.

3 Juhász Dezső, „Néhány gondolat a nyelvjárások veszélyeztetettségéről”, *Magyar Nyelvjárások* 41 (2003): 255–259.

4 Szabó Mihály Gizella és Lanstyák István, szerk., *Magyarok Szlovákiában, 7: Nyelv* (Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011), 572.

5 Kontra Miklós, „Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változokról”, in *Nyelvi változó – nyelvi változás*, szerk. Sándor Klára (Szeged: JGYF Kiadó, 1998) 9–22.

6 Sinkovics Balázs, *Nyelvi változók, nyelvi változások és normatív szabályozás* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2011), 31.

megjelenik a *-ba/-be* változata, valamint a *-ba/-be* rag a *-ban/-ben* változata.⁷ A szóvégi *n* elhagyása nyelvjárási hététerű beszélőknél nagyobb mértékben előforduló jelenség. Az *n* törlése gondozott beszédben is előfordul, a gyakoriságban azonban különbség lehet attól függően, hogy milyen mássalhangzó előtt következik be.⁸ A Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálatban 4–4 feladattal vizsgálták a (bA) és (bAn) változót. Az inessivusi *-ba/-be* ragot tartalmazó mondatokat a megkérdezettek 60%-a ítélte helyesnek, a hiperkorrekt *-ban/-ben* ragot pedig a megkérdezettek 50%-a.⁹

A vizsgálat területe

Az elemzés során a 2021. november 1. és 2021. november 30. között adásba került *Hírek* és *Itthon vagyunk* című műsorokban szereplő 124 riportalany, 18 riportert és 6 műsorvezető megszólalásai kerültek elemzésre. A riportalanyok közül 69 személy megszólalásában jelentek meg a vizsgált esetragok. Az adatok a riportokban feltüntetett helyiségeknek alapján kerültek csoportosításra. A térkép azon települések elhelyezkedését mutatja Szlovákián belül, ahonnan a riportalanyok a feltüntetett információ alapján származnak. A riportalanyok származási helyük szerint három csoportba kerültek besorolásra. Nyugat-Szlovákia (15 nő, 16 férfi): Pozsonyi, Nagyszombati, Nyitrai kerület; Közép-Szlovákia (5 nő, 11 férfi): Besztercebányai kerület; Kelet-Szlovákia (13 nő, 9 férfi): Kassai kerület.

A vizsgálat folyamata

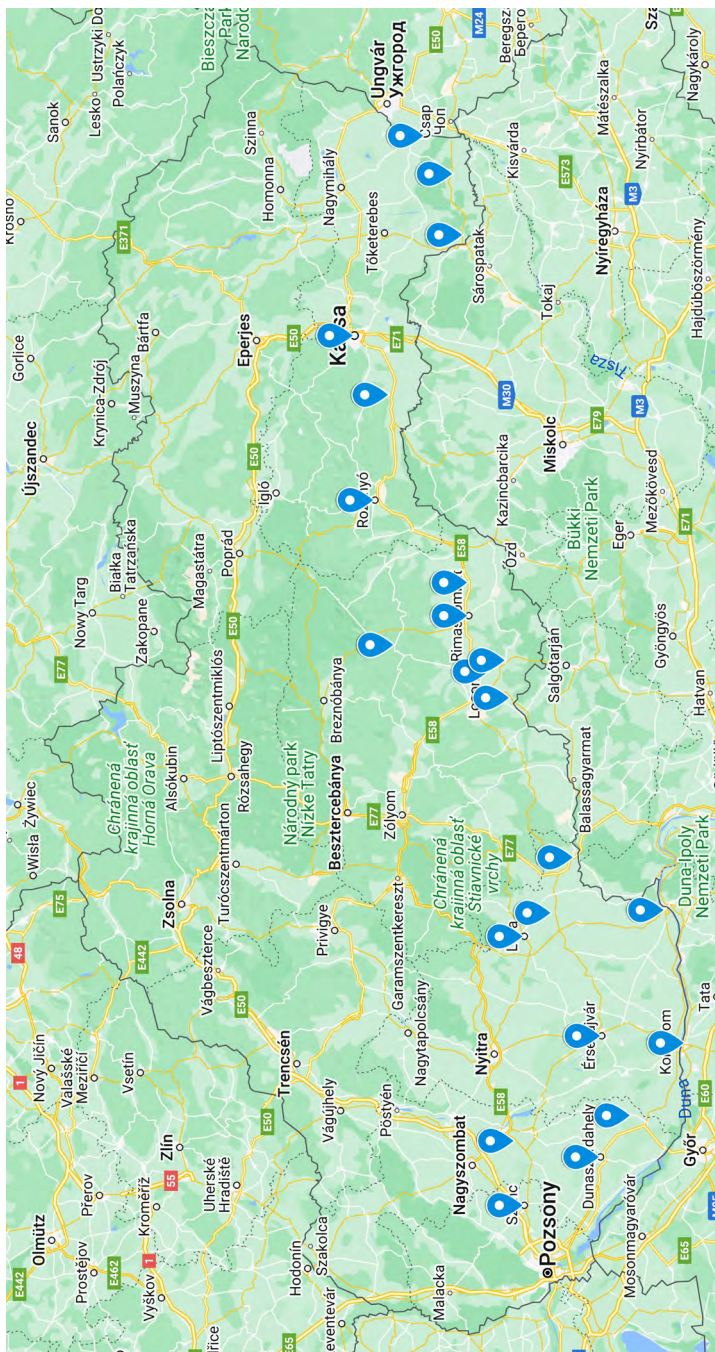
A vizsgálat során a Szlovák Rádió és Televízió 2021. november 1. és 2021. november 30. között adásba került *Správa – Hírek* és *Sme doma – Itthon vagyunk* című műsorait elemeztem. Az előbbi esetében ez húsz, utóbbi esetében pedig három felvételt jelentett, az elemzett műsoridő hossza összesen 3 óra és 39 perc. Mindkét műsor rendszeres részét képezi a szlovák televízió magyar nyelvű adásának. A műsorban megszólalók Szlovákia legtöbb régióját képviselik, a témák sokszínűsége miatt különböző társadalmi csoportokat képviselnek, s a megszólalók régióját vagy településének nevét a riportok során feltüntetik. A felsorolt szempontok alapján a vizsgálat alkalmas arra, hogy a szlovákiai regionális köznyelv vizsgálatát több szempont alapján el lehessen végezni.

Az említett felvételek szabadon elérhetőek az RTVS internetes oldalán. A leiratok elkészítéséhez az Alrite program volt a segítségemre, amely hangfelvételekből képes leíratot készíteni. A program által készített leirat javításra szorult annak érdekében, hogy az elemzés elkészülhessen. A felvételek újbóli meghallgatása során a program által hibásan érzékelt és így helytelenül leírt kifejezések javításra szorultak. Ki kell emelni, hogy a program elsősorban nem nyelvészeti vizsgálatokhoz készült, minden esetben a köznyelvi normának megfelelően igyekezett leíratot készíteni a felvételeken hallható szövegből.

7 Korompay Klára, „A névszóragozás”, in *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, 1, szerk. Benkő Loránd (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991) 284–318.

8 Lanstyák István, *A magyar beszélt nyelv sajátosságai* (Pozsony: Stimul, 2009), 84–85.

9 Kontra Miklós, *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003).

1. ábra: Az adatközlők származási helyét ábrázoló térkép

Az elemzés szempontjai alapján javított szövegben kijelölésre kerültek azok a kifejezések, amelyek inessivusi (bVn) vagy illativusi (bV) esetragot tartalmaztak, ezt követően saját észlelésem alapján feltüntettem a vizsgált ragok esetében használt alakot. Minden vizsgált kifejezés esetében rögzítésre került a megszólaló szerepe a műsorban, valamint neve és származási helye is. A diskurzusban betöltött szerep szerinti csoportosítás azért fontos, mivel a riporterek esetében egy előre elkészített szöveg felolvasásáról van szó, a riportalányok megszólalásai ezzel szemben közelebb állnak a spontán megszólaláshoz. Részletesebben a riportalányoktól származó adatok kerültek elemzésre.

Hipotézisek

Feltételeztem, hogy a megszólalók által betöltött szerep hatással lesz az esetragok váltakozására. Abból kiindulva, hogy a riporterek és műsorvezetők foglalkozása a nyilvános megszólalás, esetükben feltételezem, hogy a standard alakok használata magasabb arányú lesz. A riportalányok esetében nemük alapján nem tételezek fel jelentős különbséget, az egyes régiók alapján minimális eltéréseket azonban igen. A ragozott szót követő szó első fonémája alapján a Lanstyák István megállapításai alapján feltételezem, hogy a magánhangzók előtt magasabb lesz a standard alakban előforduló inessivusi (bVn) esetrag.⁸ Az illativusi esetrag (bV) hiperkorrekt alakban csak néhány esetben fog előfordulni várakozásaim szerint.

Eredmények

A kutatás eredményei a vizsgált szempontok alapján külön táblázatokban kerülnek feltüntetésre. A táblázatokban minden esetben szerepel a változók száma összesítve és változatokra bontva is. A standard és nem standard alakok előfordulása a konkrét értékekkel és százalékban kifejezve is feltüntetésre kerül.

Az inessivusi (bVn) esetrag váltakozásának vizsgálata

Az inessivusi (bVn) esetrag váltakozását a szlovákiai magyar nyelvű hírműsorokban a megszólalóknak a műsorokban betöltött szerepe alapján három kategóriába soroltam be. Külön kerültek feltüntetésre az eredmények a riportalányok, a riporterek és a műsorvezetők tekintetében, ezenkívül közlöm az összesített adatokat is. Az eredmények a riportalányok esetében csoportosításra kerültek a származási helyük és nemük alapján is. Külön táblázatban találhatóak az eredmények az esetragokat követő fonéma alapján (zöngés és zöngétlen mássalhangzók, illetve magánhangzók).

Az elemzett változók közül 157 származott a riportalányoktól, tehát olyan megszólalóktól, akiknek a beszéde természetes. Azon riportalányok száma, akik esetében a vizsgált esetragok megjelentek, 69. Az elemzés eredményei alapján az inessivusi (bVn) változó az esetek kb. 60%-ában a standard alakban jelent meg, kevesebb mint 40%-ában pedig nem standard (bV) alakban. Minimális, kevesebb mint 0,5% eltérés figyelhető meg a *-ban/-ba* és a *-ben/-be* változatok előfordulásában, ami azt jelzi, hogy a magánhangzó minősége nem befolyásoló tényező a változók használatában.

	Változók száma	Standard alakok száma (bVn)	Standard alakok előfordulása (%)	Nem standard alakok száma (bV)	Nem standard alakok előfordulása (%)
-ban/-ba változat	84	51	60,71	33	39,29
-ben/-be változat	73	44	60,27	29	39,73
Összesen	157	95	60,51	62	39,49

1. táblázat: Az inessivusi (bVn) esetrag váltakozása a riportalanyok esetében (N = 69)

A riporterek megszólalásaiban összesen 353 alkalommal fordult elő az inessivusi (bVn) változó. Standard alakban (bVn) kb. 93,5%-ban, nem standard alakban (bV) 6,5%-ban. A *-ban/-ba* és a *-ben/-be* változatok aránya között az eltérés minimális, 0,02%.

	Változók száma	Standard alakok száma (bVn)	Standard alakok előfordulása (%)	Nem standard alakok száma (bV)	Nem standard alakok előfordulása (%)
-ban/-ba változat	230	215	93,48	15	6,52
-ben/-be változat	123	115	93,50	8	6,50
Összesen	353	330	93,48	23	6,52

2. táblázat: Az inessivusi (bVn) esetrag váltakozása a riporterek esetében (N = 18)

A műsorvezetőktől származó adatok esetében 158 alkalommal fordult elő az inessivusi (bVn) változó. Az esetek megközelítőleg 90%-ában standard alakban (bVn) jelent meg a változó, míg kb. 10%-ában nem standard alakban (bV).

Ahogy várható volt, a spontán beszélők nagy százalékban produkálták a nem standard változatot. Ami viszont talán meglepő, hogy a műsorvezetők jelentősen nagyobb arányban használtak nem standard alakokat, mint a riporterek.

	Változók száma	Standard alakok száma (bVn)	Standard alakok előfordulása (%)	Nem standard alakok száma (bV)	Nem standard alakok előfordulása (%)
-ban/-ba	106	95	89,62	11	10,38
-ben/-be	52	47	90,38	5	9,62
Összesen	158	142	89,87	16	10,13

3. táblázat: Az inessivusi (bVn) esetrag váltakozása a műsorvezetők esetében (N = 6)

Az összesített adatok alapján, amelyben szerepelnek a riportalanyoktól, riporterektől és a műsorvezetőktől származó adatok is, az elemzett felvételeken 668 alkalommal ta-

lálkozhatunk az inessivusi (bVn) változattal. Mind a *-ban/-ba*, mind a *-ben/-be* változat esetében kb. 84%-ban figyelhető meg a standard alakok (bVn) használata. A korábbi táblázatok tanúságai alapján megállapítható, hogy legnagyobb mértékben (kb. az esetek 60%-ában) a riportalanyok esetében jelennek meg a nem standard alakok. A riporterek esetében ez kb. 6,5%, a műsorvezetők esetében pedig kb. 10%. Ez az összesítő táblázat is felhívja a figyelmet arra, hogy az adatközlők státuszának szétválasztása nélkül végzett vizsgálat mennyire torzíthatja az eredményeket.

	Változók száma	Standard alakok száma (bVn)	Standard alakok előfordulása (%)	Nem standard alakok száma (bV)	Nem standard alakok előfordulása (%)
-ban/-ba	420	361	85,95	59	14,05
-ben/-be	248	206	83,06	42	16,94
Összesen	668	567	84,88	101	15,12

4. táblázat: Az inessivusi (bVn) esetrág előfordulása összesítve (N = 93)

A riportalanyoktól származó adatok elemzésre kerültek a nemük figyelembevételével is. Az elemzett felvételekben előforduló inessivusi (bVn) változók közül 89 származott férfi, 68 nő megszólalótól. A standard alak a férfi megszólalók adatainak 55,06%-ában, a női megszólalók adatainak 67,65%-ában fordult elő. Megállapítható, hogy a nők esetében 12%-kal gyakrabban fordult elő a standard (bVn) változat, mint a férfiaknál.

	Változók száma	Standard alakok száma (bVn)	Standard alakok előfordulása (%)	Nem standard alakok száma (bV)	Nem standard alakok előfordulása (%)
Férfi	89	49	55,06	40	44,94
Nő	68	46	67,65	22	32,35
Összesen	157	95	60,51	62	39,49

5. táblázat: Az inessivusi (bVn) esetrág előfordulása a riportalanyok neme alapján (N = 69)

A riportalanyok adatai csoportosítva lettek aszerint, hogy az interjúk során milyen főnévmák követték az inessivusi (bVn) változókat. Amennyiben magánhangzó volt a vizsgált kifejezést követő szó első hangja, az esetek 67,11%-ában standard alakban fordult elő. Mássalhangzók esetében csaknem 13%-kal kisebb érték figyelhető meg, 54,32%. A mássalhangzók vizsgálata során a zöngés és a zöngétlen mássalhangzók külön kategóriákat alkottak. A két kategória eredményei közti különbség 6,06%. Legkisebb arányban a zöngés mássalhangzókat megelőzően fordult elő az inessivusi esetrág standard alakja.

		Változók száma	Standard alakok száma (bVn)	Standard alakok előfordulása (%)	Nem standard alakok száma (bV)	Nem standard alakok előfordulása (%)
Mássalhangzók	Zöngés	50	26	52,00	24	48,00
	Zöngétlen	31	18	58,06	13	41,94
	Összesen	81	44	54,32	37	45,68
Magánhangzók	Összesen	76	51	67,11	25	32,89

6. táblázat: Az inessivusi (bVn) esetrag előfordulása a ragot követő szó első fonémája szerint a riportalanyok esetében (N = 69)

A riportalanyok származási helye alapján csoportosított adatokból látható, hogy Szlovákia 3 régiójából származnak az eredmények. Az elemzés során 64 változó használata köthető Nyugat-Szlovákiához, 46 Közép- és 47 Kelet-Szlovákiához. Nyugat- és Közép-Szlovákia eredményei a standard alakok előfordulását illetően csaknem megegyeznek. Az előbbi esetében 64,06%, utóbbi esetében pedig 65,22% a standard alakok előfordulási aránya. A kelet-szlovákiai adatoknál ennél kisebb, 51,06%-os eredmény látható, a különbség Közép-Szlovákiához képest több mint 14%. A riportalanyok megoszlása az egyes régiókban a következő: Nyugat-Szlovákia 31, Közép-Szlovákia 16, Kelet-Szlovákia pedig 22 riportalany.

	Változók száma	Standard alakok száma (bVn)	Standard alakok előfordulása (%)	Nem standard alakok száma (bV)	Nem standard alakok előfordulása (%)
Nyugat-Szlovákia	64	41	64,06	2	35,94
Közép-Szlovákia	46	30	65,22	16	34,78
Kelet-Szlovákia	47	24	51,06	23	48,94
Összesen	157	95	60,51	62	39,49

7. táblázat: Az inessivusi (bVn) esetrag előfordulása a riportalanyok származási helye szerint (N = 69)

Az illativusi (bV) esetrag váltakozásának vizsgálata

Az illativusi (bV) esetrag váltakozása a megszólalók szerepköre alapján került vizsgálatra. Az eredményeket feltüntető táblázatban megtalálhatóak a riportalanyokra, a riporterekre és a műsorvezetőkre vonatkozó eredmények is. Minden esetben feltüntetésre kerül a változók száma és a standard és hiperkorrekt alakok előfordulása százalékos formában és a konkrét értékek feltüntetésével is.

Az elemzett felvételeken összesen 109 esetben volt megtalálható az illativusi esetrag, legnagyobb számban a műsorvezetők megszólalásaiban. A riporterek és a műsorvezetők esetében az említett esetrag minden esetben standard alakban jelent meg, nem fordult elő a hiperkorrekt alak. A riportalanyok megszólalásaiban 1 alkalommal volt megtalálható a hiperkorrekt alak, ami a változók számát tekintve az esetek 3,85%-át jelenti.

Riportalany (N = 69)					
	Változók száma	Standard alakok száma (bV)	Standard alakok előfordulása (%)	Hiperkorrekt alakok száma (bVn)	Hiperkorrekt alakok előfordulása (%)
-ba/-ban	13	13	100,00	0	0,00
-be/-ben	13	12	92,31	1	7,69
Összesen	26	25	96,15	1	3,85
Riporter (N = 18)					
	Változók száma	Standard alakok száma (bV)	Standard alakok előfordulása (%)	Hiperkorrekt alakok száma (bVn)	Hiperkorrekt alakok előfordulása (%)
-ba/-ban	22	22	100,00	0	0,00
-be/-ben	13	13	100,00	0	0,00
Összesen	25	25	100,00	0	0,00
Műsorvezető (N = 6)					
	Változók száma	Standard alakok száma (bV)	Standard alakok előfordulása (%)	Hiperkorrekt alakok száma (bVn)	Hiperkorrekt alakok előfordulása (%)
-ba/-ban	36	36	100,00	0	0,00
-be/-ben	22	22	100,00	0	0,00
Összesen	58	58	100,00	0	0,00

8. táblázat: Az illativusi (bV) változók előfordulása

Összegzés

A formális beszédhelyzetben, tehát egy televízióműsorban megszólaló személyeket a betöltött szerepük alapján több csoportra oszthatjuk. Az összesített adatok alapján megállapítható, hogy a vizsgált esetekben az inessivusi esetrag (bVn) 84,88%-ban standard alakban jelent meg. A riporterek esetében 93,48%, a műsorvezetők esetében 89,87%, a riportalányok esetében pedig 60,51% ez az érték, amely 20%-kal magasabb, mint ahányan a Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálatban helytelennek ítélték a nem standard alakot. Az adatok alapján megállapítható, hogy nyilvános beszédhelyzetben is befolyásoló tényező az inessivusi esetragok (bVn) használata során a megszólaló által betöltött szerep. A riportalányok neme alapján csoportosított adatokból az látszik, hogy a női megszólalók 12,59%-kal gyakrabban használták a vizsgált rag standard alakját. Lanstyák István megállapításával összhangban, amennyiben az esetragot követő szó magánhangzóval kezdődött, magasabb volt a standard előfordulásának aránya, a vizsgált esetekben ez az érték 12,79%. A mássalhangzók közül a zöngétlenek esetében 6,06%-kal magasabb volt a standard alakok előfordulása.

Az inessivusi esetrag (bVn) standard alakban a kelet-szlovákiai riportalányoknál 51,06%-ban fordult elő, ez elmarad a másik két régió 64–64%-os értéke mellett, tehát a riportalányok származási helye is hatással lehet a rag használatára. Az illativusi esetrag (bV) hiperkorrekt alakban a műsorvezetők és a riporterek adataiban nem fordult elő, a riportalányok adataiban 1 alkalommal, ami az esetek mindössze 3,85%-a.

Köszönetnyilvánítás

Készült a VEGA 1/0316/21-es számú, Egyszerű és szervezett nyelvi menedzselés szlovák–magyar kétnyelvű környezetben megnevezésű projekt keretében.

ABSTRACT

Examination of the Linguistic Norm in the Use of the Hungarian Language in Slovakia in a Formal Situation

The presentation deals with the inessive case (-ban/-ben) in the “Where?” question and the illative case (-ba/-be) in the “To where?” question. It analyses the frequency of their standard and non-standard forms in the formal speech of the Hungarian language users in Slovakia. The research presents the frequency of the two cases through statements in the public service television programs of Slovakia in the Hungarian language, taking into account the role, the first phoneme of the word following gender, and place of origin of the speakers and also the case. The 219 minute recording analysed includes statements from 6 presenters, 18 reporters, and 124 interviewed subjects. Based on the results, it can be concluded that the function of the speakers in the programs significantly influences the shape of the case statements that appear in their speeches. In the case of reporters, the influencing factors include gender, place of origin, and the first phoneme following the case.

People speaking in a formal speaking situation, for example in a television program, can be divided into several groups based on their role. Based on the aggregated data, it can be concluded that in the examined cases, the inessive case report appeared in standard form in 84.88% of cases. This value is 93.48% for reporters, 89.87% for presenters, and 60.51% for the subjects of the report, which is 20% higher than the number of people who judged the non-standard form as incorrect in the Hungarian national sociolinguistic examination. Based on the data, it can be concluded that the role played by the speaker is also an influencing factor in public speaking situations when using inessive case.

From the data grouped by the gender of the subjects of the report, it can be seen that the female speakers used the standard form of the examined case 12.59% more often.

In accordance with the findings of István Lanstyák, if the word following the case phrase began with a vowel, the rate of occurrence of the standard was higher, in the examined cases this value was 12.79%. Among the consonants, the occurrence of standard forms was 6.06% higher in the case of voiceless ones.

The inessive case in its standard form occurred in 51.06% of the subjects of the interview from Eastern Slovakia, which is lower than the 64-64% value of the other two regions, so the place of origin of the subjects of the interview may also affect the use. The hypercorrect form of illative case did not occur in the data of presenters and reporters, but only 1 time in the data of the subjects of the interview, which is only 3.85% of the cases.

IRODALOMTUDOMÁNY

FÜLÖP ANNA

A KATEKIZMUS MINT AZ OKTATÁS ÉS NEVELÉS ESZKÖZE BORNEMISZA PÉTER *FOLIOPOSTILLÁJÁBAN*

*„Az okosságnak nyughatatlanságából
elménket el ne butítsuk az Istennek titkos
dolgainak mélységével.”
(Bornemisza Péter)*

A katekizmus műfaj létrejöttének története

A görög *katekhein*, visszhangozni jelentésű igéből kialakult katekizmus, káté szó alatt ma tulajdonképpen könnyen áttekinthető, egyszerű oktató könyvet értünk. Az egyházban a hitoktatás, katekézis dialógusos formában megírt tankönyve. A Kr. u. 4. században Jeruzsálemi Szent Cirill egyháztanító – Jeruzsálem püspöke 351-től – az első katekézisek alkotója. A szentségek közül azt a hármat tárgyalja, melyek a hittanulói számára jelentősek: keresztség, bérmlás, oltáriszentség. Alcuin diakónus, apát, Nagy Károly tanácsadója a 8. században már írt ilyen könyveket különböző tantárgyakból. A 9. században Ottfried weisseburgi szerzetes állított össze egy „evangéliumharmóniát”. A lambethi zsinat 1281-ben Aquinói Szent Tamás *Opuscula* című művét, amely a Hiszekegy, Miatyánk, Üdvözlég, tízparancsolat, szentségek magyarázatát tartalmazza, katekizmusnak nyilvánította. Az első katekizmust, mely címében is viselte a szót, 1504-ben D. Diogo Ortiz de Villegas kasztíliai pap, teológus és csillagász adta ki Lisszabonban, *Cathecismo Pequeno da doutrina...* cím alatt. Ez a Hiszekegy, a Miatyánk, az Üdvözlég s a szentségek magyarázatával foglalkozik.

A káté mint könyvcím nem protestáns eredetű. Luther Márton már 1520-ban kiadott egy kis iratot *Eine kurze Form der Zehn Gebote, des Glaubens und Vaterunsers* címen. Ennek mintájára több reformátor, különösen Brenz, újabb és újabb kátékat írtak. Luther *Kis Kátéja* 1529-ben jelent meg *Der kleine Catechismus für die gemeine Pfarrherrn und Prediger* címmel, s negyvennégy nem számozott kérdés-feleletben tárgyalta a tízparancsolatot, az Apostoli hitvallást, a Miatyánkot, a keresztséget, a gyónást

és az Oltáriszentséget. Első magyar nyelvű kiadása Kolozsváron Heltai Gáspár fordításában látott napvilágot 1550-ben: *Catechismus minor, az az a keresztyeni tudomanc reuידeden valo sumaya*.

A 16. században számos katekizmust írtak többnyire a protestáns prédikátorok. Elterjedésében szerepet játszott az, hogy megfelelt a kor memória-központú didaktikai módszerének. Európa-szerte meghatározó jelentőségű volt Canisius / Kaniziusz (Szent) Péter (1521–1597) holland jezsuita pap munkássága. 1554-ben kiadta a *Summa doctrinae christianaet*, azaz a *Nagy Kátét*, a papságra készülők számára, 239 kérdés-feleletben. Ez válasz volt Luther nagy kátéjára, haláláig kétszáz kiadást ért meg. Világos szerkezetű és szemléletes műve a gyerekek számára 1556-ban jelent meg: *Cathechismus minimus (Kis Káté)* címen, ez ötvenkilenc kérdés-feleletet tartalmazott. A középfokú iskolák tanulóinak szánt és legismertebbé vált műve a *Catechismus minor seu Parvus catholoca catholicorum* 1558-ban megjelent munkája, ez 122 kérdés-feleletet tartalmazott és a *Nagy Káté* beosztását követte. Canisius Péter a protestantizmus terjedése ellen harcolt Németországban, Ausztriában, Csehországban, Morvaországban és Svájcban. 1547-ben Augsburg püspöke meghívta a tridenti zsinatra. Ingolstadt egyetemén teológiát tanított, rektori feladatokat is végzett. 1551-ben Bécsbe rendelték, feladata az volt, hogy vegyen részt az ellenreformációban. A püspöki hivatalt nem fogadta el, de a bécsi püspökség 1554/55. évre szóló adminisztrátori tisztségét elvállalta.

A reformáció káteisírodalmának létrejöttét, mint már utaltam rá, Luther Márton indította el. 1536-ban jelent meg a kisebbik kátéja, amelyik példa akart lenni, Luther maga kérte lelkipásztortársait, hogy alakítsák a hallgatók igényeihez. „A Luther nyomán készült evangélikus katekizmusok, Batizi András, Heltai Gáspár, Bornemisza Péter munkái nem követik szorosan az eredetit”¹ – állapítja meg Heltai János.

A reformáció századában számos káté jelent meg, St. Gallenben 1527-ben, Baselben Oecolampadiustól 1526-ban, Zürichben Judä Leótól 1534-ben, Genfben Kálvintól 1537-ben franciául, 1538-ban (majd 1542 és 1545-ben) latinul. Zürichben Bullingertől 1555-ben stb. Lengyelországban az első kátét 1553-ban *Confessio fidei catholica christiana* címen Stanislaw Hosius (1504–1579) ermlandi hercegprímás írta az 1551-es piotrkowi zsinat fölkérésére; 1579-ig 30 kiadást ért meg, 10 nyelvre lefordították. Habsburg (I.) Ferdinánd az egész Német-római Birodalom területére elrendelte Canisius kátéinak bevezetését. Unokafivére, II. Fülöp ugyanígy járt el Németalföldön.

Nevezetes a magyar református egyházban mintegy hitszabályzóként elfogadott *Heidelbergi Káté*. A kálvini reformáció hitvallási iratának számító *Heidelbergi Kátét* III. Frigyes pfalzi választófejedelem kezdeményezésére 1562-ben dolgozta ki Heidelbergben Zacharias Ursinus és Kaspar Olevianus. Magyarul Pápán 1577-ben jelent meg, Huszár Dávid pápai prédikátor fordításában *A keresztyen hitről való tudomannac rövid keresekben foglaltott sommaia* címen. Nagy Barna, e káté történetének kutatója utal arra, hogy a fordításban szerepe lehetett Huszár Gálnak, az apának is.

1 Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655* (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 192.

„A reformátusok számára a pfalzi teológusok által összeállított *Heidelbergi Káté* lett a legáltalánosabban elfogadott, legnagyobb jelentőségű, gyakorlatilag szimbolikus iratnak is tekintett katekizmus. A német eredetivel egy idős latin kiadás címe: *Catechismus religionis Christianae, quae traditur in ecclesiis et scholis Palatinatus* (Heidelberg 1563). E káté 129 kérdésből és feleletből áll. Két bevezető kérdés után három fejezetre tagolódik. Az első az ember nyomorúságáról szól, az úgynevezett két nagy parancsolat magyarázata, a második a megszabadulásról, lényegében az Apostoli Hitvallás és a szentségek értelmezése, a harmadik a háládatosságról, ez a teljes Tízparancsolat és a Miatyánk kifejtése. A XVII. század első felében Magyarországon forgalomban lévő katekizmusok túlnyomó része e három, Európa-szerte elfogadott és útmutató alkotás fordítása és átdolgozása.”²

Magyarországon I. Ferdinánd császár (1556–1564) előírta, hogy birodalma országainak iskoláiban Canisius Péter kátéját, a *Catechismus Parvum* kell tanítani. Ennek nyomán Oláh Miklós prímás megbízta Telegdi Miklóst a mű fordításával, amely a *Keresztyenségnek Fondamentomirol való rövid keönyvechbke* címen Bécsben jelent meg 1562-ben. Ez volt az első magyar nyelvű káté.

Heltai János utal arra, hogy több református katekizmus jött létre ebben az időben, mint evangélikus és katolikus. Ez részben azzal magyarázható, hogy „rendszerint csak egy nyomda állt rendelkezésükre, részben pedig azzal, hogy a rekatolizáció folyamán kezdetben más műfajok (vitairat, vallási tanítás, imádságok, prédikációk) fontosabbak voltak”.³ Kiemeli azt is, hogy azok a prédikátorok, akik a helvét irányt követték, több katekizmust állítottak össze: nagy szerepet játszott Melius Juhász Péter, Szikszai Hellepoeus Bálint, Félegyházi Tamás és Siderius János tarcali prédikátor. „Közülük azonban csak Siderius János munkája, a *Kisded gyermekeknek való katekizmus* maradt használatban a XVII. században is. Első kiadását 1597-ben nyomtatták Debrecenben. [...] Barcza József megállapításai szerint Kálvin genfi kátéjának és a *Heidelbergi Káténak* a gondolatvilágát tükrözi, fogalmaikat használta, bár szó szerinti átvétellel nem találkozunk.”⁴

Magyar jelentősége volt a *Heidelbergi Káténak*.

„Ennek magyar fordítását már 1577-ben kinyomtatta Pápán Huszár Gál fia, Huszár Dávid. [...] Mégsem ez a szöveg vált standard változattá a XVII. században. 1604-ben az akkori debreceni prédikátor, Szárászi Ferenc alaposan átdolgozta Huszár fordítását, és kiegészítette a bibliai bizonyító helyek teljes szövegével. A kiadvány címe pontosan fogalmazza meg a káté mindenkori kettős célját: ...*hogy mind az kisdedöknek a scholákban, mind... az egyigyűeknek az ecclesiában lelki épületekre lenne*. Szenczi Molnár Albert Szárászi szövegét

2 Uo.

3 Uo., 193.

4 Uo., 194.

csiszolta tovább, amikor 1612-ben az oppenheimeri Bibliához függelékként csatolta [...] a teljes *Heidelbergi Kátét*.⁵

A *Heidelbergi Káté* szerzteágazó feldolgozásáról, átdolgozásairól, valamint az unitárius, katolikus felekezetek kátékiadásairól Heltai János eddig is követett, aprólékosan kidolgozott munkájában olvashatunk.

„A kialakuló új egyházak elvetették az istentisztelet áldozati jellegét s az ehhez kapcsolódó liturgiát, helyébe az igehirdetést állították, s ezáltal szakítottak a középkori kultuszi hagyománnyal. [...] Szükségessé vált tehát a kiformalódó új kultusz, vagyis az istentiszteleti rend és a különböző egyházi szertartások, cselekmények (kereszteles, esketés, úrvacsora) szabályainak és szokásainak kialakítása és valamelyes egységesítése. Ezeket a lelkészek teendőit leíró kézikönyvekben, az úgynevezett agendákban foglalták össze.”⁶

Olyan segédkönyvek, útmutatók, amelyek az új hit prédikátorainak segítséget nyújthattak, például a „négy retorikai kézikönyv, amelyek a prédikálás és imádkozás szabályai-val foglalkoznak”⁷, csak néhány évtizeddel Bornemisza Péter halála után jelentek meg.

Mi szükség volt a nyomtatott forrásokra? Miért törekedett Bornemisza Péter is arra, hogy a „község” tagjai már nyomtatott formában is kézben tarthassák prédikációinak hitet erősítő, olvasmányélményt nyújtó, kézben fogható változatát? A létrejött művek „műfajteremtő elvek” mentén születtek, azaz „hitforrásként funkcionáltak, a hitélet egyéni vagy közösségi gyakorlását segítették, a hit terjesztését, védelmét, megvallását vagy oktatását szolgálták, az egyház belső életét, szertartási, kultuszi rendjét, igazgatását szabályozták, vagy társadalmi-jogi beilleszkedését, külső viszonyait rendezték”.⁸

„A prédikációk különösen a nyomtatott postillák Bornemiszától kezdve már tudatosan olvasmány-műnek is készültek”⁹, bár az olvasmányjelleg, vagy mai értelemben vett irodalmiasság – jegyzi meg Heltai János – nem igazán jellemző a „vallási tanítások, hitvallások, katekizmusok, egyházkormányzati egyházjogi” művekre. „De a Biblia, a prédikációk, énekeskönyvek, imádságok, elmélkedések, hitviták esetében is csak járulékos az olvasmányfunkció, a művek létrejöttének fő célja mindig a hitélet szolgálata.”¹⁰ Az egyház mint intézményrendszer működött. Megszületett az egyházi kiadványok által létrehozott „nyomtatott nyilvánosság”. Ekkor még a latin nyelv tanítása állt a középpontban.

„E korban azonban a nyelvelsajátítás nem pusztán a nyelv gyakorlati ismeretét, szókincsét és grammatikájának az úzushoz elegendő birtoklását jelen-

5 Uo.

6 Uo., 205.

7 Uo., 207.

8 Uo., 213.

9 Uo., 214.

10 Uo., 215.

tette, hanem a nyelvet mindig olyan konkrét szövegekkel közvetítették, amelyek implicite tartalmazták a nyelvhez kapcsolódó teljes kultúrát, tudományos és irodalmi ismeretanyagot, így segítségével az érvényben levő erkölcsi normarendszert és gondolkodásmódot is interiorizálták. Ezt a nyelvfelfogást tükrözi a nyomtatott tankönyvek valamennyi típusa.”

Ábécéskönyvek láttak napvilágot, etikai normákat segítő bölcsmondás- vagy bibliai citátumgyűjtemények, tartalmi kivonatokat készítettek a Bibliából. Comenius és mások nyelvtanulást segítő enciklopédiái jelentek meg. Grammatikák, poétikák, retorikák. Szótárak, szójegyzékek. Az ókori klasszikusok kiadásai újra előtérbe kerültek. A vallás-oktatást a vallási tanítások és katekizmusok szolgálták. Egyre több anyanyelvű munka létrejöttére van igény, Pesti Gábor utalt már arra, hogy nagy tudatossággal kell nekiállni az anyanyelv művelésének. 1536-ban Bécsben Singrenius nyomdájában megjelent *Esopus fabulái* könyve, ez az első magyar nyelvű meséskönyv, ennek a célnak a megvalósításához járult hozzá.

Dévai Bíró Mátyás, a legelső reformátorok egyike, az 1530-as években kiadott egy kis munkát a magyar helyesírás szabályairól, Pesti és Sylvester művészi igényű irodalmi-nyelvi programjának tudatos folytatója a nagy humanista műveltséggel bíró Bornemisza Péter – írja Heltai. „Van egy érdekes, a nyelvi, hitbeli és erkölcsi oktatást egyszerre szolgáló tankönyvcsoport: a Bibliából készült különböző műfajú kivatok. Három kiadvány sorolható ebbe a kategóriába. Ludwig Helmbold mühlhauseni rektornak a Biblia valamennyi könyve minden egyes fejezetének tartalmát egy-egy sorban összefoglaló tankölteménye már 1578-ban Bártfán is megjelent, 1625-ben pedig Lőcsén.”¹¹ Johann Piscator, Ulrich Herlin bibliakommentárjai szintén a hitoktatás érdekesebb tételében játszottak szerepet.

A nyomtatott anyag igényével, s annak befogadási folyamatával kapcsolatban szintén Heltai János válasza a legátfogóbb: „az előre megírt és kinyomtatott imaszövegek olvasása segíti a hívót az Isten előtti önfeltárásban, a szöveg önvallomásként is funkcionál, másrészt viszont közvetít is az emberről bizonyos, retorikailag jól megformált élményanyagot”.¹² Ezt az önfeltárást, önvallomást egészíti ki a káté egyfajta önellenőrzés, önszámonkérés jellegével.

Egy megálmodott katekizmus

A *Foliopostilla* bevezetőjében már utalt Bornemisza arra, hogy e mű terjedelme meghaladja a tervezett méretet. Hisz a szándéka az volt, hogy a „röviden kibocsátott” könyvbe, a szentek életéről való prédikációk, a prédikációkhoz illő éneke mellé egy kis katekizmust is csatoljon, déleesti tanulásra. Sok helyen megemlítette, hogy hátul ezeket megtalálják az olvasók. Szándéka volt az is, hogy a „lelki éhezők lelki tanulására” néhány evangéliumnak a magyarázatát megőregbítse, elmélyítse. Megemlíti azt is, hogy

11 Uo., 234.

12 Uo., 217.

sok helyen apró betűkkel még próbált kiegészítő magyarázatokat illeszteni, nyomtatni, azzal a céllal, hogy a prédikációra való tanulás mellett „lenne mit olvasgatniok némely igen szomjuhozó tanulónak, kik az rövid olvasással nem telhetnek be”.

Belátta viszont nyomtatás közben, hogy sem a szentekről való tanulságok, sem a katekizmus nem fog a mű végére kerülni. Vigasztalás volt részben számára, hogy az *Énekeket* már 1582-ben kiadta. S remélte, hogy „megjobbított” formában a katekizmus, a szentekről való tanulságok is megjelennek. Itt nem utalt arra, de köztudott, hogy régi álma volt neki is a Biblia kinyomtatása magyar nyelven. Mindezek a tervek nem valósulhattak meg a korai halála miatt.

A káté hasznosságát, mint „kézzelfogható” didaktikai eszközt, oktatási módszert, korán felismerték, alkalmazták Bornemisza Péter prédikátor elődei, kortársai, utódai. Bizonyára Bornemisza is ismerte őket, hisz ajánlotta is olvasásra az elérhető postillákat s más munkákat. Gálszécsi István: *A keresztyéni tudományokról való rövid Könyvecske* Krakkóban már 1538-ban megjelent, Dévai Bíró Mátyás *Tízparancsolatról* írt könyve 1549-ben, Batizi András *Catechismusa* 1555-ben, majd sorolhatnánk Melius Juhász Péter, Szikszai Hellopeus Bálint, Félégyházi Tamás neveit. Csak azokat a kátéírókat említtem itt, akik Bornemisza előtt írtak katekizmust, vagy kortársai voltak, akiket ismerhetett a prédikátor. Batizi András katekizmusának érdekessége, hogy ott a mester és tanítvány közül a tanítvány kérdez, s a mester válaszol, oly bőbeszédűen, terjedelmesen, mint Bornemisza. Félégyházi Tamás 1580-ban kiadott kátéja sok helyen körbe van írva a lapszélen magyarázatokkal, akárcsak a *Foliopostilla*. A katekizmus történetével egyre többen foglalkoznak, bár A. Molnár Ferenc szerint a korai katekizmusok köre még mindig a „magyar szakirodalom viszonylag elhanyagolt”¹³ területe.

Mielőtt rátérnék a *Foliopostilla* katekizmussal kapcsolatos, helyenként beágyazott kérdéskörének taglalására, fontosnak tartom, hogy előzőleg a Sempptén megjelent *Négy könyvecskére* (1577) kitérjek. Hiszen már itt is világosan megfogalmazta a hitre alapozott tanítással, neveléssel kapcsolatos hitvallását: „Atyák, a ti magzatitokat tanításban, és az úrnak parancsolatiban neveljétek fel.”¹⁴ Amint a cím is jelzi, négy „könyvecskét” tartalmazó kolligátumról van szó, amelyben a „keresztyéni hitnek tudományáról” értekezik, s a magyar írás és olvasás módjával, valamint a „szép imádkozásokkal” foglalkozik.

Az első könyvecskét kicsiny gyermekek számára, a másodikat a „korosb községnek” állította össze, a harmadik a prédikátoroknak szánt segédlet, a negyedik rész a *Vigasztaló könyvecske*. Ennek külön története van, figyelembe véve, hogy egykori tanítványa, Balassi Bálint már lefordította németről 1569-ben a család lelki vigasztalására a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* című vallásos könyvet, Bock Michael lutheránus prédikátor munkáját, e fordítást 1572-ben Krakkóban nyomtatták ki, s ez Balassinak az egyetlen, még életében kinyomtatott műve.

13 A. Molnár Ferenc, A reformáció jelentőségéről a magyar nyelvtörténetben, különös tekintettel a katekizmusokra”, *E-nyelv Magazin*, 2017. dec. 28. <http://e-nyelvmagazin.hu/2017/12/28/a-reformaciojelentosegerol-a-magyar-nyelvtortenetben-kulonos-tekintetel-a-katekizmusokra/> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

14 Bornemisza Péter, *Négy könyvecske a keresztyeni hitnek tudományáról* (Sempte, 1577), 9.

Az előszóban hangsúlyozta Bornemisza, s a *Foliopostillában* is számtalanszor viszik át az újraolvasás, az elmélyítő olvasás, az emlékeztető fellapozás fontosságára. „Az egyik könyvecskét mindennap által olvassad, nem csak az te tanuló szolgáliddal, hanem minden udvarod népével egyetembe. Sőt jobbágyid, cselédet is intsed, hogy minden háznál, mindennap elmondják. Magyarok magyarul, tótok tótul. Időre, ha az Úr felnevel, a másik könyvecskét is megtanuljad. Végre pedig a Harmadikat és Negyediket gyakran által olvassad. És ez kicsinykék által az egész szent Írásnak: az ó és új Törvénynek tanulására mendegélj.”¹⁵ Fel kell figyelni az anyanyelven való tanítás fontosságának intésére, ez az egyik alapvető pillére a tanítás, tanulás megalapozásának. A személyes példaadást szintén itt hangsúlyozza: „így mint egy csillag fényesb a másiknál, így te is fényesb leszel, ennyivel, hogy soknak előtte indultál jó példa adásra.”¹⁶

Az első könyvecskében összefoglalt „summa”, témakörök szerinti felosztást bővítette, egészítette ki fokozatonként a korosztályoknak és tanítványoknak, hallgatóknak, olvasóknak szintjéhez mérten. A felosztás, a summa a következő részeket tartalmazza: „Az tíz parancsolatra, Az hit ágazatira, az Úr imátságára, az Keresztségre, az Úr Vacsorájára, Reggeli és estveli imátkozásra, Községes imátkozásra és asztal áldására.” A keresztény hitre nevelés bevált módszerét használta itt, a kérdésre felelettel válaszoló számonkérést, ellenőrzést. Ez a gyerekeknek vagy akár „korosb község” tagjainak összeállított káté 26 kérdést tartalmaz,¹⁷ összehasonlítva a *Foliopostillában* megfogalmazott kérdés-felelettel, megállapítható, hogy az utóbbi mű olvasójától már nagy fokú háttértudást feltételez, sőt itt már akár az olvasmányélmények, a szövegértelmezés számonkérése is felmerülhet. Nem véletlen, hogy ugyanazt a témakört többször átdolgozva, kiegészítve, bővítve nyújtja a *Foliopostillában* az olvasónak. S int mindenkit a gyakori lelki táplálékként ható könyvek olvasására számtalanszor:

„Ez kérdéseket még is mondjuk el mindnyájan, kétszer vagy háromszor is, mert sok helyen az Írás semminek tartja afféle hallást, kit az ember meg nem értett. De még az értést is, ha meg nem őrzi és tartja. Oly bolond az, az mint Krisztus urunk mondja: mint az ki légen vagy fövényen csinál szép házat. Avagy oly mint Szent Jákob mondja: az ki tükörbe tekint, és ismét elfelejti.”¹⁸

A *Négy könyvecskében* a gyerekeknek vagy „korosb” felnőtteknek szánt katekizmusának kérdései rövidek, az alapismeretek megtanulására, azok elmélyítésére hivatottak.¹⁹

15 Bornemisza Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol* (Detrekő-Rárbok, 1584), kísérő tan. Oláh Szabolcs, Bibliotheca Hungarica Antiqua, 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 13r–v.

16 Uo., 14r.

17 Uo., 14v–15rv.

18 Bornemisza Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol* (Detrekő-Rárbok, 1584), kísérő tan. Oláh Szabolcs, Bibliotheca Hungarica Antiqua, 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 23.

19 Uo., 18v. „1. Micsoda vagy te? 2. Miért teremtett az Isten téged emberré? 3. Micsoda hiten való ember vagy? 4. Mi okáért mondod keresztyénnek magadat? 5. Mit kell tudni

A „tanyito” kérdéseire a gyermek válaszol. Itt is kihangsúlyozza, hogy a prédikátorok feladata naponta többször összegyűjteni a családtagjakkal együtt a ház népét, s velük együtt könyörögnön, tanítsa őket.

„A község között való gazdáknak is ez legyen szokása mindennap. [...] nagy épületet szerzenek ezzel is, mind maguknak, mind cselédeknek, ha nem többször, akár csak egyszer napjában, ha elmondadják az első Könyvecskét kezdetől fogva mindvégig. Kivel az községnek is szíveket felindítják jó példára, sőt ímezek az restet kényszerítsék is, hogy minden háznál egy egy gyermek, akár értelmes ember megtanulja, és az többivel elmondja mindennap.”²⁰

Felmerül a kérdés, hogy a megfogalmazott elvárások teljesítésének feltételei adottak voltak-e. Kik is voltak azok, akik tudtak olvasni ebben a korban? Ki tudta megvásárolni, ki igényelte a hit és tudás forrásaként vagy olvasmányélményként a postillákat, énekeskönyveket? Mennyire volt helytálló az elvárás, hogy minden családban legalább egy olvasni tudó gyermek vagy felnőtt legyen, aki nemcsak elolvasni, de értelmezni is tudja az olvasottakat? Netán számon is tudja kérni családtagjaitól a „memorizált” anyagot? S hogyan teremthettek lehetőséget arra, hogy abbahagyva a munkát naponta többször csak az evangéliumok olvasásával, értelmezésével foglalkozzanak?

Az írástudás, a szövegolvasás, szövegértés képességének témakörével számos kutató foglalkozott, foglalkozik: Tóth István György, Madas Edit, Monok István stb. Tóth Zsombort idézve: „Az iskolázottság és az iskolai hálózat, ennek megszervezése, a tanítók, kántorok képzettsége nagyon vegyes színvonalúnak mutatkozik. A paraszti és a városi közösségekben is, noha eltérő arányokban, de az újkorban még mindig nagy az analfabetizmus.”²¹ Figyelembe véve, hogy akár a prédikációs kötetek, akár az *Énekeskönyv* stb. csak a támogatók nagy anyagi segítségével jöhettek létre, alátámasztást

főképpen a keresztyén embernek? 6. Mondd el az Istennek parancsolatit. 7. Hány részre osztatnak az Istennek parancsolati? 8. Betöltheted-e te az Úr Isten parancsolatit? 9. Miért adta ki tehát Isten és miért tanulod tehát? 10. Ha be nem töltheted a parancsolatokat, mint üdvözülsz tehát? 11. Hány részre oszol ez hitről való vallástétel? 12. Ismered-e szívedben, ha tökéletes hited vagy? 13. Miképpen jutsz tehát hozza és öregbítheted magad? 14. Miképpen imádkozol az Úr Istennek? 15. Ez imádság sokrészt oszol-e? 16. Melyek a Sákramentumok és szent Jegyek, avagy üdvösségünk pecsét? 17. Micsoda az keresztség? 18. Ki szerzette az Keresztséget? 19. Micsoda az Úr Vacsorája? 20. Ki szerzette az Úr Vacsoráját? 21. Mi haszna az szent Léleknek? 22. Reggel, mikor ágyadból felkelsz, mi módon imádsz az úr Istent? 23. Estve, mikor le akarsz feküdni: minemű imádsággal ajánlod te magadat az Istennek? 24. Mi módon imádsz az Istent étel előtt? 25. Mint adsz hálát Istennek keresztyén módra? 26. Mint hívod segítségül az Istent keresztyén módra?”

20 Bornemisza, *Negy könyvetske...*, 83.

21 Tóth Zsombor, „Hitvita és marginália: Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához (Esettanulmány)”, in *„Tenger az igaz hitről való egyenletlenség vitatásának özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János és Tasi Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék), 2005, 175–197, itt: 179.

nyer az a megállapítás, hogy a *Foliopostilla* sem egyszerű kis hajlékokban lakó emberek olvasmányélményt nyújtó elmélkedéseként született.

Bornemisza Péter esetében is, ha megnézzük a támogatók, pártfogók neveit, bátran állíthatjuk, hogy e családok – akik olvasmányforrásként támogatták a művek létrejöttét – szintén a „művelt arisztokrata” kör tagjai voltak. Összehasonlítva a *Négy könyvecske* káté anyagával a *Foliopostilla*ban fellelhető kérdéseket, feleleteket – melyek valószínűleg a megálmodott katekizmus anyagának is kérdései-feleletei lettek volna – megállapíthatjuk, hogy ezek, mint már említettem, egy alapos hittani tudásimeretet, háttérismeretet feltételeztek. Itt a kérdések inkább az olvasott evangéliumok alapján, akár az olvasó önmaga ellenőrzésének, ismereteinek, tudásának forrása lehet. Azok az ismétlődő kérdések, amelyek szinte ugyanúgy megfogalmazva jelennek meg a különböző helyeken, mintegy tudásösszegző számonkérés látszatát keltik. „1. A mai evangélium hitünknek melyik ágazatjáról szól? 2. Mint érted ezt? 3. Mondd el itt minden vallásodat a Jézus Krisztus felől? 4. Mondj röviden erről egy néhány ígéket az mai Evangéliumból, kikkel mást is, magad is ez után is éltesz?”²²

A *Foliopostilla* első kétszáz oldalán követhetjük nyomon a kérdések, feleletek megfogalmazását, bár nem igazán a kátéra jellemző terjedelemben. A kérdések-feleletek száma is eltérő, egy kérdést vagy kettőt, legtöbb húsz kérdést – Jézus születésével, életével, halálával kapcsolatban – találunk itt. A szerző több helyen is, a *Délestei tanuságról*, *Intés* címek alatt végig figyelmeztet a katekizmus tanulására. Kiemeli, hogy vasárnap, úrnapján békét kell hagyni a „restségnek, a lakásnak, a mulatságnak, az vadászatnak és világi táncnak, törvénytételnek, sokadalomnak, és akármi világi dolognak”, úrnapján olvasva kell tanulni az evangéliumokat, s ha a megadott rész nem elég, utal arra, hogy melyik előző postilla kötetében talál mást is a témáról, bővebb olvasnivalót az érdeklődő, nem csak az ő munkáit, de kortársai műveit is ajánlja az olvasóközönségnek.

Kiemelkedően fontosnak tartotta, hogy

„[...] mind a prédikátorok, mind a gazdák, igen istenesen mielnec, ha délest avagy egy hétben egy választott nap, az Keresztyén Tudománynak fundamentomit az ő népek között hirdetnéc. [...] igénként mondják el az ő népekkel. Először az Tízparancsolatot. Másodszor a Hiszek Istent. Harmadszor a mi Atyánkot. Negyedszer az Keresztségről és az Úr Vacsorájáról való evangéliumi ígéket. Első úrnapján egy néhányszor ezeket elmondani elég, kiknek magyarázatit mindenik úrnapján hirdessék. Kiről én is írtam kis Catechismust. Több keresztyén tanítók is, lássák meg azokat. Ezen könyvnek kis hátulso részébe írtunk Catechismust az renddel, amint kell abba tanítani.”²³

Miért tartotta fontosnak Bornemisza Péter egy „megöregbített” katekizmus összeállítását? Egyik helyen így okolja meg az olvasás és tanulás fontosságát:

22 Bornemisza, *Predikatioc...*, 23v.

23 Bornemisza Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol* (Detrekő-Rárbok, 1584), kísérő tan. Oláh Szabolcs, *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 24.

„[...] az ünnepet is, magadat is megszenteled vele. És sokkal nyilvánabban is megérted sok olvasással. Előtte nagy szükség mind nagynak kicsinynek, hogy gyakorolja a keresztyéni tudománynak fundamentomit röviden is. Azért minek utána igénként megtanultátok ezten nap vagy valamely nap hetedszaka az Tízparancsolatot. A Hiszek Istent. Az Mi Atyánkot, az Keresztségnek és az Úr vacsorájának igéjét: immár kezdjete el tanulni az Tíz parancsolatnak értelmét. [...] ma avagy ez héten egy nap, egy nihanyszor. Avagy csak az első parancsolatnak bő magyarázatját. Mindkét képpen megtalálod az én Catechismusomban is, vagy ezen könyvben utol.”²⁴

Újabb jelét láthatjuk itt annak, hogy mennyire hitte még akkor, hogy a katekizmust sikerül kinyomtatni. Hasonló reményt fogalmazott meg a továbbiakban is: „Kiről megláthatod az én Catechismusom mit tanít.”²⁵ Arra is kiterjed a figyelme, hogy abban az esetben, ha túl hosszúnak találja valaki az evangéliomot, akkor tanácsolja „felét délre” halasztani. Fontosnak tartotta igénként megtanulni az evangéliumok értelmét, hisz így „nemes erkölcsöt és vigasztalást, szép értelmeket” kap az olvasó, vagy hallgató. Visszatérő intés gyakran, hogy „Tanuld az Catechismust!”.

„Az catechismus tanulásra is viselj gondot mind cselédestül, az rend szerint: ahol ezten úrnapiján elhagytad. Így megládd te is jobban épülsz, és mást is építesz, és nagy áldomást veszesz, mert amint e világi gazdagság nagy vigyázással lesz meg, az Isten áldása mellett, így az lelki is. [...] Az tudosok, kik egyéb írásokra is értenek, találnak ő magok magoknak való tanulásokat, mi az gyengéket oktatjuk.”²⁶ Kihangsúlyozta újra, hogy mindenekelőtt a község, az érdeklődők olvasmányélményeinek megeremtésére törekedett, anyanyelvén, érthetően, a tudásra, tájékozottságra való törekvést szorgalmazta, mint eszközt használva a hit megerősítésére. S mintegy szövegértelmezési útmutatót is mellékel:

„Kérlek ezeket igen halkal olvasd, és egy nihanyszor ismét elől kezd, és gondolkodjál jól ezeknek minden cikkeléről. És az írást forgasd rea is. Mert mind ezekről tenger száma, minemű külömb külömb bizonyságokat találsz. [...] értekezzétek ti is az írást, és az mint Krisztus urunk magába is forgatta és tanítványainak is beszéli, mi is éjjel nappal róluk elmélkedjünk.”²⁷

Lelkésztársainak aprólékos útmutatót is összeállított annak érdekében, hogy a leghatékonyabban tudják megszervezni a heti programjukat, legmegfelelőbben beosztani idejüket:

„Ez héten csak Historiáit tanuljuk meg az mi Urunk Jézus Krisztusnak kinszenvedésének, kit három napi prédikációnkra rendelünk: Az következő hé-

24 Uo., 39.

25 Uo., 51.

26 Uo., 191.

27 Uo., 286.

ten pedig azokból megint három Prédikációnk lesznek egy néhány fő dolognak megmagyarázatjára. E héten mi választottuk Hétfőt, szerdát és pénteket az historiáknak megtanulására. Az más héten szeredát, csütörtököt és pénteket. Te amelyiket isméried alkalmasosbnak, azokat rendelhedd. Szerdára az Úr Vacsorájának prédikációit rendeltük, de miért hogy arról három prédikációban is szólunk, azért ottan kedden kezdj te el. Csütörtökön a lábmosásról, pénteken az Úr kinszenvedéséről szólunk. Ha szombaton is prédikálni akarsz, az másik postillából igen jeles megmagyaráznod Esaiának prófétálását az Úr Krisztus kínjáról, haláláról és feltámadásáról. *Esai:53*. Itt mi rövideden akaránk írni. De ha szükség mutatja, te többel is jó kedvvel építsed az híveket, magadat is. Kire segítsen az Úr Őfelsége, Ámen.”²⁸

Felhívja a figyelmet itt is, hogy helyszűke miatt, néhol a könyv „karaján” talál az olvasó még több „rövid értelmeket”.

Általában nagybetűs „ERCZ MEG EZT” címszó alatt foglalja össze, szedi csokorba intelmeit. Egyetlen helyen találtam „ERTS MEG EZT” változatot „ERCZ MEG EZT” helyett a 376. oldalon. Figyelmeztet minden olvasásra, tanulásra való buzgóság mellett az alázatosságra. „[...] bizonyoságit igen józanon és alázatosan tanuljuk meg az Írásból is, igyekeztén, hogy azon kívül az okosságnak nyughatatlanságából elménket el ne butítsuk az Istennek titkos dolgainak mélységével.”²⁹

A *Foliopostillában* megfogalmazott egyik üzenettel zárom a dolgozatot.

„Nagy bűn részegeskedni, paráználkodni, lopni stb., de nagyobb bűn az Isten igéjét nem tanulni [...] sokan még a megértett igazságot is eltitkolják, vagy félelem miatt, vagy nyereségnek reménysége miatt, kik azt állítják, mint ha az Krisztusról való vallástétel tenne kárt.”³⁰

28 Uo., 376.

29 Uo., 777.

30 Uo., 1259v.

Függelék

Katekizmuskérdések a *Foliopostillából*

23v	1. A mai evangéliom hitünknek melyik ágazatjáról szolt? 2. Mint érted ezt? 3. Mondd el itt minden vallásodat a Jézus Krisztus felöl? 4. Mondj rövideden erröl egy néhány igéket az mai Evangéliomból, kikkel mást is, magad is ez után is éltes?
38r	1. Ez mai evangéliom hitünknek melyik ágazatjáról szol? 2. Mint érted azt? 3. Mondj rövideden egynéhány igéket az mai evangéliomból, kikkel mást is, magadat is ez utána is éltes? 4. Mit kíván ezekben?
50r	1. Ez mai evangéliom hitünknek melyik ágazatjáról szola? 2. Mint érted ezt? 3. Mondd el itt minden vallásodat az Krisztus felöl? 4. Mondj rövideden erröl egy néhány igéket ez mai evangéliomból, kikkel magadat is, mást is ez után is éltes? 5. Mire valók ezek?
64r	1. A keresztyéni tudománynak melyikéröl taníta az mai evangéliom?
74r	1. Hitünknek melyik ágazatjához való az mai evangéliomnak fő tanusága? 2. Mint érted ezt? 3. Mi haszna ennek?
84r	1. Hitünknek melyik ágazattjáról való az evngéliomnak fő tanusága? 2. Mint érted ezt? 3. Mi hasznát veszed ennek
91v	1. Az keresztyéni tudománynak melyik részéhez való ez evangéliom? 2. Mi haszna mind ezeknek?
98r	1. Hitünknek melyik ágazatjához való ez mai evangéliomnak fő tanusága? 2. Mint érted azt?
110r	1. Hitünknek melyik ágazatjához való ez? 2. Mint érted ezt?
116r	1. Micsoda hasznunkra született? 2. Micsoda hasznunkra lett emberré? 3. Micsoda hasznunkra fogantatott szent léltől? 4. Micsoda hasznunkra metélkedett környül?

117v	5. Micsoda hasznunkra szenteltette meg magát Isten eleibe állván? 6. Micsoda hasznunkra futott ki hazájából? 7. Micsoda hasznunkra lett szegény? 8. Micsoda hasznunkra nevelkedett paraszt szolgálatban? 9. Micsoda hasznunkra kereszttelkedett meg? 10. Micsoda hasznunkra kísértetett? 11. Micsoda hasznunkra tanított? 12. Micsoda hasznunkra tűrte el soknak szidalmát? 13. Micsoda hasznunkra alázza meg magát? 14. Micsoda hasznunkra gyógyított meg sokféle nyavalyákat? 15. Micsoda hasznunkra szenvedett sok kínokat? 16. Micsoda hasznunkra halt meg? 17. Micsoda hasznunkra támadott fel? 18. Micsoda hasznunkra ment mennybe? 19. Micsoda hasznunkra él most is? 20. Miért jó az ítéletre?
123v	1. Hitünknek melyik ágazatjához valók ezek? 2. Mondd el mind renddel hitednek vallását? 3. Hitünknek vallása kívül tanulhatunk-e innét egyebet?
138r	1. A keresztyén tudománynak hányadik részéhez való ez mai evangéliom? 2. Ő törvénybe minemű sakramentumok voltak? 3. Ezek helyett az új törvénybe minemű sakramentumunk szereztetett nekünk az Úr Krisztus? 4. Az régi környülméletkedés helyett most mi melyikkel élünk? 5. Micsoda az keresztség? 6. Mire való az keresztség? 7. Hitünknek melyik ágazatjához való ez mai evangéliom?
139v	8. Ezek mint illenek ez mai evangéliomhoz?
150r	1. Micsoda értelme ez névnek Jézus és Krisztus? 2. Mi haszna ezek értelmének?
161	1. Hitünk melyik ágazatjához való ez evangéliom? 2. Mint érted ezt?
176r	1. Az keresztyéni tudománynak melyik részeit erősíti ez mai evangéliom?
199v	1. A keresztyéni tudománynak melyik részéhez való ez evangéliom? (F. Ne paráz- nálkodj. Megmagyarázza.) 2. Miképpen?

ABSTRACT

Catechism as a Tool of Education in the *Foliopostilla* of Péter Bornemisza

The paper examines the educational function of catechesis, embedded in Bornemisza's *Foliopostilla*. The unfoldment and development of catechism literature was influenced by the Reformation. In the century of the Reformation many catechisms appeared. Catechism, built on a question-and-answer form, explains the basics of Christian religion. Luther, after experiencing people's lack of knowledge regarding Christian religion, wrote a larger and a smaller catechism. Like Luther, Péter Bornemisza also believes that catechesis is not only the preachers' job of preachers, but also of the heads of families who work responsibly for their families. After the sermons, we find instructions on how and when to teach catechesis. Moral family life is an essential condition for a good upbringing. With the help of catechism, he also sought to influence the way of thinking of children and adults, to help them change their way of life in the right direction.

MARTIN SUKALIĆ

A ROMANTIKUS ÚTLEÍRÁSOK FIZIKAI ÉS IRODALMI HATÁRAI HORVÁTORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Ivan Kukuljević Sakcinski *Úti emlékei* és Kazinczy
Ferenc *Erdélyi levelei* mint az identitáserősítés eszközei

„Bár általános, világ- vagy nemzeti irodalomtörténeti szempontból a marginális műfajok közé sorolható, az útleírás mégis kiemelt helyet foglal el az összehasonlító irodalomtudomány keretein belül.”¹ A műfaj horvát monográfiája, Dean Duda úgy véli, hogy ez a különleges hely az útleírás komparatív műfaji jellegének tudható be. Az útleírók, mint „az idegen kultúra tudósítói”, öntudatlanul is komparatisták. Ha ehhez hozzávesszük Carl Thompson megjegyzését, mely szerint a 19. században erősödik meg az útleírás műfajilag reflektáltabb, modern formája, amelyet a kor számos kiemelkedő írója, például Stendhal, Dickens vagy Mark Twain művel,² akkor megkapjuk az útleírásnak azt a definícióját, amely alkalmazható a Habsburg Monarchia 19. századi területeit jellemző ideológiai sokszínűség értelmezésére is. Az útleírás, ha befolyásos közéleti irodalmi vagy politikai személyiségek tollából származik, potenciálisan erősen befolyásolhatja a közvéleményt, és az identitás erősítésének, megszilárdításának eszközeként használható. Természetesen először tisztáznunk kell, mit értünk identitáson: ebben a kontextusban nemzeti identitásról vagy kialakuló nemzeti identitásról beszélünk. Az identitás erősítésének vizsgálata mindenekelőtt a saját (nemzeti) identitás alkotóelemeire, azok ideológiai indíttatására és szerepére irányuló kutatást jelent. Célszerű e vizsgálatot azokon a területeken kezdeni, amelyekről az adott nemzeti diskurzus mint a közösségi identitás forrásairól beszél, s amelyek aztán rendszerint a nemzetállamok ideológiai magjává válnak. Azt mondhatjuk, hogy az identitáserősítés akkor valósult meg sikere-

1 Dean Duda, *Priča i putovanje: Hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr* (Zagreb: Matica hrvatska, 1998), 11.

2 Thompson Carl, *Travel Writing* (London – New York: Routledge, 2011), 55.

sen, amikor a nemzet a Benedict Anderson által leírt *elképzelt közösséggé* válik, vagyis amikor, noha „a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük, még csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik annak a képe, hogy egyazon közösséghez tartoznak”.³ Ez a tanulmány nem fogja mélyebben vizsgálni a nacionalizmuselméletet, hanem a nacionalizmus egyes teoretikusaira, mint például Benedict Andersonra, Eric J. Hobsbawmra és Anthony D. Smithre hivatkozva megpróbálja indokolni és leírni, hogy az útleírás miért és miként szolgálhat az identitás erősítésének eszközeként.

Az útleírás jelentősége abban áll, hogy az identitáserősítést leggyakrabban nem a szülőföldön belül hajtja vége, hanem olyan területeken, amelyek történelmi okokból kívül esnek annak határain. Az utazó ebben az esetben nemcsak „egy idegen kultúra tudósítója”, hanem egy olyan kultúráé, amely ismert ugyan, de mégis távoli. „A tudattalan komparatista” így a tudatos komparatistává válik. Ebben a megközelítésben a hangsúlyt a térre kell helyezni, vagyis arra a régióra, ahol az erősítés megtörténik. Az ilyen régió sok tekintetben hasonlít a szülőföldhöz, de nem része annak. A jelen tanulmány kiindulópontja szerint Dalmácia és Erdély is ilyenek; olyan történelmi-földrajzi régiók, amelyek a 19. században megerősítést igényelnek az identitás szempontjából, és hogy ez a megerősítés a horvát és a magyar 19. századi irodalom és közelet két kiemelkedő alakjának munkában követhető nyomon. Ivan Kukuljević Sakcinski (1816–1889) *Úti emlékek Horvátországból, Dalmáciából, Albániából, Korfusról és Itáliából* (*Putne uspomene: Iz Dubrovnika, Arbanije, Krfa, Italije*, 1873), valamint Kazinczy Ferenc (1759–1831) *Erdélyi levelek*⁴ című útleírásairól van szó. A két író, illetve művet egymástól több mint fél évszázad és jókora földrajzi távolság választja el. Az első kérdés, ami felmerül: milyen eredményre vezethet egy olyan kutatás, amely két, első pillantásra nem túl összehasonlíthatónak tűnő író munkásságát kívánja összevetni? Előzetes találgatás helyett lássuk a művek bevezető gondolatait. Kazinczy Ferenc így indítja az *Erdélyi leveleket*:

„Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván nyugotnak venni útunkat, valamikor honunkból kiindulunk, feledjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik, melyet nem illik nem ismernünk. S e föld felől utazóinktól sem halljuk

3 Anderson Benedict, *Nacija: Zamisljena zajednica: Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma* (Zagreb: Školska knjiga, 1990), 17.

4 Amikor Kazinczy útleírásáról beszélünk, nehéz meghatározni a szöveg végleges változatát, 1816-tól kezdve a szöveget a szerző folyamatosan bővítette, átdolgozta. Noha már töredékesen publikált formájában is a romantikus magyar utazási irodalom egyik alapja lett, egységes könyv alakjában csak évtizedekkel a szerző halála után, 1880-ban közölte Abafi Lajos: Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek*, kiad. Abafi Lajos (Budapest: Aigner, 1880). A továbbiakban, mivel kutatásom nem filológiai természetű, erre a kiadásra hivatkozom, természetesen figyelemmel a mű új kritikai kiadására is: Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek*, szerk. Szabó Ágnes, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013). Az Abafi-kiadás kanonikus pozíciójáról lásd a szerkesztő utószavát, ui., 571.

a mit érteni óhajtánánk, mert gróf Teleki Domokos Erdélynek kevés lapokat hagyta, gróf Batthányi Vincének útja pedig kisdéd részén mene keresztül, s nem a nevezetesebiken.”⁵

A második idézet Ivan Kukuljević Sakcinskitől származik, az *Úti emlékekből*:

„Útra indultam oda, ahol egykor az egész világ sorsa alakult. Elindultam Rómába, de nem a szokásos úton mentem Olaszországba, Ljubljánán és Triestten keresztül, mert sokszor jártam velencei és lombard tartományokban. Szívem újra és újra Dalmáciába vonzott, hogy ott adatokat merítsek népem múltjának gazdag forrásából.”⁶

A két régió összehasonlításának lehetőségét az a stilisztikai és első pillantásra ideológiai kongruencia nyitja meg, amely észrevehető ezekben a rövid bevezető idézetekben. Kazinczy arra figyelmeztet, hogy a magyarok megfedkeznek egy rokon népről, Kukuljević pedig elutasítja a Rómába vezető utat, hogy inkább Dalmácián, a horvát identitás forrásán, az első horvát fejedelemségek vidékén haladjon át. Mindkét író szerint szükség van az újra emlékezésre, az elveszett történelmi kapcsolatok újraépítésére. Ezek az egybeesések összekötik Erdélyt és Dalmáciát, de a kapcsolat nem a két tájegység hasonlóságán, hanem az írók ideológiai háttérén és az útirajzon mint műfajon alapul.

Miben is áll ez az „ideológiai háttér”? Hol keressük, és milyen szerepet tölt be az útleírásokban? Az ideológia alapját talán a romantika újonnan kibontakozó általános mozgalmában kereshetjük, de ez önmagában még nem magyarázat, különösen nem Kazinczy esetében, aki sok tekintetben klasszicista volt. Szakirodalmi közhely, hogy nehéz a romantikáról szigorú jellemzők által meghatározott mozgalmaként beszélni. Marijan Bobinac szerint a romantikát a formái sokaságában, hasonlóságaiban és különbségeiben kell megmutatni, mindenekelőtt a résztvevők azon törekvésében, hogy nagyon eltérő, sokszor egymásnak ellentmondó módon reagáljanak azokra a történelmileg sajátos kihívásokra, amelyeket az európai társadalom egyre dinamikusabb modernizációja állított eléjük.⁷ Ha kitérünk e sajátos kihívásokra, látni fogjuk, hogy nagy kihívást jelent a kollektív identitás újszerű megértése, vagyis a nemzet és annak kialakulása. A nyugati nemzetmodell – mint Anthony D. Smith írja – „a történelmi területen, a jogi-politikai közösségen, tagjainak egyenjogúságán, a nemzeti kultúrán és az ideológián alapszik”.⁸ Ez a nyugati nemzetmodell pontosan abban az időszakban jött létre, amikor ezek az útleírások készültek. Ám ez csak további problémákat vet fel. Kazinczy nemzetfelfogása a romantikánál sokkal szorosabban az olyan preromantikus konstrukciókhoz kapcsolódik, mint a *natio Hungarica*, amelyben a nemzetiség

5 Kazinczy, *Erdélyi levelek*, 3.

6 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Izabrana djela*, ur. Vlatko Pavletić, uvod Nikola Batušić (Zagreb: Matica hrvatska, 1997), 377–591, itt: 377.

7 Marijan Bobinac, *Uvod u romantizam* (Zagreb: Leykam, 2012), 8.

8 Anthony D. Smith, *National Identity* (Reno, Las Vegas, London: University of Nevada Press, 1991), 11.

és a nyelv helyett a közjog és a történelmi hagyomány játszott meghatározó szerepet. A romantika előtt a nyelv a befogadás eszköze volt: aki megtanulta, bejuthatott a közösségbe, azonosíthatta magát a közösséggel, a romantikában viszont a kirekesztés eszközévé vált, egy olyan közösség alapját képezte, amely szigorúan különbözik az összes többi azonos típusú közösségtől. Kukuljević nemzettudata viszont tipikusan romantikus nemzettudat, és ebben az értelemben a legközelebb talán Kölcseyhez állt, akinek a munkáit szinte biztosan ismerte is. Kölcsey, bár eleinte Kazinczy befolyása alatt volt, már az 1820-as években modern, romantikus módon aggódott a magyarság jövőjéért.⁹ Hasonló típusú – egyszerre poétikai és politikai – aggodalom megfigyelhető már a negyvenes években, a fiatal Kukuljević irodalmi és politikai szövegeiben is. Mind Kölcsey, mind Kukuljević megidézi a történelem fontos eseményeit és személyiségeit, azzal a fontos különbséggel, hogy Kukuljević nem konvencionális romantikus költő; noha rokonítja Kölcseyvel a nyelvhaláltól való félelem gondolata, nála kimarad a bűnhődés, a szenvedés motívuma. Kukuljević egyrészt a pánszlávizmus eszméjét támogatta, másrészt hevesen szorgalmazta a horvát nemzeti identitás szükségességét, amelynek nemcsak Horvátország és Szlavónia területére kellett kiterjednie, hanem Dalmáciára is, amely a 18. és 19. században viharos időszakon ment keresztül, és először Velence, aztán osztrák, majd az illír tartományok részeként Napóleon uralma, majd az újjáéledő osztrák fennhatóság alá került.

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy mind Kazinczy, mind Kukuljević sajátos kihívásokkal nézett szembe közéleti és irodalmi tevékenységük során. Megállapíthatjuk, hogy akár a modern nemzetteremtési folyamat elején, akár annak előrehaladott fázisában találták magukat, mindketten felismerték a saját kultúra tudatának és a történelemre való emlékezésnek a nemzeti identitás kialakításában betöltött szerepét. Ebben találjuk meg a két író ideológiájának érintkezési pontját. A két író célja ebből a szempontból nagyon hasonló: két számukra történelmileg és kulturálisan közeli régiót is be akarnak vonni saját népeik identitáskontinuumába. Erdély Kazinczy számára a középkori kapcsolatokon alapuló történelmi terület feltételét teljesíti. Azonosítja a „rokon népet”, amelynek alaposabb megismerése szükséges a magyarság meggyengült történelmi-kulturális kohéziójának erősítésére. Hasonló helyzetet látunk Kukuljević-nél is. „Népe múltjának gazdag forrásai” a politikai traumák, háborúk és békekötések, a folyton változó határok által megszakított kulturális és identitásbeli kapcsolatok megújítására adnak reményt. A két régió, Erdély és Dalmácia az Oszmán Birodalom, a Habsburg Monarchia és Velence több évszázados küzdelmében kívül került az anyanemzettel eredetileg fennálló identitáskontinumból. Attól függetlenül, hogy Kazinczy és Kukuljević egészen másképp látja a nemzet fogalmát, mindketten nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a nemzetépítő elemnek, amelyet Anthony D. Smith is első helyen említett: a hagyomány szentesítette történelmi terület meghatározására, s egyszersmind újradefiniálására törekcsenek. „A szülőföld – írja Smith – a történelmi emlékek tárháza-

9 Az ellentét már a tizes évek végén, a híres „lasztóci levelekben” megjelenik: Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum, 2010), 626–629.

vá válik, olyan helyé, ahol bölcseink, szentjeink és hőseink éltek, dolgoztak, imádkoztak és harcoltak.”¹⁰ Az újraértékelés révén az elszakított területek visszakérülnek a népek, nemzetek kollektív tudatába: ez a folyamat ad jelentőséget az útirajz műfajának, amely ilyen módon az identitás megerősítésének egyik fő eszközévé válik.

Hasonlítsuk össze azt a két részt, amelyekben az írók Erdély és Dalmácia fővárosaiba, Kolozsvárra, illetve Zadarba érkeznek:

„[...] előttem fekvék a Traján hatodik gyarmatának Clusa nevet viselő városa, melyet az oláh még ma is Klusznak hív; az a város, melyben a nemzet díszé, Mátyás született. Nagyult előttem a hely ez emlék által. Trajánhoz a Róma Caesarjai közt kevés hasonlíta, s hány Mátyáshoz, a mi és a minden mások királyaik közt?”¹¹

„[...] Néztem Dalmácia fővárosának ezt a népét, akik többnyire olaszul beszélnek. Benje-Kozičić, Karnarutić, Zoranić és Baraković régi időire gondoltam, amikor a zadariak büszkén udvaroltak a horvát nemtőnek, ápolták nemzeti nyelvüket. Hogy megváltozott mindez a velenceiek, és még inkább az osztrák-németek beáramlása óta!”¹²

Mátyás király, Šimun Kozičić-Benja, Brne Karnarutić, Petar Zoranić és Juraj Baraković mind reneszánsz személyiségek: az egyik oldalon a nemzeti király, a másikon a glagolita nyomdát alapító püspök és a kiemelkedő zadari költők sora. Kazinczy és Kukuljević a történelmi és irodalmi emlékek tárházát nyitják meg, így dolgozzák fel az emlékezés traumáját, amikor megérkeznek az egykor a magyar és horvát identitáshoz szorosan kötődő városokba. Szövegeikben újra akarják építeni az elveszett vagy meggyengült identitáskapcsolatot. Smith szerint a kulturális és történelmi emlékek e tárháza teszi egyedivé a szülőföldet. „Folyói, partjai, tavai, hegyei és városai így válnak »szentté« – olyan magasztos érzések helyeivé, amelyek belső jelentését csak a beavatottak, vagyis a nemzet öntudatos tagjai érthetik meg.”¹³

Smith e definíciójának kontextusában érthetjük meg pontosabban az *utazó* írók szerepét az identitás erősítésében: az a feladatuk, hogy beavassák a közvéleményt egy olyan régió kontextusába, amely a szülőföldön kívül maradt. Az útleírások ismét hozzáférést biztosítanak a közönség számára a hagyomány által megszentelt helyhez, a hitelességüket pedig közvetlen tapasztalattal igazolják. Mind Kazinczy, mind Kukuljević azt próbálja bebizonyítani, hogy e szeparált terekhez való hozzáférés nem feltétlenül a földrajzi távolságtól függ, hanem attól, hogy az adott tér kapcsolódik-e a nép vagy a nemzet számára jelentős történelmi személyekhez, eseményekhez. Ezt láthatjuk Kazinczynál, amikor egyre távolodva hazájától Vajdahunyad felé közeledik:

10 Smith, *National Identity*, 9.

11 Kazinczy, *Erdélyi levelek*, 69.

12 Kukuljević, *Izabrana djela*, 423.

13 Smith, *National Identity*, 9.

„Minden léptem távolabbra viszen honomtól, s mily nagy már is az út, melyet tevék! De még hátra Vajda-Hunyad, hátra Fehérvár, és a helyek, hol a nemzet szentjei éltek, jártak, s halhatatlan tetteket tettek. Azokat látnom kell, illetnem kell sírköveiket, s azon érzést adni magamnak, hogy nagyobb lettem ereklejők illetése által.”¹⁴

Kukuljevićnél szintén megtaláljuk a saját néphez tartozó elemek „megszentelését”. Ezt írja Nin környékéről:

„Magas hegyek, mély folyók, valamint más közigazgatás és más népek és szokások egyéb hatásai választják el a mai Dalmáciát Krapina és Sutla lakóitól, akikkel a dalmát horvátok ritkán vagy soha nem találkoznak, mégis megőriztek itt egy dalt, és ősidőktől fogva megőrizték az egyforma érzést és a természetes sejtést: ahogy egyek voltak a múltban, úgy lesznek a jövőben is, mert egy nyelv és egy vér szent láncza köti össze őket.”¹⁵

A „szent” szó használata különleges jelentőséget garantál e határokon túli tereknek a nemzeti identitás építésében. Eric J. Hobsbawm praktikus kifejezést talált a közvélemény alakításának e gyakorlatára: protonacionalizmus. A protonemzeti kapcsolatok képesek, mint írja, „a kollektív összetartozás már meglévő érzéseinek bizonyos változatait mozgósítani [...]”.¹⁶ Ha elfogadjuk, hogy Smith szerint a „szent” helyek a magasztos érzések helyei, akkor látni fogjuk, hogy a szerzők történelmi személyiségeken vagy eseményeken keresztül hogyan léptetnek be bizonyos helyeket e magasztos kollektív érzések körébe. Kazinczy leveleiben a magyar történelem számára fontos helyszínek az olyan történelmi személyiségekkel való kapcsolatuk révén nyernek fontosságot, mint Mátyás király és a Hunyadi család:

„Útunk Szeben óta végig Hunyad vármegyén völgyen mene, melynél sem szebb tájt nem láték Erdélyben, sem áldottabbat. [...] Azon gyönyörű völgyen, mely Szebentől Hunyad vármegyén végig Magyarország felé vezet, egy más kised völgy nyílik közel Dédácshoz, délfelé, s az viszen azon helyre, mely nemzetünk előtt örökre szent marad, mert a leglelkesebb magyarnak ősi öröke, s hihetőleg szülőhelye is vala, Vajda-Hunyadra.”¹⁷

Hasonló folyamatot követünk bizonyos mértékig a Kenyérmező melletti áthaladás, Kinizsi diadalmi táncának megidézése során is:

„Vad tett, de csaknem négyszáz esztendő, s a szent öröm a szenteket is táncra ragadozhatja. [...] Az én lelkemben egy ének támad, a mint elmenék. Nem

14 Kazinczy, *Erdélyi levelek*, 167.

15 Kukuljević, *Izabrana djela*, 441.

16 Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam* (Zagreb: Novi Liber, 1993), 53.

17 Kazinczy, *Erdélyi levelek*, 170–221.

illik a tette, de ide teszem mégis, mert itt támada, s a ki leveleimet itt olvassa, osztolni fog érzésimben.”¹⁸

Kukuljević útleírásában a „szent” motívuma gyakran egybeesik a pusztulás vagy inkább a pusztítás motívumával, az „idegen hatalmak”, elsősorban a Velencei Köztársaság, az Oszmán Birodalom és Ausztria által okozott megszakítás képével:

„A Nin-mezőn van egy másik ősi elhagyatott templom: Szent Vítus-temploma egy hegyen. Állítólag ott állt egykor Svetovid isten pogány temploma, ahonnan négy arccal nézett a világ mind a négy sarkára. Ha az az öreg szláv isten most a környékre és az elhagyott mezőre nézne, amely egykor szent volt a horvátok számára, mind a négy arca elsápadna a gyásztól és a szomorúságtól, és becsukná nyolc szemét, hogy ne lássa a nyomorúságot és bajt, amelyet a keresztény világ hozott népére.”¹⁹

Solin, Zvonimir horvát király koronázási helye Kukuljević útleírásában osztozik a Nin-mező sorsával:

„Mindez azt bizonyítja, hogy Solint nem a horvátok pusztították el, hanem a későbbi, a magyarokkal, velenceiekkel és a törökökkel vívott háborúk rombolták, s végül semmisítették meg teljesen a híres várost. Nem kell-e az utazónak, ha véletlenül meglátja a Solin-mezőt, megsiratnia a horvát nép szörnyű sorsát, amely múltjának oly sok híres és pompás emlékművét rombolta le örökre mások kegyetlen keze által. A sötét Klis [...] maradt csak meg ősidők óta, hogy nézze, hogyan ássák alá és szántják ki alóla a szent horvát földet, hogyan tapossák bele nehéz és lassú léptekkel a félig törökké, félig rabszolgává tett horvátok leszármazottait, akik egykor uralkodók nagyságát és gazdagságát ünnepelték.”²⁰

Ez nyilván nem azt jelenti, hogy ezek az útleírások tartalmilag egydimenziósak, és hogy egyetlen céljuk a magyar identitáserősítés. Ellenkezőleg, Kazinczy *Erdélyi levelei* ismertek a szász és román lakossággal kapcsolatos kritikai nézeteiről, amiért barátai és munkatársai, valamint kiadói is bírálták. A szöveg hosszú alakulásában, formálódásában ezek a reflexiók is szerepet játszottak. Mint Tapodi Zsuzsa írja:

„Kazinczy nem a primer élményeit adta közre az *Erdélyi levelek*ben, hanem Arankával, Döbrentével, gróf Teleki Lászlóval és másokkal átnézetette feljegyzéseit, s a cenzor tanácsait is figyelembe vette. »Az idegen segéd rajta javított, de rontott is [...] Engednem kelle a kényszerítő kéréseknek s elsőbb dolgozásaimat elégettem« – írja az *Előbeszéd*ben.”²¹

18 Kazinczy, *Erdélyi levelek*, 168.

19 Kukuljević, *Izabrana djela*, 439.

20 Kukuljević, *Izabrana djela*, 469.

21 Tapodi Zsuzsa, „Kulturális és nemzeteszmény XIX. század eleji szövegekben (Kazinczy

Fontos megjegyezni, hogy a történelmi és identitási összefüggések felfedezése nem feltétlenül a romantika nacionalista diskurzusának tartozékai. Kazinczy a Tapodi Zsuzsa által „tudós hazafiságnak” nevezett programot követi, amikor oktatáson, civilizáción és irodalmon keresztül fejleszti a nemzeti identitástudatot. Ugyanezen okból munkája elején Erdély történeti áttekintését (*Erdélynek történetei*) nyújtja pontos és kimerítő statisztikai adatokkal. Kukuljević Sakcinski inkább a tárgyi emlékekre, az épített örökségre koncentrál. Munkájának keletkezéstörténete igen tanulságos ebből a szempontból is. Hatással volt rá Rudolf Eitelberger von Edelberg *Dalmácia középkori művészeti emlékei* (1861) című munkája, de meg is előzte azt. Már korábbi útjai is kiemelkedő szerepet játszottak Horvátország és Szlavónia kulturális örökségének feltárásában. Két dalmáciai utazása (1854 és 1856) eleve a műemlékek felkutatását, katalogizálását és értékelését tűzte ki célul (elsődleges fontosságúnak tekintette a templomokat és szobrokat), de az írott emlékek – könyvek, dokumentumok és statútumok – is fontosak voltak a számára. Útleírásai ezért nagyon tudatos örökségmegőrző, azaz műemlékvédelmi tevékenység részét képezik nála. Kukuljević 1856-os dalmáciai utazása után jelentést nyújtott be a Délsláv Történeti Társasághoz, amelynek ő volt az alapítója, és amely később a Horvát Régészeti Társasággá vált. Ez a jelentés mintegy nyolcvanoldalas áttekintést tartalmazott a meglátogatott helyekről és az ott talált műemlékekről azzal a céllal, hogy a Társaság vegye fontolóra e műemlékek védelmét. A terepmunka jelentősen hozzájárult Dalmácia horvát területként való definiálásához. Kukuljević számára ez két okból volt fontos: a horvát identitás folyamatos meglétét kívánta bizonyítani Dalmáciában, és közvetlen kapcsolatba hozni a többi horvát régió identitásával. Ezért két utazása során elsősorban a 12. századig visszanyúló emlékművek és épületek érdekelték, amelyeknek kora egybeesik a régi horvát fejedelemségek és a horvát királyság fennállásának idejével egészen 1102-ig, amikor a horvát tartományok, Dalmáciával együtt, a magyar Szent Korona fennhatósága alá kerültek. Másrészt, mint Ivana Mance írja:

„Kukuljević kétségtelenül azért hangsúlyozta a középkort mint a horvát állami szuverenitás történelmi alapját, mert társítani akarta ehhez a szerb középkori állam mitikus dicsőítését, azaz egy ideológiai érvet, amelyet a dalmáciai pravoszláv/ortodox értelmiségi elit vezető alakjai szívesen használtak a szerb nemzeti hovatartozás tudatosítására a pravoszláv lakosság körében.”²²

A két útleírás érintkezési pontját tehát nem egyszerűen az íróik (részint romantikus, részint preromantikus) nacionalista irányultsága képezi. Ahhoz, hogy a nacionalizmust összevethessük, feltétlenül Dalmácia és Erdély elszigeteltségén, az anyanemzettől való különállásán keresztül érdemes őket vizsgálni. Ivana Mance azt állítja, hogy Kukul-

Ferenc *Erdélyi levelek*, Dinicu Golescu *Utazásaim leírása*), in *Ragyogni és munkálni: Kultúraturományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila és Gönczy Monika, 351–362. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 353.

22 Mance Ivana, „Ivan Kukuljević u Dalmaciji 1854. i 1856. godine: Spomenici srednjovekovlja kao uporište hrvatskoga nacionalnog identiteta”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 57 (2015): 239–256, 243.

jević „a kétségtelenül nemzetinek definiálandó tudat által vezetve Dalmáciát a horvát nemzeti múlt bölcsőjeként határozza meg, vagyis egy olyan régióként, amely nép identitásának forrása, a amelynek léte túlmutat a horvát határokon”²³. Ez ugyan igaz, de talán másképp is megközelíthető az útleírás ideologikus szerepe: a történelmi identitásforrásokkal való kapcsolatteremtés folyamata, legyen az középkori vagy reneszánsz, nem a nacionalizmus aktív része, hanem arra szolgál, hogy a nagyközönséget bevonja az ideológiai diskurzusba, szembesítve az eszményképet az aktuális állapottal. Az ilyen nacionalizmus csak akkor hatékony, ha az olvasóközönséget, a közvéleményt sikerült ideológiailag mozgósítani, és az elfogadja a író nézeteit. Ebből a szempontból Kukuljević sokkal sikeresebb volt, mint Kazinczy, de itt is figyelembe kell venni, hogy Kazinczy nem a romantikus nacionalizmus jegyében dolgozott (noha találunk nála hasonló ideológiai elemeket).

A fordulópont, amely Kazinczy számára az egységes magyar társadalom és állam régi rendjének végét jelenti, II. Lajos veresége 1526. augusztus 29-én a mohácsi mezőn. Amikor a rövid történelmi áttekintésében azt írja, hogy „a király elveszett”, nemcsak egy konkrét történelmi eseményt jelez, hanem a régi, egységes magyar identitás megszűnését is. Az oszmán hódítás, valamint Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János trónharca a következő évszázadokban elszakította Erdélyt Magyarországtól. Erdély oszmán vazallus országgá válása és 17–18. századi önálló fejlődésének iránya vezetett oda, hogy Kazinczynak programként kelljen megjelölnie a keleti „rokon nép” megismerését.

Kukuljević az útleírás műfaját szintén ideológiai eszközként használta, hogy érzékenyítse a közvéleményt a kérdésben. *Úti emlékei* csak 1873-ban öltötték könyv formáját, de utazásainak története az 1850-es évekre nyúlik vissza. Mint már említettük, ezekről 1856-ban jelentést nyújtott be a Délszláv Történelmi Társaságnak. Csak tizenöt évvel később döntött úgy, hogy úti jegyzeteit a nagyközönség számára is közzéteszi, narratív elemekkel és további leírásokkal egészítve ki az eredeti szöveget. Ezért érdekes összevetni utazásainak célját az *Úti emlékek* 1873-as változatának bevezetőjével. Kukuljević 1857-ben megjelent 1856-os *Utazási jelentésében* azt állítja, hogy a Dalmácián keresztül Nápolyig és Rómáig vezető úton fő célja az volt, hogy a 12. századig visszanyúló adatokat és forrásokat keressen a horvát nép történetéhez, valamint délszláv (azaz főleg horvát) művészek életrajzához, amelyeket aztán majd kiadni szándékozik. Bár ez a jelentés a nagyközönség számára is elérhető volt,²⁴ nem tartalmazott még olyan, a nemzeti identitását érzelmileg megalapozó elemeket, mint a későbbi verzióból már idézett mondat: „Szívem újra és újra Dalmáciába vonzott, hogy ott adatokat merítsek népem múltjának gazdag forrásából.” Az innováció azonban már itt megjelenik. Kukuljević elhagyta az Itáliában Ljubljanán és Trieszten át vezető hagyományos, szokásos utat, hogy ilyen módon is megpróbálja meghatározni a horvát identitás történelmi határait. 1848 előtt ez nem merült fel nála, hiszen elárulja, hogy „nem egyszer járt a velencei és a lom-

23 Mance, „Ivan Kukuljević...”, 239–240.

24 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine* (Zagreb: Narodna tiskarnica Ljudevita Gaja, 1857).

bard tartományokban” a szokásos itineráriumot követve; 1854-ben és 1856-ban azonban úgy döntött, hogy Dalmácián keresztül megy Itáliába. Mi lehetett ennek az oka?

A horvát identitás középkori alkotóelemeit 1848 után – ismét Ivana Mance szávaival élve – „a középkori szerb állam mitikus dicsőítése” fenyegette,²⁵ és ez sürgős választ igényelt; ezt vállalta magára Kukuljević. Az osztrák közigazgatás alatt álló Dalmácia Horvátországgal és Szlavóniával való egyesítése a 19. század ötvenes-hatvanas éveiben a horvát értelmiség körében az egyik központi kérdés, és Kukuljević elsősorban a műemlékeket feltáró tevékenységével járult hozzá a diskurzus ébren tartásához. A következő évtizedben változik a helyzet. Dalmácia az 1868-as magyar–horvát kiegyezés által a Háromegy Királysághoz (azaz Horvátország, Szlavónia és Dalmácia Királyságához) tartozott, ami jogilag szabályozta a horvát területhez való tartozását. Természetesen ekkor is szükség volt Dalmácia horvát tartományi jogállásának kiemelésére, de ugyanilyen fontos volt az aktuális jogi és politikai berendezkedésen túlmutató horvát össznemzeti identitás hangsúlyozása is. Éppen ezért még 1873-ban, öt évvel a kiegyezés után is nagy szükség volt az ideológiai fellépésre, és Kukuljević elhatározta, hogy tovább népszerűsíti a kérdést a nyilvánosság előtt, és irodalmi útleírassá formálja az 1857-es úti beszámolóját.

Az új, átdolgozott szövegben új ideológiai összetevők jelennek meg. Kukuljević a dalmáciai szerb értelmiség tevékenységére ad választ azzal, hogy a glagolita írást ősi horvát írásmódként értelmezi, amivel nagy hagyományt indít el. A következményeket és a hatást is áttekintő Ivan Pederin szerint „az ősi glagolita írás régebbi, horvát területen elterjedtebb, mint a cirill írás, mi, horvátok tehát bennszülöttek vagyunk; az *Italia irredenta* éppúgy nem hagyhatta figyelmen kívül a glagolita írást és Tomislav királyt, ahogy a magyarok és a nagyszerbek sem, sem az első, sem a második Jugoszlávia idején”.²⁶ Ebben a tekintetben fontos szerepet játszottak a glagolita feliratok, amelyek szövegét Kukuljević elküldte Pavel Josef Šafaříknak, a befolyásos cseh történésznek és filológusnak, hogy ezzel megerősítse a horvát nemzeti identitást a „szláv közvélemény” szemében, ami egyszersmind a nemzeti terület kulturális legitimációjára is szolgált. Mint Pederin megállapítja, „a glagolita az a horvát írás, amely a nemzeti teret körülhatárolja. Horvátország a glagolita írás területe. Ez a levelezés meghozta gyümölcsét, így Šafařík Höflerrel közösen 1858-ban kiadta a *Glagolitische Fragmentét*. A kiadást a Kukuljević-csel való levelezés befolyásolta.”²⁷

Mindkét író, Kazinczy és Kukuljević Sakcinski is az útleírás műfaját használja az identitás megerősítésére, az identitáskontinuum megszakadását okozó történelmi traumák tudatosítására. A horvátok esetében ez a Trpimirović-ház eltűnése és a horvát királyok sorának megszakadása volt Petar Snačić halálával, a magyaroknál pedig II. Lajos halála és az elvesztett mohácsi csata. Kazinczy tudós hazafiságán keresztül Erdély történetével illusztrálja, hogyan jött létre az egykor azonos nemzeti identitás különböző irányokba fejlődése, Kukuljević pedig történeti bizonyítékokat akar találni Dalmá-

25 Mance, „Ivan Kukuljević...”, 243.

26 Ivan Pederin, „Pisma Ivana Kukuljevića Sakcinskog Pavlu Josefu Šafaříku o glagoljici”, *Croatica et Slavica Iadertina* 3 (2007): 231–260, 234.

27 Uo., 234.

cia Horvátországgal és Szlavóniával való egyesítésének programjához. Magyar oldalon az Erdéllyel való unió politikai programmá formálódása 1848-hoz köthető, de ami ezt megalapozta, az többek között a Kazinczy útleírásában található történelmi áttekintés. Az Erdélyt érintő történelmi megrázkódtatások Magyarországot is elérték, és viszont. Annak ellenére, hogy Erdély a 17. század óta távolodik Magyarországról, a honfoglalás, a török hódítások, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János közötti trónharc, majd a Rákóczi család története Magyarországot és Erdélyt egyaránt érinti. Kazinczy, mint már említettük, távol áll a romantikus nacionalizmustól. Az útleírás műfaját azzal a céllal használja, hogy kortársainak az első átfogóbb beszámolót adja Erdélyről. Kukuljević útleírásai közül első látásra az *Utazás Boszniába* című munka (1857) áll a közelebb Kazinczy *Erdélyi levelei*hez. Utazásának indokát Kukuljević így fogalmazza meg:

„[...] régóta titkos vágyam volt, hogy bekukkantsak a szomszédos Boszniába, ahonnan dédnagyapáim és annyi más horvát család származott; ahol ugyanazt a nyelvet beszélik, mint nálunk; és amely azonban a különböző közigazgatás miatt távolabb és idegenebb számunkra, mint Róma és Párizs.”

Kukuljević Boszniában is talál hasonló nyelvet beszélő rokon népet, Boszniában azonban nem foglalkozik „műemlékvédelmi” munkával, nem keresi az identitás történelmi és kultúrtörténeti alkotóelemeit, mint Dalmáciában. Amikor Kazinczy leírta, hogy „Jó föld!”, és ezzel befejezte az útleírását,²⁸ mintha egy nagy fejezetet zárna le, amit Teleki Domokos és Batthányi Vince Erdélyről szóló rövidebb leírásai nyitottak meg, ugyanakkor tisztában van vele, hogy az *Erdélyi levelek* egyúttal egy új, politikai következményekkel is bíró program megnyitását kezdeményezi. Fejlődéstörténeti helye nagyon hasonló Kukuljević Sakcinski jóval későbbi útleírásához, amit az is mutat, hogy Kazinczyhoz hasonlóan a horvát író, művének rövid előszavában hibáinak javítására és a hiányok kiegészítésére szólítja fel mindazokat, akik az útját követik majd.²⁹ Az ideális útleírás, akárcsak az utazás maga: kollektív műfaj.

28 Kazinczy, *Erdélyi levelek*, 333.

29 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Izabrana djela*, 377.

ABSTRACT

Travel Writing as a Means of Identity Affirmation Ivan Kukuljević Sakcinski's *Travel Memories* and Ferenc Kazinczy's *Letters from Transylvania*

Travel literature, although increasingly popular, is still in many respects a marginal genre in the study of literature. Nevertheless, a comparative study of travel literature could provide new insights into the development of national identity. This paper tries to offer a comparative insight into the process of identity affirmation in Dalmatia and Transylvania through Ivan Kukuljević Sakcinski's *Travel Memories from Croatia, Dalmatia, Albania, Corfu and Italy* (1873) and Ferenc Kazinczy's *Letters from Transylvania* (1824), travelogues by two writers who in many ways shaped the nineteenth century in Croatia and Hungary: The paper emphasizes the historical ties as a key component of identity affirmation and thus seeks to stress the importance of the very act of travel and the description of the taken trip as a way to revive those historical ties in the eyes of the audience and affirm the historically and politically separated Dalmatia and Transylvania as regions of great significance. The paper also tries to point out that travelogues, if present, are an essential part of the process of development and affirmation of national identity.

HURSÁN SZABOLCS

**NYELVTANULÁS,
NYELVHASZNÁLAT
ÉS KOMMUNIKÁCIÓ
GRÓF BATTHYÁNY II. ÁDÁMNÉ
STRATTMANN ELEONÓRA
(1672–1741) FIAINAK
NEVELTETÉSÉBEN**

A 18. század első fele a magyarországi arisztokrácia bécsi integrációjának korszakát jelentette. A Batthyányak számára ez az időszak különösen sikeres volt. A család beke-
rült a Habsburg Monarchia elitjébe (hercegi címet szereztek), kiváló kapcsolatot ápolt
az udvarral (királyi nevelőt és főudvarmesternőt adtak), valamint a 18. során a legfőbb
országos főméltóságokat (nádor, érsek) töltötték be Magyarországon. A fölemelkedés
szorosan egybekapcsolódott a kulturális, nyelvi normák és ismeretek elsajátításával,
amelyben a főszerepet Strattmann Eleonóra játszotta.

Strattmann Eleonóra (1672–1741) Batthyány II. Ádám (1662–1703) országbíró
feleségeként került a családba. Két, később kiemelkedő karriert befutó fiuk, Batthyány
Lajos Ernő (1696–1765) és Batthyány Károly József (1697–1772) neveltetését apjuk
korai halála után anyjuk irányította. Strattmann Eleonóra különleges tapasztalatokkal,
adottságokkal és kapcsolatokkal rendelkezett ahhoz, hogy gyermekeit felkészítse azok-
ra a kihívásokra, amelyekkel a monarchia vezető köreiből kellett majd találkozniuk.
Apja, Theodor Athlet Heinrich von Strattmann (1637–1693), befolyásos, az udvari
körökben is elismert és európai látókörű személy volt, akinek fő érdeme I. Lipótnak
a nijmegeni béketárgyalásokon (1678–79) való képviselése volt. Eleonóra a Habsburg
udvarban szépségével és személyiségének varázsával is kitűnt, Bécsben a „*die schöne
Lori*” néven emlegették. A Rákóczi-szabadságharc kitörése után békéltető követnek
küldték a fejedelemhez. Nem véletlenül esett rá a választás a végül sikertelen vállal-
kozás véghezvitelére: Eleonóra az 1690-es években Bécsben megforduló II. Rákóczi
Ferencet is rabul ejtette varázsával, aki nemkülönben férje, Batthyány II. Ádám ba-

rátja is volt.¹ Megözvegyülése után nem házasodott újra, de különleges barátság fűzte Savoyai Jenőhöz (1663–1736). Nevezetes bécsi összejöveteleiken rendszerint whistet játszottak, és a nagy hadvezér a család rohonci kastélyében is látogatást tett. Savoyai Jenő által Strattmann Eleonóra minden bizonnyal a nagypolitika legbelsőbb köreibbe is betekintéssel bírt. A Batthyány fiúk az informális kapcsolatokon és tudáson kívül természetesen vagyont is örököltek Strattmann Eleonórától, benne az általa alapított hitbizománnyal.²

Salzburgi tanulmányok, levelezés és utazás

Batthyány Lajos és Károly ifjúkori tanulmányairól elsősorban Strattmann Eleonóra hozzájuk írt leveleiből lehet tudomásunk. 1710. november 18-i levelében olvashatunk arról az elhatározásáról, hogy szeretné, hogy fia, Batthyány Lajos Salzburgban tanuljon filozófiát.³ Ez így is lett, hiszen Batthyány Lajos nevét 1712. február 15-i dátummal találjuk a salzburgi bencés egyetem matrikulájában,⁴ Károlyét pedig ugyanezen év december 6-i dátummal.⁵ Mindketten a logika hallgatóiként iratkoztak be. Az ausztriai egyetemi tanulmányok nem voltak előzmény nélküliek, apjuk, Batthyány II. Ádám 1679-től a jezsuiták által vezetett grazi egyetemen hallgatott logikát.⁶ Eleonóra igyekezett szorosan figyelemmel követni, és amennyire tőle tellett, irányítani távol levő fiai életét, amint az az 1711. november 26-án, Bécsből írt leveléből is kiderül.⁷ Ez a levél gyakorlatilag egy Batthyány Lajosnak írt kilencpontos intelmet tartalmaz. Érdemes kiemelni, hogy ebben a vallásosság mellett főszerepet játszik a tanultság követelménye. Igyekezzen épületes társalgásokat hallgatni.⁸ Jellemző a családon belüli szerepekhez kapcsolódó elvárás. Viselje gondját öccsének, figyelmesen és hatalmaskodás nélkül.⁹

- 1 Zsámbéky Mónika, „A Batthyány hercegek özanyja, Strattmann Eleonóra: egy regényes életút vázlata”, *Vasi Szemle* 60 (2006): 713–722, itt: 716–717.
- 2 Rákossy Anna, „Batthyány Gusztáv, a hitbizomány birtokosa 1870 és 1883 között”, in *A Batthyányak évszázadai: Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.*, szerk. Nagy Zoltán (Körmend–Szombathely: Körmend Város Önkormányzata), 2006, 181–186, itt: 181.
- 3 MNL OL P 1314 57290.
- 4 P. Virgil Redlich (OSB), *Die Matrikel der Universität Salzburg (1639–1810)* (Salzburg: Verlag Anton Pustet), 1, 1933, 309.
- 5 Uo. 311.
- 6 Ahol 1683-ban királyi kitüntetéssel szerzett baccalaureusi oklevelet. Buzási Enikő, „Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: A Mátyás-kultusz a Batthyányok családi reprezentációjában”, *Művészettörténeti Értesítő* 56, 1. sz. (2007): 115–138, itt: 120. Batthyány II. Ádám öccse, az ugyancsak a grazi egyetemen poétikát hallgató Batthyány Boldizsár tézislapját 1698-ból ismerjük. Uo. 122, 131.
- 7 MNL OL P 1314 57294.
- 8 „... et passez plus tost le temp a ecouter des discours ou il y a tous jours a profiter, noubliez rien a vous mettre bien dans l'esprits des personnes distingué etudier leurs genies”.
- 9 „... aimer tous jours vostre frere aux tendreme ayez en soinq dans toutes sortes d'occasions et quand vous voyez queques coix a corriger en luy, dite luy de bonne grace et sany y mesler de l'autorite”.

Strattmann Eleonóra arra is kéri fiát, hogy ne csak anyjának, hanem legjobb barátjának tartsa.¹⁰ A mindenről értesülni akaró anya intelmeinek utolsó pontjában ír arról, hogy Lajos fia rendszerint franciául, és havi egy-egy latin, német és magyar nyelvű levélben tájékoztassa a vele történekről.¹¹

Feltehetőleg a salzburgi tanulmányok jelentették az első alkalmat, hogy fiai távol kerültek Eleonórától. Strattmann Eleonóra francia nyelvű leveleiből értesülünk fiaival szembeni elvárásairól. A levelezés célja nemcsak a kapcsolattartás volt, hanem hogy fiai elsajátítsák a különböző nyelveket és a levélírás megfelelő módját. 1712-es Salzburgba írt levelében dicséri fia jól megírt levelét, ám hozzáteszi, hogy a helyesírás még nem a legjobb.¹² Ugyancsak ez évből való levelében kritizálja fiát, hogy semmit sem haladt előre az írásban, sem stílusa, sem helyesírása nem javult, és ezért a továbbiakban kizárólag franciául írjon számára. Lajosnak a szemére hányja azt is, hogy levelei túl rövidek, mintha semmit sem csinálna. Ha nyolcnaponta megírná anyjának a részletes beszámolót, amit kér, nem szorulna rá ugyanazon udvariassági formások ismétlésére.¹³ Egy 1713-as levélben azt írja fiának, hogy német levelei még nem elég jók.¹⁴ 1714-es levelében azt írja, hogy sem francia, sem német leveleinek stílusával nem elégedett, sőt német levele karaktere sem tetszik.¹⁵ Sajátosan mutatja a levélírás jelentőségét Eleonóra egy másik 1713-ban írt levele. Ebben azt írja fiának, hogy bár megkapta leveleit, amelyet az ő, tehát Eleonóra testvéreinek írt, ezeket még nem küldi tovább. Írja újra őket, franciául, lássa el azokat a megfelelő udvariassági formulákkal, és figyeljen a helyesírásra. Ha nem tudja a címzettek titulusait, majd ő fogja azokkal kiegészíteni a levelet. Külön felhívja a figyelmet a Strattmann grófnőnek Düsseldorfba írandó levelekre. Többször kell írni neki, hogy el ne felejtse, és lássa, hogy méltó az általa mutatott kedvezésre. Dicsérje Strattmann grófnő húgának fiait, mondván, hogy ők a legszebb gyermekek a világon.¹⁶

10 „... et me regarder non seulement comme vostre mere, mais comme le meilleur amys que vous avez dans le monde, et qui prend plus soinq que vous mesme de ce qui peut vous regarder”.

11 „... vous m'écriviez tout, d'ordinaire en françois, tous les mois une fois en latin, one fois en Allemand, et une fois en hongrois”.

12 „... vos lettres sont assez bien escrite mais l'ortographe n'est pas enxore correcte prenez y garde”. MNL OL P 1314 57298.

13 „... mais je vous advertit que vous ne vous perfectionner nullement a escrire, que premiere-ment vous ne m'écrivez plus qu'en françois on ny le style ny l'orthographe ne vant guerre, que vos lettres sont si courte comme si vous n'aviez aucune matiere pour les remplir, quoy que cependant vous scavez que je veux estre informé de toute, et si de huit jours en huit jours vous me fâissez une relation exacte de que vous faite comme je vous l'az ordonné vous n'auriez pas besoinq de repeter les memes compliments et je verrois que vous faite plus de reflexions a mes instructions”. MNL OL P 1314 57301.

14 „... vos lettres allemandes ne sont pas encore bonnes”. MNL OL P 1314 57330.

15 „... mais je ne puis m'enpecher de vous dire que ny le style de vos lettres Allemande ou Fran- cois ny le Caractere sur toute en Allemand ne me plaisent pas trop”. MNL OL P 1314 57342.

16 „J'ay adressé les lettres que vous m'avez envoyé mais je n'en ay point vu pour mes freres a qui pour tant vostre devoir vous oblige de faire des compliments ainsy que si vous ne leur avez point escrits, faite le d'abord, en remettant la date envoyez moy trois lettre l'une pour mont

Eleonóra fiai könyveiről, olvasmányairól is gondoskodott. Strattmann Eleonóra 1712. április 13-i levelében arról ír Lajosnak,¹⁷ hogy elrendelte, hogy tanulmányaihoz könyveket vegyenek számára, egy latin nyelvű világtörténetet¹⁸ és Cicero összes műveit, továbbá ellenőrizni fogja a könyvek elküldését. 1713. március 15-én szintén arról ír, hogy intézkedik a fia által kért könyvekről.¹⁹ A latin nyelvnek az egyetemi oktatás miatt is kulcsszerepe lehetett. Fontosságára mutat rá Eleonóra azon intése Lajos számára, hogy időről időre gyakorolja a latint Consbruch-hal.²⁰ Galgóczy Ferencnek (1719–1798) a nádor temetésén elmondott halotti beszédének megfogalmazása alapján – „a Törvények Tudományát Salisburgum névű városban olly dicséretesen folytatta s végezte” – Batthyány Lajos végül jogi diplomát szerezhetett Salzburgban.²¹ Bár tézis-füzetét nem ismerjük, a Batthyány Lajos könyvtárában szereplő egyik tétel (M. 83) feltehetőleg a Salzburgban készített jogi disputációs tézisét jelöli.²²

Az ismeret- és tapasztalatszerzés forrását nemcsak a könyvek és tanulmányok jelentették a Batthyány ifjak számára, hanem az utazások is. Eleonóra 1712. május 4-i levelében arról ír Lajosnak, hogy vissza kell szereznie a Frankfurtban elvesztegetett időt.²³ 1712. december 13-i levelében szintén frankfurti útjára utal,²⁴ továbbá egy 1714. április 11-i levélben azt említi, hogy fia szintén Frankfurthól írt neki korábban.²⁵ Eleonóra 1712. december 10-i levelében fiainak a Longueval hercegnőhöz, Lotaringiába való utazásuk és egészségben való megérkezésük felőli aggodalmáról beszél.²⁶ Johann Basilius Küchel-

frere le prevost la seconde pour le C. Antoine et la troisieme pour C. Guillaume, elle peuvent estre françoise pournou quelle soit bien escrite et si vous ne savez point leurs titres je ly feray mettre icy, mais qu' une autre fois je ne sois point obligé a vous faire souvenir de vostre devoir a' veux esperer que vous vous en serez sonnenu a légard de la Comtesse de Stratman a Dusseldorf a qui surtout je vous recommande décrire de temps en temp et des lettres qui luy fasse connoître que vous avancez autant en esprit quen age, et que vous n'est point indigne des bontez quelle vous a temoigné, on dit que les fils de sa soeur sont les plus jolies garçons du monde et je voudrois fort qu'ils ne vous effacent point". MNL OL P 1314 57330.

17 „... j'ay ordonne qu'on vous achette l'histoire Universelle en latin et tous les ouvrages des Ciceron" MNL OL P 1314 57270.

18 A bencés Gabriel Bucelin (1599–1681) 1664-es háromkötetes *Historia universalis*ával azonosíthatjuk. A mű Batthyány Lajos könyvtárának katalógusában is szerepel.

19 „... pour les livres que vous m'avez de mandez je vous en envoyray par le messenger". MNL OL P 1314 57336.

20 „Exercivez de temps en temp en latin a monsieur de Consbruch" MNL OL P 1314 57270

21 Móricz Péter, „Batthyány Lajos élete – halotti beszédei tükrében" in *Batthyány Lajos nádor*, szerk. Móricz Péter (Körmend: Körmendi Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2017), 11–34.

22 A katalógus az MTA Könyvtárában a következő jelzeten szerepel: MTAK Kézirattár. Könyvészet 2-rét 11. Batthyány Lajos könyveinek katalógusa.

23 MNL OL P 1314. 57301. „... vous n'oubliez rien pour conserver vostre santé, et pour recuperer le temp que vous avec perdu a Francfort".

24 MNL OL P 1314 57298.

25 MNL OL P 1314 57342.

26 „Mes cheres fils, J'avois une inquietude extreme de vostre voyage jusqu'a Lorraine de la Princesse de Longueval." MNL OL P 1314 57302.

becker német utazónak már az 1730-as években megfogalmazott véleménye szerint a legkorszerűbb kíváncsalmaknak megfelelő magatartásformák és műveltség elsajátításához még mindig nem kínált elégséges helyszínt Bécs, hanem Párizsban való tartózkodás volt szükséges.²⁷ A salzburgi tanulmányok után Batthyány Lajos ide is eljutott. Az 1716. március 9-i levélben ír arról, hogy türelmetlenül várja, hogy fia jó egészségben megérkezzen Párizsba, ahol a jó könyvek kiválasztását javasolja számára.²⁸ Itt kiemelhetjük, hogy a máskülönbön inkább szigorúnak tűnő Eleonóra ebben a levélben dicséri fia leveleinek stílusát.²⁹ 1718-as levelében szintén a Lajos Párizsba érkezése felőli várakozásról olvashatunk.³⁰

Strattmann Eleonóra nevelési elveinek a fiaival való levelezésben látott hangsúlyai Batthyány Lajos könyvtárának katalógusában is visszaköszönnek.³¹ A modern műveltség fontosságát mutatják a *bon mots*-, az aforizma- és anekdotagyűjtemények. Kiemelhetjük Jean-Baptiste Morvan de Bellegarde (1648–1734) műveit, melyek középpontjában a választékos és udvarias irodalmi, társasági stílus áll.³² A széleskörűen művelt egykori jezsuita, majd szalézi pap az egész katalógus leggyakrabban előforduló szerzője. A francia irodalomban és francia irodalmi nyelvezetben való naprakészség igényét jelzi, hogy megvult Pierre François Guyot Desfontaines (1685–1745) neologizmusztótára.³³ A folyamatos önművelésre utal egy 1720-as francia társalgási nyelvkönyv³⁴ és az európai nyelvek helyesírását segíteni célzó kézikönyv 1730-ból.³⁵ Nem hiányzott az esztétikum és stílus nagyjá, Boileau sem, aki négy művel szerepel a katalógusban. A nyelvtanulást

27 Kőkényesi, *A magyar arisztokraták...* 82.

28 „... il vous la tasse tenir a Paris ou jattend avec inpatience de vous scavoir arrive en bonne santé et ou je vous recommode de vous appliquer serieusement tant aux choix des bons livres qui ella exercices dans lesquelles vous vous nourrez perfectionner”. MNL OL P 1314 57359

29 „... le style de ses lettres mes plait beau coup”. MNL OL P 1314 57359

30 „... j’attend avec avec inpatience de savoir vostre arrivv a Paris”. A francia nyelvű levelek értelmezésében Monok István volt segítségemre.

31 Batthyány Lajos könyvtárának 1743-as katalógusáról: Hursán Szabolcs, „Batthyány Lajos nádor (1696–1765) katalógusa különös tekintettel a magyar vonatkozású és antik anyagra, valamint a Theologici szakra”, *Magyar Könyvszemle* 135, 2. sz.(2019): 138–172.

32 Jean-Baptiste Morvan de Bellegarde, *Réflexions sur l’élégance et la politesse du stile* (La Haye: Guillaume de Voys, 1715); *Lettres curieuses de littérature et de morale* (La Haye: Antoine Van Doyle, 1734); *Réflexions sur le ridicule, et sur les moyens de l’éviter: ou sont représentez les differens caracteres et les moeurs des personnes de ce Siecle* (La Haye: Antoine Van Dole, 1734); *Réflexions sur la politesse des moeurs, avec des maximes pour la société civile. Suite des réflexions sur le ridicule* (La Haye: Antoine Van Dole, 1734); *Les Régles de la vie civile: avec des traits d’histoire: pour former l’esprit d’un jeune prince* (La Haye: Guillaume de Voys, 1720).

33 Pierre Francois Guyot Desfontaines, *Dictionnaire néologique a l’usage des beaux esprits du siècle* (Amsterdam: Michel Charles Le Cene, 1728).

34 Nicolas de La Touche et Francois-Séraphin Régnier-Desmarais, *L’Art de bien parler Francois: Nouvelle edition, revue exactement sur la Grammaire de Mr. l’Abbé Regnier Desmarais, sur le Dictionnaire de l’Académie Francoise, et sur plusieurs remarques nouvelles* (Amsterdam: Rudolf Wetstein, Gerard Wetstein, 1720), 1–2. (a katalógusban egy kötetével szerepel).

35 Charles-Irénée Castel de Saint-Pierre, *Projet pour perfectionner l’ortographe des langues d’Europe* (Paris: Antoine-Claude Briasson, 1730).

természetesen szótárak is segítették. Megvolt a Szenci Molnár Alberthez köthető négy-nyelvű szótár, Calepinus nyolcnyelvű szótára két példányban. François Pomey 1715-ös francia–latin–német, Matthias von Erberg 1714-es francia–olasz–német szótára és egy utazóknak szánt francia, német és latin nyelvű, 1713-ból való szótár³⁶ esetében okkal feltételezhető, hogy Batthyány Lajos franciaországi utazásai kapcsán lett beszerezve. Végezetül említsünk egy cseh helyesírást tárgyaló könyvet,³⁷ mely kezdőknek és haladóknak egyaránt szól, emlékeztetve arra, hogy mind Batthyány Lajosnak, mind testvéreinek, Batthyány Károlynak Csehországból való felesége volt, előbbinek Kinsky Terézia (1700–1775), utóbbinak Waldstein Borbála (1693–1724).³⁸

Magarynyelvűség

Külön érdemes beszélni a magyar nyelv szerepéről. Eleonóra már 1710-ben, Batthyány Lajos salzburgi tanulmányainak előkészítése kapcsán arról ír, hogy olyan magyar, nemes származású szolga ifjút keres fia mellé, akivel fogja tudni gyakorolni a magyar nyelvet.³⁹ Intelmeiben, amelyben havi egy magyar nyelvű levél megírását is kéri Lajostól, hangsúlyozza, hogy ne felejtse el azt, hiszen arra nagy szüksége lesz még.⁴⁰ Egy másik 1713-as levelében azt írja Eleonóra Lajosnak, hogy értesse meg a vele levő Gáborral (aki lehetséges, hogy azonosítható a Lajos szolgálatára küldött magyar nemesifjával) a magyar nyelv fontosságát, tehát ügyeljen rá, hogy beszélni és írni is jól megtanuljon.⁴¹ Eleonóra egyébként ebben a levelében fia előmenetelét is dicséri, elégedetten látja, hogy tanulmányaiiban az első, és nem vész kárba a sok ráköltött pénz.⁴² Eleonóra egy másik 1713-as bécsi levelében afelett örvendezik, hogy Lajos fia olyan könyveket kíván tőle, amelyekből

36 *Dictionnaire du voyageur, françois – allemand – latin* (Genève, 1713).

37 *Alphabetum Boemicum in quo singularum litterarum proprietates nova et facili methodo proponuntur, et per collectas de orthographia Boemica observationes recta pronuntiatio, et scriptio exhibetur, non solum discentibus sed etiam Boemice callentibus utile ac proficuum* (Prag: Karl Franz Rosenmüller, 1718)

38 Kökényesi Zsolt, „Katona vagy udvari ember? Batthyány Károly helye a bécsi udvari arisztokrácia sorában”, in *Batthyány Lajos nádor*, szerk. Móricz Péter (Körmend: Körmendi Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár), 2017, 163–183, itt: 166–167.

39 MNL OL P 1314. 52790.

40 MNL OL P. 1314. 57294. „et une fois en hongrois, que je vous recommande fort de ne point oublier vous avez connu pendant que vous avez esté dans ce pays, le besoin que vous en avez”.

41 MNL OL P 1314 57335 „... mais pour Gabor s’il continue a faire le metier qu’il a faite il faut absolument me l’envoyer et sur tout il faut que vous le teniez fort severement que le gouverneur la chatie bravement de chatie bravement de’ qu’il fera la moindere chose, le pere m’en a prié instamment et je le trouve aussy en conscience, sur tout n’ayez aucune familiarité ensemble et n’apprenez ele luy que la langue Hongroise a parlé et escrire...”

42 MNL OL P 1314. 57335. „J’ay vu avec plaisir que vous est le premier dans le magisterien que vous avez pris, et vous recommandez de bien profiter de cet année puisque vous avez negligé tant des choses ou vous deviez estre present icy, reparez les, en achevant si bien vos etudes que j’en ay de la Consolation, et comme je dois encore payé cette année 15000 f. des debtes que vostre pere a fait moyenmant.”

megismerheti Magyarország történelmét. Rögtön ezután figyelmezteti fiát, hogy sorsa az idő felhasználásától függ és ez teszi képessé arra, hogy apja nyomába lépjen.⁴³ Eleonóra leveleiben máskor is gyermekei elé idézi elhunyt férje emlékét. Talán nem túl merész a feltételezés, hogy Eleonóra felfogásában a magyar nyelv ismeretének elvárása a praktikumon túl a családi és nemzeti tradíciók ápolásával is összekapcsolódott. Maga Batthyány Lajos is kimondottan szorgalmazta fiainál, hogy legalább időnként magyar nyelvű levéllel örvendeztessék meg őt. Emellett a rangidős testvér részéről is néha kimondott kérés volt az, hogy testvére magyar nyelvű levélben számoljon be neki.

Batthyány Lajos – már országos pozíciókat betöltve – több szalon fűződött az ország tudós értelmiségéhez. A kancellár majd nádor a kor talán legfontosabb kulturális projektje, Bél Mátyás országleírásának, a *Notitia Hungariae novae historico-geographicae* fő támogatója volt.⁴⁴ Nem véletlen, hogy az első magyarországi akadémiai tervet, az 1735-ös *De Litteraria Societate Posonii instituenda*, melynek szerzője ugyancsak Bél volt,⁴⁵ szintén őt szánta elnöknek.⁴⁶ A szakirodalom egy olyan pozsonyi magyar nyelvű társaság tervével is szóba hozza Batthyány Lajost, amelyben a főszerepet Szilágyi Sámuel játszotta volna,⁴⁷ aki ekkoriban a reformátusok kancelláriai ügyvivőjeként élt Bécsben.⁴⁸ Ezt a szándékot bizonyítja Szilágyi Sámuel Batthyány Lajos költségén Bécsben, 1740-ben megjelent műve, a *Keresztény Seneca* előszava. Szilágyi az új fordítást⁴⁹ azzal indokolja, hogy az „tisztábban jött-ki”, tehát hogy ez a szöveg érthetőbb, szabatosabb magyar nyelven készült.⁵⁰ Mindez azt jelenti, hogy a Stratt-

43 „Je suis bien aise que vous desirer des livres pour vous intruire des histoires d’hongrie et je vous en ennoyeray et mandet moy en suite ceux que vous tirez ez quelle temps vous employer pour cela et souvenez vous que tout le bonheur et etablisement de vostre vie depend de bien employer les moments a cheure qu’il est et de vous rendre capable de suivre les traces de vostre pere dont je vous recommande la memoire et de prier pour moy qui mis tous jours.” MNL OL P 1314 57334.

44 Batthyány Bélt a vármegyeleírások ellenőrzésében segítette, továbbá az ő javaslatára kapott Bél 1734-ben a *Notitia* kiadására nyomdai kiváltságot. Szelestei Nagy László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790* (Budapest: OSzK), 1989, 73. Tóth Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, doktori disszertáció, Budapest, 2008 (<https://real-phd.mtak.hu/1014/>).

45 Wellmann Imre, „Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben”, *Magyar Tudomány* 72 (1965): 738–741.

46 Donáth Regina, „A Magyar Tudományos Akadémia első tervezete 1735-ből”, *Magyar Tudomány* 72 (1965): 373–377.

47 Szelestei Nagy, *Irodalom- és tudományszervezési ...* 73.

48 Csóka J. Lajos, *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században* (Pannonthalma: Pannonthalmi Főapátság, 1942), 11.

49 Seneca mondásainak ezt a gyűjteményét Magyarországon először Batthyány (I.) Ádám adatta ki Kéri Sámuel (?–1671) ferences szerzetes fordításában, 1654-ben (RMK I. 882).

50 „Mit cselekedtem mind e’ kettőre nézve? ha a’ régít a’ mostanival ösve vetheted, könnyen meg-ítélheted: azt mindazonáltal mind azon tudós embernek becsülete meg-sértődése, mind magam dicsekedése nélkül meg-valhatom, hogy ez a’ mostani munka, a’ Séneca elméjével jobban meg egygyez, és tisztábbanis jött-ki: mellyből, ha valami hasznot vehettz magadnak, a’ M. Battyáni Háznak, méltán háládatossággal tartozol.”

mann Eleonórától a magyar nyelv tanulására intett Batthyány Lajos mindenképpen egy magyar nyelvűvel kísérlet mecénása volt. A magyar nyelvet, a magyar történelmet és férje emlékét becsülő nő képe a magyar alkotmányt megmentő Strattmann Eleonóra anekdotájának⁵¹ hitelét is megerősíti. Persze az, hogy Strattmann Eleonórának eddig megismert képe bizonyos fokú rokonságot mutat és nem áll ellentétben az anekdota főszereplőjével, még egyáltalán nem igazolja az abban szereplő események tényleges megtörténtét.

Strattmann Eleonóra hatásának távolabbi nyomai

Strattmann Eleonóra felfogása az unokák neveltetésére is rányomta bélyegét. Biro Doina hívta fel a figyelmet⁵² a Batthyányak neveltetésével kapcsolatban egy dokumentumra, amely egy arisztokrata ifjú egy hetet felölelő órarendjét tartalmazza.⁵³ Mivel az abban említett négy tanárból ketten is mint Batthyány Lajos fiainak oktatói szerepelnek a Batthyány-levelezésben, továbbá Strattmann Eleonóra fiaihoz írt, tanulmányaikkal kapcsolatos leveleiben egyikük neve sem fordul elő, az órarend minden bizonnyal Batthyány Lajos valamelyik fiáé lehetett.⁵⁴ A főszerepben a történelem és filozófia volt, de kiemelhető a lovaglás, a matematika és a magyar nyelv mint külön tantárgyak.⁵⁵ Az órarendből tudjuk, hogy a politikai levélváltás is a Batthyány ifjak tanulmányainak részét képezte. Amint Batthyány Ádám és unokatestvére, Batthyány Károly egyetlen

- 51 Granasztói Olga, „A szépnem hazaszeretete, avagy hogyan mentette meg két nő Magyarországot 1722-ben”, *Korall* 60 (2015): 67–94.
- 52 Biro Doina, „Hatalom és kötelesség között: A Batthyány család asszonyai és lányai a századok folyamán”, in *A Batthyányak évszázadai...*, 37–44, itt: 38–39.
- 53 MNL OL P 1317. – A – II – Fasc. 30 ½ Sub C. 48.
- 54 Bizonyos Monfage úr Batthyány Jenő levelezésében bukkan fel (MNL OL P 1314 59760), míg Pirar (a levelezésben Pierar, vagy Pierard alakban is) Batthyány József (MNL OL P 1314 59824), Tivadar (MNL OL P 1314. 66170) és Fülöp (MNL OL P 1314 59084) tanáraként is szerepel. A Batthyányak életvitelére és oktatására vonatkozó érdekes forrást jelentenek az 1750., 1753. és 1754. évek kiadásait összegző feljegyzések, melyekben több tétel is Fülöp oktatására vonatkozik, a főszerepben Pierard-ral. MNL OL P 1335. Batthyány-házak. 1. doboz 174. (1750); 216., 225. (1753); 238. (1754.)
- 55 Biro, „Hatalom és kötelesség...”, 38–39. Biro általi fordítása: „Hétfő délelőtt: 6-kor kelek és reggeli misére megyek; 7-től 8-ig a megjelölt filozófust olvasom; 8-tól 9-ig lovaglás; 9-től 10-ig történelmet olvasok; 10-től 11-ig magyart tanulok; 11-től 12-ig számtant; 12-13-ig ebédelek; 1-től 2-ig szünet. Délután: 2-től 4-ig filozófiát olvasok; 4-től 5-ig történelmet; 5-től 6-ig Pirar mons. magyarázatait hallgatom. Kedd: 6-7-ig mint hétfőn; 7-től 9-ig filozófiát olvasok; 9-től 10-ig magyart tanulok; 10-től 11-ig filozófiát Pirar mons.-al; 11-től 12-ig politikai levélváltás; délután szünet. Szerdán: 6-tól 7-ig mint hétfőn; 7-től 8-ig Pirar mons.-al leckézek; 8-tól 9-ig Waldinger mons.-al; 9-től 10-ig filozófiát olvasok; 10-től 11-ig Reiter mons.-al leckézek; 11-12 között Monfage mons.-al, délután 2-től 3-ig filozófiát olvasok; 3-től 4-ig történelmet; 4-től 5-ig Pirar mons. kihallgat történelemből; 5-től 6-ig filozófiát olvasok; 6-től 10-ig szünet. Csütörtökön: mint kedden; Pénteken: mint hétfőn. Szombaton: 6-tól 7-ig mint hétfőn; 7-től 8-ig ismétlés filozófiából; 8-tól 9-ig lovaglás; 9-től 10-ig magyar; 10-től 11-ig számtan Monfage mons.-al; délután mint kedden.”

fia, Batthyány Jenő leveleiből is kiderül, nagyanyjuk, Strattmann Eleonóra szorgalmazta ilyen levelek írását. Az egyik legjobb példa ezekre Batthyány Jenő 1739. szeptember 14-én Bécsből írt levele nagyanyjának, mely nemcsak a Monarchia és Európa helyzetét összegzi a török–osztrák háborút abban a hónapban lezáró belgrádi békét követően, hanem a tengerentúli területeket is érintő spanyol–angol kereskedelmi konfliktusra is kitér.⁵⁶ Ilyen jellegű levél Batthyány Ádámtól is említhető.⁵⁷

A nyelvi ismeretek ebben a generációban is központi szerepet játszottak. Batthyány Lajos könyvtárának katalógusában három kötetben Cornelius Nepos német nyelvű fordítása, amelyet Batthyány József, Batthyány Lajos második fia, a későbbi esztergomi érsek készített. Hogy ezt a munkát milyen fontosnak tartották, mutatja, hogy az elkészült fordításhoz külön dedikációt is készített, amelyet az egyik, Ádám bátyjához írt levelének csatolmányaként olvashatunk. Ebben arról ír, hogy szintaxistaként és kezdő poétistaként foglalatosskodott Nepos németre fordításával, melynek kapcsán nemcsak a latin nyelv hasznát, hanem a régi idők követésre sarkalló hőstetteit is kiemelte.⁵⁸ A Batthyány József által fordított mű minden bizonnyal a híres római és főleg görög férfiak életrajzeit tartalmazó, *De viris illustribus* volt. A tehetséges fia által készített és személyre szólóan dedikált fordítás nem véletlen szerepel Batthyány Lajos könyvtárának kéziratai között.

Az utazások Eleonóra unokáinak életében is fontos szerepet játszottak. Batthyány Lajos négy fia közül különösen az elsőszülött, Batthyány Ádám levelezésében olvashatunk sokat utazásairól. 1743-ben az osztrák tengerpartra való és egy kis magyarországi utazás tervéről ír.⁵⁹ 1744 januárjában például Mária Anna és Lotaringiai Károly házasságkötésének hírül vitele céljából utazik el követi megbízatásban a lotaringiai Commercy-be.⁶⁰ Nagybátyját, Batthyány Károlyt – aki korábban (1740) berlini követ is volt – 1746-ban osztrák Németalföld megbízott miniszterének (*bevollmächtiger Minister*) nevezték ki, amely tisztséget 1748 végéig töltötte be.⁶¹ Feltehető, hogy Batthyány Ádámnak is fontos diplomáciai, külpolitikai szerepet szánhattak ebben az időben.

A politikai irodalom Batthyány Lajos könyvtárának katalógusában is a legnagyobb részt teszi ki, a művek több mint negyede ilyen jellegű. Ezen belül is kiemelkedő azon művek száma, amelyek a kora újkori európai történelem és a közelmúlt történéseit az intrikák, informális összeköttetések és a titkos diplomácia szemszögén keresztül mutatják be. Nem túlzott merészség, ha ezt nem kis részben megintcsak a nagypoli-

56 MNL OL P 1314 59761.

57 MNL OL P 1314 57555.

58 MNL OL P 1314 66111/a „welche in übersezung nicht allein die nutzbarkeit diser sprach sondern auch die darinnen begriffene helden thaten zu nachfolgung sich vorgestellt hat...”

59 MNL OL P 1314 57605

60 Kókényesi Zsolt, *A magyar arisztokráta integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között*, PhD disszertáció, ELTE, 2016, 181 (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32581>). Erről az útvjáról számol be roppant hosszú levelében: Amszterdam, 1744. március 3. MNL OL P 1314 57639. Feltehetőleg még ide kapcsolható a keltezetlen 58033-as számú levél is, melyben anyjának több mint kéttucatnyi oldalon keresztül ír nyugat-európai útvjáról.

61 Kókényesi, „Katona vagy udvari ember...”, 170.

tikában bennfentes és például a Rákóczi-féle követségével tevékeny szerepet is játszó Strattmann Eleonóra hatására vezetik vissza. Batthyány Lajos könyvtárának katalógusában egyébként a szépirodalmi művek utalnak legnyilvánvalóbb módon Strattmann Eleonóra. A gálás irodalom, a történelmi fikciók, a tartósan népszerű szerzők (Argens, Bussy-Rabutin), köztük több nőíró (Mouhy, Pringy, d'Aulnoy) egyaránt egy olyan női olvasó képét idézik elénk, aki teljességgel megfeleltethető Strattmann Eleonóra személyével.

Összefoglaló

Strattmann Eleonóra maradandó hatást gyakorolt a Batthyány család sorsára. Fiai tanulmányait és magaviseletét a távolból is aprólékos gonddal igyekezett szemmel tartani, ami arra is utal, hogy az addig folytonos közelségében levő fiúk nevelését is milyen személyes odafigyeléssel végezhetette. A levelezésből egyértelműen megmutatkozik, hogy különös gondot fordított a korszerű és sokrétű (elsősorban francia) nyelvi műveltség elsajátítására. Ugyanakkor a magyar nyelv, a magyar történelem és ezzel összefüggésben fiai elhunyt apjának emléke is különös fontossággal jelentkezik a levelekben. Strattmann Eleonóra fiához írt levelei legfőképpen azt érzékeltetik, hogy tudatos anyai gondoskodása képezhetette az alapját az egyedülálló karriernek a háttérben, amelyet két fia, Batthyány Lajos és Batthyány Károly befutott a Habsburg Monarchiában és a Magyar Királyságban.

ABSTRACT

Language Learning, Language Use, and Communication in the Education of the Sons of Countess Eleonora Strattmann, Wife of Ádám II. Batthyány (1672–1741)

Eleonore Strattmann is best known for her intimate friendship with the great commander Eugene of Savoy, while her life has not been researched in detail, and the same can be said about her children, who both became prominent and influential figures of their era: Louis Batthyány, chancellor and palatine of the Kingdom of Hungary, and Charles, general and tutor of Archduke Joseph, the future emperor. Their education was coordinated and controlled by their mother, Eleonore Strattmann as their father, Adam II Batthyány, died early. Based on letters written by Eleonore to her son, Louis, during his studies in Salzburg, as well as items from his library catalogue, this paper highlights the role that language learning and communication skills played in the education of the young aristocrats on their path to career and success.

SIMONA NICOLOSI

1920 ÉS 1947 – A KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZET KÉT TÖRÉSPONTJA A MAGYAR ÉS AZ OLASZ IRODALOM TÜKRÉBEN

Olaszország és Magyarország nemcsak testvérnemzetek voltak számos történelmi eseményben, hanem a kollektív emlékezet megtörésének tragédiáját is együtt élték meg, bár különböző terekben és különböző időkben: ilyen volt a trianoni békeszerződés a magyarok számára 1920-ban és a párizsi békeszerződés az olaszok számára 1947-ben. Mindkét esetben a győztes hatalmak döntöttek a nemzeti területek elcsatolásáról, ami fájdalmat és szenvedést okozott. A területek elvesztése a kollektív emlékezet megtörésének tekinthető, és mivel a nemzetiségi elv lényeges része a közösségi emlékezet, ennek megszakadása egy egész nép történelmi emlékezetében hiátust jelent.

*

A párizsi békekonferencián, 1920. január 16-án, Apponyi Albert grófra, az első világháborút lezáró béketárgyalások magyar küldöttségének vezetőjére többszörösen hálátlan feladat hárult, és a leghálátlanabb az volt, hogy ki kellett fejeznie a magyar népnek a háború politikai következményei miatti érzéseit. A békefeltételeket elkésredett megdöbbenéssel fogadták. Woodrow Wilson, az Amerikai Egyesült Államok elnöke a nemzetiségi elv és az önrendelkezési jog alapján működő, az első világháború utáni békeállapot szerinti Európát szándékozott újjáépíteni. A magyar nemzet esetében azonban az új területi rendelkezések nemcsak az újszülött magyar állam gazdasági függetlenségét és létét veszélyeztették, hanem a nemzetközi közvéleménynek azt is sugallták, hogy az Egyesült Államok ajánlásai nem egyformán érvényesülnek. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása az egész európai diplomáciát meglepte, és az erre való reakciójuk hirtelen és átgondolatlan volt: Franciaország a kisantant államait támogatta, az Egyesült Királyság jóváhagyta a francia támogatást, a Nemzetek Szövetsége kétértelműen állt hozzá, az Egyesült Államok pedig a békeszerződés aláírásának elhalasztásával reagált. Magyarországon mindezeket a cserben hagyás jeleként értelmezték.

A párizsi beszédében Apponyi gróf a zavarodottságát emelte ki, és kijelentette, hogy „... ha Magyarország abba a helyzetbe állíttatnék, hogy választania kellene ennek a békének elfogadása, vagy visszautasítása között, úgy tulajdonképpen arra a kérdésre adna választ: helyes-e öngyilkosnak lenni, nehogy megöljék”.¹ Lényegében a békefeltételek arra kényszerítették az egész országot, hogy szembenézzon azzal a paradoxonnal, hogy öngyilkos legyen azért, hogy ne haljon meg.

Apponyi apellált a közös érdekekre, mint például a békére, a stabilitásra és Európa újjáépítésére, figyelmeztetett a keletről jövő kommunista veszélyre, sőt meg is fenyegette – noha a magyar nemesség tipikus kedvességével – a kisantant államait, de ez semmin sem változtatott. Népszavazásokat javasolt, és a Duna-medencében új területi formációk lehetőségét is felvetette, de nem sok sikerrel. Mivel a békefeltételeket sokan nemcsak szigorúnak, hanem többnyire igazságtalannak és tisztességtelennek is tekintették, a józan észre és a közös erkölcsi értékekre is apellált.

Tény, hogy a trianoni békeszerződésnek etikai dimenziója is volt. A trianoni döntések nemcsak az ország politikai, gazdasági és területi, hanem az erkölcsi szféráját is érintették, és mély sebet nyitottak a nemzet lelkében. A Párizsban hozott döntések miatti felháborodás a népi köztudatban is megjelent, de emellett magas líráként is megmutatkozott. Nemcsak Juhász Gyula, hanem Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Szabó Dezső, József Attila is az elvesztett területek és az elszakított magyarság miatti fájdalomról vallottak. Általánosságban elmondható, hogy a korabeli magyar irodalom hangot adott az egész nemzet szenvedésének, fájdalmának, szorongásának, csalódottságának.

Ezenkívül fontos hangsúlyozni a korabeli magyar irodalomnak azon érdemét, hogy a kanti értelemben vett ontológiai és erkölcsi köteleességtudatot összekapcsolta a felelősséggel, ugyanis ennek köszönhetően a nemzeti identitás is megmaradt, és a magyar közösséghez való tartozás érzése is újra fel tudott épülni. Egy valódi nemzetstratégiáról van szó,² amely – a közösségi hovatartozás kritériuma alapján – nemcsak a területi határookra és az állampolitikai egységre korlátozódott, hanem – a nemzet fogalma alapján – a nyelvészeti, történelmi és kulturális dimenzióban találta meg teljes megvalósítását. Többek között ez a dupla dimenzió, egyrészt a szenvedés, másrészt a nemzeti hovatartozás érzésének erkölcsi kötelessége teszi eredetivé és értékessé a korabeli magyar irodalmat.

A korabeli magyar írók közül érdemes kiemelt figyelmet fordítani Juhász Gyulára (1883–1937). Az 1920. május 16-án a *Délmagyarországban* megjelentetett *Magyar Sztraszбургok* című a szonettciklusában a szegedi költő nem kiabálja, hanem súgja, dúdolja a fájdalmát. A Trianonnak szentelt verseiben nincsenek sem felkiáltójelek, sem indulatszavak, de vannak képek, hangok, színek, amelyek által bensősebben fejezik ki a szenvedést.

1 Litván György (szerk.), *Trianon felé: A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról* (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1998), 243–252.

2 Pomogáts Béla, „Trianon a történelemben és a magyar irodalomban”, *Irodalomismeret* 3 (2015): 62–68, különösen 66–67.

A képek kietlenek: a rozsdás avar, amelyben sírva jár a költő én bús lelke;³ az alkonyati kód, amely „a Dunára hullt, míg a zsongó zajban és a méla csöndben / Fáradt szívedbe muzsikált a mult [...]”.⁴

A hanghatások is Juhász költészetének jellegzetes vonásai. Vagy néma csönd, vagy halotti hang kíséri az elhagyatottság képeit: a zongorán egy akkord, amely felsír, és mélyen markol a szívbe, míg kint a kutyák elhalóan szűkülnek;⁵ a Maros folyó zúg gyász-zenét;⁶ távol zenék fölsíró hangja harsan, míg a lírai én csillagokat figyel az égen.⁷

A színekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Juhász gyakran választja a feketét és a pirosat. A fekete gyász az ébenórát idézi az emlékezetbe, amely halkan elmuzsikálta már az éjfelet.⁸ A *Nagyvárad* című szonettben pedig a bor vöröse és a terítő pirosa⁹ emlékezetbe idézi az őst, „aki porba rogyva / Vérével írta: Ne bánts a magyart!”, ezzel az utolsó sorral zárja Juhász a *Csáktornya* című szonettet. Természetesen Zrínyi Miklósról (1620–1664) utal az idézet és az egész vers is.¹⁰

Általánosságban elmondható, hogy Juhász Trianon miatti gyásza visszafogott, sutogó fájdalom, de az sem nem mulandó, sem nem felületes. Azt is fontos hozzátenni, hogy „és néma daccal, fojtott fájdalommal”¹¹ előlegezi meg Juhász Babits Mihályt, aki 1925-ben *Hazám! Az igazi ország* című versében szintén nem a fegyverekre és az erőszakra apellált, hanem a saját lelkére, amely az álomszerű dimenzióban találja meg elveszett hazáját.

*

Ugyanúgy Párizsban, a második világháborút lezáró békekonferencián, de jó néhány évvel Trianon után, 1946-ban, egy másik politikus, Alcide De Gasperi olasz miniszterelnök ugyanezzel a drámával kellett, hogy szembenézzen. Az elvesztett területekkel

3 A *Csáktornya* című szonettben: „Nem voltam itt, de a rozsdás avarban / Lelkem bejárta százszor a helyet / [...] Bús lelke sírva járja az avart [...]”. *Délmagyarország*, 1920. május 16., hozzáférés: 2026.07.05. <http://dmarchiv.bibl.u-szeged.hu/3382/>

4 A *Pozsony* című szonettben: „Ha alkonyatkor ballagtál a ködben, / Mely lágy fátylával a Dunára hullt, [...]”

5 A *Szabadka* című szonettben: „[...] Ó régi nyár, a zongorán egy akkord / Fölsírt és mélyen a szívünkbe markolt, / Künn a kutyák szűkültek elhalóan [...]”

6 Az *Arad* című szonettben: „Arad, örök magyar gyász szép arája, / Feléd suhan ma sóhajunk, feléd, / ki élsz sötéten és némán az árva / Maros mentén, mely zúg ma gyász-zenét [...]”

7 Az *Újvidék* című szonettben: „[...] Távol zenék fölsíró hangja harsan. / Én csillagot fürkészek fönn az űrben. [...] Én régi verseket dúdolván fájón / A köpenyem a hűvös estbe tárom / És keresek egy eltűnt csillagot.”

8 A *Szabadka* című szonettben: „[...] Ó régi nyár, az ébenóra halkan / Elmuzsikálta már az éjfelet, [...]”

9 A *Nagyvárad* című szonettben: „[...] A szőlőhegy tövéén a régi kocsmá, / A piros abrosz és piros borok, / Fiatalságunk bátor indulója, / Fölöttetek fekete gyász borong.”

10 Zrínyi Miklós, *Nem írom pennával*: „Nem írom pennával, / Fekete téntával, / De szabályám élivel, / Ellenség véreivel, / Az én örök híremet.”

11 A *Csáktornya* című szonett utolsó versszaka.

kapcsolatban hoztak döntést a győztes hatalmak, és a Territorio Libero di Trieste (Trieszt Szabad Terület) elnevezésű régió létrehozásáról döntöttek. A régiót két zónára, az A zónára és a B zónára osztották: az A zóna 222,5 km² volt, és körülbelül 310 ezer lakos (ebből 63 ezer szlovén a szövetségesek becslései szerint) élt ott. Ideiglenesen egy szövetséges (brit és amerikai) katonai kormányzat (British and U.S. Allied Military Government) irányította; a B zóna 515,5 km² volt, és körülbelül 68 ezer ember lakta (ebből 51 ezer olasz a szövetségesek becslései szerint). A jugoszláv hadsereg intézte az adminisztrációt 1954-ig, amikor – a londoni memorandum alapján – az A zónát Olaszországhoz (Trieszt az A zónához tartozott), a B zónát pedig Jugoszláviához csatolták hozzá. Csak 1975-ben az osimói szerződés véglegesítette a két ország közötti határokat.

Párizsi beszédében De Gasperi hangsúlyozta, hogy ezekkel a döntésekkel az etnikai szempontot is figyelmen kívül hagyták, és a népszavazást is megtagadták Olaszországtól. „Mikor átveszem a szót ezen a világfórumon, úgy érzem, hogy minden – az ön személyes udvariasságán kívül – ellenem szól” – kezdte De Gasperi, aki két tűz közé szorult: egyrészt ki kellett fejeznie a szerződés következményei miatti szorongását, fájdalmát, aggodalmát; másrészt meg kellett erősítenie „az új olasz demokrácia hitét” a békés világ megújulásában, hiszen mindez a hidegháború közepette zajlott.¹² Az északi olasz határral ellentétben, amellyel Olaszország és Ausztria számára a helyi lakosság autonómiáját létrehozták, a keleti olasz határt nem biztosították: „Ezen megoldás eredménye – állítja De Gasperi – az, hogy (a Trieszt Szabad Területen kívül) Jugoszláviában 180 ezer olasz, Olaszországban 10 ezer szláv maradt (az 1921-es népszámlálás szerint); és hogy az Olaszországból kizárt olaszok száma a triesztiekkel együtt 446 ezer.”¹³

Eltelktve a mai napig tartó, a keleti határ megsértői és védelmezői között zajló „számháborútól”, De Gasperi hangsúlyozta azt is, hogy azoknak az olaszoknak, akik az A zónában éltek, és az olasz állampolgárságot meg akarták tartani, földjüket, otthonukat, vagyonukat el kellett hagyniuk, és Olaszországba kellett költözniük. Ettől a ponttól kezdődik az olasz menekülők „dupla” drámája. Egyrészt mindent elveszítettek, másrészt – mivel nehéz volt az ország háború utáni újjáépítése – az olasz közvélemény úgy tett, mintha nem tudott volna a drámáról. Ezenkívül mivel fontos politikai erőt jelentett az olasz kommunista párt, az olaszok egy része nem volt képes megérteni, miért akarnak a honfitársaik megszökní egy kommunista országból. Sőt a bizonyítékokat letagadták, és fasisztaként kezelték a menekülteket.

Sokáig csend vette körül az egész történetet. Sem az olasz közvélemény, sem az olasz irodalmi világ nem beszélt róla. Csak egy magányos költő, távol az akkori irodalmi áramlatoktól, tudta összekapcsolni a személyes dimenziót a történelmivel: Umberto Saba (1883–1957). A verseit „tisztességes verseknek” hívják,¹⁴ amelyek képesek (őszintén és túlzás nélkül) kifejezni az ember egzisztenciális állapotát azért, hogy

12 Alcide De Gasperi, *Discorso alla Conferenza di pace di Parigi*, 10 agosto 1946, hozzáférés: 2026.07.05. <https://www.perlaretorica.it/wp-content/uploads/2013/04/De-Gasperi-Conferenza-Parigi.pdf> (Itt és a továbbiakban: S. Nicolosi fordítása).

13 Uo.

14 Giacomo Debenedetti, „Saba e il grembo della poesia”, *Galleria* 10, no. 1–2. (1960), 114–121.

a mindennapi valóságot ábrázolják, és nem a rendkívüli valóságot. A költészete átlagos férfiakra, átlagos dolgokról és átlagos érzésekről beszél. És hogy hangot adjon ennek a világnak, Saba konkrét, mindennapi szavakat választ.¹⁵ A versei az igazságot és az önmagunk iránti hűséget is keresik. Természetesen a szomorúság, a melankólia és az idő múlása Saba költészetének is központi témája. Mégis az egzisztencializmustól is távol áll: Sabánál mindig megmarad az élet teljes elfogadása, az életszeretet, amely a történelemmel találkozva fájdalmas szerelemmé válik. Amikor a személyes és privát szomorúság találkozik a mások magányával, nemcsak a személyes dimenzió, a múlt és a jelen közötti belső párbeszéd szólal meg, hanem egy nép tragédiájának kollektív és történelmi dimenziója is.

A második világháború utáni költészetében megfigyelhető a világfájdalom felé való nyitottság. *Ulisse (Odüsszeusz)* című versében a fő téma az utazás mint az élet metaforája. A költő felidézi fiatalságát és Dalmácia tengeri tájait, amelyeken mindig végignézett, amikor hajósinként dolgozott. Majd a jelen felé fordul, és így ír: „Oggi il mio regno / è quella terra di nessuno” [Ma az én királyságom / az a senki földje]. Az ifjúsága földje már nem az övé, mert a gyerekkorától és a szülőföldjétől távol van, és mert a szeretett területeket is elcsatolták. A térbeli és időbeli távolság és a háború politikai következményei miatt nem érzi magáénak a földjét. Tehát nemcsak a magán-elidegenedésről, hanem a történelmi időről is gondolkodik, így a személyes dimenzió összeolvad a történelmivel. Ugyanakkor a történeti események és a területek elcsatolása ellenére a költő megtalálja a földjét: a senki földje ez, egy szennyek nélküli és elhagyott hely, ahol senki sem él. Nem a kikötőt, a béke és nyugalom jelképét, hanem a senki földjét, a szabadság szimbólumát választja Saba.

„Il porto accende ad altri i suoi lumi;
me al largo sospinge ancora il non domato spirito,
e della vita il doloroso amore.”¹⁶

Más embereknek (és más népeknek) jár a kikötő, a költőnek pedig a nyílt víz a terepe. Semmi sem állhatja útját a szabadság utáni vágyának, és nála az élet elfogadása erősebb, mint az elidegenedés érzése.

*

Az elmondottak tükrében a két költő összehasonlítható: a nemzeti tragédiával kapcsolatban, azaz a nemzeti területek elcsatolása miatti kollektív emlékezet megtörésével Juhász és Saba különböző eredményre jutnak. Amíg a trauma feldolgozása Juhászt a gyászos reménytelenségbe vezeti, addig Saba a szabadságvágyán keresztül az élet iránti

15 Uo., 119. „In Saba [...] la parola è sempre quella domestica, la prima venuta: parole senza storia.”

16 „A kikötő másoknak gyűjtja meg a fényeit, / engem továbbra is a nyílt tengerre űz engem lázadó szellemem / és az élet iránti fájdalmas szerelmem.” Umberto Saba, *Il canzoniere: 1900–1954* (Torino: Einaudi, 1978), 213.

szerelemet szilárdítja meg, még ha az fájdalmas is. Saba tud a lét bizonytalanságára reagálni, Juhász nem. Majd a kétségbeesése öngyilkosságba viszi a szegedi költőt. Valójában a két nép is összehasonlítható: a magyar részről az egész nép szenvedett, és a szenvedés a kollektív emlékezet megszilárdításában fontos szerepet játszott. Az irodalmi világ is tudott az elszakított magyarság miatti a fájdalomról vallani. Az olasz részről pedig a nemzetközi politikai helyzet miatt elhallgatták a keleti olasz területek elszakítását érintő történeteket. Sokáig az olaszok nem ismerték a honfitársaik szenvedését, és nem értették meg azt. Ezért a keleti határon kívüli olaszok drámáját nem tekintették nemzeti drámának.

Az országos jelentőségű tragédiákban, amelyekben a nép identitása is veszélyben van, a trauma feldolgozása értékes, de néha nem elégséges. Ugyanis rendkívül lényeges, hogy az ilyen pusztító tragédiáknak a jelentését is megértsük. Tény, hogy a két korábban említett költő, Juhász és Saba, nem voltak menekültek, bár határ menti városokban születtek, Szegeden és Triesztben. Ezért a trauma jelentését máshol, egész pontosan az úgynevezett *letteratura dell'esodo*ban, vagyis a kivándorlási irodalomban kell keresnünk.¹⁷ Ez valódi szépirodalom, amelynek a műfaja az emlékirás, a funkciója pedig a gyász feldolgozása és az elveszett identitás megőrzése. A *letteratura dell'esodo*hoz tartozó művek mennyiségi és minőségi relevanciája nemcsak a hosszú csendből, hanem a fájdalmas emlékektől való megszabadulás szükségességéből és a letűnt világ elfelejtésének kockázatából is fakad. Hosszú volt a csend, mert az exodust sokáig a diaszpóra pozíciójából élték meg, vagyis veszteségként, szégyenként, hibaként, nem pedig értékelendő élményként. Valójában ez nem egyszerű emlékirat-irodalom, és nem is egyszerű tanúság: ez „a mély történelmi szakadás szublimációja és transzhumanizálása, a modern ember ellentmondásainak felmondása”,¹⁸ aki mindig önmagát és saját identitását keresi azért, hogy a lét bizonytalanságára válaszoljon. *Esuli* (menekültek) vagy *rimasti* (azok, akik Jugoszláviában maradtak meg), prózában vagy versben, memoárokkal vagy regényekkel, vagy költeményekkel, az exodusirodalom írói a tragédiára azért emlékeznek, hogy a traumát feldolgozzák.

Többek között Paolo Santarcangelire, Osvaldo Ramousra, Fulvio Tomizzára, Gianni Giuricinre gondolunk. Nem feledkezhetünk meg az írók fontos és értékes szerepéről sem: Marisa Madieri, Anna Maria Mori, Nelida Milani át tudták alakítani a szomorú történeteiket önmaguk keresésévé. A lapjaikon a személyes elem, a családi mikrokozmosz van túlsúlyban. Ezáltal mutatkozik meg a határ menti identitás, vagyis a többnemzetiségű és multikulturális társadalomhoz való tartozás tudata. Marisa Madierinél, Claudio Magris első feleségénél például lineáris kronológiai egymásutánosság nincs,

17 Ezio Giuricin, „La letteratura dell'esodo”, in *L'esodo giuliano-dalmata nella letteratura: Atti del Convegno internazionale (Trieste, 28 febbraio – 1 marzo 2013)* (Pisa-Roma: Fabrizio Serra, 2014), 439–453, hozzáférés: 2026. 07. 05; <https://lionsclubtriestesangiusto.org/wp-content/uploads/2014/01/la-letteratura-dell-esodo-di-ezio-giuricin.pdf>; *Le parole rimaste: Storia della letteratura italiana dell'Istria e del Quarnero nel secondo Novecento*, a cura di Nelida Milani e Roberto Dobran (Pola-Fiume: Pietas Iulia-Edit, 2013).

18 Giuricin, „La letteratura dell'esodo”, 441.

csak az idősorok folyamatos cseréje figyelhető meg, mert az a célja, hogy az emlékezet keresztül a privát (nem a kollektív) történetét mesélje el.¹⁹

Az *esuli* és *rimasti* tematikájával kapcsolatban értékes Anna Maria Morinak és Nelida Milaninak az irodalmi tapasztalata. A *Bora* című könyvben a két író azzal a szakadással szembesíti az olvasót, amely elválasztotta a menekülteket (*Mori*) az ott maradtaktól (*Milani*). A homogenitás keresésének nevében a két szerző leveleket ír egymásnak, amelyekben anekdotákat, krónikát és memoárokat használnak fel, mintha ezek újragondolása egy utazás lenne önmagukon belül és kívül. A levélpárbeszédük ugyanazon seb két oldalának a tanúságát képviseli.²⁰

Az exodusirodalom írói között az olasz-magyar filológus és fiumei menekült Paolo Schweitzer Santarcangeli (1909–1995) tanúsága mérvadó. Az exodus és Fiume egyedisége költészetének központi témája. Az irataiban a nosztalgia és a bizonytalanság, amelyben a tragikus életérzés uralkodik, fedezhető fel.²¹ A nosztalgia fogalma az ógörögből származik: νόστος (visszatérés) és αλγία, ἄλγος (fájdalom), a visszatérés fájdalma, amely „megvalósíthatatlan, így a bizonytalanság, elvesztettség és elidegenedés érzésévé válik”.²² *Il porto dell’aquila decapitata* (A lefejezett sas kikötője)²³ című memoárjában ifjúságának városára emlékszik: az utcákra, az emberekre, a férfiakra és a nőkre, a tengerre. Ebből a perspektívából nézve az emlékezet játssza a legalapvetőbb szerepet. Santarcangeli szomorúan konstatálja, hogy az a város nem létezik többé.²⁴ „Nemcsak a vérét, hanem az egész szervezetét” is megváltoztatták: „mások az emberek, más az üldögelés a kávézókban, más a kávé íze, más a nyelv”.²⁵ Azt is állítja, hogy az ő Fiuméje meghalt anélkül, hogy meghalt volna. Meghalt, de nem tűnt el.

Fiume egy igazi unikum nyelvészeti és kulturális szempontból: soknemzetiségű, többnyelvű, multikulturális város volt. Leo Weiczen Valiani történész, újságíró és az Olasz Köztársaság szenátora így szokott mesélni a szülővárosáról: Fiumében négy nyelvet beszéltünk, olaszul, magyarul, németül és horvátul. Ezzel kapcsolatban Valiani Szent István

19 Corinna Gerbaz Giuliano, „La produzione letteraria di Marisa Madieri”, *Quaderni d’Italianistica* 1 (2011), 65–66. Lásd még: Corinna Gerbaz Giuliano e Gianna Mazzieri Sanković, *Non parto, non resto...: I percorsi narrativi di Osvaldo Ramous e Marisa Madieri* (Trieste: La Deputazione di Storia Patria per le Venezia, 2013).

20 Anna Maria Mori e Nelida Milani, *Bora. Istria, il vento dell’esilio* (Venezia: Marsilio, 2018).

21 Leo Valiani, *Paolo Santarcangeli, poeta italo-ungherese* (Firenze: Le Monnier, 1966). Cinzia Franchi, „«Nei caffè, altra gente; altro il modo di starvi seduti, altro il sapore del caffè e delle bevande; e soprattutto, altra la lingua»: Paesaggi e passaggi nell’opera e nella biografia di Paolo Santarcangeli”, in *Italia e Ungheria tra pace e guerra fredda (1945–1955)*, a cura di Francesco Guida e Zoltán Turgonyi (Budapest: Centro ricerche di Scienze Umanistiche, 2020), 260–274. Santarcangeli halálának emlékével kapcsolatban lásd: Péter Sárközy, „Paolo Santarcangeli (1909–1995)”, *Rivista di studi ungheresi* 11 (1996): 173.

22 Franchi, „Nei caffè, altra gente...” 273.

23 A kétféjű sas Fiume szimbóluma. Kétszer fejezték le: először D’Annunzio kormányzása alatt 1919-ben; másodszor a jugoszláv hadsereg érkezésével 1945-ben. 2017-ben restaurálták.

24 Paolo Santarcangeli, *Il porto dell’aquila decapitata* (Firenze: Vallecchi, 1969).

25 Uo., 39–40.

királyt szokta idézni: „Unius linguae, uniusque moris regnum imbecile et fragile est.”²⁶ Ebből a perspektívából nézve és a multikulturalizmusnak köszönhetően fontos emlékezni, hogy a magyar irodalom legjobb olasz fordítói Fiuméből származnak.²⁷

*

Egy rövid gondolattal szeretném befejezni az esszémet.

Olaszul az emlékezet fogalmat két külön szóval fejezzük ki: *memoria* és *ricordo*. Az első szó az ógörögből (μνήμη) származik, és az ész tevékenységét jelzi, amely lehetővé teszi számunkra, hogy emlékezzünk. A második szóban pedig a latin *cor*, az olasz *cuore* (szív) szótó fedezhető fel. A *ricordo* kifejezés a latinból származik: *re-cor*, *cordis*, vagyis reciprocitás, viszonzosság, *re* plusz *cor*, *cordis* (szív), tehát „a kapcsolatot helyreállítani a szívvel”.

Valójában az ókorban azt hitték, hogy a szív az emlékezet székhelye. A Kr. e. 2. században Ennius római költő, az *Annales* szerzője írta, hogy neki három szíve (*tria corda*) volt. Ugyanis három nyelvet beszélt: az ógörögöt, a latint és az oszgot. Három szív, három nyelv, három identitás, három kultúra és három emlékezet, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy az emlékezet olyan, mint egy út, amely önmagunk legbensőbb esszenciájába vezet.

Két évszázaddal Ennius előtt Platón azt állította, hogy a lélek, és nem a szív az emlékezet székhelye. Nem tudjuk, hogy a szívben vagy a lélekben lakik-e az emlékezet, és hogy a latin–görög világtapasztalatoknak igazuk van-e, de az érdekes, amit Santarcangeli mond, hogy amikor az emlékezeten keresztül önmagunk keresésére indulunk, akkor az identitásunkat találhatjuk meg, és ezzel a lét bizonytalanságára reagálunk. Ezenkívül azt is hozzáteszi, hogy az emlékezet egyben az az erő, amely lehetővé teszi számunkra, hogy szembenézzünk a kollektív traumáinkkal.

26 „L'italiano lo parlavano quasi tutti, l'ungherese gli insegnavano (le scuole erano italiane e ungheresi), i ferrovieri, i postelegrafonici, i giudici, i poliziotti. Il tedesco, quanti si occupavano del commercio internazionale, che alimentava il grande porto. Il croato, i lavoratori non qualificati e le lavoratrici domestiche che dalle campagne circostanti scendevano in città. Paolo e io parlavamo l'italiano, l'ungherese e il tedesco. Non ricordo quale conoscenza del croato avesse Paolo. La mia era scarsa; potevo leggerlo, non parlarlo.” [„Az olaszt szinte mindenki beszélte, a magyart a tanárok (az iskolák olaszok és magyarok voltak), a vasutasok, a posta- és távíróhivatalnokok, a bírák és a rendőrök. A németet azok beszélték, akik a nemzetközi kereskedelemmel foglalkoztak, amely a nagy kikötőt táplálta. Horvátul a képzetlen munkások és a cselédek beszéltek, akik a környező vidékekről jöttek a városba. Paolo és én olaszul, magyarul és németül beszéltünk. Nem emlékszem, Paolo milyen szinten beszélt horvátul. Az én tudásom csekély volt; csak olvasni tudtam, beszélni nem.”] Paolo Santarcangeli, *In cattività babilonese. Avventure e disavventure in tempo di guerra di un giovane giuliano ebreo e fumano per giunta*, intr. Leo Valiani (Udine: Del Bianco, 1987), 10–11. – A Szent István-idezet az *Intelmekből* származik („... az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törekeny”), Bollók János fordítása, lásd *Az államalapítás korának írott forrásai*, szerk. Kristó Gyula (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999), 135–136.

27 Péter Sárközy, „Le traduzioni delle opere letterarie ungheresi”, *RSU – Rivista di studi ungheresi* XVIII (2004), 7–16.

ABSTRACT

1920 and 1947 – Two Turning Points in Collective Memory in the Light of Hungarian and Italian Literature

Although in different spaces and times, Hungary and Italy – sister nations in many historical events – have experienced the same tragedy while breaking their own collective memories: Treaty of Trianon in 1920 and Paris Peace Treaty in 1947, i.e. territorial losses and new geographical borders unsuitable for communities and their national identities. Analysing some selected poems by Gyula Juhász (1883-1937) and Umberto Saba (1883-1957) it is possible to retrace the trauma that leads the two poets to despair, albeit differently: mournful hopelessness in Juhász, painful love for life and freedom in Saba. Moreover, what is essential in order to deeply understand the meaning of such trauma is the so-called *letteratura dell'esodo*, exodus literature. Writers, men and women, remember the tragedy searching inside themselves for the purpose of overcoming the trauma. Among them we cannot forget Paolo Schweitzer Santarcangeli, Italian-Hungarian philologist and refugee from Fiume. In his precious *memoire* he sadly understands that his hometown is lost forever. Yet, in his opinion the self-search, such as introspection and self-contemplation, plays a huge, vital role. It leads towards the lost identity and makes us able to react against the existential uncertainty. Individually or collectively, it allows us to come to terms with our national traumas.

LUDMÁN KATALIN

EGY „DILETTÁNS” ÉLETÚTJA ÉS MŰVELTSÉGE

Adalékok Hajnóczy Péter (1942–1981) életrajzához

Az alábbiakban Hajnóczy Péter (1942–1981) életrajzának egy olyan vázlatát igyekeztem megalkotni, amely főként a szerző hagyatékában maradt források; személyes és hivatali iratok, valamint a levelezés néhány darabjára támaszkodik. Bár a Hajnóczy figurája körüli eldöntetlen vagy félrevezető kérdésekkel már sokat foglalkozott az irodalomtörténet-írás, a hagyatéki anyag ismerete mégis újabb távlatokat jelent az életrajz részleteit kutató vizsgálatok számára. Kikkel és milyen kapcsolatban állt Hajnóczy Péter nyilvános írói pályának 1975-től 1981-ig tartó néhány évében? Mennyiben támasztják alá a megismerhető életrajzi tények a recepciót uraló kultikus viszonyulás szólamait, illetve maga a szerző mennyiben volt tudatos formálóját a nyilvánosság terében megképződő perszónának? Milyen kényszerek, törekvések és lehetőségek befolyásolták ezt a mindössze néhány évig tartó írói pályát? Az 1975 és 1979 közötti évekből fennmaradt asztali naptárakban következetesen hétvégi napokra feljegyzett szerzői nevek és könyvcímek, valamint a ma is meglévő könyvtárak alapján rekonstruálható olvasmánylisták¹ afféle „mentális térképként” arra is választ adnak, hogy Hajnóczy Péter irodalmi-kulturális tájékozódását milyen impulzusok alakították az interjúkból és visszaemlékezésekből ismert anekdotákon kívül. Ez a kérdés azért is lehet érdekes, mert a szerző kulturális beágyazottsága igen ellentmondásos képet mutat, műveltségszerkezetének alaposabb vizsgálata pedig sokféle következtetést megenged, tágabb kontextusban pedig arra is kitékintést ad, hogy milyen szerepmodellek, szakmai és egyéni életlehetőségek körvonalazódtak a korszakban élt és alkotott szerzők (és más értelmiségiek) számára. A levelezés fennmaradt darabjai egyébként nem csupán Hajnóczy Péter szakmai kapcsolati hálóját – vagy annak egy részét – segítenek felvázolni, de személyes, magánéleti viszonyairól, sőt írásgyakorlatáról is sokat megtudhatunk belőlük. Bár a hagyatéki anyag először 2010-ben vált hozzáférhetővé a szélesebb kutatói közösség számára (ekkor került az iratokat évtizedekig egyedül birtokló és kezelő Reményi József Tamástól a Szegedi

1 Ezeket a dolgozat mellékleteként közlöm: (1) *A hagyatékban fennmaradt könyvjegyzék*; (2) *A hagyatékban fennmaradt könyvtárak és folyóiratok jegyzéke*, valamint (3) *Hajnóczy Péter olvasmányai a hagyatéki feljegyzések alapján* címmel.

Tudományegyetem azóta nyugalmazott docenséhez, Cserjés Katalinhoz), az irategyüttes a gyakorlatban továbbra is félnyilvános státuszban létezett, e kérdések alaposabb vizsgálata eddig elmaradt. Ez a tanulmány a 42 év után először 2023-ban végül a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába került teljes hagyatéki anyag 2018-ban kezdődött digitális feldolgozásának egyik metszetébe enged bepillantást, és állításait az azóta adatbázisba² foglalt hagyatéki forrásokra támaszkodva fogalmazza meg.

A *Magyar életrajzi lexikon*ban az alábbi szócikket olvashatjuk Hajnóczy Péterről:

„Hajnóczy Péter (Porcsalma, 1942. aug. 10.–Bp., 1981. aug. 8.): író. A m. jakobinus mozgalomban kivégzett *Hajnóczy József* leszármazottja. Esti tagozaton végezte el a gimn.-ot 1962-ben, majd alkalmi munkákból élt, volt ládázó, kabinos, szentképügynök, modell, kazánfűtő, kőművessegéd, betűszedőinas, szénlehordó. 1975-ben jelent meg első elbeszéléskötete (*A fűtő*), ezután írásai-ból élt. A *Mozgó Világ* körül csoportosuló írók közé tartozott. A 70-es évek m. irodalmának legkarakteresebb fiatal íróegyénisége, aki új elbeszélő technikát honosított meg, visszatérő, fejlődő motívumainak rendszerével elbeszéléseiből szuverén, összefüggő írói világot alkotott. Rövid életútja ellenére teljesnek ható életművet hozott létre.”³

A rövid leírás tényként kezel két olyan önreprezentációs vagy inkább önidentifikációs gesztust is, amelyeket egyedül a szerző saját állításai látszanak igazolni. Egyrészt a foglalkozásokra vonatkozó felsorolás *A fűtő* (1975) fülszövegéből származó jelöletlen idézet,⁴ és az említettek közül nem minden tevékenység nyer visszaigazolást a hagyatékban fennmaradt munkakönyvek alapján.⁵ Másrészt, bár a *Perzsia* „önéletrajzi ihletésű” elbeszélője a jakobinusok szellemi örökösének tartja magát, a szerző Hajnóczy Péter *nem* volt a magyar jakobinus mozgalomban kivégzett Hajnóczy József leszármazottja. A Hajnóczy Péter szerzői néven ismertté vált író valójában Hasznos Ödön László néven született. Előbb állami gondozásba, majd egyéves kora után nevelőszülőkhöz került, így kapta a Hajner néven született, később Hajnóczy Bélává keresztelkedett nevelőapja után a Hajnóczy Béla Ödön László nevet.⁶

2 Ludmán Katalin, *Hajnóczy-hagyaték* [adatbázis], doi: 10.5281/zenodo.8106084 (hozzáférés: 2026. 07. 16)

3 Kenyeres Ágnes főszerk., *Magyar életrajzi lexikon (1978–1991)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 345 [kiemelések az eredetiben].

4 „[...] voltam ládázó, kabinos, szentképügynök, modell, kazánfűtő, dolgoztam kőművesek mellett, voltam betűszedő inas, szénlehordó, dolgoztam dinamittal, nyersanyagkutatásnál stb.” Hajnóczy Péter, *A fűtő* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975), [fülszöveg].

5 Hajnóczy Péter munkakönyvei az ITIdatában: <https://itidata.abtk.hu/wiki/Item:Q487363> (hozzáférés: 2026. 07. 16). A következőkben hivatkozott elektronikus dokumentumok az ITIdata keresőrendszerében (<https://itidata.abtk.hu/wiki/Hajnóczy-hagyaték>) a Q-jelzet beillesztésével találhatók meg.

6 Hajnóczy Péter keresztlevelei az ITIdatában: [Q488079](https://itidata.abtk.hu/wiki/Item:Q488079).

A nevelőszülők családtörténetét, illetve az örökbefogadás körülményeit, beleértve a hamisított keresztlevelekkel való machinációt és később a Péterre való átkeresztelkedést a Műhely korai éveiben műhelytagként tevékeny Tóth F. Péter tárta fel egy tanulmányában.⁷ A dolgozat mottóul közli Reményi József Tamás egy Tóth F. Péternek szóló levelének részletét, ami csak azért kívánczodik ide, mert Reményi kiemeli benne a Hajnóczy Józseffel való feltételezett kapcsolat hamisságát; igaz, arra nem reflektál, hogy ezt a „legendát” épp a Hajnóczy-szövegek beszélője kezdte megszövegezni és terjeszteni: „[...] gondolj csak arra, mekkora irodalma volt annak a tévhitnek, hogy a jakobinusok utódával van dolgunk, aki persze »szabadságharcát vívja a kommunisták ellen«. Rémes. És szép.”⁸

Az életrajzírás Hajnóczyval kapcsolatos kihívásairól sokat elárul egyébként a tanulmány logikája, hiszen két külön fejezetben tárgyalja a két perszónát: a segédmunkás Béla Ödön Lászlót és a szépírói ambíciókkal rendelkező, életében pillanatnyi, akár látványos sikereket is elért Hajnóczy Pétert. A megkülönböztetés arra is utal, hogy a két figura, vagy még inkább a két életstratégia a szerző életében szinte mindvégig párhuzamosan, egymás mellett futott, ez a kettősség pedig egyszerre támogatta és hátráltatta, hogy valamelyik irányba – lehetőleg az intézményes irodalmi élet irányába – mozduljon el a pályája. Támogatta abban az értelemben, hogy tehát már az 1975-ös első kötet fülszövegén olvasható bemutatkozás is *outsider*ként, „élő ködlovagként” (ez itt valami-féle regényes figurát jelent leginkább), az irodalomba kívülről érkezőként pozicionálta személyét, ami afféle bulvár összetevőként tette/tehetette érdekessé alakját; másrészt viszont hátráltathatta, hiszen mindez a „munkásíró” imidzsét idézi/idézte, ami viszont szemléletileg sokkal inkább tűnik a korszak ideológiai elvárásaihoz illeszkedőnek, mint attól eltérőnek, ami önmagában is cáfolja a Reményi által fentebb idézett olvasatok („szabadságharcát vívja a kommunisták ellen”) érvényességét. Összehasonlításként érdemes Esterházy Péter nem sokkal későbbi (1986), híressé vált önértelmező fülszövegére gondolni (*Bevezetés a szépirodalomba*), amelyben posztmodernként azonosítja saját szövegét, és amely mozzanat – sok egyéb más tényező mellett – jóval szerencsésebb identitásképző elemnek bizonyult az irodalmi „intézményesülés” szempontjából, mint Hajnóczy (félíg-meddig talán tudattalanul megválasztott) belépője.⁹

7 Tóth F. Péter, „Bélaim azúrban – párhuzamos életrajzok”, in Cserjés Katalin, Hoványi Márton és Nagy Tamás, szerk., *Hajnóczy a könyvtárban ... a kékből kell kiindulni... – vége/láthatatlan párbeszédben* –, Hajnóczy-tanulmányok 5, 72–87 (Szeged: Hódmezővásárhely-Szegedi Kép-Szöveg Testvérület, 2016).

8 Uo., 72 [kiemelés az eredetiben].

9 „A Termelési regény megjelenésekor, 1977-ben, olvasói egy része szemében avantgárd szövegnek minősült, 1986 után – amikortól a szerzője önértelmező módon kezdte használni a kifejezést, először a *Bevezetés a szépirodalomba* fülén – viszont már posztmodernnek.” Takáts József, „Az inga visszaleng: Elbeszélő próza a kétezres években”, *Holmi* 64, 3. sz. (2018): 336–347, 338.

Nr. 228/1848 szám.

Az 1939. évi IV. t. c.
végrehajtásához.

Hivatalból
lejegyztetés.

KERESZTLEVÉL

Testimonium de baptismo

Ország: MAGYARORSZAG
Regnum
Egyházmegye: ESZTERGOM
Dioecesis
Vármegye: PEST VM.
Comitatus
Plébánia: pest szl. Rókus
Parochia
A bejegyzés éve: 119.
Hónap: 47. hó, 119. nap.
Év: 1307. Sorozám: 1307.

A születés helye, éve, hónapja Locus, annus, mensis, dies natiuitatis	<u>Bpest 1842 augusztus 10</u>	
A keresztelés éve, hónapja Annus, mensis, dies collati baptismi	<u>1842 augusztus 18.</u>	
A keresztelt neve nomen	<u>Csölön, László</u>	
A keresztelt nemje nomen sexus	fi mas.	<u>pc</u>
A keresztelt állapota status	nő femina	
A keresztelt törvényes legitimus (a)		
A keresztelt törvénytelen illegitimus (a)	<u>ittelen</u>	
A keresztelt teljes neve, vallása, polgári állása nomen, religio, con- ditio	<u>Herczog Anna rk. tanáriskol.</u>	
A keresztelt születésének helye és ideje locus et tempus nati- uitatis	<u>Közötte</u>	
A keresztelt lakóhelye domicilium	<u>Hosszú u. P.</u>	
A keresztelt teljes neve, vallása, polgári állása Nomen, Patronymum, eorum religio, conditio	<u>Borczay Mihály rk.</u>	<u>Varga Róza rk.</u>
A keresztelt pap neve és hivatala Nomen et officium baptizantis	<u>Flórizsai Váncsok hittanár</u>	
Feljegyzések Additiones		

Alulírott bizonyítom, hogy ez a kivonat a fentnevezett plébánia Keresztelt Anyakönyvével szövegszerűen megegyez.
Infrascriptus testor haec omnia in Libro Baptisatorum parochiae rom. cath. supranominatae ad verbum contineri.

Kelt: Bpest 19. 48. év. nov. hó. 8. n.
Datum

Béhmóczy János
közhírnök - parochus
S. Lelkes

Szent István-Társulat kiadása.

1. kép: Hajnóczy Péter keresztlevelei

Nr. 229/1948 SZÁM.

Az 1919. évi IV. t.-c.
végrehajtásához.

Hivatalból
lejegyztetés.

KERESZTLEVÉL Testimonium de baptismo

Ország: Magyarország
Regnum: Borsodszeg
Egyházmegye: Pest megye
Dioecesis: Pest megye
Város: Pécs
Parochia: Pécs
A bejegyzés éve: 1948
Anno: 48 hó: 11 nap: 19 Század: 19
Tomeus: 119 pag. Num. cur.: 1307

A születés helye, éve, hónapja Locus, annus, mensis, dies natiuitatis		<u>Porsalmos (Hajmáskér) 1942. augusztus 10.</u>	
A keresztelek éve, hónapja Anno, mensis, dies collati baptismi		<u>1942. augusztus 18.</u>	
A keresztelek — Baptismi	neve nomen	<u>Béla, Ödön, László</u>	
	fi marc.	<u>fi</u>	
	nő femina	<u>nő</u>	
	törvényes legitimus (a)	<u>törvényes</u>	
A keresztelek — Baptismi	törvénytelen illegitimus (a)	<u>törvénytelen</u>	
	teljes neve, vallása, polgári állása nomen, religio, con- ditio	<u>R. Miklós Hajmáskér Béla</u> <u>vállalkozó</u>	<u>Csöte, Keszébes</u> <u>hft.</u>
A születés — Natiuitatis	születésének helye és ideje locus et tempus nati- uitatis	<u>Pécs, 1898.</u>	<u>Óhazsra, 1901.</u>
	lakóhelye domicilium	<u>Pécs, IX. Völgyi út 11-13</u>	
A keresztelek teljes neve, vallása, polgári állása Nomen Patrimonium, eorum religio, conditio	<u>Miklós Keszébes László</u> <u>szfő. listó.</u>	<u>Heisler Klára</u> <u>hft.</u>	
	A keresztelek pap neve és lakóhelye Nomen et officium baptisantis		
<u>Kálondi Vándor Kállai</u>			
Feljegyzések Adnotaciones			

Alulírott bizonyítottam, hogy ez a kivonat a fentnevezett plébánia Keresztelek Anyakönyvével szövegszerűen megegyez.
Infrascriptus testor haec omnia in Libro Baptismorum parochiae rom. cath. supranominatae ad verbum contineri.

Kelt Pécs 19 48. márc. hó 8. n.

Békinyi
párbesz. — jegyzet. K
s. felkérés

Szent István-Társulat kiadása.

Szilágyi Zsófia *A dilettáns író alakja Kosztolányi Dezső kortársi környezetében és egyes műveiben* című tanulmányában¹⁰ amellett érvel, hogy minden pályakezdő egyben dilettánsként is felfogható, hiszen még nem bizonyított, és – részben éppen ezért – még „kívül van a hálózaton”, a „céhes befogadásra” vár. Egyetértve vele abban, hogy a *dilettáns* kifejezéshez nem pusztán a kívülállóság, de az esztétikai szempontú értécsökkentség mellékjelentése is elválaszthatatlanul hozzátartozik (különösen, ha – mint Szilágyi is rámutatott – valaki már elfogadott szerzőként írt sikerületlen szöveget), mégis úgy hiszem, hogy Hajnóczy Péter figurájára több okból is igaz ez a meghatározás – akár poétikai-esztétikai értelemben is.

Korai halála és rövid ideig tartó irodalmi jelenléte miatt az 1975-ben, 1977-ben, 1979-ben és végül 1981-ben gyorsan megjelent négy szerzői kötet ellenére sem tudott igazán túllépni a „pályakezdők” körülményeit nehezítő kihívásokon, mint amilyenek az állandó egzisztenciális bizonytalanság vagy a szociális korlátozottság. Bár a pályakezdés fogalma maga is elméleti konstrukció,¹¹ és egyéni megvalósulásai igen eltérőek lehetnek (Déry Tiboré például 30 évig tartott a szerző önbevallása szerint,¹² ami csupán kilenc évvel kevesebb, mint Hajnóczy *teljes* életideje), annyi bizonyos, hogy Hajnóczy valóban képtelen volt adaptálódni az irodalmi nyilvánosságban. És bár eredményei sosem rendeződtek perspektivikus életpályává, szakmai értelemben mégis módszeresebb, helyesebben inkább megszállottabb munkát végzett, mint a professzionisták, amiben egyébként a legtöbb kortárs visszaemlékezés is egyetért. Szilágyi szerint a dilettantizmus egyik ismérve, hogy önfelszámoláshoz vezet, csakúgy, mint a(z) általa Osvát Ernő példáján bemutatott) tökéletesség vágya. Vagyis értelmezésében a személyiségre gyakorolt hatás tekintetében a két szélső érték: a teljesítmény minimuma és maximuma érintkezik, ez a szélsőségeség pedig Hajnóczy lelki alkatától, írásrutinjától sem volt idegen. Úgy is mondhatnánk, hogy eredményei a dilettáns és a tökéletességre törekvő monomániás karaktere között ingadoznak. Jó példa erre a hagyatékban fennmaradt Orwell-fordítás két kéziratos spirálfüzete is. Az *Állatfarm* fordításának úgy kezdett neki, hogy nem beszélt nyelveket, angolul is alig tudott, ezt kompenzálандó azonban – ha hihetünk az asztali naptárak feljegyzéseinek – folyamatosan tanulta a nyelvet, minden bizonnyal autodidakta módon.

10 Szilágyi Zsófia, „A dilettáns író alakja Kosztolányi Dezső kortársi környezetében és egyes műveiben”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatások* 2., szerk. Biró Annamária és Boka László, 191–203 (Budapest–Nagyvárad: Partium Kiadó – Reciti Kiadó, 2016).

11 Szilágyi Zsófia, „A pályakezdés: Mítosz vagy konstrukció? (Változó feltételek, változó mintázatok a 20. századi magyar irodalomban)”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatások*, szerk. Biró Annamária és Boka László, 305–316 (Budapest–Nagyvárad: Partium Kiadó – Reciti Kiadó, 2014).

12 Reichert Gábor, „»A két hang hasonlított egymásra, de valahogyan mégis különbözőt egymástól«: Déry Tibor »legelső« pályakezdése (1917–1920)”, *Irodalomismeret* 22, 4. sz. (2011): 67–79.

Ha elfogadjuk a megközelítést,¹³ hogy dilettáns az, aki (1) állandóan alkot, (2) nem érdekli a pénz, és (3) folyton keresi a témát, akkor Hajnóczy minden fragmentumot (személyes levelezés, újsághírek, reklámok, kottalapok, receptek, bármilyen szimpatikus szöveghely a saját és mások műveiből stb.) integrálni kívánó „prózapoétikája” mintha azt a tételt látszana igazolni, hogy a szerző mentális térképére (és a szövegeibe is) valóban *bármi* fel- vagy bekerült, ami megragadta a képzeletét, vagyis a folytonos, vagy még inkább kényszeres „keresés” állapotában működött.¹⁴ Ahogy Németh Marcell fogalmazott, „[a] Hajnóczy-próza legelemibb tapasztalata: az Én szóródása az egymás mellé helyezett szövegek véletlen találkozásában”.¹⁵ Hogy Hajnóczyt nem érdekelte volna a megélhetés, az persze nehezen lenne igazolható, de mint említettem, az állandó anyagi nehézségek mellett sem igazán sikerült észszerűen koncentrálnia alkotó energiáit. Az Orwell-fordítás példájából is látszik, hogy sokszor pusztán intellektuális érdeklődésből, személyes meggyőződésből investált jelentős energiát (az első hat fejezetig jutott) egy olyan munkába, amelynek eredményes teljesítésére nemcsak, hogy képességei nem tették alkalmassá, de aligha remélhette, hogy a szövegnek kiadót talál, és fordításával jövedelemhez jut. A regény első tényleges fordítása a rendszerváltás évében jelent meg az Európa Könyvkiadónál.

Párhuzamként említhető Kelemen Zoltán Lovik-portréja, amelyben Kelemen szintén a dilettáns kategóriája mentén kívánta megragadni a bemutatott szerzőt. Mint írta, Lovik számára a sportélet, egész konkrétan a lóverseny kínált megfelelő megélhetést ahhoz, hogy az irodalmat mintegy kedvtelésből, a maga gyönyörűségére (ol. *dilettare* 'gyönyörködött') művelje.

„Személyiségének a(z irodalmi) nyilvánosságot kerülő vonásai és talán a hátrahagyott kötetek viszonylag kis száma miatt eltérő, sőt esetleg ellentmondásos kritikai vélemények formálódhattak művészetéről. A tény, hogy művei kapcsán elmarasztaló értelemben és szélesebb értelmezői szivárványkört nyitva egyaránt fölmerülhet a dilettantizmus meghatározása, nem annyira Lovik prózájának esztétikai értékeit csökkentheti, inkább a dilettantizmus jelentéskörét gazdagíthatja a szépirodalom klasszikus reprezentációjának irányába.”¹⁶

13 Lásd Szilágyi tanulmánya Karinthy Frigyes és Lengyel Menyhért dialógusa alapján. Szilágyi, „A dilettáns...”, különösen 195–196.

14 Látványos példája ennek az először 1980-ban megjelent *A parancs* című szöveg (szerzői műfajmegjelölés szerint kisregény), melynek vendégszövegei a legkülönbözőbb helyekről származnak (Q350207). *A parancs* egyébként szó szerinti átvételként „hasznosítja” továbbá azoknak az 1967 és 1969 között keletkezett, Hajnóczy Péternek írt leveleknek is bizonyos részleteit, amelyeknek más darabjait *A halál kilovagolt Perzsiából* (1978/1979) narrációja a cselekmény Krisztinájának üzeneteiként olvastat (Q481331).

15 Németh Marcell, *Hajnóczy Péter* Tegnap és Ma (Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1999), 159.

16 Kelemen Zoltán, „A dilettantizmus dicsérete”, in Uő., *A ködlovagok tegnapjai*, 98–124 (Szeged: Design Kiadó, 2012), 124.

Hajnóczy – mondjuk így – irodalmi passzióira ilyen értelemben nem volt fedezet. Kamaszkorának látványos sporteredményei¹⁷ miatt úszókarriert jósoltak neki, ám épp ennek a lehetőségnek az elengedése után kezdett az irodalom felé fordulni. 1959-től folyamatos munkaviszonnyal rendelkezett mindenféle – az irodalom intézményeitől tehát teljesen független – állásokban, kivéve az 1973 és 1974 közötti időszakot, ekkor feltehetően már „csak” írni próbált, 1975-ben pedig a törökbálinti, folyóvíz nélküli al-bérletben fogalmazta önéletrajzeit, hogy üzemi újságíróvá szeretne válni, ám e törekvése haláláig sikertelen maradt.¹⁸ Éppen ebből az időszakból (1974–75-ből) fennmaradt egyébként egy A4-es kéziratos spirálfüzet ([Q469995](#)), amelynek telejegyzetelt lapjain lehetséges novellák szüzséit, ötleteit vázolta fel, és amelyben egy helyen olyan „életcélokat” említ a szöveg, mint repülni tanulni, megnősülni vagy szerelmesnek lenni. E jegyzetek társaságában szerepel a „dilettáns novellák” kifejezés is, ami – talán nem túlzás állítani – akár önmeghatározásként, akár lehetséges írói témaként is foglalkoztathatta, a két lehetőség pedig – mint láttuk – nem esik egymástól olyan távol a Hajnóczy-szövegekben.

1975-ben első kötetéért nívódíjat kapott, 1976-ban pedig Móricz-ösztöndíjas lett, a megélhetés azonban élete végéig komoly kihívást jelentett neki, amiről számtalan előlegkérő levél és más hagyatéki dokumentum tanúskodik. Írásait – mint az első fejezetben is említettem – sokszor elragadtatással fogadták, ugyanakkor gyakran mellőzték, parkoltatták is. Személyisége, főleg szenvedélybetegsége és ehhez társuló depressziója¹⁹ miatt megosztó volt, az irodalmi rendezvényeket utolsó pillanatban lemondta, vagy szó nélkül eltűnt. Két ilyen emlékezetes esetet is őriz a kollektív emlékezet: az egyik egy Petri Györggyel közös felolvasás az egyetemi színpadon,²⁰ a másik a bécsi írótalálkozó 1979-ben, ahová Mészöly Miklós hívta el.

Az irodalmi életben kötött személyes viszonyaira a kínos aszimmetria a legtalálhatóbb kifejezés. Göncz Árpádot például becsülte mint fordítót, de ahogy Göncz diplomatikusan megfogalmazta egy helyen: „nem volt jellemző, hogy irodalmi kérdésekről hosszabban beszélgettünk volna. [...] Kapcsolatunk súlypontja rajta nyugodott.”²¹ De idézhetném akár Ottlik Géza egy a Hajnóczy-hagyatékban fennmaradt kedves, ám eléggé személytelen és kissé értetlenkedő levelét is 1978 januárjából, amelyben megköszönte az 1977-es *M* című kötet egy példányát, amit Hajnóczy karácsony közeledtével küldött el neki, jóformán teljesen ismeretlenül.

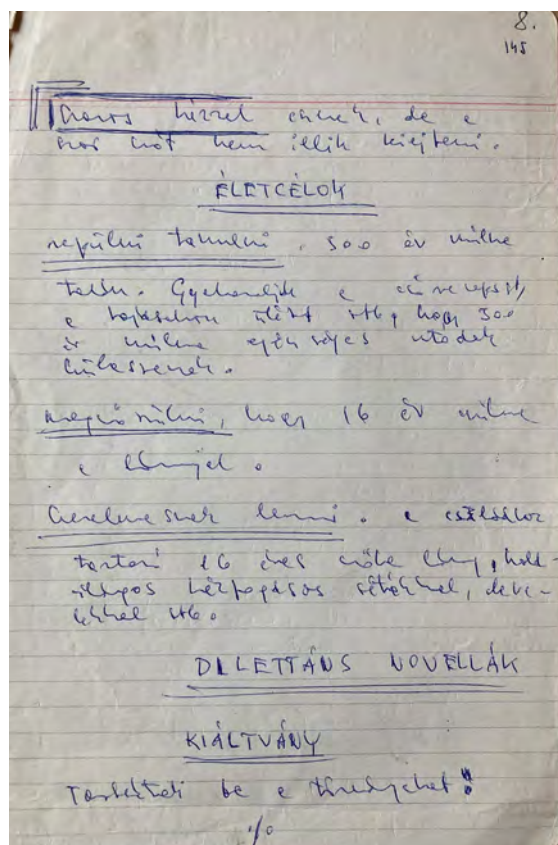
17 Hajnóczy Péter úszóbajnoki oklevelei az *ITIdatában*: [Q487392](#).

18 Az említett önéletrajz az *ITIdatában*: [Q491258](#).

19 A mentális zavarokkal kapcsolatos személyes érintettség okán ([Q487964](#)) akár a műkedvelő „dilettantizmus” azon jelentésárnyalatát is fontolóra vehetjük, amelyben a folyamatos önképző, a személyiség önmegértésére irányuló írásgyakorlat mintegy terápiás célt tölt be.

20 „12-én kedden 19 órakor Alkotóműhely, beszélgetések új művekről, Hajnóczy Péter–Petri György–Kósa Gábor.” [Névtelenül], „Az egyetemi színpad programja”, *Egyetemi Lapok: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem lapja* 19, 5 sz. (1977): 5.

21 Szerdahelyi Zoltán, „Göncz Árpád”, in Szerdahelyi Zoltán, *Beszélgetések Hajnóczy Péterről*, 99–103 (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995) 99–100.

2. kép: „Dilettáns novellák”: Hajnóczy-kézirat 1974–75-ből

„Bp. 1978. január 12.

Igen tisztelt Kedves Barátom!

Már régen meg kellett volna köszönnöm a küldött szép novelláskötetét, de karácsony előtt is, után is, sőt még most is, sok minden magánügyem foglalt el, – pedig az első novellát, »Hány óra?« és a címadó *M*-et rögtön elolvastam és mind a kettő tetszett, akárcsak nagyjából a kötet többi írása is. Az »*M*« (noha bevallom, nagyon homályos számomra) talán csakugyan a legnyomatékosabb, legtudatosabban szerkesztett, (és írói felelősségtől áthatott) írás, tele éles, erőteljes szép képekkel.

Gratulálok és sokszor üdvözlöm:

Ottlik Géza”

Egy 1979 júliusában kelt levél tanúsága szerint pedig egy-egy (újabb) visszautasítás miatt a korábban kialakult együttműködések is képes lett volna felrúgni, bár a kéziratot levél megléte arról árulkodik, hogy a Juhász Ferencnek címzett, már-már osztályharcos öntudattól fűtött, elitellenes kirohanását végül az asztalfiókban hagyta. Módos Péter visszaemlékezéséből²² tudható, hogy a levél apropója az volt, hogy Juhász az *Új Írás* főszerkesztőjeként nem akarta közölni a *Jézus menyasszonya* című kisregényt, jóllehet korábban éppen itt, az *Új Írás*ban jelent meg először (két részletben) Hajnóczy előző kisregénye, *A halál kilovagolt Perzsiából*, ami jóformán máig az egyetlen ismert műve maradt.

„1979. július 7.

Kedves Juhász Ferenc,

közlöm Veled; nem óhajtok tulajdon egérfogómban eljárni a szalonna – ráadásul avas szalonna – szerepét. Tenéked tele gatyád, ne feledkezz meg legalább a kölnivízről! Egyetlen nap öt ember – köztük Te is – minősítették új regényemet zseniálisnak. Igaz: Te zsenialitással kevert közölhetetlenséget emlegetté, és elmenekültél a főszerkesztői értekezletre, ahol – meglehet – az irodalom torkára fonódó hosszú, ápolt körmű, fehér és hegyes ujjakról tartottál előadást alkalmazottaidnak.

Tudom, eme üdvösséges sugallat honnan, kiktől született. Illetve: megszületni, hál' Istennek megszületett az már jó harminc esztendővel ezelőtt, de néhány szűk éven át hibernálódott.

Lehet, néked ez jó, vagy avval biztatod Magad: lehetne még rosszabb.

Kénytelen vagyok állítólagos pápáitokra, Marxra, Leninre hivatkozni, akik – jól tudod – egyesek megítélése szerint nem voltak elég használható marxisták és leninisták. Így történt hát, hogy műveiket csonkán, meghúzva – ez alatt azt értem, egész köteteiket kihagyva – jelentették meg.

(Ámbár ne feledjük el, hogy kb. tízmillió magyar mégsem hülye.)

Elvették a kajánkat, a borunkat, és már úgy látszik: olvasni sem lehet.

Figyelmeztetlek: a paraszt vagy a vasbetonszerelő egyáltalán nem hülye.

Figyelmeztetlek: az ötvenes évek funkcionáriusainak nem lesz módjuk kiosztani nekünk azokat a lapokat amelyeket kiosztottak az ötvenes években.

22 „Juhász a visszaadásokat úgy intézte, hogy halogatta, meg azt mondta, hogy most nem, meg majd később, és elvárta, hogy a beosztottjai, azok adják vissza. Előfordulhat, hogy Juhász akkor Gállnak [Gáll István – L. K.] mondott valamit, és tőle tudta meg Hajnóczy. De Gáll keményen küzdött Hajnóczyért, megütöközött akár Juhással is. Mert szerkesztőként Juhász akár egy egyházi kiadvány szerkesztőjének is beillett volna. Ilyen szavaktól, mint például »szar«, »picsa« meg hasonlóktól föl volt háborodva: »Mit képzelsz ez a szarjancsi, hogy leírja, hogy »picsa«, attól olyan nagy művész lesz?! Hát nem!« Üvöltözött, de rendszerint olyankor, amikor a szerző nem volt ott.” Szerdahelyi Zoltán, „Beszélgetések Hajnóczy Péterrel”, *Forrás* 45, 4. sz. (2013): 96–106, 101.

Figyelmeztetek: ha írásomat zseniálisnak tartod, és éppen ezért közölni nem mered, éppen saját írásaidról mondasz szentenciákat.

Figyelmeztetek Lenin szavaira, amelyeket – ő maga elsősorban – de Ti csakugyan »zseniálisan« csúrtok és csavartok. Egy hullá és mindenféleképpen értelmezhető könyvei Titeket sem a pokolba, sem a Paradicsomba bevezetni nem fognak. Az a 20%, amely hazánkban 80% kurvát és stricit tart el: gondolkodik, és levonja a levonandó következtetéseket.

Figyelmeztetek: a napi öt étkezésekért, luxuslakásotokért, luxusfeleségeitekért, luxuskurváitokért, luxusnyaralóitokért nem megyek pergőtűzbe, ellenkezőleg: dolgozom és kivárom az én időmet, hasonlóan a vasbetonszerelőhöz.

Nincs kajánk, borunk, lakásunk, de – hidd meg – majd lesz. Ti tanítottatok meg reá, hogyan kell mindezt elvenni Tőletek, akik hasznos munkát csak ennyit végeztetek. Köszönet érte. Szépen és könnyen tűntök majd el, akár egy sündisznófing.

Hajnóczy Péter”

Az egyébként igen megosztónak bizonyult és Hajnóczy 1981-es halála miatt rendhagyó fogadtatásban részesült *Jézus menyasszonyát* végül a *Mozgó Világ* közölte, ezután adta ki az azonos című kötetben a Szépirodalmi Kiadó. A szöveg szerkesztője, Ács Margit úgy látta, Hajnóczy éppen akkor vesztett ösztönös tehetségének érvényéből, amikor az 1979-es *Perzsia* sikere után a *Jézus menyasszonya* szövegeivel a professzionalizálódás útjára próbált lépni, mintegy esztétikai igazodás révén kérve a „céhes befogadást”:

„[É]n legalábbis úgy láttam, hogy külsődleges elemeket is használni kezdett. Például *A parancs*ban nem pusztán önmagából építkezett, hanem rájátszott egy posztavantgárd formai lehetőségre, s ettől kicsit spekulatívva vált az írásmódja. [...] Habár merészebbnek, vadabbnak mondták őket – mármint ezeket a neo-vagy tranzavantgárd kisprózákat és hangjátékként olvasható kollázs-szöveget, *A parancs*ot –, valójában beilleszkedőbb írások ezek: egyfajta társadalmilag magasra értékelt és az idő tájt favorizált hangnemekhez igazodtak. Én érzékelttem [...], hogy Hajnóczy mint író másképp kezd el működni, mint amit a zsenialitása érvényesítése diktálna, ugyanakkor maguk a művek nyilván intaktabbak voltak továbbra is [...]”²³ – nyilatkozta Ács a Hajnóczyról interjú-sorozatot készített Szerdahelyi Zoltánnak.

A hagyatéki reáliák ismeretében azonban sokszorosan is cáfolható az a vélekedés, hogy épp *A parancs* (vagy más ekkoriban keletkezett kollázs jellegű szövegek, például *A herceg* vagy a *Dinamit* című – szerzői műfajmegjelölés szerint – drámák) esetében ne „pusztán önmagából” építkezett volna.

23 Szerdahelyi Zoltán, „Ács Margit”, in Szerdahelyi, *Beszélgetések...*, 27–36, 33–34.

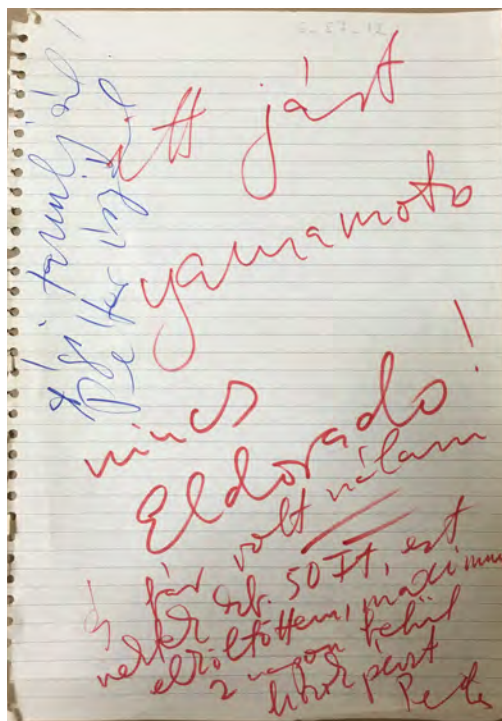
Ezek alapján egy olyasfajta határhelyzeti pozíció körvonalazódik, amelyben Hajnóczy mintha a kívülálló, egytémájú, *ready-made* poétikát fetiszizáló ösztönös zseni képét csak addig, vagy akként volna képes megőrizni, amíg a korszak dilettánsaként tekintünk rá, azaz olyan személyként, akit intuícióvezérelt legjobb eredményei jóval többnek, esztétikailag értékesebbnek és érdekesebbnek mutatnak annál, mint ami-re művészi-irodalmi szocializációja vagy személyes kondíciói predesztinálnák.²⁴ Ha azonban azon életművek jelentette elváráshorizont alapján tekintünk rá, amelyek professzionalitását és esztétikai értékét mindenkor (de legalábbis tartós és többségi) konszenzus övez, akkor sokkal inkább tűnik a Kádár-kor értelmiségi pályára törekvő, szükségszerűen kudarcos, de látványosan tehetséges félegzisztenciájának, akinek életműve – ha nem számítjuk a hagyaték időtlennek tetsző bűvkörében élő pár tucat irodalomközeli olvasót – a szélesebb nyilvánosság számára nem más, mint a hetvenes évek nyomasztó és/vagy nosztalgikus auráját árasztó *one-hit wonder*. A zeneiparból vett kifejezés persze csak részben lefokozó, sőt. Mindehhez érdemes hozzátenni Szkárosi Endre megfigyelését, aki éppen abban látta a Hajnóczy-próza népszerűségét, hogy más életművek szövegeihez képest „felhasználói oldalról” nézve – különösen az 1979-es *Perzsia* megjelenéséig keletkezett novellák és maga a kisregény is – jóval könnyebben hozzáférhetők, olvasásszociológiai szempontból demokratikusabbak, vagy a zenei analógiánál maradványosabban voltak. (Ironikus, hogy a Hajnóczy-szövegek narrációja egyébként számos helyen integrálja a kor rádióslágereit.) Mint Szkárosi fogalmazott:

„Szembetűnő és figyelemre méltó volt, hogy az értelmiségi tudatformákon kívül, vagy azok perifériáján mozgó, és így a manipulatív tendenciáktól viszonylag nem érintett fiatalok milyen kíváncsian keresték munkáit. Egy nem értelmiségi pályán futó, de szellemileg kereső és nyitott érzékenységgű ember ugyanis feltétlenül megéri fölkavaró hatását.”²⁵

Ez a hatás pedig, úgy hiszem, legalábbis az életmű klasszikusainak számító szövegek tekintetében máig nem veszített erejéből.

24 Hogy Hajnóczy dilettáns volna, azt egyébként Cserjés Katalin is felvetette egy félmondatban, de a lehetőséget egyből el is hárította a szerző tekintélyét minden körülmények között megőrizni igyekvő retorikával. „Horror, dráma és hasvakargatás: mintha szerzőnk időről időre *eljátssza* a gondolattal, hogy *eljátssza* a dilettáns író.” Cserjés Katalin, „A Hajnóczy-hagyatékából: Széljegyzetek az *Ott lesz-e a banánszoknyás lány a megállóban?*, illetve a *Balaton nyár/Terv és kampósszeg* című szövegekhez – a Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhely 11. és 12. publikációja; két (három) hagyatéki töredék (variáns, kísérlet, szöveg vázlat, kezdemény...) bemutatása kommentárokkal”, *Tempevölgy* 11, 4. sz. (2019): 67–80, 80 [kiemelések az eredetiből].

25 Szerdahelyi Zoltán, „Szkárosi Endre”, in Szerdahelyi, *Beszélgetések...*, 135–146, 145.

3. kép: Kéziratos üzenet a Hajnóczy-hagyatékból

Műveiben (különösen eleinte) a szocializmus korszakának valóságát ábrázolta, javarészt kisrealista formában; a realizmusra vonatkozó kíváncsiságát sajátjának érezte, amit erős szociografikus érdeklődése is megtámogatott. Hiába, hogy a korban a szociográfia bizonyos fénytörésben lenézett műfajnak látszott; több kidolgozott tématervezet jelzi, hogy Hajnóczy komolyan vette mindezeket, már csak lehetséges megélhetési okokból is, helyesebben sokkal inkább remélt az értelmiségi létmód felé vezető egzisztenciális stabilizálódást saját szociografikus érdeklődésének értékesítésétől, mint egy irodalmi lap szerkesztőségében való elhelyezkedéstől vagy épp a filmművészet felé való nyitástól.²⁶ Tématervezet írt a szocialista brigádmozgalmat tárgyaló társadalomtudományi munkáról, a pályakezdő gyári munkások helyzetével ([Q470495](#)), az alkoholproblémával ([Q338256](#)) vagy éppen a hazai öngyilkosságokkal foglalkozó lehetséges szociográfikáról ([Q337147](#)); de a korszak ideológiájának némely szemléleti formát adó elemével fikciós szövegeiben is élt, helyesebben nem eldönthető, hogy az elbeszélő azoktól

26 Filmvázlatokkal is előállt ugyan, de a filmeseket nem kedvelte, kezdetben ígéretesnek tűnő együttműködései pedig általában gyorsan leépültek. Minderről bővebben lásd: Ludmán Katalin, „»Egyetlen méter filmet nem tudtam csinálni arról, hogy boldog vagy«: Filmes vonatkozások Hajnóczy Péter, Esterházy Péter és Gothár Péter műveiben”, *Literatura* 46, 4. sz. (2020): 475–485; „A szabadság logikáját is meg kell találni»: Interjú Sopsits Árpáddal Hajnóczy Péterről”, *Literatura* 46, 4. sz. (2020): 486–494.

milyen távol helyezkedik el. Mindez pedig nem, vagy nem feltétlenül csak a kitekintés gesztusát, hanem a benneállás (és egyben talán a megrekedtség) pozícióját is jelzi. Poétikájában tehát (a fantasztikum bevonása mellett is) javarészt a szocializmus valóságát ábrázolta; nem felülnézetből, hanem sokkal inkább szemléletileg azonos módon, ami abból is látszik, hogy az irodalmi nyilvánosságban igyekezett „balról előzni”, azaz sokkal inkább volt elitellenes, mint rendszerellenes. Igaz, mindez főként habitusából, mindennel ellenkező természetéből fakadt, amire Domokos Mátyás úgy emlékezett, hogy „valamilyen általános módon taszította” a politikát és „[m]indig konfliktusban állt a világnak az úgynevezett hivatalos részével”.²⁷

Hajnóczy témaérzékenységét és ízlésítéleteit legfőképp szerencsés intuíciói határozták meg. Műveltsége szükségszerűen elmaradt a korszak olyan szerzőitől, mint Szentkuthy Miklós vagy Ottlik Géza és az életkorban hozzá közelebb álló Esterházy Péter; de még a náluk alacsonyabb társadalmi státuszú Mészöly is elvégezte a jogi egyetemet, vagy az ugyancsak „kődlovagként” emlegetett,²⁸ azóta különösképp kánonszélre szorult Bólya Péter is orvosi diplomát szerzett. Hajnóczy legmagasabb iskolai végzettsége a gimnáziumi érettségi volt, amit különböző intézményekben elvégzett osztályok után, 20 éves korában tett le. Az 1962. július 6-i dátummal kiállított, levelező tagozaton szerzett bizonyítványa szerint magyar nyelv és irodalomból érte el a legjobb eredményt (közepes), történelemből, matematikából és fizikából elégséget kapott. Hajnóczy Péter műveltséganyagára, szellemi tájékozódásának sarokpontjaira a művek gazdag intertextusain kívül egyedül a hagyatékban fennmaradt könyvtárgyakból és a naptárak vagy más jegyzetfüzetek lapjaira feljegyzett olvasmányokból következtethetünk. Az ezek alapján rekonstruálható tudatvilág összetevőinek jegyzékét, mint a bevezetőhöz fűzött lábjegyzetben is említettem, a dolgozat végén, mellékletként közlöm.

Azoknak a kiadásoknak egy jelentős része, amelyeket Hajnóczy bizonyosan forgatott és a mediális váltás előtt is könnyedén elért, főként abban az átmeneti időszakban – a hatvanas és nyolcvanas évek között – keletkezett, amely évtizedekben a könyv- és olvasáskultúrában végbemenő fordulat eredményeként „a társadalom értékrendje »átkapcsolt« a közösségi, értékőrző »üzemmódból« a haszonelvű, felhalmozó individualitásba”;²⁹ ő azonban még látványosan kevés könyvet birtokolt, miközben a nyilvánosság legkülönbözőbb szinterein (közkönyvtár, szerkesztőségi szobák, amelyekbe be-bejárt és mások könyvespolcai)³⁰ sokféle olvasmányélményre tett szert; „[...] bár – a szörnyű múltja miatt – iskolázatlan ember volt, rendkívüli intelligenciával bírt és nagyon sokat olvasott. Mindig megtalálta azt, amire éppen szüksége volt a munkájához, az élményszerzéshez – és nemcsak a szépirodalmat: temérdek filozófiai, történelmi,

27 Szerdahelyi Zoltán, „Domokos Mátyás”, in Szerdahelyi, *Beszélgetések...*, 9–14, 10–11.

28 Dérczy Péter, *Utolsó kódlovag: Esszé Bólya Péterről*, <https://kortaronline.hu/aktual/bolya-peter.html> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

29 Gereben Ferenc, „Mit tud az olvasásszociológia a magyar olvasókultúráról?”, *Magyar Művészet* 5, 1. sz. (2017): 64–71, 67–68.

30 Eszünkbe juthat akár a *Kommuna* című Hajnóczy-szöveg is, amelyben a főhős Márai végül elemel egy Chandler-regényt barátja könyvszekrényéből, miközben épp arról folyik a társalgás, hogy milyen „nagyszerű” kommunát lehetne létrehozni az elnéptelenedő falvakban.

földrajzi, állattani művet olvasott, bújta a lexikonokat”³¹ – olvasható a témát érintő egyik visszaemlékezésben. Hagyatéki feljegyzései többé-kevésbé igazolják a fenti megítélást, miközben hozzá kell tenni: olvasmányélményeiben a korszak kultúrpolitikájának kívánalmait látjuk érvényre jutni, ami főként a nemzeti klasszikusok és kortárs világ-irodalom ismeretét jelentette. Így lehetséges az is, hogy műveiben – a magyar irodalmi modernség első hullámának novellistáin kívül – olyan szerzők szövegeivel keresett kapcsolatot, mint a japán Akutagava Rjúnosuke, a perzsa Szadek Hedaját vagy az angol Malcolm Lowry, akiknek a könyvei Hajnóczy életidejében kurrens és némiképp extravagáns daraboknak számítottak, a nyolcvanas évek óta azonban egyiküknek sem készült új kiadása.

Mellékletek

(1) *A hagyatékban fennmaradt könyvjegyzék*

Hajnóczy Péter olvasmányainak jegyzékét több különböző forrásból tudjuk rekonstruálni. A legkézenfekvőbb maguk a könyvtárak számbavétele, ezek közül azonban csak néhány darab maradt fenn (lásd alább a 2. pont alatt), a 2018-as autopszia alkalmával azonban egy kék tollal írt kézíratos könyvlista is elérhető volt a hagyatékban maradt kötetek tárolására szolgáló dobozban. Mivel ez a könyvjegyzék („a Hajnóczy-könyvtár” címmel van ellátva) minden olyan kötetet regisztrált, amelyek ma is hozzáférhetők a hagyatékban (lásd alább), jó okunk van azt feltételezni, hogy a listán szereplő többi tétel is elérhető volt korábban. Éppen ezért – bár e kötetek holléte ma ismeretlen – az alábbiakban közöljük a könyvjegyzékben felsorolt összes többi darab bibliográfiai leírását is, két digitális illusztrációval a könyvjegyzék lapjairól. Néhány esetben, ahol a kiadás nem volt azonosítható a kézíratos listán szereplő információk alapján, csak a műcím (vagy egyéb megjegyzés) betűhű átiratát adtuk meg a betűrendes felsorolás végén.

Abe Kóbó. *A homok asszonya*. Fordította Csalló Jenő. Európa Zsebkönyvek. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1972.

Arcübasev, Mihail Petrovics. *A démon*. Fordította Bókay János. Olcsó Regény. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1918.

Babel, Iszaak. *Lovashadsereg és egyéb elbeszélések*. A kísérőtanulmányt írta Ilja Ehrenburg. Fordította Wessely László Kincses Könyvek. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967.

Bánki M. Csaba. *A beteg elme*. Szerkesztette Bozsik József. Budapest: Medicina Könyvkiadó, 1981.

Cholnoky László. „A reménytelen öregemberek álma: Elbeszélés”. *Nyugat* 12, 11. sz. (1919): 740–752. [A könyvjegyzék szerint nemcsak ez az elbeszélés, de a teljes lapszám is fennmaradt a szerző hagyatékában.]

31 Szerdahelyi, *Beszélgetések...*, 145 (beszélgetés Szkárosi Endrével).

- Csehov, Anton Pavlovics. *A csinovnyik halála: Smerť činovnika*. Fordította Devecseriné Guthi Erzsébet, Rab Zsuzsa és Szöllősy Klára. Janus-könyvek. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1977.
- Dylan, Thomas. *A mi erőnk alján*. Fordította Bányay Geyza. A kísérőtanulmányt írta Sükösd Mihály. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1960.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. 7 köt. Budapest: Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, 1956.
- Fehérváry Jenő. *Magyar magánjog*. Jogi Kiskáték 5. Budapest: Fehérváry Jogi Szemináriuma, 1928.
- Fitzgerald, Francis Scott. *Az ólomkristály: Elbeszélések*. Szerkesztette Valkay Sarolta és Ottlik Géza. Fordította Abody Béla. Európa Zsebkönyvek. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1969.
- France, Anatole. *A húdláb királynő*. Fordította Vas István. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1975.
- Franklin Benjamin. *Számadása életéről*. Fordította és a kísérőtanulmányt írta Bartos Tibor. Világirodalmi Kiskönyvtár. Budapest: Európa Kiadó, 1961.
- . *A nagy Gatsby*. Fordította Máthé Elek. A kísérőtanulmányt írta Sükösd Mihály. Olcsó Könyvtár. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.
- Géher István, szerk. *Pokolkő: Mai angol elbeszélők*. Fordította Bart István, Borbás Mária, Göncz Árpád, Kada Júlia, Katona Tamás, Kászonyi Ágota, Osztovits Levente, Réz Ádám, Takács Ferenc és Tandori Dezső. A kísérőtanulmányt írta Takács Ferenc. Európa Zsebkönyvek. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1971.
- Gombos Imre. *Az esküvés: Szomorújáték*. A kísérőtanulmányt írta Gyulai Pál. Budapest: Franklin Irodalmi és Nyomdai Rt., 1882.
- Gracza György. *Kossuth Lajos élete, működése és halála*. Budapest: Lampel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. T. Könyvkiadóvállalata, 1893.
- Hamsun, Knut. *Éhség*. Fordította Ritoók Emma. Budapest: Magyarországi Szocialista Párt Könyvkiadóhivatala, 1919.
- Hani Kjoko, szerk. *Modern japán elbeszélők*. Fordította Sz. Holti Mária. Dekameron Sorozat. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967.
- Jarry, Alfred. *Übű király avagy A lengyelek: Dráma öt felvonásban, a szerző életében megjelent kiadás szerint, a vonatkozó ikonobiobibliográfiai adalékokkal*. Fordította Jékely Zoltán. Illusztrálta Kondor Béla. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1966.
- Kavabata Jaszunari. *A tó*. Fordította Göncz Árpád. A kísérőtanulmányt írta Karig Sára. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978.
- Klee, Paul. *Pedagógia vázlatkönyv*. Fordította Karátson Gábor. Budapest: Corvina Kiadó, 1980.
- Kleist, Heinrich von. *Heilbronni Katika, avagy A Tűzpróba: nagy történelmi lovagdráma*. Szerkesztette Györffy Miklós. Fordította Petra-Szabó Gizella. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974.
- . *Kohlhaas Mihály*. Fordította Kardos László. Budapest: Magyar Helikon Kiadó, 1975.

- Koltay-Kastner Jenő, szerk. *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859*. Acta Universitas Szegediensis. Szeged: Universitas Szegediensis, 1949.
- Kusche, Lawrence David. *A Bermuda-háromszög rejtélye: Megfejtve*. Fordította Elek István. A kísérőtanulmányt írta Székely András. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1979.
- Lowry, Malcolm. *Át a Panamán: Három kisregény*. Fordította Göncz Árpád. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1975.
- Malamud, Bernard. *Az első hét esztendő: Elbeszélések*. Szerkesztette Osztoivits Levente. Fordította Árokszállás Zoltán, B. Nagy László, Bart István, Györffy Miklós és Képes Anna. Európa Zsebkönyvek. Budapest: Európa Könyvkiadó. 1974.
- . *A mesterember*. Szerkesztette Varga Katalin. Fordította Réz Ádám. A kísérőtanulmányt írta Borbás Mária. Olcsó Könyvtár. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.
- Medveczky Frigyes. *A római stoicismus társadalmi elméletei: Adatok a társadalmi és jogbölcseleti eszmék történetéhez*. Szerkesztette Pauer Imre. Értekezések a philosophiai és társadalmi tudományok köréből. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Vállalata, 1913. [A könyvjegyzékben olvasható feljegyzés alapján a szöveg Epiktétossal foglalkozó fejezetét a szerző kéziratossal látta el.]
- Móra Ferenc. *Tápei diplomaták*. A kísérőtanulmányt írta Székely Erzsébet. Illusztrálta Reich Károly. Vidám Könyvek. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1958.
- O'Connor, Flannery. *Minden összefut: Elbeszélések*. Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Géher István. Fordította B. Nagy László, Géher István, László Balázs és Osztoivits Levente. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1968.
- O'Neill, Eugene. *Drámák 1–2*. Szerkesztette Vas István. A kísérőtanulmányt írta Almási Miklós. Fordította Bánay Geyza, Ottlik Géza, Vajda Miklós, Vas István. 2 köt. Drámák. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974.
- . *Négy dráma*. Fordította Ottlik Géza és Vas István. Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Kis Anna. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1961.
- Petronius, Arbiter. *Trimalchio lakomája*. Fordította és a kísérőtanulmányt írta Révay József. Világirodalmi Kiskönyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1958.
- Platón. *A lakoma*. Fordította Telegdi Zsigmond. A kísérőtanulmányt írta Falus Róbert. Illusztrálta Kondor Lajos. Új Elzevir Könyvtár. Budapest: Magyar Helikon Kiadó, 1961.
- Polónyi Dezső. *A magyar királykérdés*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1928.
- Remsei Flóra, Kálmán Endre és Lissauer Zoltán, szerk. *Marx és Engels Magyarországról: cikkek, levelek, szemelvények*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974. (A könyvjegyzék tanúság szerint a kötetből kivágatok formájában fennmaradtak az alábbi oldaltartományok: 29–30; 38–40; 69–73; 79–80.)
- Sayers, Michael és Kahn, Albert E. *A nagy összeesküvés*. Fordította Házi Endre Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1948.

- Simon Róbert, szerk. *Mai perzsa elbeszélők*. Fordította Baranyi Angéla, Haszán Bidzsári, Bodrogligeti András, Jeremiás Éva, Kazanlár Emil és Sille István. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1973.
- Strindberg Ágost. *A cseléd fia: Egy lélek fejlődése 1*. Fordította Mikes Lajos. Budapest: Dick Manó Kiadó, 1928.
- . *Haláltánc*. Szerkesztette Osztovits Levente. Fordította Déry Tibor. Budapest: Magyar Helikon, 1971.
- Tilkovszky Loránt. *Teleki Pál: Legenda és valóság*. Népszerű Történelem. Budapest: Kossuth Kiadó, 1969.
- Villon, Francois. *A nagy testamentum: Le Grand Testament*. Szerkesztette, fordította és a kísérőtanulmányt írta Vas István. Illusztrálta Szántó Piroska. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1963.
- Vörösmarty Mihály. *Vörösmarty-anthologia: Válogatott kisebb költemények, legszebb lírai részletek*. Napkelet Könyvtár. Budapest: Magyar Irodalmi Társaság, 1925.
- Wilde, Oscar. *A Boldog Herceg: Az eredeti teljes szöveg és hű magyar fordítása*. Fordította Honti Rezső. Lektorálta Arthur B. Yolland. Kétnyelvű Klasszikus Könyvtár. Budapest: Uránia Könyvkiadó, 1935.
- . *A readingi fegyház balladája*. Fordította Tóth Árpád. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1921.
- Woolf, Virginia. *Orlando*. Szerkesztette Varga Katalin. Fordította Szávai Nándor. A kísérőtanulmányt írta Gyergyai Albert. Olcsó Könyvtár. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

A lista további tételeinek betűhű átírata:

A cipő szerkesztése (szakközépiskolai tankönyv); 1981.

Ady-összes

A tengerhajózás kézikönyve (francia); 1977.

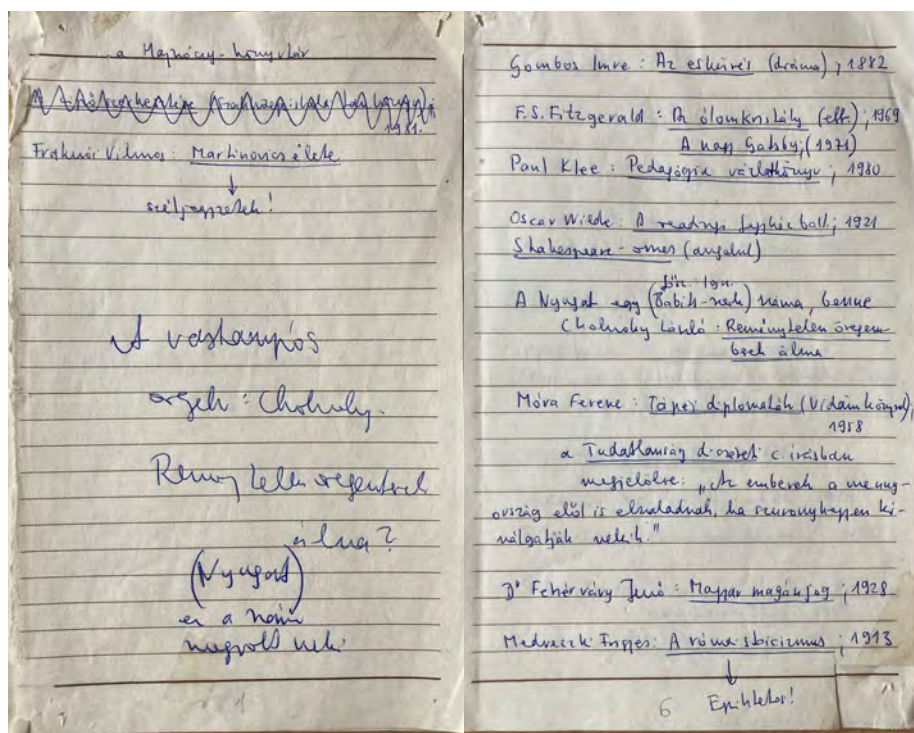
A Tudatlanság dicsérete c. írásban megjelölve: „Az emberek a mennyország elől is elszaladnak, ha szuronyhegyen kínálják nekik.”

Gogol: *Holt lelkek; Az orr; Egy örült naplója; Mirgorod; Az örült...* [!]

Marx-Engels (Marx-Kossuthról)

Quodlibet, 1845 (beszéd pl. Kossuthé)

Shakespeare-összes (angolul)

4. kép: „A Hajnóczy-könyvtár”: két lap Hajnóczy Péter könyvjegyzékéből

(2) A hagyatékban fennmaradt könyvtárgyak és folyóiratok jegyzéke

- Auden, Wystan Hugh. *Achilles pajzsa: Válogatott versek*. Szerkesztette Vas István és Fodor András. Fordította Fodor András, Gergely Ágnes, Hernádi Miklós, Jékely Zoltán, Kálnoky László, Képes Géza, Lakatos Kálmán, Nemes Nagy Ágnes, Orbán Ottó, Szabó Lőrinc és Weöres Sándor. Napjaink Költészete. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1968.
- Ballagi Ernő. *1848 és a zsidóemancipáció*. Budapest: [magánkiadás], [1942].
- Benda Kálmán, Ortutay Gyula és Pamlényi Ervin, szerk. *A magyar jakobinusok: Iratok, levelek, naplók*. Aurora 8. Budapest: Bibliotheca Kiadó, 1957.
- Blaskó Mária Etelka. *Imádságos képeskönyvem*. Illusztrálta Györgyfy György. Budapest: Szent István Társulat, [1936; 1948²].
- Bocskay Péter és Somogyi István László, szerk. *A Párttörténeti Közlemények Repertóriuma 1955–1979*. Budapest: Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, 1980.
- Bónis György. *Hajnóczy 1750–1795*. A Magyar Történelmi Társulat Könyvei. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954.

- Bulgakov, Mihail. *A Mester és Margarita*. Fordította Szöllőssy Klára. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1971.
- Fraknoi Vilmos. *Martinovics élete*. Szerkesztette. Oroszlán Zoltán. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1921.
- Heisenberg, Werner. *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról*. Szerkesztette Fehér György. Fordította Falvai Mihály. Budapest: Gondolat Kiadó, 1975.
- Ivaki Tosiko. *Ikebana*. Fordította Ivaki Hadzsimu. Fényképezte Nagygyörgy Sándor. Budapest: Natura Könyvkiadó, 1978.
- Jakovlev, Nyikolaj Nyikolajevics. *Pearl Harbor rejtélye*. Fordította Hangay Sándor. Népszerű Történelem. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974.
- Kautsky, Karl. *A kereszténység eredete*. Fordította Faludi János. Budapest: Kossuth Kiadó, 1950.
- Kádár Krisztina és Moldoványi György, szerk. *Büntető Törvénykönyv*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- Kiss-Vámosi József. „Pszichiátriai osztály struktúrájának kialakítása”. *Magyar Pszichológiai Szemle* 27, 1. sz. (1970): 98–106.
- Krúdy Gyula. „A felvidéki utas”. In Krúdy Gyula, *Éji zene*, szerkesztette Kristó Nagy István és Haas György, 163–167. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1961. [A kötetből kitépett lapokon.]
- [Névtelenül]. *Hí a haza! Levelek egy államférfiúhoz* [vitairat]. Budapest: Tettey Nándor és Társa, 1875.
- Pálffy János. *Magyarországi és erdélyi urak: Pálffy János emlékezései 1–2*. Szerkesztette Szabó T. Attila. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1939.
- Platón. *Szókratész védőbeszéde*. Fordította Devecseri Gábor. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957.
- Thürk, Harry. *Pearl Harbor*. Szerkesztette Várkonyi Endréné. Fordította Imre Katalin. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1976.
- Részletek a *Vigília* 1954/1. számából. [hiányos]
- Wańkowicz, Melchior. *A Monte Cassinó-i csata*. Fordította Kovács István. Népszerű Történelem. Budapest: Kossuth Kiadó, 1979.
- Zimándy Tivadar Ignác. *Bírálat Kossuth Lajos „Emlékiratainak” VII-dik könyve fölött* [vitairat]. Budapest: Bagó Márton és Fia, 1899.

(3) Hajnóczy Péter olvasmányai a hagyatéki feljegyzések alapján

Az alábbi felsorolás Hajnóczy Péter hagyatékban maradt hetvenes évekbeli naptárainak és noteszeinek feljegyzései alapján készült. A naptárlapokra írt olvasmányok listájához a szerző értelemszerűen nem mellékelte bibliográfiai adatokat. Ezért ahol nem volt pontosan meghatározható a kiadás, amelyhez a vonatkozó években (1975–1980) Hajnóczy Péter hozzáférhetett (ilyen például az *Alice Csodaországban*, amelynek az 1927-es, az 1958-as vagy akár az 1974-es kiadását is ismerhette), vagy ahol mindössze egy szerzői név vagy egy mű címe szerepel a feljegyzésben, ott csak a bejegyzés betűhű átiratát adtuk meg.

- Lowry, Malcolm. *Át a Panamán: Három kisregény*. Fordította Göncz Árpád. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1975.
- Lowry, Malcolm. *Vulkán alatt*. Fordította és a kísérőtanulmányt írta Göncz Árpád. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1973.
- Moldova György. *Titkos záradék: Hitler Magyarországon*. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1973.
- Mustaki
- Nagy Sándor: Arisztotelész
- O'Connor, Flannery. *Minden összefut: Elbeszélések*. Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Géher István. Fordította B. Nagy László, Géher István, László Balázs és Osztoivits Levente. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1968.
- Okudzsava, Bulat. *Szegény Avroszimov*. Fordította Makai Imre. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1972.
- Olsen, Jack. *A szörny*. Fordította Vitray Tamás. Budapest: Sport Kiadó, 1968.
- Sunday Times*
- [George Orwell] ÁLLATFARM [A regény csak a nyolcvanas évek végén jelent meg Magyarországon fordításban. A hagyatékban maradt két spirálfüzet tanúsága szerint azonban Hajnóczy maga is megpróbálkozott a szöveg fordításával. Az *Animal Farm 1.* és az *Animal Farm II.* című kék-fehér kéziratos spirálfüzetek bejegyzései 1975. augusztus 19. és 1975. november 18. között keletkeztek. Előbbiben a regény első négy fejezetének fordítása található, az utóbbi az ötödik és a hatodik fejezet fordítását tartalmazza. A füzetek az ITIdatában a [Q347095](#) és a [Q348673](#) azonosítókön találhatók.]
- [Ottlik Géza] Iskola a határon
- [Blaise] Pascal
- Pertorini [Rezső]
- [Max] Planck
- Plath, Sylvia. *Üvegbúra*. Fordította Tandori Dezső. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1971.
- [Lucius Annaeus] Seneca
- [Benedictus] Spinoza
- [Jonathan] Swift: Directions to the Servants [!]
- Széchenyi [István]
- Várkonyi Nándor. *Sziriat oszlopai*. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1972.
- Végh Antal. *Miért beteg a magyar futball?* Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1974.
- Zsámboki Mari

1976 (Q487966)

Bertolucci, Bernardo, rend. *Utolsó tangó Párizsban*. francia–olasz játékfilm, 129 perc, 1972.

Bedő István. *Vitorlázzz velünk!* Budapest: Sport Kiadó, 1966.

BIBLIA

Bólya Péter

Cholnoky László: *Piroska*. Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Vargha Kálmán. Magyar Elbeszélők. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.

Directions to Sevants [!]

Füst Milán. *Napló*. Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Pók Lajos. 2 köt. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1976.

Géher István, szerk. *Pokolok: Mai angol elbeszélők*. Fordította Bart István, Borbás Mária, Göncz Árpád, Kada Júlia, Katona Tamás, Kászonyi Ágota, Osztoivits Levente, Réz Ádám, Takács Ferenc és Tandori Dezső. A kísérőtanulmányt írta Takács Ferenc. Európa Zsebkönyvek. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1971.

Göncz [Árpád]

Heisenberg: Tanulmányok

E. T. A. Hoffmann élete

[Niccolo] Machiavelli: Fejedelem [!]

Melville: BARTLEBY

Mészöly-könyv

Mozgó Világ [folyóirat]

Napoleon

O'Connor, Flannery. *Minden összefut: elbeszélések*. Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Géher István. Fordította B. Nagy László, Géher István, László Balázs és Osztoivits Levente. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1968.

O'Neill, Eugene. „Eljő a jeges”. Fordította Vajda Miklós. In Eugene O'Neill, *Drámák 1–2*. Szerkesztette Vas István. A kísérőtanulmányt írta Almási Miklós. Fordította Bányay Geyza, Ottlik Géza, Vajda Miklós, Vas István, 117–284. II/2: 117. 2 köt. Drámák. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1974.

[José] Ortega [y Gasset]

[Charles-Maurice de] TALLEYRAND [-Périgord]

Saint Simon herceg

Sunday Times

Valóság [folyóirat]

1977 (Q487967)

Akutagava [Rjúnoszuke]

KOBA!

Biblia

CSALOG-ÍRÁSOK!!

Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül

Füst Milán. *Látomás és indulat a művészetben: Esztétikai előadások*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948. Vagy Füst Milán. *Látomás és indulat a művészetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.

Ionesco, Eugène. *A kopasz énekesnő*. In *A harag éjszakái: Modern francia drámák*, fordította Bajomi Lázár Endre, Déry Tibor, Gera György, Örkény István és Rónay György, a kísérőtanulmányt írta Czímer József, 303–336. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965.

[Krúdy Gyula] [A] Vörös postakocsi

[Malcolm] Lowry

Malamud, Bernard. *A mesterember*. Szerkesztette Varga Katalin. Fordította Réz Ádám. A kísérőtanulmányt írta Borbás Mária. Olcsó Könyvtár. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.

[Robert] Musil

Nyíró [József]

OBLMOV

[José] Ortega [y Gasset]

Petri [György]

Sipulusz [Rákosi Viktor]. *Guttman, a csörgőkígyó*. Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Vajda György Mihály. Illusztrálta Zsoldos Vera. Vidám Könyvek. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1957.

Thürk, Harry. *Pearl Harbor*. Szerkesztette Várkonyi Endréné. Fordította Imre Katalin. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1976.

Villon [François]

1978 ([Q487968](#))

Csáth Géza

Dobai Péter. *Csontmolnárok: Egy múlt századi magyar regény*. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1974.

Latinovits Zoltán. *Ködszurkáló*. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1973.

KOBA

1979 ([Q487969](#))

Anonymus

[Daniel Defoe] Moll Flanders [örömei és viszontagságai]

Dobozy [Imre]

Dylan, Thomas. *A mi erőnk alján*. Fordította Bányay Geyza. A kísérőtanulmányt írta Sükösd Mihály. Modern Könyvtár. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1960.

[Dylan Thomas] Under Milk Wood

Fitzgerald, Francis Scott. *A nagy Gatsby*. Fordította Máthé Elek. A kísérőtanulmányt írta Sükösd Mihály. Olcsó Könyvtár. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.

Fraknói Vilmos. *Martinovics élete*. Szerkesztette. Oroszlán Zoltán. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1921.

Goldschmidt!! [Dénes]

Gothár Péter

E. T. A. Hoffmann

KOBA

Krúdy Gyula, *Ady Endre éjszakái*. Budapest: Fehér Holló Könyvkiadó, 1947.

Krúdy [Gyula]: Álmoskönyv

Malamud, Bernard. *A mesterember*. Szerkesztette Varga Katalin. Fordította Réz Ádám. A kísérőtanulmányt írta Borbás Mária. Olcsó Könyvtár. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.

Mellville: BARTHLEBEY!! [!]

[George Orwell] ANIMAL FARM

SEBŐK ZSIGMOND

Sipulusz [Rákosi Viktor]. *Guttman, a csörgőkígyó*. Szerkesztette és a kísérőtanulmányt írta Vajda György Mihály. Illusztrálta Zsoldos Vera. Vidám Könyvek. Budapest: Magvető Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., 1957.

Szabó Ervin

Szabó Pál. *Nyári zápor: Színjáték három felvonásban*. Budapest: Athenaeum Nyomda Nemzeti Vállalat, 1958.

Tibeti Halottas Könyv [!]

Vigilia

ABSTRACT

The Life and Education of a ‘Dilettante’ Additions to the Biography of Péter Hajnóczy (1942–1981)

This paper outlines the biography of Péter Hajnóczy (1942–1981), drawing on the writer’s archival papers, including personal and official documents as well as his correspondence. While literary scholarship has long engaged with the unresolved or misleading aspects of Hajnóczy’s figure – such as his adoption, the “legend” of a Jacobin ancestor (real or self-fashioned), and the strong autobiographical features of his fictional texts – the surviving archival material offers new perspectives for biographical research. The study asks: with whom did Hajnóczy maintain relationships during his short but intense public literary career (1975–1981)? To what extent do the verifiable biographical facts support the cultic reception of his work, and how consciously did the author himself shape the persona that emerged in the literary public sphere? What constraints, ambitions, and opportunities influenced this brief career? Beyond anecdotes known from interviews and recollections, the paper also considers what intellectual and cultural impulses shaped Hajnóczy’s literary orientation. This is a particularly relevant question, since the author’s cultural embeddedness presents a contradictory picture: closer examination of his educational background allows for diverse interpretations and, in a broader context, sheds light on the role models and professional as well as personal opportunities available to authors and other intellectuals of the time. The surviving correspondence, moreover, not only helps to map Hajnóczy’s professional network but also reveals much about his private life. Although his archival papers were first made available to researchers in 2010, they remained in practice semi-public, and their systematic study has yet to be undertaken. This paper offers a glimpse into my ongoing research within the framework of the digital processing of Hajnóczy’s archive (initiated in 2018) and formulates its claims on the basis of the archival sources already incorporated into the database.

FLAVIUS KYRILL BLUME

REALITÄT UND FIKTIONALITÄT IN DER UNGARISCHEN HOLOCAUSTLITERATUR VON MIKLÓS NYISZLI BIS *SAUL FIA*

Der Holocaust ist auch noch über 76 Jahre nach der Befreiung von Auschwitz glücklicherweise nicht aus dem Gedächtnis der Menschen gewichen. Das Interesse und die Vermittlung dessen hat jedoch in den letzten Jahrzehnten immer mehr gelitten. So ist es auch kein Wunder, dass laut einer unabhängigen Umfrage der Claims Conference unter den nach dem Jahr 2000 geborenen Schülerinnen und Schülern allein in Deutschland rund 50% (!) nicht wissen, um was es sich bei dem Namen „Auschwitz“ handelt. Der Massenmord an europäischen Juden ist für viele mittlerweile zum leidigen staubigen Unterrichtsgegenstand verkommen, der laut Lehrplan abgehandelt werden muss. Was bleibt davon? Eine mangelnde Sensibilisierung der Gesellschaft, aufflammende antisemitische Übergriffe und Gräueltaten im Rahmen des russischen Angriffskrieges gegen die Ukraine, wie sie seit Jahrzehnten nicht mehr erlebt worden sind. Was vor Jahren noch als Tabu gegolten hat, wird nun wieder salonfähig gemacht. Gott sei Dank erlebt die Holocaustforschung gerade in Ungarn so etwas wie eine zweite Renaissance. Als Ausgangspunkt dafür kann der überaus erfolgreiche und in seiner medialen Darstellung der Shoa bahnbrechende Film „Saul fia“ aus dem Jahr 2015 gesehen werden. Dem Regisseur László Nemes gelingt es, die Empfindungen des einzelnen Individuums im Kontext des Konzentrationslagers so nahe zu bringen, dass diese sich in das Gedächtnis der Zuschauenden einbrennen. Ausgangspunkt dieses Filmes war gleichwohl der inzwischen fast vergessene Erlebnisbericht des Pathologen Miklós Nyiszli (1901–1956) unter dem Titel „Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban“. Beide Werke: Film und Erlebnisbericht bilden gleichzeitig nicht nur die Ausgangspunkte der Analyse der ungarischen Holocaustliteratur, sondern auch den zeitlichen Rahmen, in welchem sich die Forschung bewegt. Der Titel ist insofern auch zu verstehen, dass Holocaust als solcher natürlich nicht fiktional ist, wohl aber die Literatur sich mit dem Fortlaufe der Zeit einiger fiktionaler Elemente

bediente, die auch auf einen Paradigmenwechsel innerhalb der Schwerpunktsetzung zurückzuführen ist. Hinzu kommt die Problematik des Traumas, die ich in diesem Beitrag als eine Art Mittel zum Zweck der neueren ungarischen Holocaustliteratur bezeichnen möchte. Inwiefern ist jedoch dieses Trauma als kollektiv zu verstehen? Kann man vielleicht auf ein kollektives ungarisches jüdisches Trauma innerhalb der Literatur schließen oder sind es im Endeffekt „nur“ ausformulierte Einzelschicksale, die unter dem Thema „Holocaustliteratur“ agieren? Zu dieser Traumaproblematik kommt der eben erwähnte Paradigmenwechsel innerhalb des Schreibens über den Holocaust hinzu, welcher ebenfalls als Forschungsgegenstand dienen soll.

Dieser Beitrag widmet sich den angesprochenen Fragen und soll zumindest einige kurze Antwortmöglichkeiten bieten. Für eine vollkommene Analyse, die den Gegenstand meiner Doktorarbeit bildet, ist freilich auf wenigen Seiten nicht genügend Raum vorhanden, weswegen ich die nachfolgenden Seiten als kurze Einführung in die Thematik, sowie als Vorstellung meiner Forschung verstanden wissen will.

Realität und Fiktionalität

Um etwaige Irritationen bezüglich meiner Titelwahl gleich zu Beginn aus dem Wege zu räumen, sollen zunächst kurz die beiden Hauptbegriffe meiner Analyse definiert werden, unter die ich den Holocaust als Gesichtspunkt stellen werde:

Zum Begriff der Realität sind natürlich unzählige Definitionen aufzufinden. Beschäftigt man sich mit einigen dieser Theorien, wird schnell sichtbar: die eine einzige Realitätsdefinition gibt es nicht – gerade wenn man sich mit Kant, Wittgenstein et al. tiefer auseinandersetzt. Eines haben die meisten Erklärungen zum Begriff jedoch gemeinsam: Realität bezeichnet objektiv die Geschehnisse und die Welt wie sie sind und waren und worin auch eine allgemeine Einigkeit besteht.¹ Als Beispiel könnte man nehmen, dass sich alle Menschen darüber einig sind, dass der Himmel allgemein blau und das Gras grün ist. Wichtig ist hierbei jedoch, den Begriff der Wirklichkeit klar von der Realität abzugrenzen. Denn obwohl beide in der deutschen Sprache oftmals als Synonym verwendet werden, ist dem keinesfalls so. Der deutsche Religions- und Kulturphilosoph Roland R. Ropers hat es in einem Interview auf den Punkt gebracht:

„Realität [...] ist etwas, was ich anschauen und quantifizieren und messen kann. Eine Dinglichkeit. Die Wirklichkeit ist das, was wirkt. Sie entzieht sich jeder objektivierbaren Messbarkeit. [...] Die Wirklichkeit kann ich nicht beschreiben, der Wirklichkeit kann ich mich nur nähern.“²

Wirklichkeit ist somit kurz gesagt unsere subjektive Empfindung der Realität. Der Holocaust war und ist und wird immer real sein. Ein Faktum der Geschichte. Ein Ereignis, oder besser ein Prozess, über den sich – leider muss das betont werden – ein

1 Vgl. Elfriede Amman, *Der Unterschied zwischen Realität und Wirklichkeit*, 2020, letzter Zugriff: 05. 07. 2026, <https://de.quora.com/Was-ist-der-Unterschied-zwischen-Wirklichkeit-und-Realit%C3%A4t>

2 Roland R. Ropers, *Leben hat kein Anfang und kein Ende*, 01.02.2018, letzter Zugriff: 05. 07. 2026, <https://www.youtube.com/watch?v=Kz4BIMfxAc0>

Großteil aller Menschen einig ist, dass er geschehen ist. Alle Werke über den Holocaust – seien es nun Analysen oder Erlebnisberichte, Prosaliteratur oder Lyrik – sind der Wirklichkeit verhaftet. Auch einem Miklós Nyiszli, der die „trockene Realität“³ des Konzentrationslagers abbilden wollte, gelingt es nicht, sich von der Wirklichkeit zu lösen – wäre dies möglich, wären meine vorherigen Worte bereits ad absurdum geführt. Auch Nyiszli schreibt aus seiner subjektiven Sicht heraus über reale Dinge, die andere selbstverständlich in der gleichen Situation als gänzlich anders wahrgenommen hätten oder aber haben.⁴ Das beste Beispiel: Als Mitglied des Sonderkommandos und Dr. Mengeles Pathologe befindet sich Nyiszli sehr oft mit eben jenem in einem Raum und spricht über die durchzuführenden Arbeiten und Experimente. Während der Jude – ich wähle das hier ganz bewusst – Nyiszli über seine Aufgaben bis ins Mark entsetzt ist, ist es für den SS-Lagerarzt Dr. Josef Mengele (1911–1979) eine wissenschaftliche Notwendigkeit, eingefügt in einen normalen Arbeitstag, die er mit Feuereifer verfolgt. Beide erleben die gleiche Realität, aber eine unterschiedliche Wirklichkeit. Mir ist die Betonung und Analyse der beiden Begriffe daher so wichtig, da ich mich nun der Analyse der Fiktionalität widme. Schreibt man Fiktionalität und Holocaust in einen Titel läuft man Gefahr in eine Schublade geschoben zu werden, von der ich mich so weit es nur möglich ist distanzieren möchte. Obwohl die bisherigen Erläuterungen bereits für sich sprechen, möchte ich an dieser Stelle nochmals betonen: der Holocaust war/ist und wird nie fiktiv sein. Er ist ein reales und eines der dunkelsten Ereignisse der Menschheitsgeschichte. Wenn ich die Fiktionalität des Holocausts analysiere, so beziehe ich mich allein auf die Literatur von Überlebenden und deren Nachkommen und inwiefern und ab wann man von einem Trendwechsel innerhalb des Schreibens über den Holocaust sprechen kann.

Somit nun zum Begriff der Fiktionalität. Auch hierzu gibt es natürlich eine Fülle an Definitionen, die jedoch etwas mehr miteinander übereinstimmen, als es dies bei der Realität der Fall war. Doch eint man alle Definitionen beieinander, öffnet sich ein neues Problem, denn die Fiktionalität in der Literatur beschreibt im Großen und Ganzen fiktive – nicht reale – Ereignisse in einer erfundenen Welt. Dies steht nun aber im Gegensatz zu all dem, was ich im Vorhinein nun beschrieben habe. Ist somit der Titel im Grunde falsch gewählt? Meiner Meinung nach nicht, denn die eben erwähnte Definition greift zu kurz. Tatsächlich ist der Ursprung fast aller fiktionaler Erzählungen oder Werke ein reales Ereignis.⁵ Dazu kommt der sogenannte *linguistic turn* in der Geschichtswissenschaft um die 1970er Jahre mit seinem wichtigsten Vertreter Hayden White (1928–2018) und der Monographie „Metahistory“. Er schreibt darin:

3 Vgl. Tamás Kisantal, „»Nyizlingtől« az »atomfasizmusig« – Nyiszli Miklós memoárjának olvasatai“, *Jelenkor* 59, No. 12 (2016): 1280–1289, 1280.

4 Vgl. Ebd. 1280.

5 Vgl. Hayden V. White, *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), 35.

„Schreibverfahren und Stilmittel von Historikern liegen in großer Nähe zur Literatur und Rhetorik. Nicht die Fakten sind für die Geschichtsschreibung entscheidend, sondern die Herstellung eines Erzählzusammenhangs.“⁶

Anders gesagt kann anhand dieser Definition behauptet werden, dass man gerade in der Historiographie (die Darstellung historischer Ereignisse) nicht objektiv bleiben kann. Literatur – auch der Erscheinung nach objektive Erlebnisberichte – über den Holocaust kann gar nicht real bleiben, sie ist immer fiktional, womit ich bei einer der Grundpfeiler der Literatur gelandet bin; die subjektive Realität, anders gesagt: die Wirklichkeit. Nun wäre es aber nicht zielführend, realistische und fiktionale Signale innerhalb der ungarischen Holocaustliteratur in jedem einzelnen Werk herauszufiltern, nur, um am Ende zu dem Schluss zu gelangen, dass jedes Werk sich im Dunstkreis aus Realitätstheorie, Wirklichkeitslehre und Fiktionalität bewegt – das mag in der genaueren Analyse so stimmen, würde aber das Thema der Arbeit in gewisser Weise verfehlen. Vielmehr geht es mir darum, aufzuzeigen, wann die bereits erwähnte Trendwende von der möglichst (!) objektiven Darstellung des eigenen Erlebens im Rahmen der Shoa zur Ausschmückung von mehr und mehr fiktiven Elementen erfolgte. Daher auch die beiden Vertreter des Analysezeitraumes im Titel: Nyiszli, welcher als der erste Vertreter der ungarischen Holocaustliteratur gilt, der sich an einer objektiven Darstellung seiner Erlebnisse versuchte. Als andere Grenze der Film „Saul fia“, welcher in der Hinsicht auf die dargelegten Definitionen als Paradebeispiel der subjektiven Historiographie dient: eine fiktive Handlung, in einem realen Umfeld – die Einflüsse von Realität und Fiktionalität aufeinander.

Dass diese Einflüsse nicht nur erst seit 2015 existieren, möchte ich anhand meiner Theorie der vier Phasen der ungarischen Holocaustliteratur aufzeigen.

Die Phasen der ungarischen Holocaustliteratur

Wie bereits beschrieben widmet sich die Forschung dem zeitlichen Rahmen zwischen der Entstehung und Veröffentlichung von Miklós Nyiszlis Erlebnisbericht und der Präsentation von „Saul fia“. Die Rede ist somit von der Zeitspanne von 1945 bis 2015. In diesem recht großen Zeitraum sind meiner Auffassung nach vier verschiedenen Phasen der Entstehung von ungarischer Holocaustliteratur zu nennen, in kommunistischer Zeit unterbrochen von Pausen.

Die erste Phase möchte ich als die *Phase der Rechtfertigung* bezeichnen.

Sie fällt in den Zeitraum 1945–1949, vom Ende des zweiten Weltkrieges bis zur Machtübernahme der kommunistischen Partei. In diesen Jahren wurden vor allem Werke der Rechtfertigung des eigenen Überlebens der reicheren Budapester jüdischen Oberschicht veröffentlicht.⁷ Laut Éva Ständeisky sind diese Werke hauptsächlich als Erlebnisberichte, Erklärungen und Verteidigungen zu sehen. Sie wurden in den meis-

6 Ebd., 36.

7 Vgl. Éva Ständeisky, *Demokrácia Nagyvenőiben* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2015), 182.

ten Fällen posthum veröffentlicht, vor allem um sich den Angriffen von außen erwehren zu können.⁸ Der Grundtenor – auch von jüdischer Seite aus – war damals jener: Warum habt ihr überlebt und die anderen nicht? Diesem Vorwurf sah sich vor allem die Budapester Oberschicht ausgesetzt, da es schließlich auch diese war, die von Miklós Horthy (1868–1957) relativ lang vor Übergriffen und Deportationen geschützt worden ist.⁹ Die jüdische Landbevölkerung wohlgermerkt war dem Reichsverweser nur von minimaler Bedeutung und wurde den deutschen Forderungen spätestens ab April/Mai 1944 zuerst geopfert – dies traf vor allem die jüdische Bevölkerung an der Peripherie des ungarischen Staatsgebietes, was beim Betrachten der Deportationszahlen recht schnell deutlich wird.¹⁰ Nach der Machtübernahme durch die Pfeilkreuzler unter Ferenc Szálasi (1897–1946) änderte sich die Lage für das Budapester Judentum jedoch dramatisch.

Die zweite Phase, die nach ungefähr sechs Jahren Pause nach der ersten in Erscheinung tritt, soll als die *Phase des kurzen Aufbegehrens* bezeichnet werden. Kurz daher, da sie nur wenige Monate, oder vielmehr Wochen andauerte – rund um den ungarischen Volksaufstand 1956. Mit dem Aufstand gegen das unterdrückende kommunistische Regime, welches bereits zu Beginn der 1950er Jahre den Holocaust für „abgearbeitet“ erklärt hatte¹¹, wurden die Überlebenden der 12 Jahre zuvor durchgeführten Massendeportationen in die Konzentrationslager bzw. der deutschen Besatzung nochmals aktiv, diesmal nicht nur im Rahmen einer Rechtfertigung, sondern auch als frühe Formen einer Erinnerungsliteratur. Das Problem dieser Phase ist jedoch ihre mangelnde vollständige Legitimation, derer ich mich im Rahmen meiner Forschungen auch widmen möchte, denn: Viele der Autorinnen und Autoren kämpften auf den Straßen gegen die sowjetischen Besatzer, während sie gleichzeitig versuchten, ihre Erinnerungen zu Papier und zur Veröffentlichung zu bringen.¹² Es ist jedoch bekannt, dass einige Budapester Viertel unter „jüdischem“ Kommando standen, sich die jüdische Gemeinde somit aktiv an den Kampfhandlungen beteiligte.¹³ Aufgrund der kurzen Dauer des Aufstandes, sowie dessen blutiger Niederschlagung, sind sämtliche Manuskripte und Druckexemplare etwaiger Holocaustliteratur verschollen oder zerstört worden – an ihrer Rekonstruktion wird jedoch – gerade in der heutigen Zeit – wieder fieberhaft gearbeitet.

Die dritte Phase ist wohl eine der bekannteren Punkte in der ungarischen Holocaustforschung, sie soll den Namen *Phase der Wiederentdeckung* tragen. Sie ist im Zeitraum der 1970er Jahre zu verorten und man wird sich bereits denken können, wer unter anderem ihr Hauptvertreter ist: Imre Kertész (1929–2016). Über den ersten (und bisher einzigen) ungarischen Literaturnobelpreisträger sind bereits Unmengen

8 Vgl. Ebd., 184.

9 Vgl. Ebd., 185.

10 Vgl. Randolph L. Braham, *A népiertás politikája: A holokauszt Magyarországon*, ford. Sz. Kiss Csaba et al. (Budapest: Park Könyvkiadó, 2015), 43.

11 Vgl. Ständeisky, *Demokrácia...*, 200.

12 Vgl. Ebd., 201.

13 Vgl. Braham, *A népiertás politikája...*, 1554.

an Werken und Forschungen erschienen, weshalb ich mich nun nicht auf seine Person, sondern nur auf seine Werke beziehen möchte. Allen voran steht hierbei „Sorstalan-ság“ (zu deutsch: „Roman eines Schicksalslosen“). Es ist der Dreh und Angelpunkt der Wiederentdeckung der Holocaustliteratur durch ungarische Literatinnen und Literaten, die selbst den Holocaust überlebten, sich lange Zeit jedoch im Schweigen übten, nicht nur aufgrund der politischen Lage, sondern auch, um gewissermaßen zu „Vergessen“.¹⁴ Schließlich waren es die im weiteren Verlauf zu besprechenden Werke von Nyiszli und Zsolt/Heyman, die Kertész angeblich dazu brachten, seine Erlebnisse zu Papier zu bringen.¹⁵ Nun aber in einer etwas abgeänderten Form: einer Art Mischung aus Autobiographie und Prosa. Hierbei wird auch wieder einmal der Paradigmenwechsel deutlich: die persönlichen Erlebnisse werden nun von einer fiktiven Handlung unterstützt stehen selbst aber noch im Vordergrund. Es ist somit eine Phase, in welcher eigene Erlebnisberichte und Prosaliteratur nebeneinander existieren und sich ggf. ergänzen. Es kann hierbei auch ein gewisses Maß an Hybridität identifiziert werden. Interessanterweise ist die Projizierung der Phase auf die ungarische Holocaustliteratur – die ja eigentlich der Ursprung der Kategorisierung sein soll – etwas schwieriger. „Sorstalan-ság“ erschien zwar bereits 1975 in Ungarn, erlangte seinen Ruhm jedoch zunächst in Deutschland in zwei übersetzten Fassungen (die heute bekannte stammt von Christina Viragh) und hatte seinen Durchbruch in Ungarn erst Jahre später. Kertész selbst hatte sein Manuskript des Öfteren ungarischen Verlagen vorgelegt, wurde aber stets mit der Begründung zurückgewiesen, dass das Thema des Holocaust längst abgehandelt wäre.¹⁶ Dieser Zeitabschnitt lief daher etwas untergründig und sogar außerhalb Ungarns ab, ist aber für die gemeinsame Einteilung im Sinne der ungarischen Holocaustliteratur unbedingt als obligatorisch zu sehen, denn ohne diese Wiederentdeckung wäre schlussendlich die letzte und vierte Phase nicht möglich:

Jene möchte ich als die *Phase der Medialisierung* bezeichnen. Diese Phase hält nach wie vor an. Sie hat ihren Beginn mit dem Fall der sowjetischen Regime in Europa ab 1989, was gleichzeitig neue Möglichkeiten des Sprechens und Schreibens über den Holocaust bot. Kertész schaffte seinen Durchbruch in Ungarn, Nyiszli wurde neu aufgelegt und viele Überlebenden des Holocausts, die noch die Möglichkeit zum Schreiben und Berichten hatten, fassten neuen Mut. Dominierend wurde aber fortan ein gewisser fiktiver Charakter der Handlungen. Der reine Erlebnisbericht wurde mehr und mehr durch Elemente der Prosa verstärkt, hinzu kam eine Medialisierung, sprich: Verfilmung und Digitalisierung der Erinnerung innerhalb der 2000er/2010er Jahre. Heutzutage ist es ohne weiteres möglich, die Erinnerungen von Holocaustüberlebenden in ein VR-Erlebnis zu projizieren, um ihre Empfindungen möglichst originalgetreu wiedergeben zu können. Die letzte Generation der Überlebenden ist bis auf Wenige ausgestorben, womit der fiktive Charakter der realen Geschehnisse wieder an

14 Vgl. Sascha Topp, *Geschichte als Argument in der Nachkriegsmedizin: Formen der Vergewärtigung der nationalsozialistischen Euthanasie zwischen Politisierung und Historiographie* (Göttingen: V&R Unipress, 2013), 15.

15 Vgl. Kisantal, „Nyzslingtöl« az »atomfasizmusig«...“, 1281.

16 Vgl. Ebd., 1282.

Raum gewinnt, wie es auch in „Saul fia“ der Fall ist – die Orte, Umstände und der zeitliche Kontext sind real, die Handlung aber fiktiv. So möchte ich auch den Begriff der Fiktion in diesem Zusammenhang verstanden wissen.

Jede Phase wurde von der ihr vorgegangenen Phase geprägt und gerade die Vierte wäre ohne ihre Vorgängerinnen nicht möglich gewesen. Es ist ein ständig andauernder Prozess, der bis heute – glücklicherweise – noch lange nicht abgeschlossen ist.

Die Ausnahmen

Die Vielzahl an Rechtfertigungsliteratur der ersten Phase ist recht unübersichtlich und in den meisten Fällen heute bereits verschollen. Einzig und allein die Tagebücher der Mitglieder der einzelnen Ausschüsse und des jüdischen Komitees in Ungarn und explizit Budapest bieten einen Aufschluss über die Erklärungsversuche der damaligen Entscheidungsträger. Aus dieser Riege treten vor allem zwei Werke hervor, die in ihren Ansätzen zwar Elemente der Rechtfertigung tragen, in erster Linie aber als Erlebnisberichte aus erster Hand zu sehen sind. Die Rede ist zum einen vom bereits angesprochenen „Dr. Mengele boncolóorvasa voltam az auschwitzi krematóriumban“ (in Deutschland unter dem Titel „Im Jenseits der Menschlichkeit“ erschienen) von Miklós Nyiszli und zum anderen von „Éva lányom“ („Das rote Fahrrad“) von Éva Heyman (1931–1944) bzw. Ágnes Zsolt (1912–1949). Nyiszli schrieb seine Erlebnisse bereits während seiner Zeit als der Pathologe Dr. Mengeles in Auschwitz und veröffentlichte ab 1945/46 diese als einzelne Episoden in der Zeitung „Haladás“, welche im Übrigen viele jener Erlebnisberichte in wöchentlich erscheinenden Ausgaben druckte. Nyiszlis Bericht gilt als einer der ersten herausgegebenen Zeitzeugenberichte über die Gräueltaten von Auschwitz, seine Aussagen wurden unter anderem im IG-Farben Prozess in Nürnberg als Beweismittel verwendet. Nyiszli beginnt mit der schauerlichen Präzision und erschreckenden Neutralität des Berichtes, deren Stilmittel sich 2015 auch László Nemes bediente. Dieser „Schrecken durch Realität“ war es schließlich auch, welcher die Erinnerung an Auschwitz innerhalb der ungarischen Gesellschaft in einer Art Hau-Ruck-Aktion um 1946 wieder zurückbrachte. Nyiszlis Intention war es, die Aufmerksamkeit auf das Wesentliche zu lenken – die Mittel, die er dafür einsetzte, waren jedoch stark umstritten.¹⁷ Auch für sein Werk an sich wurde der Pathologe stark angegriffen, da er es gewagt hatte, „aus der Reihe zu treten“ und sich somit den „Deutschen angebietet“ hätte.¹⁸ Somit bleibt der eigentliche Tatsachenbericht aufgrund der Intention Nyiszlis zu informieren und keinen Reichtum zu erlangen – obwohl ihn der Verkauf des Berichtes finanziell zumindest absicherte – nach wie vor umstritten. Interessant ist an dieser Stelle auch zu erwähnen, dass eine deutsche Übersetzung erst 1991 erschien.

Das andere bereits erwähnte Buch, welches in diesem Zusammenhang nicht außen vor gelassen werden darf, ist „Éva Lányom“ („Das rote Fahrrad“) von Ágnes Zsolt bzw.

17 Vgl. Miklós Nyiszli, „Mengele boncolóorvasa válaszol a vádakra!“ *Haladás* 3, No. 28 (1947): 5.

18 Vgl. Boris Palotai, „Mengele boncolóorvasa voltam“, *Népszava* 75, No. 3 (1947): 4.

Éva Heyman. Dieses Tagebuch der 13-jährigen Éva ist in seinen Grundzügen wahrscheinlich noch umstrittener, da bis zum heutigen Tag die Autorenschaft nicht geklärt worden ist. Debattiert wird der eventuelle Einfluss Éva Heymans Mutter, Ágnes Zsolt. Im Gegensatz zu ihrer Tochter überlebte Zsolt zusammen mit ihrem Mann Béla Zsolt (1895–1949) den Holocaust und erlangte das Tagebuch des Mädchens nach Kriegsende im Herbst 1945. Das Buch selbst wurde erst 1948 veröffentlicht mit Ágnes Zsolt als Autorin, jedoch mit der Bemerkung, dass von ihr nur das Vorwort und einige Anpassungen stammen würden. Spätere Untersuchungen versuchten dies zu widerlegen und warfen Zsolt auch nach ihrem Tode vor, das Tagebuch ihrer Tochter soweit präpariert zu haben, damit sie selbst in einem möglichst positiven Licht erscheinen möge, schließlich habe sie sich angeblich Zeit ihres Lebens Vorwürfe gemacht, nicht besser auf Éva Acht gegeben zu haben.¹⁹ Wiederum einige Jahre später, im Zeitraum der dritten von mir beschriebenen Phase, wurden Stimmen laut, dass Zsolt in keiner Weise eingegriffen und das Tagebuch 1:1 in den Druck gegeben habe, so, wie sie es in Nagyvárád vorgefunden hatte. Diese Diskussion hatte zur Folge, dass sämtliche Übersetzungen, wie auch das ungarische Original auf den Namen von Éva Heyman umgeschrieben worden sind.²⁰ Nach der politischen Wende in Europa 1989 flammte der Streitpunkt um die Autorenschaft neuerlich auf und spaltete die Holocaustforscherinnen und -forscher in zwei verschiedene Lager: eines, welches davon ausgeht, dass das Original ohne Bearbeitung gedruckt wurde, das andere, mit der Behauptung, dass Éva Heyman in ihrem Alter ein solches Tagebuch nie und nimmer hätte schreiben können.²¹ Die Wahrheit mag einmal mehr wieder dazwischen liegen, Fakt ist, dass Zsolt nach ihrer Rückkehr 1945 das Buch zunächst an sich nahm und schließlich erst drei Jahre später veröffentlichte. Die Untersuchung und Analyse des Werkes im Rahmen meiner Masterarbeit ergab jedenfalls das Ergebnis, dass sowohl im Bericht Nyiszlis, als auch im Tagebuch der Éva Heyman, die nicht umsonst den Namen „die ungarische Anne Frank“ trägt²², Elemente der Fiktionalität aufzufinden sind. Sie unterscheiden sich als Ausnahme von der Literatur der ersten Phase nur darin, dass sie keine Rechtfertigung enthielten und die meisten ihrer zeitgenössischen Werke überdauerten.

Von der Realität zur Fiktionalität – *Sorstalanság*

Wie bereits eingangs erwähnt, wird es mir nicht möglich sein, sämtliche Beispiele aller Phasen auf ihrem Weg zum Paradigmenwechsel innerhalb der ungarischen Holocaustliteratur in diesem Beitrag zu analysieren. Daher – es sei mir verziehen – möchte ich nun doch einen „Klassiker“ jener Literatur in der erwähnten Weise genauer unter

19 Vgl. Gábor Murányi, „Zweifaches Drama“, in Ágnes Zsolt, *Das rote Fahrrad* (Wien: Nischen Verlag, 2012), 143–159, 149.

20 Vgl. Ebd., 150.

21 Vgl. Gergely Kunt, „Ágnes Zsolt's Authorship of her Daughter Éva Heyman's Holocaust Diary“, *Hungarian Studies Review* 43 (2016): 127–154, 146, doi: [10.5325/hungarians-tud.43.1-2.0127](https://doi.org/10.5325/hungarians-tud.43.1-2.0127)

22 Vgl. Murányi, „Zweifaches Drama...“, 158.

die Lupe nehmen, die Rede ist von Imre Kertész „Sorstalanság“, welches ich bereits als hybrides Werk bezeichnete. Allgemein gesagt, auch in Anlehnung an Kertész eigener Aussage,²³ ist das Buch eine Mischung aus Autobiographie und Prosaliteratur. Es beinhaltet Signale beider Elemente – der Faktualität (Realität) und der Fiktionalität. Dies liegt vor allem an den im Buch beschriebenen Umständen: Kertész erzählt die Geschichte eines Jungen, der mit seinem kindlichen Blick den Beginn des Holocaust in Ungarn erlebt und schließlich als gebrochener Mann in seine Heimat zurückkehrt. Dieser Junge könnte Kertész selbst sein – auch wenn er selbst das immer wieder bestritt²⁴ – denn Alter, die Umstände der Deportationen und die Odyssee von den Konzentrationslagern Auschwitz bis Birkenau entspricht zu großen Teilen der Biographie des Autors. Die Elemente, Umgebungen und Orte im Werk sind real – daran gibt es keinen Zweifel, die einzelnen Figuren jedoch sind teilweise fiktiv und entspringen der Fantasie von Kertész selbst bzw. sind sie an reale Persönlichkeiten angelegt, die im Buch jedoch unter anderem Namen vorkommen. Somit handelt es sich um die bereits erwähnte subjektive Historiographie wie sie typisch für die 1970er Jahre gewesen ist. Ist somit „Sorstalanság“ der fixierte Wendepunkt der Paradigmen innerhalb der ungarischen Holocaustliteratur? Kann man sagen, dass Kertész mit seiner Hybridität – die übrigens auch in einem anderen Werk „Kaddis a meg nem született gyermekért“ („Kaddisch für ein ungeborenes Kind“) zu tragen kommt – den Beginn der dritten Phase einläutet? Wie so oft hängt die Beantwortung der Frage vom jeweiligen Blickwinkel ab: Wird davon ausgegangen, dass bereits Nyiszli einige fiktive Elemente – die jedoch bestenfalls sehr rar sind – in seinem Erlebnis- und Tatsachenbericht verwendete, so müsste man die Einteilung der Phasen als obsolet betrachten, denn somit würden von Stunde Null an Realität und Fiktionalität Hand in Hand gehen. Bewegt man sich von diesem literaturtheoretischen Ansatz jedoch ein Stück weit weg und betrachtet die Darstellung der Ereignisse, so fällt auf, dass Kertész tatsächlich der Erste war, der sich – im Bereich der Prosa – von einer reinen Beschreibung der Ereignisse weg, hin zu einer etwas fiktiveren Veranschaulichung in einem realen Umfeld bewegte.

Passend dazu fiel die Beurteilung des deutschen Nachrichtenmagazins „DER SPIEGEL“ zur Veröffentlichung der deutschen Übersetzung von Christina Viragh 1996 aus:

„Imre Kertész ist etwas Skandalöses gelungen: die Entmystifizierung von Auschwitz. Es gibt kein literarisches Werk, das in dieser Konsequenz, ohne zu deuten, ohne zu werten, der Perspektive eines staunenden Kindes treu geblieben ist.“²⁵

Bei genauerer Betrachtung fallen zwei Passagen der Beurteilung deutlich ins Auge: die „Entmystifizierung von Auschwitz“ und die angebliche Wertfreiheit. Zwei Eigen-

23 Vgl. Heike Flemming, *Zum Wandel der Erinnerung an den Holocaust in der ungarischen Literatur: am Beispiel von Imre Kertész und László Márton* (Frankfurt am Main: Lang, 2018) 23.

24 Vgl. Ebd., 23.

25 Vgl. Imre Kertész, *Sorstalanság* (Budapest: Magvető Kiadó, 2016), Coverumschlag.

schaften, die für den Wandel von Realität zur Fiktionalität bzw. zur Ausschmückung dessen nicht irrelevant sind. Zunächst die „Entmystifizierung“. Ich halte diese Bezeichnung für problematisch, da sie voraussetzt, dass es sich bei Auschwitz um einen Mythos handelte, bis Kertész „Sorstalanság“ veröffentlichte. Ein Mythos ist jedoch immer etwas höchst Fiktives mit einem realen Kern.²⁶ Somit hätte Kertész in der Gesellschaft mit den fiktiven Mitteln der Prosa Auschwitz erst real werden lassen – allein dieses Argument klingt absurd. Es zeigt aber den damaligen Status der Holocaustliteratur bzw. des allgemeinen Themas „Holocaust“ deutlich auf: Nach etwa 50 Jahren zunächst des Schweigens und dann des Sprechens rund um die Auschwitz-Prozesse in den 1960er Jahren und mit dem zunehmenden Aussterben der Überlebenden begann Auschwitz eine Art Mythos zu werden, immer wieder zum Leben erweckt durch literarische Werke.²⁷ Kertész versuchte den Schrecken seiner eigenen Kindheit nochmals mit den Augen des 15-jährigen György wieder auferstehen zu lassen, darunter ist wohl eben jene „Entmystifizierung“ zu verstehen, den Holocaust mit jugendlichen Augen zu betrachten. Tatsächlich gab es diese Versuche in der ungarischen Holocaustliteratur schon viel früher, bestes Beispiel ist das mehrfach erwähnte und beschriebene „Éva lányom“ – das Tagebuch der Éva Heyman. Dies zeigt, wie die einzelnen Phasen sich einander ergänzten, denn das Tagebuch diente, wie bereits angesprochen, teilweise als Inspiration für Kertész.²⁸ Dadurch wurde es nur leider nicht bekannter. Allerdings benennt Kertész selbst Auschwitz immer wieder auch in seinen anderen Werken als eine Art Leitmythos, den anzusprechen sich niemand trauen würde, ihn zu entfesseln seiner Meinung nach aber dringend nötig ist.²⁹ Ich würde jedoch nicht so weit gehen, Auschwitz in der ungarischen Holocaustliteratur als eine Art Mythos zu bezeichnen, sondern eher als tabuisiertes Thema. Spätestens nach der Machtübernahme durch die kommunistische Partei unter Mátyás Rákosi (1892-1971) 1949 galt der Holocaust als beendet, die Verantwortlichen im sowjetischen Block als bestraft und dingfest gemacht. Vergessen wurde dabei, dass der jahrzehntelange geschürte Hass auf die jüdische Bevölkerung nicht so einfach aus der Gesellschaft vertrieben werden konnte. Allein zwischen 1945 und 1948 – in der Zeit, in welcher der Holocaust angeblich „abgearbeitet“ wurde – fanden in Ungarn über 20 Pogrome gegen jüdische Gemeinden statt.³⁰ Zwar verringerte sich die Zahl nach 1949 allmählich, das Thema selbst kann jedoch nicht als abgeschlossen betrachtet werden. Interessanterweise endet aber mit der Machtübernahme Rákosis 1949 auch die erste Phase der ungarischen

26 Vgl. Brigitte Krüger und Hans-Christian Stillmark [Hg.], *Mythos und Kulturtransfer: Neue Figuren in Literatur, Kunst und modernen Medien* (Bielefeld: transcript Verlag, 2014), 19, doi: [10.1515/transcript.9783839425305](https://doi.org/10.1515/transcript.9783839425305)

27 Vgl. Flemming, *Zum Wandel der Erinnerung...*, 20.

28 Vgl. Kisantal, „Nyizlingtől az »atomfaszizmusig«...“, 1281.

29 Vgl. Flemming, *Zum Wandel der Erinnerung...*, 23.

30 Vgl. László Csósz, *Antiszemita zavargások, pogromok és vérvádak 1945–1948*, 2010, letzter Zugriff: 05. 07. 2026, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=148:nepirtas-utan-zsidoellenes-atrocitasok-magyarorszagon-1945-1948-&catid=15:tanulmanyok

Holocaustliteratur: zwischen 1949 und 1956 wurden keine literarischen Werke, die sich mit dem Thema bzw. den eigenen Erlebnissen befassten, mehr veröffentlicht.³¹ Selbst eine der ersten größeren ungarischen Filmproduktionen „Valahol Európában“ aus dem Jahr 1948 des Regisseurs Géza Radványi (1907–1986), der explizit die Shoa immer wieder aufleuchten lässt, musste 1949 ins Ausland ausweichen, nachdem die gleichgeschalteten ungarischen Kritiken dem Film eine staatsschädigende Wirkung unterstellten. Der Holocaust, bzw. das Reden und Schreiben darüber, wurde somit zu einem Tabu, über das man maximal im engsten Familienkreis sprach. Hinzu kam das Schweigen von Opfern und Tätern, was jedoch in diesem Fall auf psychische Faktoren zurückzuführen ist.³² So ist es auch kein Wunder, dass Kertész mit seinem Manuskript von „Sorstalanság“, an welchem er selbst jahrelang gesessen hatte, eben aufgrund des langen Schweigens, zunächst einige Male bei den ungarischen Verlagen auf versperrte Türen traf, schließlich war es unnötig, ein Tabu zu brechen, gerade als man es sich in der relativ ruhigen Zeit unter János Kádár (1912–1989) „gemütlich“ gemacht hatte. Obwohl man sich schließlich 1975 entschloss, das Buch dennoch zu veröffentlichen, wohl auch aufgrund des fiktiven Charakters des Buches, fand jenes selbst kaum einen Absatz auf dem ungarischen Markt. Erst die Übersetzungen ins Deutsche 1990 und 1996 sowie die Verleihung des Nobelpreises für Literatur im Jahr 2002 ließen Kertész auch für Ungarn interessant werden – vorher wurde er eher als „Randnotiz“ der literarischen Welt wahrgenommen.³³ In dieser vierten Phase der ungarischen Holocaustliteratur feierte Kertész dann nun aber auch als eine Art Figur der Aufarbeitung die ihm gebührenden Erfolge. So ist ihm sicherlich nicht die Entmythisierung von Auschwitz zuzuschreiben, denn ich tue mich nach wie vor schwer, Auschwitz als einen Mythos zu sehen, ihm gelang aber etwas viel wichtigeres und für die ungarische Holocaustliteratur obligatorisches: die Enttabuisierung von Auschwitz.

Der andere Punkt des Zitates ist die vermutete Wertefreiheit der Erzählung. Kann jedoch ein Werk über Auschwitz bzw. den Holocaust an sich wirklich wertfrei sein? Eingangs habe ich es im Rahmen von Realität und Fiktionalität bzw. in der Erweiterung der subjektiven Historiographie bereits angesprochen: auch wenn es sich um einen Erzählbericht oder einen Tatsachenbericht handelt: Literatur ist nie frei von Fiktion, genauso wenig ist sie frei von Wertung. Nicht einmal Miklós Nyiszli gelingt es, seinen Bericht über die Tätigkeit als Pathologe in Auschwitz wirklich wertfrei zu halten. Auch hier spielen Emotionen eine Rolle, vor allem in einem Werk, welches aus der Perspektive eines 15-jährigen Jungen spielt, wie es bei Kertész der Fall ist. György erlebt die Emotionen wie eine Achterbahn: zunächst die Verwirrung um den Beginn der Deportation, dann einen gewissen jugendlichen Spaß und die Abenteuerlust in Auschwitz (man mag es kaum glauben) und schließlich die harte Konfrontation

31 Vgl. Éva Ständeisky, *Antiszemitizmusok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), 53.

32 Vgl. Juliane Reil, *Erinnern und Gedenken im Umgang mit dem Holocaust. Entwurf einer historischen Gedächtnistheorie* (Bielefeld: transcript Verlag, 2018), 8, letzter Zugriff: 04. 07. 2026, doi: [10.1515/9783839442258](https://doi.org/10.1515/9783839442258) .

33 Vgl. Flemming, *Zum Wandel der Erinnerung...*, 24.

mit der Realität und das psychische Brechen.³⁴ Dies alles geschieht nicht wirklich wertfrei, obwohl die kindliche Perspektive beibehalten wird. Aber auch hier kommt wieder das Entfachen von Emotionen im bzw. in der Lesern zum Tragen und natürlich wieder die eigene Subjektivität. Kann man ein Buch objektiv lesen? Nicht wirklich. Dafür sind wir zu sehr gefangen in unseren eigenen Empfindungen und Emotionen. Und wieder einmal kommt das Wechselspiel von Realität von Fiktionalität hervor, welches so typisch ist für ein Prosawerk über den Holocaust: man weiß, dass die Geschichte vielleicht fiktiv sein mag (auch wenn sie eng mit der Autobiographie des Autoren verknüpft ist), man weiß jedoch auch, dass Orte, Umfeld und Personen – selbst wenn sie aus literaturtheoretischer Perspektive in dem Sinne zu einer Fiktion werden – des Buches genauso real sind wie der Blick aus dem Fenster. Ein solches Buch kann nicht neutral oder objektiv sein, geschweige denn gelesen werden. Dies ist der Punkt, an dem gesagt werden kann, dass die Phasen der ungarischen Holocaustliteratur eine Sache gemeinsam haben, die sich ständig intensiviert: dass sie obgleich die faktualen oder eben die fiktionalen Signale überwiegen, nicht wertneutral sind. Kertész Roman ist ein Paradebeispiel dafür.

Das Trauma in der ungarischen Holocaustliteratur

Immer wenn von einem Trauma einer Gesellschaft, einer literarischen Richtung oder der gesamten Menschheit die Rede ist liegt der Begriff „kollektives Trauma“ nicht weit entfernt. In diesem Zusammenhang fällt mir stets die Diskussion im Rahmen eines Seminars vor einiger Zeit ein, das Thema: gibt es ein kollektives Trauma? Das Plenum war in dieser Frage gespalten und es konnte keine abschließende Lösung gefunden werden. Dies ist jedoch eine Frage, die es besonders im Hinblick auf die ungarische Holocaustliteratur zu beantworten gilt, auch wenn die Antwort weiterhin diskussionswürdig sein darf, vielleicht sogar auch muss. Gibt es ein kollektives ungarisches jüdisches Trauma in der ungarischen Literatur oder vielleicht nur ein allgemeines ungarisches Trauma oder steht jedes Werk mit einem eigenen persönlichen Trauma für sich allein?

Um das beantworten zu können, soll zunächst der Begriff „Trauma“ definiert werden.

In psychologischer Hinsicht ist das Thema schnell erklärt. Auf der Website des österreichischen Gesundheitsministeriums findet man eine allumfassende Definition in wenigen Sätzen:

„Der Begriff Trauma (Mehrzahl Traumata) bedeutet eine psychische Ausnahmesituation (»Psychotrauma«). Ausgelöst durch überwältigende Ereignisse (z.B. Gewalttat, Krieg oder Katastrophe), die eine Bedrohung für das Leben oder die körperliche Unversehrtheit des Betroffenen oder einer nahestehenden Person darstellt.“³⁵

34 Vgl. Kertész, *Sorstalanság*...

35 Vgl. Claudius Stein, *Seelisches Trauma: Was ist das?* 02. 07. 2020, letzter Zugriff: 05. 07. 2026, [https://www.gesundheit.gv.at/krankheiten/psyche/trauma/symptome.html#:~:text=Der%20Begriff%20Trauma%20\(Mehrzahl%20Traumata,oder%20einer%20nahestehenden%20Person%20darstellt](https://www.gesundheit.gv.at/krankheiten/psyche/trauma/symptome.html#:~:text=Der%20Begriff%20Trauma%20(Mehrzahl%20Traumata,oder%20einer%20nahestehenden%20Person%20darstellt)

Vor diesem Hintergrund steht außer Frage, dass es sich beim Holocaust für jeden und jede einzelne Überlebende(n) um ein persönliches Trauma handelt. Beginnt man seine Suche jedoch mit dem Begriff „kollektives Trauma“ kommt man nicht weit. Der erste Treffer ist Angela Kühnerts Forschung „Kollektive Traumata. Eine Bestandsaufnahme. Auch diese Analyse und der Versuch der Eingrenzung des Begriffs kommt bereits in der Einleitung zu einem gewissen ernüchternden Schluss: eine allgemeine Definition für das kollektive Trauma bzw. der reine Beweis der Existenz dessen gibt es nicht.³⁶ Dies hat mehrere Gründe: die Interdisziplinarität des Begriffes an sich (von der Soziologie bis zur Literaturwissenschaft), seine inflationäre Verwendung und schließlich die verschiedenen disziplinären Ansätze, die ihm zugrunde liegen.³⁷ Am Ende bleibt die platonische Erkenntnis: Ich weiß, dass ich nichts weiß. Kühnert gibt jedoch im Hinblick auf die Literaturwissenschaft einen wichtigen Denkanstoß: der Verweis auf das „kollektive Gedächtnis“.³⁸ Dieser ist bereits in festeren Strukturen etabliert, nicht zuletzt, weil wir von historischen Ereignissen sprechen, die sich in das kollektive Gedächtnis der Menschheit eingepägt haben: sei es die Völkerwanderung, Napoleons Feldzüge, die beiden Weltkriege des letzten Jahrhunderts oder eben der Holocaust. Es sind alles Ereignisse, mit denen ein erwachsener und allgemein gebildeter Mensch etwas anfangen könnte, wenn er denn will. Vor diesem Hintergrund schwebt noch ein weiterer Begriff: die „kollektive Schuld“ des deutschen Volkes: ausgelöst durch den ideologischen Rassenwahn des Dritten Reiches und natürlich dem Holocaust. Diese kollektive Schuld im Zusammenhang mit dem kollektiven Gedächtnis in den Köpfen der Deutschen sind es nun aber auch, die die Stimmen im deutschen Raum laut werden lassen, die Holocaustforschung möge doch bitte Ruhe geben und nicht immer mit erhobenen Zeigefinger nachfolgende Generationen belehren (die Rede ist von der viel zitierten „Auschwitzkeule“). Doch genau das ist der wichtige Punkt der Holocaustforschung: es erhält das kollektive Gedächtnis am Leben. In diesem Sinne könnte man durchaus von einem kollektiven Trauma sprechen. Im Sinne der Literaturtheorie wird es dadurch aber nicht klarer. Auch der renommierte Literaturwissenschaftler Helmut Grugger versuchte sich an einer weitumfassenden und gelungenen Analyse der Traumata in der Literatur, von ihren Anfängen bis in die Gegenwart.³⁹ Zum Thema des Holocaust verweist er auf die Forschung des deutschen Soziologen Wolfgang Sofsky unter dem Titel „Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager“.⁴⁰ Sofsky unternimmt einen anderen Ansatz, als einschlägige Forschungen zuvor, die sich rein auf den psychologischen Charakter der Täter fokussierten, die mit ihrem terrorisierenden Machtanspruch

36 Vgl. Angela Kühnert, *Kollektive Traumata: Eine Bestandsaufnahme: Annahmen, Argumente, Konzepte nach dem 11. September* (Berlin: Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung, 2002), 15.

37 Ebd., 15.

38 Ebd., 16.

39 Vgl. Helmut Grugger, *Trauma – Literatur – Moderne. Poetische Diskurse zum Komplex des Psychotraumas seit der Spätaufklärung* (Wiesbaden: J.B. Metzler, 2017), [doi: 10.1007/978-3-658-21102-8_1](https://doi.org/10.1007/978-3-658-21102-8_1).

40 Vgl. Ebd., 371.

das menschenunwürdige „System der Herrenrasse und ihrer Untermenschen“ ausleben.⁴¹ Vielmehr versucht er den Blick des Opfers und dessen Involvierung in die eigene Vernichtung zu analysieren, womit der Bogen zur ungarischen Holocaustliteratur insbesondere den Berichten über das Sonderkommando in den einzelnen Konzentrationslagern und somit Miklós Nyiszli geschlagen wäre. Denn Nyiszli selbst ist es, der auf albtraumartige Weise zur Vernichtung seiner eigenen Persönlichkeit und des eigenen (in diesem Fall des jüdischen) Volkes durch seine Arbeit beiträgt.⁴² Diese traumatische (!) Erlebnis ist es, welches sich wie ein roter Faden durch seinen gesamten Erlebnisbericht durchzieht. Im Sinne Sofskys ist es eindeutig, dass wir hierbei von einem Trauma in der jüdischen Gesellschaft sprechen können – beispielweise wie Trianon in der ungarischen Gesellschaft, auch wenn dies andere Dimensionen einnimmt. Aus soziologischer Perspektive wäre es somit legitim dem jüdischen Volk bzw. der Gesellschaft ein kollektives Trauma zu attestieren (auch wenn diese Analyse aufgrund der Form des Beitrages nur recht kurz und nicht tiefgreifend gehalten wurde). In literarischer Hinsicht kommen jedoch auch Grugger, Sofsky und Kühnert nicht zu einem einigenden Schluss. Vielleicht wäre es ein Ansatz, die Kollektivität des jüdischen Traumas in der Literatur nochmals zu differenzieren und zwar in der Hinsicht der „Schuld des Überlebens“. Alle Werke über Auschwitz, seien es Berichte oder Romane oder Drehbücher, die nach 1945 verfasst worden sind, eint eines: die AutorInnen haben den Holocaust überlebt. Und sie wurden dafür nicht nur im Staate Israel und von den jüdischen Gemeinden außerhalb des deutschen Einflussbereiches verurteilt. Sie wurden auch dafür mit Verachtung gestraft, sich wie das „Lamm zur Schlachtbank“ führen zu lassen und im besonderen Hinblick auf die jüdischen Sonderkommandos in den Konzentrationslagern selbst die Schlichter gewesen zu sein (ohne darauf Rücksicht zu nehmen, dass ihnen keine andere Wahl blieb).⁴³ Wie darauf gemünzt scheint der verbale Angriff der ungarischen Schriftstellerin Boris Palotai (1904–1983) auf Miklós Nyiszli und seinem Bericht:

„[A] sorból nem szabad kilépni. Akik összefognak egy cél, egy eszme szolgálatában, s halálra szántan, vacogva védik ezt, tudják, mit cselekszenek. S aki mégis megbontja a kollektivistának, az elszántságnak e sorát, aki kilép a sorból – áruló.“⁴⁴

41 Vgl. Ebd., 375.

42 Vgl. Ebd., 375.

43 Vgl. Gideon Greif, *Wir weinten tränenlos...* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999), 8.

44 Übersetzung: „Man darf nicht aus der Reihe treten. Diejenigen, die sich in den Dienst eines Ziels stellen, einer gemeinsamen Idee, und diese verteidigen, wissen, was getan werden muss. Wer diese Linie der Kollektivität, der Entschlossenheit durchbricht, wer aus der Reihe heraustritt – ist ein Verräter.“ (Eigenübersetzung FB); Palotai, „Mengele boncolóorvasa voltam...“, 4.

Palotai, obwohl selbst ohne jüdische Abstammung, beschwört hier dieses angesprochene Kollektiv der jüdischen Gemeinschaft bzw. das kollektive Schicksal dessen. Wer aussichert – und in diesem Fall bedeutet das: wer überlebt – ist ein Verräter. Somit wird dieses Trauma, dass der Holocaust oder in diesem Fall besser: die Shoa für das jüdische kollektive Gedächtnis bedeutet zu einem immer mehr differenzierbaren Problem, wenn man es als kollektiv betrachten möchte, denn jede(r) Überlebende hat eine eigene Persönliche Geschichte aufgeschrieben, die ein eigenes und persönliches Trauma enthält. Auch die ungarische Holocaustliteratur ist voll davon. Ist es nun falsch von einem kollektiven Trauma in der ungarischen Holocaustliteratur zu sprechen? Zumindest könnte man sagen, dass jene Literatur von anderen gesondert betrachtet werden sollte. Die bekanntesten Werke der einzelnen erwähnten Phasen besprechen jedoch oftmals Einzelschicksale beginnend mit Miklós Nyiszli und Éva Heyman, über Imre Kertész' György bis hin zu Saul Friedländer in „Saul fia“. Die Kollektivität aller Werke ist immer wieder die Schicksalsbedrohung nicht nur der eigenen Person, sondern aller Anwesenden, durch die Gaskammern in den Konzentrationslagern. Von daher ist es nicht unbedingt falsch der ungarischen Holocaustliteratur zumindest einen kollektiven Ansatz zu unterstellen, für ein kollektives Trauma fehlen zum jetzigen Stand jedoch noch die abschließenden Argumente, von denen ich aber nicht ausschließen möchte, dass sie zu einem späteren Zeitpunkt meiner Forschung noch hinzukommen werden.

Fazit

Die ungarische Holocaustliteratur ist und bleibt eine Herausforderung für jeden, der sich mit ihr auseinandersetzt. Dies hat mehrere Gründe, die in diesem Beitrag angesprochen und ausgeführt worden sind: zum einen ist es die schlechte Quellenlage, vor allem in der Zeit der ersten und zweiten Phase, aus welcher noch immer nur wenige literarische Werke bekannt und erhalten geblieben sind. Zum anderen ist es die Herausforderung der Literatur an sich bzw. der Theorie dahinter. Wann ein Werk beginnt, sich vermehrt einen fiktiven Charakter zu Eigen zu machen und zu welchem Zeitpunkt es eher noch auf die möglichst originalgetreue Wiedergabe der eigenen Erlebnisse setzt, lässt sich zwar gut analysieren – so gut, dass sogar eine zeitliche Einordnung und Abgrenzung möglich ist, die theoretische Abgrenzung voneinander fällt jedoch schwer und sollte für jedes Werk einzeln ausgehandelt werden. Die Einteilung in die vier erwähnten Phasen erscheint mir dennoch als sinnvoll, um der ungarischen Holocaustliteratur die Sichtbarkeit ihrer Entwicklung zu ermöglichen, vor allem aber, da sie mit „Saul fia“ einen gewissen Bogen zu ihren Wurzeln geschlagen hat. Die Entwicklung von Werk zu Werk gerade innerhalb der verschiedenen Zeitepochen ist dennoch auffällig, vor allem was die Charakteristik und Stilistik jeder einzelnen Veröffentlichung betrifft. Für meine weitere Forschung bedeutet dies gerade im Rahmen meiner Dissertation jedoch, dass ich noch näher an die Substanz zu gehen habe. Es ist zu wenig, sich nur auf die bekannteren Werke eines Imre Kertész zu fokussieren und zu stützen, auch wenn ich „Sorstalanság“ in diesem Beitrag als Beispiel verwendete. Vielmehr muss es das Ziel sein, bisher unentdeckte Werke an das Tageslicht zu bringen und diese in die

Analyse mit einfließen zu lassen, eventuell gibt es Publikationen, die eine Überarbeitung meiner Phaseneinteilung zwingend notwendig machen.

Im Sinne der Frage nach einem kollektiven Trauma innerhalb der ungarischen Holocaustliteratur bin ich nach wie vor zwiegespalten. Was ich versucht habe deutlich zu machen, ist, dass eine ungarische Holocaustliteratur alleinstehend durchaus existiert. Sie umfasst die Leidensschicksale verarbeitet in diversen literarischen (und medialen) Formen der ungarischen (bzw. ungarischsprachigen) Überlebenden des Holocausts vor allem der 1940er Jahre (insbesondere 1944/45). Ob ihr jedoch ein kollektives ungarisch-jüdisches Trauma zugeschrieben werden kann, kann ich an dieser Stelle nur unbeantwortet stehen lassen, möchte aber nicht ausschließen, dass ich zu einem späteren Zeitpunkt vielleicht doch über eine befriedigende Antwort verfügen werde.

Schlussendlich verbleibt nicht nur für meine Dissertation, sondern für die gesamte ungarische Holocaustforschung die Aufgabe, die Literatur weiter zu erforschen, zu analysieren und zu kategorisieren. Wenn dieser Weg konsequent weiterverfolgt wird, könnten sämtliche Fragen, die dieser Beitrag aufgeworfen und nicht oder vielleicht zur Unzufriedenheit beantwortet hat, einmal zur Gänze gelöst werden.

ABSTRACT

Reality and Fictionality in Hungarian Holocaust Literature from Miklós Nyiszli to *Saul fia*

In recent decades, general Holocaust research has undergone a constant change, with regard to its mediation, one has to keep finding new ways to never let the memory of one of the darkest chapters of human history fade. New projects in terms of medialization: from cinematic representations to VR experiences, are there to immortalize the memories of the last survivors. Nevertheless, the Holocaust is far from being fully reassessed and the Hungarian Holocaust research, especially the literary studies, is no exception. Only slowly are accounts of the experiences of the early postwar years, long thought to have been lost, coming to light again. A particularly striking aspect is the phases that Hungarian Holocaust literature has gone through in the last 76 years. Again and again interrupted by pauses, which were mainly caused by the political circumstances. The characteristics of Holocaust literature range from a certain phase of justification to rediscovery and medialization. There has always been a shift from purely factual accounts to literature that uses fictional stories to show the horrors of the concentration camp to future generations in new and sometimes deeply shocking ways and examining this change is one of the main aspects of my research. The other aspect is the question of whether a collective trauma can be detected in Hungarian Holocaust literature, or it is rather a matter of collected individual fates of various traumas. This paper is intended to present my research with some impressions, to raise essential questions, but not to answer them in their entirety. Rather, it represents a certain intermediate state of my research and is intended to focus on the aspects that are important to me.

KÉRY ANNA LILLA

„ROKONSÁGI KÖZÖS EMLÉKEZETÜNK”

Műfajpoétika és narratív technika összefüggései

Závada Pál *Hajó a ködben* című regényében

Napjaink irodalmában kitüntetett helyen áll az emlékezet és felejtés kérdése. Megfigyelhetjük, hogy az egyéni és kollektív emlékezet megidézésében gyakran szerepet játszanak a trauma témái, mechanizmusai, s ehhez kapcsolódóan a változatos, rendhagyó prózapoétikai eszközök. Mindemellett az emlékezet témaköréhez kapcsolódó, történeti tárgyú prózairodalom mintha véget nem érő reneszánszát élné, ebben pedig elsődleges szerepet kap a 20. század elhallgatott történeteinek szisztematikus feldolgozása. Ennek a nagy fokú érdeklődésnek a kezdete ráadásul egybeesik a magyar prózairodalom szempontjából mérföldkőnek számító „prózaforddalattal” is. Az ebben az időszakban született fontos művek közül a legtöbb alkotás kiemelten foglalkozik a történeti és családi múlttal, s ezek elbeszéléselemleti kérdéseivel. Ez pedig természetesen hatott az olyan, a múltat középpontba állító műfajokra is, mint a történelmi regény vagy a családregény.¹

Ez utóbbi talán a korszak legnépszerűbb műfajának is mondható. A nagyrealista prózához szorosan kapcsolódó családregény revíziója csak az elbeszélés mód és a műfaji jegyek teljes újraértésével valósulhatott meg. Az fordulat szerzőinek családregényeiben (gondolván itt például az ún. „Péterek” nemzedékére, vagyis Esterházy Péter, Nádas Péter és Lengyel Péter prózaművészetére) egyszerre mutatkoznak meg az olyan, a korszakban hangsúlyossá váló poétikai sajátosságok, mint a fiktív és a valószerű összetett viszonya, a tér- és időszerkezetek szétforgácsolódása, a nyelv mediális sajátosságainak hangsúlyozása, a változatos nyelvi regiszterek, a szokatlan, reflektivitásra készített elbeszélési technikák, illetve a posztmodernre olyannyira jellemző vendégszövegek bravúros alkalmazása.² A formai sokszínűség mellett (melyben egyaránt megjelenik

1 Ebben a műtfeldolgozási hullámban említhető többek között Tompa Andrea *Omertája* vagy a *Fejtől és lábtól*, Zoltán Gábor *Orgiája*, Borbély Szilárd és Dragomán György művei mellett pedig kétségkívül idekapcsolódik Závada Pál lassan monumentális méreteket öltő életműve is.

2 Balajthy Ágnes, Bódi Katalin és Szirák Péter, szerk., *A kortárs magyar irodalom* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021), 80.

például a neorealista ábrázolásmód és a mágikus realizmus is) erre a regényirodalomra különösen igaz a műfaji határok elmosódása és a műfaji jellemzők viszonylagossá válása. Az elmúlt ötven év családregegyeire szinte kivétel nélkül érvényes, hogy legalább két, de olykor több alműfaj határán egyensúlyoznak, legtöbbször a történelmi regény, a szociográfia, a romantikus regény, a nevelődésregény és az önéletírás jegyeit viselik magukon. Dragomán György *A fehér király* és *Máglya* című regényeiben például kiemelt szerepet kap a folklór és a mágia világa, Gerlóczy Márton *Mikecs Anna: Altató* című regényében pedig a választott elbeszélői nézőpont teremti meg e világ és túlvilág szoros összefonódását.

A családregegy azért is válhatott tehát a kortárs irodalom termékeny és fontos műfajává, mert benne egyszerre jelenik meg a múlt mint elhallgatott ismeretlen felé való fokozott odafordulás, és jelentkeznek azok a prózapoétikai újítások, melyek az erről az ismeretlenről való beszédmódot próbálják lehetővé tenni. Különösen érdekesek az olyan narratív megoldások, melyek önmagukban is jelentős poétikai funkcióval bírnak, kiemelve a fentebb megjelölt elbeszéléstechnikai és műfaji kérdéseket. Dolgozatomban korunk egyik ismert és jelentős prózaszerzőjének, Závada Pálnak egy ilyen, már-már védjegyévé vált narratív megoldását körüljárva fogok elbeszélés, műfajiság és múltábrázolás kapcsolatáról gondolkodni.

Závada, folyamatosan gazdagodó életművében, újra és újra felveti a történelmi múlt elbeszélhetőségének problémakörét, és bemerészkedik az egyéni és kollektív emlékezet útvesztőibe, nemcsak a kulturális emlékezetbe gyakran be sem került témák reflektorfénybe helyezésével, hanem kollektív és transzgenerációs traumák érzékeny ábrázolásával is. Talán nem véletlen, hogy ennek a sokrétű érdeklődésnek egyik médiuma a családregegy, mely a történelmi regény mellett, illetve azzal összeolvadva vált Závada kiemelt műfajává. A szerző ugyanakkor nem csupán rehabilitálja, hanem újraérti és újra is alkotja a műfajt. Első, zajos sikert arató regényében, az 1997-ben megjelent *Jadviga párnájában* a kortárs kritika a „történet” visszatérésén túl ezt a műfaji újraértést is ünnepelte: a szerző elhagyta a családregegy forma olyan, látszólag kikerülhetetlen elemeit, mint az onnipotens, legtöbbször extradiegetikus, „megbízható” narrátor, vagy a klasszikus realista regényforma (hiszen itt a fikció szerint nem is regényt, hanem sajtó alá rendezett személyes naplókat olvasunk), mégis plasztikusan ábrázolta egy család három generációjának hanyatlástörténetét. Az önmagán túlmutató poétikai eszköz pedig ebben az esetben a nyelv: a sajátosan árnyalt, gazdag, egymástól mégis nagyon különböző nyelvi regiszterek váltogatásával és egymásba írásával alkotódik meg a három elbeszélő közös családi története, és válik látványossá a család potenciáljának fokozatos, biztos elkopása.³ Talán épp a *Jadviga párnáját* fogadó elismerő kritikákra reflektálva, igen hasonló úton építkezik a szerző 2002-ben megjelent *Milota* című nagyregénye, amely műfaját tekintve egyszerre levélregény, történelmi regény és családregegy. A magnószalagra vett és Wordbe gépelt, egymással folyamatosan párbeszédbe lépő visszaemlékezések Milota György és Roszkos Erka saját és közös emlékeit felidézve

3 Angyalosi Gergely, „Egy regényforma hatyúdája (Závada Pál: *Jadviga párnája*)”, *Holmi* 6 (1998): 869–873, itt: 869–870.

építik fel egy sajtószerű család történetét, melyben a regény végéig bizonytalan marad, hogy hány szereplő is Milota tulajdonképpen. Ebben a műben is megjelenik a síron túli világban kapcsolódni próbáló párbeszédes forma mint elbeszélői pozíció, a naplószerűség, a markánsan különböző nyelvi regiszterekkel való játék (öreg Milota esetében ez az anekdotikus handabandázás, míg Erkáé a „női szplín”),⁴ illetve az aprólékos gonddal, dokumentarista attitűddel felépített történelmi háttér.

Závada első két regényében tehát már jól felismerhetően megjelennek azok a tematikus és elbeszéléstechnikai irányelvek, melyek prózapoétikáját az elkövetkezendő húsz évben is meghatározzák. Ezek közül fontosnak tartom kiemelni a 20. századi Magyarország traumatikus történelmi eseményeinek szisztematikus feldolgozásaként megjelenő ún. társadalmi-történelmi vállalat, a sokszereplős, polifon történetmesélést mint választott narratív stratégiát, illetve a nyelv mediális sajátosságainak szentelt fokozott figyelmet. Mindezen irányelvek szintézisének mondhatjuk pedig azt a sajátos, már szinte védjeggyé vált elbeszélői pozíciót, mely az általam elemzésre választott, a családregegyek sorát is folytató *Hajó a ködben* egyik legérdekesebb és mondhatni, hogy legproblematiszabb eleme, s melyet először *A fényképész utókora* című, 2004-ben megjelent regényben érhetünk tetten.

A kritika által „mi-narrátornak” vagy „kórusnak” is nevezett narratív technika egy nagyszabású vállalkozás fontos része: egy széles történelmi tabló bemutatásáé, s egy korszak politikai-társadalmi dinamikájának belülről történő ábrázolásáé. *A fényképész utókorának* nyitójelenetében szinte véletlenszerűen összeverődött igencsak vegyes társaság, s a róluk készült kép rögtön megelőlegez egy szélesebb spektrumú rátekintést a kor történelmi tablójára. A történetvezetés pedig – a posztmodern történelmi elbeszélés eszméiségéhez híven – nem egy omnipotens külső narrátor révén valósul meg, hanem egy rögzítetlen, többes szám első személyű elbeszélőn keresztül. Ennek a „mi-narrátornak” egyik jelentősége Keresztesi József szavaival élve a „narratív forma tartalmi evidenciája”,⁵ ahogyan a narráció „átcsap valami önmagán túlba”,⁶ s a mű nyelvi szerveződésén túlmutató politikai tetté válik. A mi-nézőpont révén állandóan változó, de mégis beazonosítható perspektívákba helyezkedünk (pl. falukutatók, pártfunkcionáriusok, iskolatársak stb. leszünk). Az olvasó belekényszerítése ebbe a folyamatos szereppróbálgatásba pedig kimondatlanul is elvezet minket a kollektív felelősségvállalás kérdésköréig. A kritikai visszhang egyrészt örömmel üdvözölte ezt a szokatlan elbeszélői pozíciót, melynek poétikai szerepe elvitathatatlan, másrészt rámutatott a velejáró problémákra is. A didaktikusság veszélyére, az önellentmondásba keveredés rizikójára, illetve hogy az állandó reflexióra készítés előbb-utóbb fárasztóvá válik, hiszen a szöveg újra és újra kiveti magából az olvasót.⁷

A többes szám első személyű narrátori hang természetesen nem mondható Závada saját találmányának. Brian Richardson *Unnatural voices* című munkájában külön feje-

4 Bombitz Attila, „Mielőtt elsötétül: Závada Pál regényeiről”, *Híd* 39 (2005): 47–72, itt: 64.

5 Keresztesi József, „Túl a maszathegyen (Závada Pál: *A fényképész utókora*)”, *Holmi* 10 (2005): 1304–1309, itt: 1309.

6 Uo.

7 Györfy Miklós, „A fényképész utókora”, *Kritika* 34, 6. sz. (2005): 32–33.

zetben tárgyalja a mi-elbeszélés („we” *narration*)⁸ jelentőségét és világirodalmi előfordulásait, történetét Joseph Conrad *The Nigger of the 'Narcissus'* című 1899-es regényétől datálva. Richardson szerint ennél a szokatlan, reflektivitásra készítő elbeszélői pozíciónál több, a nézőpontot és narrátori hangot érintő egyéb szempont is vizsgálatra érdemes. A felmerülő kérdések a következők: kik alkotják ezt az elbeszélői közösséget; egy kórust hallunk vagy egy, a közösség nevében megszólaló meg nem nevezett narrátort; a narrátor és az általa képviselt közösség között milyen kapcsolat áll fenn; illetve hogy ez a közösség mennyiben tekinthető homogénnek vagy heterogénnek, és ez hogyan változik az elbeszélés előrehaladtával.⁹ A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy ennél a narratív technikánál megteremtődik az az ellentmondásos helyzet, melyben a választott elbeszélő egyszerre homodiegetikus és heterodiegetikus a történetben való elhelyezkedését tekintve: az ábrázolt közösség egy tagja, tehát szereplője is a történeteknek, ugyanakkor gyakran kihangosítja a csoport vagy egyes szereplők gondolatait, érzéseit, amire elméletileg csupán egy heterodiegetikus narrátor lenne képes. Praktikusabb tehát egy elemzés során a „Ki beszél?” helyett azt kérdezni, „Mi a célja most a narrációnak?” („What is the narration doing now?”)¹⁰

Richardson a narrátori hang működésmódja mellett számos mű elemzésén keresztül mutat rá arra, mennyire fontos elméleti kérdéseket feszeget ez az elbeszélésmód a közösség és a hatalom, a közösség és a történelem, illetve az egyén és a csoport történelmi, társadalmi és kulturális viszonyrendszerében, különös hangsúlyt fektetve a posztkoloniális irodalom mi-elbeszéléseire. Egyén-közösség-hatalom viszonyrendszerének megértése és megírása a magyar kortárs irodalomban is kiemelt téma. Ide tartoznak a Németh Gábor felosztásában *antropológiai posztmodern*ként fémjelzett szerzők és művek (például Esterházy Péter, Nádas Péter, Oravecz Imre, Dragomán György számos regénye) ahová – nem meglepő módon – Závada Pál is tartozik.¹¹ Aki feltehetően éppen ezek miatt a gondolati szempontok miatt tért vissza újra és újra ehhez az elbeszélésformához. A mi-narrátor így egyedi és érvényes elbeszélői pozícióként az elbeszélés fő szervezőerejévé vált az *Idegen testünk* című 2008-ban megjelent történelmi regényben is. Ez a Závada-regény ugyancsak a negyvenes évek feszült, traumákkal terhelt időszakának egy állóképéből, egy baráti társaság összejöveteléből indítja nagy ívű kortablóját. A szerző itt már beleszó a mi-narrációba egy klasszikus, egyes szám harmadik személyű nézőpontot is, mely a legváratlanabb helyzetekben vált át az adott szereplő egyes szám első személyű én-elbeszélésévé. A 2014-ben megjelent *Természetes fény* című regényében ez a nézőpontváltás már valamivel letisztultabbá, követhetőbbé válik, hiszen a külső mi-elbeszélő egy doboz fénykép „nézegetése” révén ad teret egy-egy szereplő önálló elbeszélésének. Közben ő maga sosem szűnik meg jelen lenni, s néha a háttérből csatlakozik a történetmeséléshez.

8 Brian Richardson, *Unnatural Voices: Extreme Narration in Modern and Contemporary Fiction, Theory and Interpretation of Narrative* (Columbus: Ohio State University Press, 2006), 37.

9 Uo., 38.

10 Uo., 42.

11 Németh Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája* (Pozsony: Kalligram, 2012), 35–44.

E három elbeszélésben bebizonyosodik, hogy a „történelmi kórus” széles körű alkalmazása megfelel a posztmodern történetmondás elvárásainak. Távolító gesztusaival állandó reflektivitásra készíti az olvasót, nyíltan feszegeti közösség, egyén és hatalom viszonyát, valóság és fikció kapcsolatát, felveti a megbízhatatlan elbeszélő problémakörét, Kisantal Tamás szavaival élve pedig hangsúlyozza „az egyértelmű, ideologikusan terhelt perspektívák működésképtelenségét”. Mindemellett indirekt módon emeli állandó témává a kollektív emlékezet és felelősség kérdéskörét lehetőséget adva számtalan csoportidentitás felprobálására.

Az elemzésem fókuszában álló, három éve megjelent *Hajó a ködben* című regényben tehát már nem lep meg minket a Závada-féle kórus. Az elbeszélés kuriózumát azonban a témaválasztás mellett az adja, hogy a szerző ezúttal is újraértelmezi ezt a mostanra már a sok szempontból megvizsgált elbeszélői pozíciót. A történet ezúttal is a negyvenes évek Magyarországon játszódik, a széles társadalmi tabló azonban leszűkül, a kórus pedig rögzítetté válik. Elbeszélőink ezúttal Weiss Manfréd örökösei, iparbárok, a történet középpontjában pedig a német SS-szervezettel kötött alkujuk áll (melynek értelmében hadiipari gyáraikat és minden egyéb ingóságukat törvényes szerződés kereteiben engedik át a németek számára kezelésre és megőrzésre, cserébe pedig ők maguk és családjuk zsidó származásuk ellenére sértetlenül és szabadon távozhatnak külföldre). Az alku morális téje már a kortársakban felmerült, megítélése napjainkban is vitatott. Az egyszerre eltávolító, elbizonytalanító és mégis, egyfajta kollektív tudatot létrehozó mi-narrátor tehát indokoltnak tekinthető, hiszen ezáltal válik az olvasó a döntés körülményeinek részesévé, és kap egy szükségképpen pártatlan nézőpontot.

A *Hajó a ködben* abban is különbözik Závada korábbi történelmi nagyregényeitől, hogy szigorú kereteket szab magának, középpontjában maga az alku jelenete és annak megítélése áll.¹² A döntéshozatalban részt vevő szereplők jórészt azonos néven szerepeltetett történelmi alakok, úgymint a család fejeként működő Chorin Ferenc, vagy felesége, Weiss Daisy, Weiss Manfréd négy lányának egyike. Ugyanakkor feltűnik a regényben három, egyértelműen fiktív szereplő, akik Závada saját alakjai: az ötödik Weiss lány, Helén, férje, Kohner Artúr, és szeretője, Valériusz Lola. Ezek a karakterek épp nyilvánvaló fiktivitásuk révén funkcionálhatnak szerzői szócsövekként. Érdekes még az a gesztus, mellyel Závada az eredetileg Edith-nek nevezett, karitatív tevékenységéről a korban is ismert nővért Juditnak kereszteli a műben. Ezzel a gesztussal ugyanis az erkölcsi ellentpontként megírt Judit sorsa is megváltozik. Nem távozik külföldre a családdal, hanem önkéntes túszként Magyarországon maradván végül az öngyilkosságba menekül a döntés morális terhe elől.

Első ránézésre a rokonsági csoportként rögzített mi-elbeszélő funkciója is csupán annyi, hogy a kollektív nézőpont kollektív felelősségét próbálja rá az olvasóra, és hogy ellenhangja legyen a szerző választott szócsöveinek. Mégis ez a rögzítetté tett, sok esetben zavaróan markáns, közös rokonsági tudat lesz az, mely egyértelmű műfajha-

12 Nem véletlen: a mű előzménye és szövegalapja *Az utolsó üzlet* című, 2018-ban bemutatott Závada-darab. Forrás: <https://archive2.szinhasz.szege.hu/szindarab/az-utolso-uzlet/> (hozzáférés: 2026. 07. 04).

tárta helyezi a művet. A *Hajó a ködben* egyszerre történelmi regény és családrege (sőt Deczki Sarolta megítélésében romantikus regény is.)¹³ Egyrészt számos jellemzője (mint az egyéni történetekből kibomló történelmi múlt, a „középen álló hős” Ártúr vagy épp a kortárs jelenre adott bűjtatott-egyértelmű reflexiók) megfeleltetik a kortárs történelmi regények kritériumainak, másrészt a rokonsági csoport kórusa, annak jelenben és múltban egyszerre felvillantott dimenziói Závada családregeihez sorolják. Míg azonban a *Jadviga párnájában* és a *Milotában*, ahogyan azt láthattuk, egyéni szölamok, különböző nyelvi regiszterek találkozásából, különböző tudatok emlékeiből és egyéni traumáiból bontakozik ki és épül fel egy-egy hányattatott családi múlt, addig itt mint-ha egy család közös hangja próbálná értelmezni saját múltját és jelenét, elmondani ezt a sorsfordító, egyéni és kollektív szempontból is jelentős történetet.

Úgy gondolom, hogy az elbeszélői kórust egy család egybeolvadt tudataként olvasva releváns lehet felidézni Murray Bowen amerikai pszichiáter és családterapeuta családterápiás elméletét és ennek kapcsán a self-differenciáltság problémakörét. A differenciáció fogalma Bowennél azt jelenti, hogy egy szoros érzelmi kapcsolatban mennyire képes az egyik résztvevő én a másiktól elkülönülni, illetőleg mennyire olvad össze, azaz „fuzionál” a másik személy énjével. Ennek mértékét egy 0-tól 100-ig terjedő skálán mérte, melynek egyik végpontján (0) a teljes fúzió, a „no self” áll, míg a másik végponton a teljesen differenciált, autonóm én található.¹⁴ Árkovits Amaryl „... nem túlélő akarok lenni, hanem élő”¹⁵ című előadásában Bowen elméletét idézve a családstruktúra változásaira hívta fel a hallgatóság figyelmét: a traumatikus történelmi események hatására a közösség összezár, hiszen a család fennmaradását és az egyén túlélését ez biztosítja. Ha azonban ez a családszerkezet a veszély elmúltával is fennmarad, akadályozva az egyén elszakadási, leválási próbálkozásait (tehát a self differenciálódási törekvéseit), a családterápiás szemlélet szerint a vészhelyzetben adekvát megküzdési stratégia patológiussá válik.

Ez a családi közös tudatként működő és mozgó mi-narrátor tehát a boweni differenciálatlan én működésmódját idézi fel, főképp azokon a szöveghelyeken, amikor a hamar megözygyült, gyermektelen, szeretői státuszba csúszott, egyszóval minden tekintetben kívülálló Lola helykeresésének válunk tanújává a családi szisztémában.

„Szóval ezek a nevezetes örökösök végül elvettek [...], és nyomban betagoztak nagycsaládi szervezetükbe. S én hiába vontam kérdőre a jövőendő közös életünk dolgában a férjemet, nem is értette, miről beszélek. Hiszen nemhogy

13 Deczki Sarolta, „Rokonsági csoportunk (Závada Pál: *Hajó a ködben*)”, *Műút*, 4 (2019): 73–77.

14 Telkes József, „A családterápia irányzatai I: A pszichodinamikus és élménycentrikus családterápia”, *Magyar Pszichológiai Szemle* 41, 1. sz. (1984): 21–36, itt: 30.

15 Előadás adatai: Magyar Hipnózis Egyesület, Online workshop: Árkovits Amaryl: „... nem túlélő akarok lenni, hanem élő” – A transzgenerációs traumák hetedizigleni hatásairól, 2022. 06. 01. (szerda) 17:00–20:00 (<https://hipnozis-mhe.hu/esemenyek/arkovits-amaryl-nem-tulelo-akarok-lenni-hanem-elo-a-transzgeneracios-traumak-hetedizigleni-hata-sairol/>), hozzáférés: 2026. 07. 05).

nem az én Gusztávom volt az, aki a beleegyezésem nélkül határozott rólam minden tekintetben, hanem azzal sem volt tisztában, mert mindaddig a kérdés sem merült föl benne, hogy ki az, aki mindebben dönt. Mintha egy láthatatlan, személytelen masinéria dolgozna csendben, pontosan és kíméletlenül – ránézésre emberi beavatkozás nélkül.”¹⁶

A családszerkezet gépezethez való hasonlítása természetesen nem egyértelműen annak patológikus jellegére utal, hiszen asszociálhatunk itt a család gazdasági egységként működésére, ami – tekintve, hogy a magyar történelem egyik legbefolyásosabb ipar-báróiról beszélünk – nem a realitástól elrugaskodott gondolat. Ugyanakkor a család a regény jelenének krízise kapcsán újra és újra felidézi a 1919-es kommun hónapjainak traumatikus tapasztalatait, így egyszerre olvashatjuk ezt az kórust a gazdasági előny, és túlélési törekvés által összekovácsolt családi tudatként.

Lola első, regénybeli megszólalásánál egy pillanatra elhisszük, hogy szólama képes önállóvá válni, ám a szöveg már néhány bekezdéssel később rációfol erre; a rokonsági kórus bekúszik Lola tudatába, legintimebb emlékeinek felidézésére is tökéletesen rálát. „Bensőségebb emlékeinek földidézésekor Lola – számunkra meglepő módon – önáltatásnak minősíti régi fogadkozását, hogy ami a négy fal között történik vele, abban nem fog megalkudni soha.”¹⁷ Ez a gesztus azért is nyugtalanító, mert még ha el is tudjuk fogadni ennek a rokonsági csoportnak onnipotens perspektíváját, a fikció szerint mégis csak egy homodiegetikus elbeszélővel van dolgunk. Megtörténik tehát az az ellentmondásos helyzet, melyre Richardson is felhívja figyelmünket: az elbeszélői hang egyszerre lesz intra- és extradiegetikus, része a fikciónak és külső, onnipotens szemlélője, gondolatokat, érzéseket, emlékeket közvetíteni képes elbeszélője is. Tudatos szerzői döntés, vagy írói figyelmetlenség? Természetesen ezt a mi-narrátort tekinthetnénk a klasszikus realista prózában alkalmazott mindentudó narrátor helyettesítőjének, mely a történelmi regény és családregegy klasszikus változatainak is, mondhatni, kötelező eleme. Ebből a szempontból talán érthető lenne, miért ismer a kórus személyes gondolatokat, miért beszélheti el a szereplők magányos óráit akkor is, mikor rajtuk kívül senki más nincs jelen, legyen az például az Arthúr halálát megelőző történések. Ugyanakkor ez a mi-elbeszélő folyamatosan emlékeztet saját rögzítettségére: mi vagyunk az elbeszélő, a rokonsági csoport, az, ami – például a fent említett szöveghelyen – már országhatárokon kívül jár. Ezt az ambivalenciát *A fényképész utókorában* sikeresen feloldotta a kórus rögzítetlensége, hogy nagyon változatos, sokszor meg nem nevezett csoportok tudósítanak az eseményekről. Persze a legbelsőbb gondolatok közvetítése ebben az elbeszélésben is problematikus, hiszen ahogyan Richardson megállapítja: „[...] egy szereplő gondolatai nem kerülhetnek bele valaki más agyába mindenfajta hihető köztes magyarázat nélkül.”¹⁸ A *Hajó a ködben* rokonsági kórusában azonban ez még észrevehetőbbé válik.

16 Závada Pál, *Hajó a ködben* (Budapest: Magvető, 2019), 61.

17 Uo., 67.

18 Idézi: Henrik Skov Nielsen, „Természetessé és nem természetessé tevő olvasási stratégiák: A fokalizáció újratárgyalása”, ford. Gregor Lilla és Melhardt Gergő, *Helikon* 64, 2. sz. (2018): 171–199, 3.

Ha tehát szándékoltnak tekintjük azt a megoldást, hogy a családi tudat egyetlen más családtag tudatát sem hagyja érintetlenül, az nemcsak alátámasztja a mi-narráció „természetellenességét”, de – véleményem szerint – megerősíti a boweni modell ideolvasásának fontosságát is.

Ez a családi tudat ráadásul nem egyértelműen homogén, a kórus többször említ összevitatkozást a családi megbeszéléseken, illetve olykor önmagának is ellentmond a kollektív emlékezet sajátosságaira hivatkozva, például Rajczy Bálint háttértörténetének felelevenítésekor. „Itt volna talán az ideje, hogy rokonsági közös emlékezetünk mélyéről kiemeljünk egy ősidőbe visszanyúló ősbűnt, hogy föllebbentsük róla a fátylat.”¹⁹ Majd nem sokkal a történet elmondása után: „Másik verzió. Hiszen egy ekkora rokonságban, mint a miénk, az igazán rejtélyes históriáknak mindig is volt és lesz is alternatívája. Úgyhogy az előző történet igazságtartalma miszerintünk viszont igencsak kérdéses.”²⁰ Az elbeszélésben az sem válik egyértelművé, hogy a narrátori szólam milyen módon viszonyul a csoport egészéhez, egyetlen hang beszél a család nevében, vagy valóban egy egybehangzó kórust kell elképzelnünk.

A családként rögzített mi-elbeszélő ellentmondásaira Melhardt Gergő is felhívja a figyelmet kritikájában. Amennyiben – elfogadva a narratív fikciót – egy családi monológot hallhatunk, akkor az olyan, a külső olvasó számára elrejtett adalékanyagok, minthogy pl. Fenyő Miksa vagy Heltai Jenő milyen pozícióban kapcsolódott a család életéhez, rendkívül ellentmondásossá válik. Ugyanígy az a tény, hogy a fontosabb családtagokat is következetesen teljes nevén, néhol ranggal, címmel említi a rokonsági kórus, szokatlan döntés, hiszen egy családot megjelenítő elbeszélő előtt ők mind jól ismert, közeli alakok, természetesebb lenne Feriként utalni az egyébként sok helyen „Chorin báróként” nevezett karakterre. Mindemellett az a finom irónia is magyarázatra szorul, mellyel a meg nem határozott elbeszélő vagy elbeszélők például Artúr alakjához viszonyulnak.²¹ A mi-nézőpont esetében szokatlan és nyugtalanító határátlépések, az egyszerre homo- és heterodiegetikus elbeszélői pozíció, melyekről fentebb már szó esett, ugyanúgy tekinthetők problémának, ha nem feltételezünk mögöttük szerzői szándékolságot.

Véleményem szerint ezek az ellentmondások a regény kevertműfajúságából is adódhatnak. A családregény formai megoldásaként érdekes, újító és prózapoétikailag is jelentőséggel rendelkező a mi-elbeszélő alkalmazása, ám mivel a *Hajó a ködben* nemcsak családregény, hanem egyúttal történelmi regény is, bonyolulttá válik a választott poétikai célkitűzés megtartása. Egy, a rokonsági csoporthoz hasonló, saját narratív keretein belül maradó, ennél fogva korlátozott perspektívával rendelkező családi tudat nehezebben kalauzolja az olvasót a történelmi háttér részleteiben, mondhatjuk azt is, hogy kevésbé képes „történelemórát” tartani az odaértett olvasónak. Egy ilyen, szűkített nézőpont ugyanis egy jóval felkészültebb történelmi ismeretekkel rendelkező befogadót feltételez. Persze elgondolkozhatunk azon is, vajon kinek szánja történetét az elbeszélő

19 Závada, *Hajó a ködben*, 127.

20 Uo., 129.

21 Melhardt Gergő, „Regény a ködben”, *Litera.hu* irodalmi portál, 2019. 08. 17; <https://litera.hu/magazin/kritika/regeny-a-kodben.html> (hozzáférés: 2026. 07. 05).

kórus, hol húzódnak a család zárt körei, és ki is az a képzelt olvasó, akihez magyarázatokat intéznek. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a szerző korábbi regényének, *A fényképész utókorának* mi-narrátora közelebb áll egy ehhez hasonló, korlátolt vagy éppen intimebb perspektívához: ebben a regényében Závada megkockáztatja, hogy több ismert történelmi személyt csupán körülír, de nem nevez meg. Ezt a gesztust, bár jelen gondolatmenetem szerint egy korlátolt mi-perspektíva szempontjából helytálló, Györffy Miklós épphogy különösnek találja; feltételezem, hogy a szerző alapvetően dokumentarista történetírói attitűdje és az ebből fakadó műfaji sajátosságok miatt.²²

Most pedig tegyük fel a kérdést, amelyet Richardson is felvet: mi a célja a narrációnak? *A Hajó a ködben* című regényben meglátásom szerint alapvetően a kérdésfeltevés-megkérdőjelezés. Egyrészt morális kérdésfeltevés az ábrázolt történeti háttérrel kapcsolatban, mely egyszerre elgondolkodtat, és tiszteletben tartja a történet etikáját. Ugyanakkor, Závada korábbi családregényeihez hasonlóan, a nyelvi-elbeszéléstechnikai eszközök révén a műfaj dekonstruálása és újjáértése is megvalósul. Ez a szokatlan elbeszélői nézőpont egyszerre beszél a morális dilemma eldönthetetlenségéről, a középpontba állított család szerveződéséről, körülményeiről, illetve a műfajhatárra kerülés problematikus kérdéseiről is. Végeredményben elmondható, hogy a Závada-féle mi-elbeszélő olyan, jelentős narratív eszköznek tekinthető, mely egyrészt önálló poétikai jelentéstartalmával nemcsak az ábrázolt múlthoz való viszonyulásra van hatással, hanem akár az adott mű műfajiságát is befolyásolhatja. Működése az elbeszéléseleméleti problémákon túl azt a kérdést is felveti, hogy mennyiben relevánsak a családterápiás elméletek újításai a kortárs családregény műfajának olvasatában.

22 Györffy Miklós, „A fényképész utókora”, 32.

ABSTRACT

“Our Shared Family Memory” The Interrelationships Between Genre Poetics and Narrative Technique in Pál Závada’s Novel *Ship in the Fog*

The paper examines the narrative strategy of Pál Závada which has become his signature in Hungarian contemporary literature: the function of the “choir”, a we-narrator with omnipotent characteristics in the author’s novel *Hajó a ködben* published in 2019.

This narrative position – not unknown in world literature, but made famous in Hungarian contemporary literature by Závada – usually presents the story in the narration of one or more groups. This way of speaking, categorised by Brian Richardson as “unnatural” voice, creates the unusual situation where the narrator of the story is both a homo- and heterodiegetic narrator: part of the story and its external observer. This contradiction becomes even more striking in the novel *Hajó a ködben*, where, unlike in Závada’s previous we-narratives (*A fényképész utókora* [The Photographer’s Legacy], *Idegen testünk* [Our Foreign Body], *Természetes fény* [Natural light]), the narrative group is fixed and well-defined: Manfred Weiss’s heirs tell the story of their bargain with the SS in a kind of fictional monologue. This choice of narrator and perspective however not only raises problems of narrative theory, but is also closely related to questions of the extent to how narrative technique can affect the genre of narrative, and whether a psychological reading that takes into account innovations in family therapy is relevant to contemporary, reinterpreted works of the family novel genre. The paper attempts to answer these questions through an examination of the narrative characteristics of *Hajó a ködben*.

TÉR- ÉS IDŐKÖZÖK A KÉPREGÉNYBEN

(Múlt)narratíva egy multikulturális képregényben¹

Minden elbeszélés konstrukció, így azok az elbeszélések is, amelyek valós, történelmi eseményeket jelenítenek meg, mivel „a történelem sem beszélhető el a maga teljességében, csupán konstrukciókat gyárthatunk róla. A történelmi elbeszélések nem objektívek, hanem mindig a jelenből, mindig egy bizonyos nézőpontból íródnak.”² Az elbeszélések konstrukciójellegéből kiindulva kérdésessé válik, hogy az elbeszélések hogyan jelenítik meg a valóságot, a történelmi eseményeket, és innen közelítve hogyan alakul egy történelmi narratíva. Hayden White *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás* című szövegében többek között kifejti, hogy a történelmi narratívában lévő eseménycsoporthoz a kultúránk részét képező kategóriák segítségével a kódolás során lehetséges értelmet adni. „A kódolás eredményeként az ismeretlen ismertté válik. Általában ezt a módszert alkalmazza a történetírás is, amelynek »adatai« először mindig idegenek, mondhatnánk egzotikusak, egyszerűen azért, mert időben távoliak, és egy más életformából származnak.”³ A történelmi narratívában az ismeretlen ismertté tétele során az olvasó felismeri a történet típusát, és akkor válik számára érthetővé, mivel eltűnik az események kezdeti idegensége. Az ismertté válásban nemcsak a több információ segít, hanem az is, hogy az olvasó tudni véli, hogy „az adatok hogyan illenek egy érthetően befejezett folyamat ikonjához, egy cselekményszerkezethez, melyet kulturális örökségeként ismer”.⁴ Innen nézve és kiemelve a formai oldalról való szemléletet, a történelmi narratíva nemcsak azoknak az eseményeknek, cselekedeteknek a reprodukciója, amelyeket közöl, „hanem szimbólumok komplex rendszere, amely irányt mutat nekünk, hogy megtaláljuk az események szerkezetének az irodalmi hagyományban rejlő ikonját. [...] A történelmi narratíva így hát közvetít a benne leírt események és a kultúránkban

1 A tanulmány az NKFIH-OTKA 128 151 sz. pályázat keretében készült.

2 Dunai Tamás, „Konstruált történelem és a történelmesített fikció a képregényekben”, in *Képregényen innen és túl*, szerk. Vincze Ferenc (Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2017), 46.

3 Hayden White, „A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás”, in Uő., *A történelem terhe*, ford. Heil Tamás (Osiris, Budapest, 1997), 77.

4 Uő., 78.

az ismeretlen események és helyzetek jelentéssel való felruházására hagyományosan alkalmazott általános előtti cselekményszerkezetek között.”⁵

Ahogyan a történelmi szöveg, úgy a képregényes elbeszélések is konstrukciók, amelyek sajátos formanyelvvel rendelkeznek. Amikor egy képregény egy történelmi eseményt kíván reprodukálni, szükségszerűen rámutat a konstruált mivoltára, ahogyan azt más médiumok is teszik. Dunai Tamás a képregények elbeszélésének konstrukció-jellegét vizsgálva négy kategória szerint vázolja a valóság és a fikció egymás melletti viszonyát: a történelmesített fikció, a történelem fikcionalizálása, a klasszikus értelemben vett történelmi konstrukciók és a képregényes önelbeszélések stratégiáját mutatja be. A tanulmányában definiált harmadik és negyedik kategória között említ még egy kategóriát, amely a történelmi konstrukciók és az önelbeszélések metszetében jön létre. Erre a csoportra „jellemző, hogy a darabjai tájékoztató (vagy ismeretterjesztő) céllal készülnek, ám önelbeszélést is tartalmaznak”.⁶ Ebbe a köztes kategóriába sorolható „a teljes graphic journalism (képregényes újságírás) irányzata (fontos képviselője Joe Sacco), mivel a képregényriportokban és -publicisztikákban az alkotó szinte kivétel nélkül jelen van. A képregényes újságírásba Magyarországon elsősorban Aleksandar Zograf egyes munkáin keresztül nyerhetünk bepillantást (*Üvöltő szelek Szerbiából!*).”⁷ Ha tágabb regionális és kulturális perspektívából szemléljük a képregényeket, akkor a magyar képregénykultúrához közel álló román képregényes közegben is találunk olyan alkotást, amely elsődlegesen a Dunai Tamás által definiált történelmi konstrukció és önelbeszélés között helyezhető el, de ugyanakkor nevezhető képregényriportnak is.

A multikulturális jellegű *Dolky-n trei straie* című román képregény egy olyan képregényriport, amely élménybeszámolót és útleírást is tartalmaz, mivel magát az utazást és a különböző utazási eszközöket is megjeleníti, de ugyanakkor a fókusz a bemutatott terekre helyeződik a képregény médiuma által. A képregény a Romániában található cseh falvakat – egy sajátos alkotási mód segítségével – mutatja be. Ahogyan a képregényekre az gyakorta jellemző, itt is két alkotóval, vagyis egy kooperatív alkotási folyamattal találkozhatunk. Ileana Surducu román és Petra Dobruská cseh képregényalkotók hozták létre azt a 2014-ben megjelent képregényt, amely a *Relații ceho-române în bandă desenată* [Cseh–román kapcsolatok képregényekben] című sorozat negyedik kötete. A sorozat a bukaresti Cseh Nagykövetség (Ambasada Republicii Ceha) kezdeményezésére és a CEZ România támogatásával jött létre. Öt kötet és a második kötet angol fordítása teszi ki a sorozatot, amelyet a Jumătatea Plină Kiadó adott ki.⁸ A képregények célja a cseh–román kapcsolatok sajátosságainak, valamint az ezek által kialakult kulturális ré-

5 Uo., 82.

6 Dunai, „Konstruált történelem...” 55.

7 Uo.

8 A sorozat a *Mikey pe Dunăre* című képregénnyel debütált 2014-ben Cristian Darstar és Alexandru Berceanu közös alkotásaként. Ezt követte az *Aripi de oțel*, Adrian Barbu és Jiří Šitler közös műve, amely angol nyelven is megjelent *Wings of steel* címen. Maria Surducu *Karel Liman #arhitect* című képregénye harmadikként előzi meg a tanulmány fókuszában álló művet. A sorozat ötödik része 2015-ben jelent meg *Piatra sângerei* címen, Timotei Drob alkotásaként.

tegzettségnek a transzparenszé tétele. A *Dolky-n trei straie* a Bánságban lévő cseh falvak bemutatásával nem csak a román–cseh kapcsolatokra világít rá, ugyanis a képregényalkotók önreprezentációja által betekintést nyújt a megjelenített terek sajátosságaiba is, valamint abba a folyamatba, ahogyan az adott terek emlékezethelyekké válnak.

A történelmi konstrukció és az önelbeszélés metszetében létrejövő képregényben az alkotási folyamat több perspektívából is vizsgálható. A képregényriportra jellemzően a szerző egyszerre három formában van jelen a képregényben: a szerzői mivolta mellett ő az elbeszélője is az adott történetnek, de ugyanakkor szereplője is, mivel megjeleníti magát, sőt szinte főszereplőjévé válik az általa megélt és elmesélt történetnek. Az önreprezentáció által egy személyes önkifejezéssel találkozhatunk: a képregény sajátos közlési és közvetíthetőségi módjának köszönhetően „szembeötlőbb az ábrázoltak konstruáltsága, mivel a grafikai stílus is a szerző személyes önkifejezése és az énelbeszélés része: úgy láthatjuk az egyént és az őt körülölelő világot, ahogy és amilyennek a szerző látja vagy láttatni akarja”.⁹ A képregényriport éne tehát egy konstruált identitásként jelenik meg, de elsődlegesen a hármas jellegnek (szerző–elbeszélő–szereplő) köszönhetően önéletrajzoló riporter, aki „belerajzolja magát az elbeszélésbe, szereplőjévé, résztvevőjévé is válik a történeteknek. Reflektál a terepen szerzett benyomásaira, tapasztalataira, érzéseire, valamint saját kulturális hátterére, élettörténeti előzményeire. Ez utóbbi jellegzetesség is a képregényriportot az önéletrajzolásokhoz kapcsolja. Megfigyeli, láttatja, néhol kommentálja a mindennapi élet történeteit, képszóvegeiben »színre viszi« a helyiekkel folytatott beszélgetéseit is.”¹⁰

A szerző önelbeszélése és szereplőként való önnön megjelenítése adja, hogy a bemutatott tér is ezen a szűrőn át lesz láttatva, sőt a képregényben megkonstruált identitás lesz az, amely alakítja a teret. A képregény ábrázolástechnikájának, a szükségszerű grafikai elemeknek köszönhetően szinte elengedhetetlen az én test általi reprezentációja. A képregényriportok esetében az én test általi léte alakítja a történetben bemutatott tereket. Ha a fenomenológia felől vizsgáljuk a tér létezését, akkor egyértelműen a testet, a test általi érzékelést és a mozgást kell alapul vennünk, ugyanis „a test térbelisége nyilvánvalóan a cselekvésben teljesedik be. A saját mozgás elemzése tehát érthetőbbé teheti.”¹¹ A tér tapasztalása a testen keresztül történik, mivel a test mozgása és cselekedetei által lesz belakott egy adott tér. „A használatba vett helyként értett térteremtésben egyszerre működik az optikai átláthatóság képze és a haptikus, tapintásközel mozgástapasztalat.”¹² Egyszerre történik meg a benne-lét és a rálátó kívánság. Ez

9 Dunai Tamás, „Újraalkotott emlékek – A képregényes önéletrajzok jellegzetességei”, *Műút* 1 (2013): 46.

10 Maksa Gyula, „Önéletrajzolás, rajzolt riportregény, »expat«-képregény”, in *Képregénykultúrák, műfajok, gyakorlatok*, szerk. Maksa Gyula és Vincze Ferenc (Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2020), 167–168.

11 Maurice Merleau-Ponty, *Az észlelés fenomenológiája*, ford. Sajó Sándor, (Budapest: L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület, 2012), 124.

12 Dánel Mónika és Vincze Ferenc, „Tér”, in *Média- és kultúratudomány*, szerk. Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás és Tamás Ábel (Budapest: Ráció Kiadó, 2018), 181.

a kettős lét a képregényriport esetében a szerző-elbeszélő-főszereplő helyzetét mutatja, aki a test általi térbe való belépéskor megszólító, szemlélődő lesz. A belépést követően folyamatos mozgásban lesz a szemlélődő az egymást követő falvakba való utazás során, miáltal Michel de Certeau elmélete szerint a tereket gyakorlatba vont helyekké teszi, ugyanis a tereket „a benne lezajló mozgások keltik életre. A tér az a hatás, melyet az őt irányító, részleteiben elhelyező, temporalizáló műveletek váltanak ki, melyeknek köszönhetően egymással konfliktusban álló programok vagy szerződéses szomszédságok többértékű egységként tudnak működni.”¹³ Az ismeretlen tér felfedezése, helyként való gyakorlatba vonása során a megszólító a test általi mozgásával teremti meg azt a teret, amelyet a megszólított, vagyis a helyi lakos ugyanabban az időben emlékezhelyként teremt meg. A Pierre Nora által ismert emlékezhelyeket „az emlékezet és a történelem játéka, interakciója hozza létre, mely kölcsönös túldetermináltsághoz vezet. Létezésükhöz mindenekelőtt az emlékezés szándéka szükséges.”¹⁴ Mindez implicálja, hogy a megélt történelem kerül előtérbe, így ez lép a képzelet helyére, ami egy másik történelmet eredményez. A térbe való belépéskor a megszólítók a helyiek kérdésével elindítják a kettős játékot, amely során a megszólítottak felidéznek az adott térben megélt sajátos emlékeiket.

Innen nézve kérdésessé válik, hogy ez a kettős játék hogyan tud megvalósulni a képregény médiumában, és a képregény alkotási módját illetően miként reprezentálódik az emlékezés szándéka, amely feltétele az emlékezhelyek megvalósulásának. Mivel a képregényt két szerző alkotta, ezért érdekessé válik egyrészt a képregényriportra jellemző önreprezentáció, a benne-lét és a rálátó kívülség általi tér érzékelésének a megjelenítése, másrészt a helyiekkel folytatott beszélgetés, a megszólítottak reprezentációja, valamint a tér közvetíthetősége. Mindezekre a képregény formanyelve sajátos megoldásokat biztosít, amelyek által a *Dolky-n trei straie* egyszerre lesz ismeretterjesztő képregény a képregényriport jellegzetességei által, de bizonyos értelemben önéletrajzi képregény is.

A szóban forgó képregényben az önreprezentáció, valamint a térteremtés is sajátos módon jön létre. A képregény önálló médiumként való értelmezése adja, hogy az individualitással szakítva a kollektivitás elvén felismerjük, hogy a képregény többszerzősége jelen esetben megjelenítésre is kerül. A szerzői kollektivitás a gyakorlatban nem áll messze más műalkotások létrehozásától annak ellenére, hogy a képregény szerzőkonfigurációja¹⁵ sok esetben problematikussá válik az eredetiség kérdésében. „Az alkotói tevékenység szóródása és megoszlása még nem jelenti azt, hogy nem jött létre önálló műalkotás, ahogyan ezt például nem kérdőjelezzük meg egy folyóirattal vagy folyóiratban közölt vers vagy próza esetén sem, holott a szerkesztő meghúzatja/meghúzhatja, stilizálja, néhol átírja vagy éppen átdolgoztatja a szöveget, és akkor ne beszéljünk

13 Michel de Certeau, *A cselekvés művészete*, ford. Sajó Sándor, Szolláth Dávid és Z. Varga Zoltán (Budapest: Kijárat Kiadó, 2010), 141.

14 Pierre Nora, „Az emlékezhely mint másik történelem”, in Uő., *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, ford. Haas Lidia, K. Horváth Zsolt, Lajtai L. László, Németh Orsolya és Tóth Réka, (Budapest: Napvilág, 2010), 27.

15 Erről lásd bővebben: Vincze Ferenc, „Mi a képregényalkotó?” in *Képregényen innen és túl*, szerk. Vincze Ferenc (Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2017).

mondjuk egy próza- vagy akár tanulmánykötetről. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy az alkotás ne lehetne eredeti. Csak éppen az eredetiség kritériumát leválasztjuk az egy (szerzői) névhez rendelhetőség feltételéről.”¹⁶ A képregény vállaltan tünteti fel a kollektív szerzőségét, és ez nincs másként a *Dolky-n trei strai*e esetében sem. Ileana Surducu és Petra Dobruská közösen írták a forgatókönyvet, viszont a rajzokat Ileana Surducu készítette. A képregényriport jellegéből kiindulva az önreprezentáció kérdése érdekessé válik az itt megjelenített alkotói tevékenység kapcsán, mivel a vizuális ábrázolásokat Ileana Surducu perspektívájából láthatjuk. Szükséges hozzátenni azt is, hogy bár csak az egyik szerző felel a rajzokért, azokat mindig megmutatja az alkotótársának, aki szabadon változtathat rajtuk, ami kiderül a szerzők alkotási folyamatának a képregényben való megjelenítéséből is. Emellett a forgatókönyvíró előírja társának, hogy mely jelenetekben és hogyan jelenítse meg vizuálisan önmagukat. Mindennek értelmében a rajzoló önreprezentációja teljes lesz azokban a jelenetekben, amelyeket előírtak számára, viszont a társa megjelenítése kibillen a vizuális önreprezentációból és csak részben értelmezhető annak, ugyanis az alkotótárs vizuális megjelenítését a rajzoló értelmezésében láthatjuk elsődlegesen. Ezen a ponton részben elmozdul a tárgyalt képregény a képregényriport önéletrajzi jellegétől.¹⁷

A kettős szerzőséget nem csak az alkotók neveinek feltüntetésével jelöli a szöveg, ugyanis a képregényben végig jelen vannak a szerzők a fentebb tárgyalt szerző-elbeszélő-szereplő hármas pozíciójában. Már a nyitóoldalon megjelennek, ahogyan az egymással való találkozást interpretálják rögtön a mű legelején, megjelölve azt is, hogy honnan és milyen utazási eszközökkel érkeztek Orşovába, ahonnan együtt indulnak el a romániai cseh falvak felfedezésére. Az első rajzolt oldalon már találunk utalást a régmúlt időkre, valamint a csehek szokásaira, mindezzel előrevetítve a képregény narratíváját és nyelvi diverzitását. Ha az első rajzolt oldal melletti oldalra figyelünk, akkor feltűnik egy cseh népdal és alatta annak román fordítása. A népdal beemelése egyrészt előrevetíti a hagyományok későbbi részletes megjelenítését, másrészt utal a cseh és a román nyelvek egymás melletti létére, ami értelemszerűen magával vonzza a terek kulturális kettősségét is.

A képregény narratívájának alapja a terek bemutatása, ismertetése elsődlegesen a különböző hagyományok által. Ez helyezi keretbe az egész történetet, amely már a képregény felütésekor is jelölve van egy rajzolt térkép beemelése által. Ezen a térképen látható az a hat falu, amely bemutatásra kerül a képregényben, valamint az első állomás is, ahol a szerzők/szereplők először megjelennek.

16 Uo., 91.

17 Az egyszerűsített önéletrajzi képregényre, amelyben a vizualitás önábrázolásáért is az író felel, jó példa Marjane Satrapi képregényes önéletírása: Marjane Satrapi, *Persepolis*, ford. Rády Krisztina (Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2008). Magyar vonatkozásban pedig Oravecz Gergely *Blosszája* emlithető példaként: Oravecz Gergely, *Blossza*, (Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2019).

1. ábra: A képregény helyszíneit jelölő térkép
(Részlet a *Dolky-n trei straie* című képregényből)

A térrel mint a narráció szervező és összetartó elemével többször is találkozhatunk az irodalmi alkotásokban. Elsőként említhető A. A. Milne *Micimackó* című közismert műve, ahol a történet helyszínei szintén rajzolt térkép formájában is megjelenítésre kerülnek, de emellett találunk több olyan példát, ahol a tér domináns helyet kap a narráció szervezésében.¹⁸ Olyan irodalmi alkotást is ismerünk, ahol a mű elején szintén megjelenik a rajzolt térkép, amely előrevetíti a szöveg helyszíneit és narratíváját. Ilyen Mikszáth Kálmán *A jó palócok* című alkotása, ahol az első kiadás „illusztrátora, Dörre Tivadar igazi térképen is megörökítette a novellafüzér helyszínét”.¹⁹ Érdekes, hogy *A jó palócok* említett kiadásának térképén feltűnik a „Bágy patak (ahogy a valódi Kürtös patak is), és nagy félkörívet leírva siet a rajz alján feltüntetett Ipolyba”.²⁰ Hasonlóan van ez jelen a képregény térképén is a Duna esetében, viszont már a Duna ábrázolása sejteti – ellentétben Mikszáth novelláinak részben fikciós

18 A kortárs magyar irodalomból jó példa erre Bodor Ádám szövegvilága, amelynek a téralkotás és térértelmezés szerves része. Erről lásd: Bányai Éva, *Térképzetek, névtérképek, háttéridentitások*, (Kolozsvár: Komp-Press, 2011).

19 Vadai István, „A majornoki hegyszakadék”, *Tiszatáj* 51, 1. sz. (1997): 70.

20 Uo.

helyszíneivel –, hogy itt csak valós helyek kerültek ábrázolásra. A romániai cseh falvak román nevei földrajzi területeket jelölnek: Eibenthal, Bigăr, Gârnic, Sfânta Elena, Ravensca és Șumița. Ahogyan azt a térkép, valamint az Orșovából való indulás is jelzi, ebben a sorrendben látogatnak el a szerzők a hat faluba, és így körvonalazódik a képregény narratívája, ugyanis a térkép értelmezhető tartalomjegyzékként is, mivel a falvak nevei adják a képregényben a különböző fejezeteket. Minden fejezet az adott falu nevével kezdődik, amit egy ismertető leírás követ a falu térbeli vagy történelmi jellegzetességeit (mint például Eibenthal esetében) vagy a falu nevének eredetét illetően (mint például Gârnic esetében). A fejezetek nyitányai hasonló struktúrára épülnek, de ha a képregény térbeli megalkotottságát nézzük, akkor kiemelhető a Bigărbe való bevezetés. Itt ugyanis szintén felbukkan egy szimbolikus térkép, amely egy keresztet ábrázol. A mellette megjelenő szövegből kiderül a falu eredettörténete, amely a térbeli fekvésével magyarázható:

„Privit de pe dealurile învecinate, satul Bigăr are formă de cruce creștină. Așa a fost gândit de primii locuitori, coloniști veniți în 1827 din împrejuriile orașelor Litoměřice, Plzeň, Klatovy și Chrudim.”²¹

[A környező dombokról nézve Bigăr falu egy keresztet formáz. Így gondoltak rá az első lakosok, a telepések, akik Litoměřice, Plzeň, Klatovy és Chrudim városok környékéről érkeztek 1827-ben.]

A fejezetek között értelemszerű az átmenet, mivel a szerzők utazása során körvonalazódik a képregényben megjelenített teljes tér. Az utazásban lévő önreprezentáció mellett a szerzők alkotás közben is megjelenítik magukat, ezzel megszakítva azt a narratívát, amely a tereket ábrázolja, és feltárja az emlékezhelyeket a szerzők térbeli benne-léte és rálátó kívánsága által. A szerzők alkotásfolyamatának önreprezentációja szükségszerű, ugyanis „az ön- és médiumreflexív elemeknek, kizökkentő és megakasztó hatásukkal együtt, fontos szerepük van a képregényes önéletrajz narratív világának hitelesként történő bemutatásában”.²² Ezeknek az elemeknek a megjelenítésével a szerzők egyrészt megerősítik létezésük hitelességét, valamint azt is, hogy valóban jártak a bemutatott falvakban, így ezáltal a terek is hitelességet nyernek.

Az egyik fejezet úgy vezet át a másikba, hogy reflektál a képregény megalkotottságára. Erre példa a Bigárt követő Gârnicba való bevezetés. Itt megjelenik a kooperatív alkotási folyamat, valamint a szerzők riporter attitűdje is a dokumentálás miatt (2. ábra). Mindezek mellett feltűnő a történelmi idők ábrázolása, ugyanis az ezt bemutató oldalt megelőzi a Bigăr eltűnőnek ígérkező néphagyományait megjelenítő tábla, amely egyértelműen egy régi időt elevenít meg a szerzők által megszólítottak emlékeiből. Mellette láthatók a szerzők alkotási folyamat közben, valamint a különböző technikai eszközeik (fényképezőgép, hangrögzítő, laptop), amelyek egyértelműen aktualitást je-

21 Ileana Surducan és Petra Dobruská, *Dolky-n trei straie* (Bukarest: Jumătatea Plină, 2014), 11.

22 Szép Eszter, „Vizuális világalkotás önéletrajzi képregényben” in *Képregényen innen és túl*, szerk. Vincze Ferenc (Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2017), 97.

leznek. Az önreprezentáció többnyire az utazás és az ottlét tapasztalatai által valósul meg, de az alkotás közbeni önreprezentációval válik teljessé, és így mutatkozik meg leginkább a benne-lét és rálátó kívülség kettőssége.

A képregény megalkotottságát hangsúlyozza a többszörös ábrázolás által az a népviseletbe öltözött helyi páros, akik a hagyományokat felidéző megszólított emlékei alapján reprezentálódtak. Látható ez a pár a jobb oldal alsó sarkában, valamint ugyancsak ők láthatók a szerzőket megjelenítő oldal felső sarkában abban az állapotban, ahogyan a szerző megrajzolja őket. Mindez azért válik hangsúlyossá, mert a képregény felütésekor a térképet követő és a címet megelőző oldalon szintén ezzel a rajzzal találkozhatunk, amely jelöli a megalkotni kívánt emlékeket és hagyományokat. Ezek az emlékek és hagyományok, vagyis a szerzők által megszólítottak történetei különböző módon válnak emlékezhelyekké. Az emlékezhelyeknek a reprezentálására és a narratívába való beemelése a képregény formanyelve eltérő eszközöket biztosít. Számos képregény esetében – de különösen a képregényriportokra tekintettel – a retrospektív szempont megteremtésére a fénykép médiuma kerül beemelésre.

2. ábra: A hagyományok megjelenítése és a szerzők/szereplők alkotás közben
(Részlet a *Dolky-n trei straie* című képregényből)

A fotó megjelenítése rájátszik a felidézett történet hitelességére, a valós eseményekre és személyekre. Emellett „számos autentifikáló eljárás létezik: ilyen például a valódi fotók, felvételek alapján megrajzolt képkockák használata, vagy az egyes dokumentumok, újságcikkek, fotók újrarájzolása a képregény lapjain”.²³ Ezzel a formanyelvi technikával találkozhatunk az elemzett képregény esetében is. Szerzőink a Şumîța faluban tapasztaltakat a valódi fotó megrajzolásával mutatják be. A szerzők által megszólított helyiek a fotógyűjteményüket mutogatják a vendégeiknek, amelyek barnított, szépiaszzerű színezést kaptak, ami megerősíti a múltra való visszautalást. A fényképek a helyiek számára régmúlt történeteket idéznek fel, amelyeknek az elbeszélésére a képregény egy újabb ábrázolástechnikát alkalmaz. A fotó médiumának szépiaszzerű beemelése mellett „vannak olyan esetek is, melyekben már nem csupán egy másik médium megjelenéséhez kapcsolódik a színezés megváltozása, hanem egyértelműen az elbeszélés menetében történő visszatekintés, időbeli visszaugrás jelzésének funkciójaként, narratív beágyazásként figyelhetünk fel rá”.²⁴ A helyiek által felidézett történetet a képregény a jellemző rajzstílusától eltérően egy más, kevésbé kidolgozott rajzstílussal ábrázolja, amire rájátszik az eltérő színezés is. Ezzel az ábrázolástechnikával egy múltbeli visszautalás történik a narratívában. A felidézett történetre reflektálva Petra, az egyik szerző/szereplő megjegyzi: „Ce poveste! Ca dintr-un film!”²⁵ [Micsoda mese! Akár egy filmben!], így utal a film médiumára is, amelyet a képregény rokon médiumaként tartunk számon. A felidézett történet bemutatása után egyszerre kerül megjelenítésre a fentebb tárgyalt két ábrázolástechnika, amelyek eszközként szolgálnak a narratívában a helyiek emlékezhelyeinek megteremtésére (3. ábra). Itt egyszerre láthatjuk azokat a formanyelvi sajátosságokat, amelyek segítségével a régmúlt idők illeszkednek be a narratívába: a szépiaszzerű rajzolt fotó médiumát, a képregény rajzstílusától eltérő, kevésbé kidolgozott rajzstílust, valamint a szerzőt/szereplőt kérdezés és a helyieket történés-mesélés közben.

Feltűnő, hogy az itt megjelenített fotó keretén kívül is barna az ábrázolás, ami szintén egy múltbeli pillanatot elevenít fel. Ez felfedezhető a képregényben más helyen is. Bizonyos részeken, amikor az adott faluban lévő, jellegzetesen idős személyek mesélnek gyermekkori élményeikről, amelyek által egyszerre érzékeltetik a faluban lévő akkori hagyományokat is, a képregény a fotó médiumára emlékeztető színt használt. Jó példa erre, amikor a Bigärben élő idős férfi arra emlékszik vissza, hogy miként készítették állatszorból labdát, valamint hogy az így készült labdával mit játszottak, és melyek voltak a játékszabályai. Az ezt követő beszélgetésben elhangzik egy, a térhez kötődő legenda, amelynek az elbeszélői is megkérdőjelezzik a hitelességét. Ezt a képregény már nem barnával, hanem egy más színnel, szürkés-kékes árnyalattal jelzi, ami a fakó színek használatával az elbeszélt történet homályosságára játszik rá.

23 Dunai, „Konstruált történelem...”, 58.

24 Vincze Ferenc, „Színnarratívák” in *Intézményesülés, elbeszélések, médiumok*, szerk. Vincze Ferenc (Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, 2018), 80.

25 Surducan és Dobruskă, *Dolky-n...*, 53.

3. ábra: A múltnarratívát jelölő ábrázolástechnikák
(Részlet a *Dolky-n trei straie* című képregényből)

A képregény címe visszaköszön a narratívában a szerzők/szereplők sajátos tapasztalata során. Szerzőink a Ravenscába érkezés utáni első reggelen finom illatokra ébredtek, ugyanis a fogadjuk dolkyt készített nekik. Ennek az élménynek a reprezentálásakor olvashatjuk a dolky receptjét is, amely szövegileg kitűnik a képregény többi szövegtípusa közül, ezzel is jelezve ennek fontosságát. Majd tájékoztatást is kapunk a finomság nevét illetőleg, ami a címadást is megmagyarázza:

„În cehă le spunem dolky ve třech kabátech, adică pe românește dolky-n trei straie, fiindă le mîncăm cu brînză dulce, smîntînă și dulceăță de măceșe pe deasupra.”²⁶
[Csehül azt mondjuk neki, hogy dolky ve třech kabátech, ami románul annyit jelent, hogy dolky-n trei straie (dolky három réteggel), mert megehetjük túróval, tejföllel és csipkebogyólekvárral a tetején.]

A cseh szavak beemelése a román szövegbe megerősíti a képregény ismeretterjesztő jellegét, mivel több helyen is megjelennek ezeknek a szavaknak a magyarázatai.

26 Uo., 43.

Mindez leginkább akkor érzékelhető, amikor bizonyos hagyományos ételekről van szó, vagy akár a népviselet bemutatásakor. A két nyelv egymás mellett való érzékeltetése is rájátszik arra a kulturális rétegzettségre, amelyre a címadás is a finomság fogyasztási szokásaival. A kulturális rétegzettséget ugyanakkor a terek sajátosságainak bemutatása érzékelteti a jelen perspektívájából értelmezve.

A képregény végén lévő epilógusban a szerzők már a kész mű megalkotottságára reflektálnak, kiemelve néhány dolgot az ábrázoltak közül, többek között a bált vagy a dolkys esetet, ezzel visszacsatolva a képregény címére. A hátlapon és az utolsó oldalon szintén a térképet láthatjuk, ami ugyancsak keretbe helyezi a történetet. Az elemzett képregény példáján érzékelhető tehát, hogy a képregény olyan sajátos formanyelvvvel rendelkezik, amely különleges módon képes megalkotni a műlt narratívát a tér és az idő reprezentációja által. A képregény sajátos bemutatási formája és a képregényriport műfaja lesz az, amely alkalmas a szóban forgó képregény tereinek megjelenítésére. Mindezt felerősíti a testi tapasztalat, a test általi benne-lét és rálátó kívülség térteremtése. A képregény multikulturális jellege pedig egyértelműen megmutatja azokat a kulturális rétegzettségeket és lehetőségeket, amelyek az európai képregénykultúrákban jelentősek.

ABSTRACT

Spaces and Temporalities in Comics: (Past) Narratives in a Multicultural Comic

Emerging at the intersection of literary studies and media and cultural studies, comics studies mediates the mechanisms of memory in a very particular way through different representations of space and time. In comics, spaces as different communal and individual forms of memory are represented through a specific representational technique, thanks to the formal language of the comics. The spaces represented in comics can be understood as interactive spaces in multiple ways, starting from the composition of the visual and textual worlds, since the movement between the visual and textual worlds and the passage between panels will be the main determinant in the construction of the comic space created by the specific reception, just as cultural space can be understood as a space of practice that preserves the temporal and historical layers of movement. In my writing, I will seek to answer the questions of how the specific formal language of comics can represent spaces defined by historical developments and how these represented spaces become spaces of memory. For this reason, the focus of my investigation is the Romanian comic strip *Dolky-n trei straie*, a collaborative work by Ileana Surducan and Petra Dobruska, which depicts spaces in the Romanian Banat region. The Romanian-language comic explores six villages where the majority of the population is Czech, and therefore the Czech communities are represented by their specific traditions. By travelling to spaces that are unique in their customs and meeting the people who live there, the comic brings historical times to life, which it presents to the reader through a specific language. In addition, the character portrayals in the comic reveal a number of cultural interfaces where different generations meet, therefore creating the space and time intervals.

ZÁMBÓ BIANKA

PERMANENS REKONTEXTUALIZÁLÁS MINT EMLÉKEZÉSI FORMA TANDORI DEZSŐ RAJZVERSEIBEN

„Nem kell készülni.
Nem fog évnülni.
Idő. Világ vázája.
Hogy töltenéd be.
Mindig lesz késze.
Tér. Készség foglalása.”

(Tandori Dezső: *Nem kell készülni*)

A kötetcímben megjelölt emlékezéshez a térközök és időközök átívelésének egy lehetséges módja felől közelítetek: az irodalmon, egész pontosan Tandori Dezső rajzverseinek egy csoportján keresztül világítok rá a verbovizuális újraértelmezésekben rejlő lehetőségekre. Tanulmányomnak ennél fogva a *Permanens rekontextualizálás mint emlékezési forma Tandori Dezső rajzverseiben* címet adtam.

Beszélhetünk akár egy tananyag memorizálásáról, egy családtagunk arcának megőrzéséről, akár egy filozófiai vagy egy vallási tézis elsajátításáról, meglátásom szerint közös bennük, hogy az esszenciájuk önmagunkon való átmosása, valamint érlelése révén válhatnak csak személyessé és megértetté, ezáltal pedig az emlékezetünk részévé. Mi állhat a személyes viszony kialakításának és azzal egyetemben a hosszú távú megőrzés útjába? A magolás vagy a „meg nem gondolt gondolat”, ahogy azt már József Attila is megírta a jól ismert 1937-es, *Ős patkány terjeszt kórt...* kezdetű versének kezdő soraiban:

„Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,
a meg nem gondolt gondolat,
bele zabál, amit kifőztünk,
s emberből emberbe szalad.

Miatta nem tudja a részeg,
ha kedvét pezsgőbe öli,
hogy iszonyodó kis szegények
üres levesét hörpöli.”¹

Történelmi tanulmányaink során nemegyszer tanúi lehettünk, hogy a vakon követett ideológiák félrevitték az emberiséget – azonban ezen esetek tanulságaiból is csak akkor tudunk épülni, ha túllátunk a tankönyvek egyenes sorain, és a magunk kusza gondolati rendszerében mélyen átforgatjuk.

Azért választottam Tandori Dezső rajzverseit a konferenciára, mert nem lehet mellettük értelmezés nélkül elmenni, nem engedik, hogy a már klisévé, „meg nem gondolt gondolatként” terjedő, szállóigévé vált filozófiai idézetekkel kapcsolatban csupán a betűk szintjén maradjunk. A szétírás, a rekontextualizálás révén minden rétegét megkérdőjelezi az adott szállóigének, és ezzel élővé teszi azt. Jelen írásban Tandori Dezső költészetének szűk metszetével foglalkozom: az *Ördöglakat*² című kötetben szereplő, Hérakleitosz folyó hasonlatát tematizáló rajzversek néhányának elemző bemutatására teszek kísérletet.

Tandori 2007-ben megjelent *Ördöglakat* című kötete esetében egy oldalszámok nélküli, teljes egészében kézírással készült gondolkodásatlazsról van szó. A négyzet alakú lapokon látható, de nem hallható költemények elevenednek meg. Nehéz elképzelni hangzóvá válásukat, mivel a kusza kézírás és a szabadkézi rajzok elválaszthatatlanul összenőttek.

Az *Ördöglakat* intermediális természetű rajzversei előzményének tekinthetők a lettrizmus és a spacializmus törekvései, leginkább azonban a konceptuális művészettel rokoníthatók, hiszen alapvetően fogalmi természetűek. Az azonos szinten lévő vizuális és verbális elemek egymást kiegészítő játékból adódik össze a gondolati (néhol irodalmi, néhol filozofikus kontextusú) tartalom megformálása. A szöveges egység nem értelmezhető pusztán címként, a grafikus sík szintén túlmutat az illusztráció repetitív jellegű megjelenítésén. Tandori önértelmező esszéjében túllép az 1960-as évek második felében minimalizmusból kialakult concept art irányzatán, és rajzos műveit a modernebbnek vélt szerializmus fogalmával jelöli meg.

Már a korábbi kötetek verbovizuális alkotásainál is megfigyelhető, hogy egy-egy széria kontextusát egy filozófus közismertté vált szállóigéje vagy más alkotó jellemző motívuma adja. Az *Ördöglakat*ban is találkozhatunk visszatérő motívumokkal, metaforákkal, mint például a „mindenki sziget”, a „sakkfeladvány”, a „kör négyszögesülése” vagy a „homokóra”, valamint találkozhatunk filozófiai tézisek, művészetelméleti dilemmák intertextusként való beemelésével és kvázi szétírásával. Ilyen Kanttól „A csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem”; Wittgensteintől az „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”; Hérakleitosztól a „Nem léphetsz kétszer ugyanabba a fo-

1 József Attila, „Ős patkány terjeszt kórt...”, in József Attila, *Összes versei*, szerk. Domokos Mátyás (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 475–476.

2 Tandori Dezső, *Ördöglakat* (Budapest: Pro Die Kiadó, 2007).

lyóba”; illetve a „ready made” alkotások kérdése Duchamp *Forrás* című piszoárjának egyszerűsített vonalrajza révén. Tandori filozófiai idézeteket alapul vevő rajzverseire egyaránt jellemző, hogy az adott gondolkodó népszerű, szinte már közhellyé vált sorait választja tárgyául, és egészen a szétírás, pontosabban a „széttrajzolás” határáig viszi el.

Ahogy a Hérakleitoszi szövegtöredék paradox természetű, úgy a rajzversekben is paradox képalkotás fedezhető fel – hiszen első olvasatra jogosan merül fel a befogadóban a kérdés, hogy miért ne ismételhette meg újra a cselekedetét, és léphetne másodszor is ugyanazon áramló vízhalmazba. A látszólagos ellentmondás a minden dologban jelen lévő abszolút változásra mutat rá. Bár a folyó egymástól eltérő időpontokban tűnhet hasonlóknak, kvázi változatlanoknak, az összetétele azonban egyik pillanatról a másikra átalakul.³

Most vizsgáljuk meg, hogy mintegy 2500 évvel később Tandori mit tesz hozzá a vizualizálás, valamint a rekontextualizálás révén ehhez a filozófiai alaptételhez. Rajzverseiben kvázi metaforává duzzasztotta az egyszerű hullámvonal képét. Nem idézi szó szerint a Hérakleitosznak tulajdonított mondást, hanem egy egyszerű vonalrajz segítségével emeli a vers terébe gondolatiságát, és értelmezi tovább egy-egy újabb motívumon vagy kérdésfeltevésen keresztül. Hérakleitosz mint „hullámvonal” Tandori több könyvében is megjelent, a 2007-es *Ördöglakat*ot követően például a 2009-es *Rilke és angyalai*ban, valamint a 2010-es *Úgy nincs, ahogy van* kötetében.

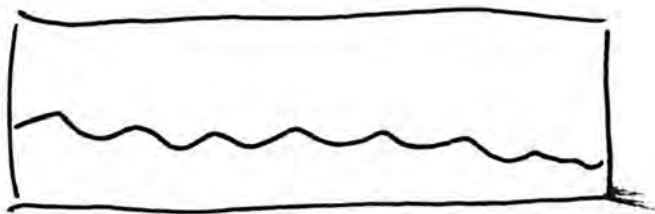
Az *Ördöglakat* kötetben tizenhárom helyen látható a Hérakleitosz problematikáját jelképező hullámvonal, ebből ötször majdhogynem ugyanúgy, egy téglalap formájú alakzatba zárva. A motívumpáros felfejtéséhez magyarázatot ad Tandori a *Balkon* folyóiratban *Duchamp Duchamp után*⁴ címen megjelent (kétrészes) önértelmező esszéjében.⁵ Evidenciaként említi Hérakleitosz megfeleltetését a hullámvonalnak, sőt az alakzat továbbgondolható, és egyben változtatható is, amennyiben megőrzi hullámozó természetét. Az alapotívum tulajdonképpen végtelen variabilitást hordoz magában. Az *Anorex konceptualizmus – Duchamp Duchamp után* című önértelmezésben a következő (egyenes vonalúan levezetett) metamorfózisnak lehetünk tanúi:

3 Ugyanígy van ez a keményebb matériával bíró létezők esetében is. A látszólag nyugalomban lévő vasedény is, vagy a tengerparton lévő kavicsok is módosulnak az idő haladtával. Az egyik a rozsdásodásnak adja át magát, míg a másik egyre kisebbé és simábbá válik a hullámok csapdosásának köszönhetően. Ezek alapján beigazolódni látszik a tézis, miszerint a világegyetemben minden állandó változásban van, és ennek következtében nem hozható vissza az elmúlt pillanat.

4 Mint ahogy a címből is látható, Tandori Thierry de Duve *Kant after Duchamp* című könyvét vette alapul, és hívta játékba esszéjében.

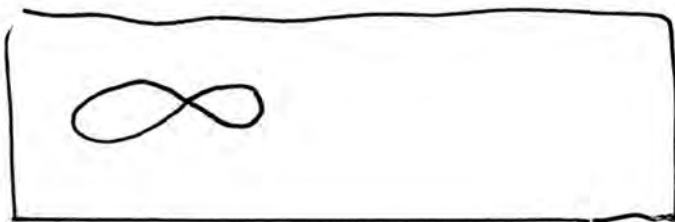
5 Tandori Dezső, *Mindenki palackszáritó sziget – Duchamp Duchamp után I. (Talán „I.”)*, http://balkon.art/1998-2007/balkon05_01/01tandori.html (hozzáférés: 2026. 07. 16). Tandori Dezső, *Anorex konceptualizmus – Duchamp Duchamp után II.*, http://balkon.art/1998-2007/balkon05_01/02tandori.html (hozzáférés: 2026. 07. 16).

„ha ez nekem
Hérakleitosz

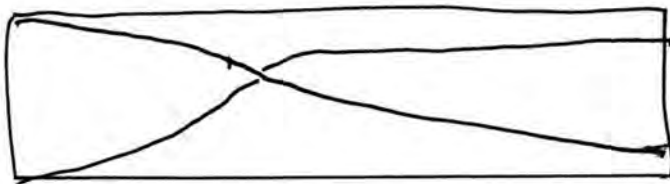

vagyis a hullámvonal, akkor különösebb figurázás nélkül, hogy »zárt Hérakleitosz«
lenne a végtelen-jel, jöjjön ez:

A végtelen hérakleitoszi szintező maga:

Sőt, és ez a homokórához vezet át:

(Szebb ívvel is rajzolható, enyhén szólva. De se baj.)⁶

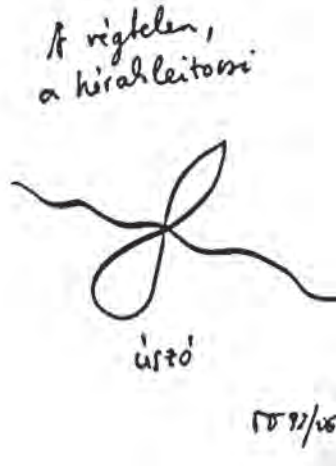
Az utóbbi zárójeles megjegyzésből egyértelműen kirajzolódik, hogy a hangsúly a tökéletes esztétikájú ábrázolás helyett a fogalmi elem vizuális megjelenítésén van. A fent látható rajzok még nem tekinthetők rajzversnek, csupán egy gondolatfolyam szemléltetőeszközei, hisz hiányzik belőlük a kép és szó szétválaszthatatlan összjátéka, amely a címben és a rajzzal egybemosódó kommentárookban testesül meg. Disszertációm írása során a képvers szakirodalmát alapul véve a vizuális költészet alfajának tekinthető rajzvers definícióját a következőképpen határoztam meg: a rajzvers a költő kézírásából és kézi rajzaiból kiépülő, konceptuális természetű verbovizuális verstípus, amely képi

6 Tandori, *Anorex konceptualizmus...*

jellegét a figurális beírtság helyett a szavaktól elkülöníthető, a szöveggel mégis szerves egységet képező konkrét rajzok révén nyeri el.⁷

Az *Ördöglakat*ban szereplő tizenhárom folyó hasonlat tematikájú alkotás közül három rajzvers elemző bemutatásán keresztül szeretném szemléltetni az antik töredék élővé tételét a folyamatos rekontextualizálás révén.

Több társa között a végtelen filozófiai kérdését hérakleitoszi kontextusban versbe vevő kísérlet „A végtelen, a hérakleitoszi úszó” szövegű mű.⁸

Megközelítését kettős síkon érdemes megtenni, először a fogalmi, majd a képi réteg, végül pedig a kettőjük összjátéka nyerhet értelmet. A fogalmi szinten egy teljes metaforával találkozunk, amelyben a *végtelen* és a *hérakleitoszi úszó* kerül azonosításra. Darabos tördelése és a szöveges egységek közé betűzött rajz okán első befogadásra azt a képzetet kelti, mintha Hérakleitosz maga lenne a végtelen, és az úszó önmagában állna, kvázi külön szerkezeti egységet képezne. A rajz és a szöveges egységben szereplő vessző azonban egyértelművé teszi, hogy a „hérakleitoszi úszó” egybetartozó fogalom. A képi szinten a folyó hullámvonalával találkozhatunk, amelyet egy nyolcas alakzatot beíró forma keresztez. A képi és a fogalmi sík összeéréséből tárul fel, hogy a vonalrajz a vízen félig lebegő, félig alábukó úszót jeleníti meg, amelynek bár két fele elméleti síkon meg egyezőnek tekinthető (amennyiben nem vesszük figyelembe a kézi rajz pontatlanságát), Hérakleitosz hasonlata alapján mégsem lehetnek azonosak. Ezzel párhuzamosan az úszó pongyola nyolcása egyben egy döntött végtelen jelként is értelmezhető, amivel teljessé válik a szöveges egység megjelenítése. Jelen esetben az önmagába visszatérő

7 Zámbo Bianka, *Rövidvers, önarckép-vers, rajzvers: Szó-és-kép viszonyok a későmodernség és a közelmúlt magyar lírájában*. PhD-értekezés (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2024), 142–143; <https://real-phd.mtak.hu/1995/> (hozzáférés: 2026. 07. 16).

8 Tandori Dezső, *Ördöglakat* (Budapest: Pro Die Kiadó, 2007), 48.

alakzat és a hérakleitoszi folyóban alábukó úszó képe azonosnak tekinthető. A könnyed vonalakkal felvázolt skicc további képi asszociációkat is megindíthat a befogadóban. A végtelen jel és a hullámvonal együttese egyfelől a felvetett problémát összefogó masni képeként is értelmezhető, másfelől pedig a kötet címében szereplő ördöglakat megjelenítéseként is érvényes olvasatot ad. A szavak síkján kimondott metafora a képi megjelenítés többértelműsége miatt telítetté és játékosná válik, mondhatjuk, hogy minimalista szűkszavúságából kitörve „verssé duzzad”.

A továbbiakban két rajzvers együttes értelmezésére teszek kísérletet. Érintkezési pontjuk, hogy egyaránt a kör szimbolikus jelentéssel telített geometriai alakzata felől közelítenek a folyó hasonlat felé. Egyaránt kérdésfelvetés áll az élükön: az egyik a „Körbeér-e Hérakleitosz?”⁹ címet viseli, míg a másik a „Héri körbeér?”¹⁰ címet.

A mondatokban rejlő dilemma már ismerős lehet, hiszen a kör motívumán keresztül szintén a *végtelen* távlatát emeli be a vers terébe, akárcsak a korábban elemzett „A végtelen, a hérakleitoszi úszó” szövegű mű. A téma többszöri ismétlése felveti a kérdést, hogy nem pont az újraértelmezések hosszú sorával válik-e lezárhatatlanná, és azzal egyetemben végtelenné a folyó hasonlat. Amennyiben osztjuk azt a nézetet, miszerint egy dolog addig létezik számunkra, valamint a világ számára, amíg valakinek az emlékezetében (sőt lehetőség szerint a közös emlékezetben) megőrződik, annyiiban Hérakleitosz töredéke is az újra írás és folyamatos újra értelmezés révén válhat végtelenné.

A *Jelképtár* leírása szerint a kör a folyamatosság, az örökkévalóság, a tökéletesség, a harmónia, az egység és a végtelen szimbóluma. Mindemellett a mozgásban az állan-

9 Uo., 157.

10 Uo., 137.

dóság jelképe, az ismétlődés és a periodikus idő (mint a nap, hónap, év), ami visszatér kezdőpontjához.¹¹ Az eddig elemzett rajzversek következtetései alapján a „körbeérés” feltételezése mintha a folyó hasonlat igazságtartalmát ingatná meg, azaz amennyiben „igen” a címkérdésre adott válasz, abban az esetben Hérakleitosz aforizmájának validitása megdőlni, hisz a körkörösség révén lehetségessé válik a periodikus ismétlődés. A két mű további kézírásos része mintha a kezdeti elbizonytalanító törekvés után mégsem cáfolná meg a „nem léphetsz kétszer ugyanabba a folyóba” állítást, csupán megtörné a bevett értelmezői keretét, és újragondolásra sarkallná a befogadót.

A „Nem ábrázolhatók I.” zárójeles megjegyzés nem zárja ki, hogy a saját valóságunkban mi csupán egy szeletét látjuk egy óriás körvonalnak, amelynek ábrázolhatatlansága révén csak egy szakasznyi hullámvonal került a vers magjába. Az ezzel párhuzamba állított alkotás – véleményem szerint – ugyanazon gondolatot viszi tovább, mint amit az előbbi megkezdett az ábrázolhatatlanság problémakörével. A „Héri körbeér?” kérdés után még két további dilemmát vet fel a vers kézírásos egysége: „Van-e hullámvonalú kör? Vagy az csak süti?” Az utóbbi felvetéseket a mű fókuszát kitöltő, válaszként értelmezhető vonalrajz teszi indokolttá, ugyanis annak alapján úgy tűnhet, hogy a kör „beteljesült”, ábrázolásra került. Tüzetesebb vizsgálatot követően feltűnhet, hogy a körnek nem csupán a hullámvonal miatt törik meg tökéletessége, hanem egy miniatűr hiány miatt sem tekinthető önmagába visszatérőnek, azaz teljesnek. A végső kérdésfelvetéssel pedig megadja a „kegyelemdöfést” az olvasónak, a süti kontextusba emelésével abszolút elbagatelizálja a korábban komolynak tűnő dilemmát, és ezzel a befogadó egy végtelen játék részesének érezheti magát.

Úgy vélem, jogosan vetül fel a kérdés, hogy e gondolkísérlet jellegű folyam miképp fedi fel új arcát a folyó hasonlatnak. Jelen esetben a kulcsmozzanatot a posztmodern megközelítési mód fesztelenségében látom, abban, ahogy közvetlenné teszi számunkra a szikár antik kijelentést. Rávilágít a kételkedő befogadó nézőpontjára, és ezzel a gesztussal görbe tükröt tart számunkra. Bár ésszel be tudjuk látni Hérakleitosz igazságát, megérzéseink, mindennapi tapasztalataink azért könnyen a látszatképek irányába terelnek. Itt gondolhatunk arra, amikor úgy érezzük, ismételjük önmagunkat, és mindig ugyanazokat a hibákat követjük el, vagy akár gondolhatunk a *deja vu* jelenségre. Úgy vélem, hogy Tandori a befogadó alkotótársrá avatása révén, valamint a totális rekontextualizálás, sőt az önmagából való végső kiforgatás révén segít megdönteni berögződéseinket, és ezzel lehetővé teszi a folyó hasonlat valós befogadását, emlékezetünk részévé válását.

Zárásként az „alkotótársrá” való befogadó pozicionálására és lehetséges olvasási stratégiájának tárgyalására térek ki. Mint ahogy Tandori is jelzi az „Olvasóm! Lapozó Nézőm!” megszólítással az *Ördögölakat* kezdetén, befogadójának egyszerre kettős szerepbe kell helyezkednie, hogy műveihez közelebb kerülhessen. Egyazon időben szükséges magára húznia a verbális beállítottságú olvasó pozícióját, valamint a vizuális beállítottságú műértelmező pozícióját. Mindezek mellett a megkívánt olvasási stratégi-

11 Hoppál Mihály, Jankovics Marcell, Nagy András és Szemadám György, szerk., *Jelképtár* (Budapest: Helikon Kiadó, 2004), 174–176.

ának is elemi részét képezi a dualitás, egyfelől az ironikusságot és játékoságot magába foglaló beállítottság révén, másfelől magában az iróniában feszülő kettősség révén.

Az irónia szó a görög *eiróneia* („színlelés”, „tettetés”) kifejezésből származik. Retorikai alakzatként azon alapul, hogy a beszélő a szó szerinti jelentéssel ellentétes tartalmat kíván közölni, vagyis az ellenkezőjét mondja annak, amit valójában gondol. A minden jelenségben jelen lévő kettősség feszültségét felerősíti, hogy egyszerre társulhat hozzá a tragikum és a komikum esztétikai minősége. Az irónia fogalmával foglalkozó írások sora hosszú,¹² ami azonban a rajzversek szempontjából mérvadó, az a modern és a posztmodern irónia új elemében keresendő: a nyelvben való elemi kételyben. Wittgenstein kijelentését követően, miszerint „Az embert gyakran becsapja egy szó. Például az a szó, hogy tudni”,¹³ nemcsak a költő alkotó folyamatában van jelen a nyelvvel való permanens küzdelem és az uralhatóságában, megmunkálhatóságában rejlő kétely, hanem az olvasó befogadásának is szerves részét képezi.

A kételyek közt fogant szöveg magával vonja a befogadó bevonását a bizonytalanság diskurzusába, amely kritikus, folyton újraértelmező, nyughatatlan attitűdű (nyugvópont nélküli) olvasót eredményez. Tátrai Szilárd pragmatikai szempontú meglátása alapján az „irónia alkalmazásával lehetővé válik az implicit értékelés: a megnyilatkozó kétségbe vonja az ironikusan mondottak eredeti kiindulópontjának (értékelési centrumának) megfelelőségét, helyénvalóságát az adott diskurzusban, és egyúttal az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát implikálja, amelyhez általában leginkább kritikai attitűd kapcsolódik”.¹⁴ Meglátásom szerint a fentebb elemzett rajzversek pont ezen kritikus, ironikus olvasásmódot követelik meg, amelynek során az olvasó szeme előtt mindvégig ott lebeg a beszélő én és a nyelvi közölhetetlenség kételye.

Bár Tandori önértelmező esszéiből az derül ki, hogy (az esetek többségében) a költői szándék alapján komolyság és logikus rend uralja rajzos alkotásait, humorral telített nyelvi világuk, megszólaltatott beceneveik (mint Witt, Héri), groteszk vonalvezetésük mégis megnyitják az utat az ironikus olvasási stratégia előtt. Emellett nem egy öniironikus gesztus is található a rajzversek motívumai között, ilyen például az öntemetőként és sírként használt *td* monogram, amelynek humoráról maga a költő is vall a *Kelet-be-fült kísérletek* című könyvében: „Hány és hányszor megcsináltam saját névbetűimből

12 Néhány fontos tétel az irónia (szak)irodalmából: Søren Kierkegaard, *Egy még élő ember írásaiból: Az irónia fogalmáról*, ford. Miszoglád Gábor (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2014); Paul De Man, „Az irónia fogalma”, in Uő., *Esztétikai ideológia*, ford. Katona Gábor (Budapest: Janus Kiadó – Osiris Kiadó, 2000), 175–204; Bacsó Béla, „Az iróniáról”, in Uő., *Írni és felejtetni* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2001), 147–166; Klaus Vieweg, „A romantikus irónia mint esztétikai szkepszis”, ford. V. Szabó László, *Pro Philosophia Füzetek* 6, 37. sz. (2004): 3–19; Vladimir Jankélévitch, *Az irónia*, ford. Mihancsik Zsófia (Budapest: Typotex Elektronikus Kiadó Kft., 2018).

13 John M. Heaton, *Wittgenstein és a pszichoanalízis*, ford. Cserna György (Budapest: Alexandra Kiadó, 2000), 34.

14 Tátrai Szilárd: „Irónia”, in Szathmári István, szerk., *Alakzatlexikon: A retorikai-stilisztikai alakzatok kézikönyve* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2008), 311–320, itt: 311–312.

könnyen alakuló sírkő-motívumomat/tréfámat. (Mert többlet, ha tréfának is vesszük, »keletiesen« mulatunk a dolgon.)”¹⁵

A posztmodern paradigmaváltás kapcsán sokszor egymás mellé kerül Tandori Dezső és Petri György neve, nincs ez másképp az ironikus szemléletmódjukra vonatkozólag sem. Margócsy István Petri költészetével kapcsolatban kiemeli a német romantika tragikusan ironikus látásmódjának szerepét. Véleménye szerint ez a látásmód:

„[...] ugyanannak az életjelenségnek, tárgynak vagy princípiumnak egyszerre kétfelől (pl. kívülről és belülről, alulról és felülről, a természet felől és a társadalmi megítélés oldaláról stb.) lehetséges megpillantásában és felmutatásában ismeri fel önmagát, az egységes és homogén megítélést mind a dolgok egészére, mind részleteire nézvést lehetetlennek állítja s elutasítja, s az életjelenségeket és princípiumokat ugyanabban az aktusban tünteti fel szétválaszthatatlanul magasztosnak és gyarlónak, tragikusnak és nevetségesnek.”¹⁶

Tandori verbovizuális alkotásaira hasonlóképp érvényesnek érzem Margócsy István meglátásait, miszerint az ironikus ábrázolásmódban benne rejlik az életjelenségek több szempontú, ellentétől feszülő megragadása. Ennek okán a kettős kódolású alkotások ironikus olvasói stratégiája szükségszerűen számot vet a humor és a kétely eshetőségével is.

Az észszerű kételkedés befogadói pozícióján túl jótanácsként, jószerével használati utasításként állhatnának a rajzversek mellett Gadamer *A játék mint az ontológiai explikáció vezérfonalának* játék és játészó őszinte viszonyáról valló sorai:

„Hiszen a játék csak akkor nyeri el célját, ha a játészó feloldódik a játékban. Nem az a komolyság teszi a játékot játékká, amely mintegy kivezet belőle, hanem csakis magának a játéknak a komolysága. Aki a játékot nem veszi komolyan, az játékrontó. A játék létmódja nem engedi meg, hogy a játészó úgy viszonyuljon a játékhoz, mint valami tárgyhoz. A játészó jól tudja, hogy mi a játék, s hogy amit tesz, az »csak játék«, de nem tudja, hogy mi az, amit »tud.«”¹⁷

A rajzversek óhatatlanul megkívánják olvasójuktól, »lapozó nézőjüktől» a játékoságot, a cinkos összekacsintást, hogy aminek épp közös résztvevői (azaz az értelmezés aktusának) az egy igenis komoly szabályrendszert követő találkozás, amelynek tétje a filozófiai magasságokba való emelkedés.

15 Tandori Dezső, *Keletbe-fükt kísérletek* (Budapest: Terebess Kiadó, 1999), 105.

16 Margócsy István, »Petri és az irónia«, *Holmi* 13, 12. sz. (2001): 1662–1672, 1663.

17 Hans-Georg Gadamer, »A játék mint az ontológiai explikáció vezérfonala«, in Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 133–164, 134.

ABSTRACT

Permanent Recontextualisation as a Form of Memory in the Drawing Poems of Dezső Tandori

Tandori's intermediate drawing poems can be related to conceptual art. The complementary interplay of visual and verbal elements on the same level results in the formulation of conceptual content (sometimes literary, sometimes philosophical). The textual unit cannot be interpreted as a mere title, and the graphic plane also goes beyond the repetitive nature of the illustration. In his self-interpretative essay, the author himself moves beyond the conceptual art movement that emerged from minimalism in the second half of the 1960s, and labels his graphic works with a notion of what he considers to be more modern serialism.

The repetition of certain motifs, their expansion into a series, raises the question of whether it is not precisely the long series of reinterpretations that makes the defining idea of the fragment of Heraclitus about the river or the thought of other philosophers. If we share the view that a thing exists for us and for the world as long as it is preserved in someone's memory (and possibly in our collective memory), then it is through re-writing and continual reinterpretation that Heraclitus' fragment can become infinite.

AZ EMLÉKEZÉS ÚTVESZTŐI

Trauma, nyelv és idő Danyi Zoltán *A rózsákról* című regényében

Tanulmányomban azt szeretném megmutatni, hogyan függ össze a trauma, a nyelv és az idő Danyi Zoltánnak *A rózsákról* című egyes szám első személyben íródott traumaregényében, és kitérek majd az emlékezet és felejtés egymásrautaltságára is.

A szerző előző regénye, *A dögtakarító* a délszláv háborúról írott regények azon sorába illeszkedik, amelyek között említhetjük Orcsik Roland *Fantomkommandó-ját* és Sirbik Attila *St. Euphemiáját*. Ebben a regényben a háború, az erőszak sokkal közvetlenebbül jelenik meg, mint a legújabb művében, ugyanakkor ez is egy központi metaforára épít, amelyben a halott testek, az állati tetemek sorsa a fontos, ahogyan az lesz a következő regényben is. *A rózsákról* „líraibb” mű, egy vajdasági magyar férfi szenvedéstörténete, amely (meg)szabadulástörténet is (Valuska László,¹ Károlyi Csaba²) az „én” gyógyulásának, nyitottá válásának, „kinyílásának” elbeszélése, és egyúttal egy íróvá válás története is. Nyugat-európai utazása során a rákos betegségéből meggyógyult férfi képessé válik arra, hogy megírja öt évvel ezelőtti küzdelmét a kórral, a magánéleti válságát és a mindezek mélyén lappangó háborús tapasztalatot. Ugyanakkor nem háborús regény, kevés említés történik magáról a háborúról, mégis kitüntetett szerepet kap benne – ahogyan Gaborják Ádám összefoglalja:

„A korábbi kötethez hasonlóan ugyanis *A rózsákról* szintén a délszláv háború »örökségével«, az egyénre gyakorolt hatásával foglalkozik. Kevés kortárs (magyar) szerzőt tudnánk mondani, aki ennyire mélyanalízisét próbálja adni a túlélőkön nyomot hagyó háborús traumáknak. Különösen nyomasztó most olvasni ezeket a sorokat egy újabb háború szomszédságában.”³

1 Valuska László, *A rózsák sem gyógyítják meg a lelket és a farkat*, hozzáférés: 2026. 07. 04; https://konyvesmagazin.hu/kritika/danyi_zoltan_magveto_haboru_rozsa_farok_delszlav.html

2 Károlyi Csaba, „A megszabadulásról”, *Élet és Irodalom* 65, 47. sz. (2021).

3 Gaborják Ádám, *Szaggatott élet*, hozzáférés: 2026. 07. 05; <https://nepszava.hu/3158935/szaggatott-élet-danyi-zoltan-a-rozsakrol>

Jorge Semprún, a franciául író spanyol szerző a koncentrációs táborban átélt tapasztalatainak leírásával tagadja az elmondhatatlanság tételét. Az ő *Írni vagy élni* című emlékiratából származik a mottó, amelyet Danyi eredeti nyelven, franciául idéz („On peut dire la rose et la rosée, l’espace d’un matin.”), a mű magyar kiadásában pedig így hangzik: „Beszélhetünk a rózsáról meg a hajnali harmatról.”⁴ Pontosabb lenne a fordítás jelen esetben, ha így ültetnénk át magyarra: „El lehet mondani a rózsákat és a harmatot egy délelőtt alatt.” „Ezért nem lehet elmondani a rózsákat”⁵ és „Nem tudom elmondani a rózsákat”⁶ (433) – fakad ki egy helyen a beszélő a mottó cáfolataként, mert az írás szükségszerűen leegyszerűsítéssel jár. Ezenkívül az idő rövidsége miatt az élettörténetet sem lehet elmondani: „nem megy, én nem tudom elmondani az életem fél óra alatt” (219). Ahhoz, hogy értsük ezt a mondatot Semprúnnál, érdemes meg néznünk a kontextusát. Ebben a részben a beszélő arról elmélkedik, hogy el lehet-e mesélni mindazt, amit Buchenwaldban átélt, és először kételkedik benne, majd pedig kijelenti: „Valójában mindig mindent el lehet mondani.” És ebben az értelemben elmondhatjuk a szerelmet, a rosszat, Istent és a rózsákat is. Ebben a passzusban két fő téma is kirajzolódik, amelyek a Danyi-regényben is fontosak lesznek: a túlélő pozíciója és az elbeszélés „végtelensége”. A párhuzam nemcsak abban áll, hogy a szöveg általában az elmondhatóságról szól, hanem tematikusan a traumák, a háború, a betegség, a szorongás, a bántalmazottság elbeszélhetőségéről is.

A délszláv háborús regények kapcsán Deczki Sarolta nem a trauma, hanem a sorseseemény fogalmát használná az értelmezésben, mert mint kifejti, az előbbi túl sok mindent jelent, és nem ragadja meg ennek az erőszak történetnek a lényegét. A sorseseemény terminust Tengelyi Lászlótól veszi:

„A sorseseemény fogalma, ahogyan Tengelyi László érti, olyan esemény, melynek hatására »önazonosságunk szövedéke felfeslik, és ennek folyományaként olyan lehetőség nyílik meg előttünk, amely az elsajátítás minden igyekezetével a megszüntethetetlen másság és idegenség erejét szegezi szembe, s amely ennél fogva egyenesen az önmagunkból való kilépés igényét támasztja velünk szemben«.⁷ A másság és idegenség ereje szétzilálja a világot, mely eddig többé-kevésbé biztonságot nyújtó összefüggérendszerként, magától értetődő természetességgel adódott számunkra, s az otthonosság helyén valami Unheim-

4 Jorge Semprún, *Írni vagy élni*, ford. Szoboszlai Margit (Budapest: Ab Ovo Kiadó, 1995), 15.

5 Tompa Andrea *Omertá*-jában hasonló mondat szerepel, de itt fontos a befogadó személye: „De a rózsza, hát azt hogy mondjam el ezeknek a bőrkabátosoknak? A rózsza, elvtársak, a rózsza, magyarázom nekik, a rózsza, az nem egy virág, mondom, mikor ott nézelődnek a kertben. Hogyan mondhatnám el annak, aki nem tudja, mi a rózsza? *A rózsát nem lehet elmondani senkinek*, ahogy a földet se, aki nem szereti, akit nem húz magához a föld.” (145. Kiemelés: B. Cs.) Még egy párhuzam: „...nem tudja ezeket a dolgokat elmondani a magyaroknak”. Danyi Zoltán, *A dögeltakarító* (Budapest: Magvető, 2015), 237.

6 Danyi Zoltán, *A rózsákról* (Budapest: Magvető, 2021).

7 Tengelyi László, *Élettörténet és sorseseemény*, Kisértések (Budapest: Atlantisz, 1998), 43.

lichkeit, hátborzongató idegenség jelenik meg. Úgy gondolom, ezek a leírások érvényesek lehetnek a háború tapasztalatára.”⁸

Ezzel a regénnyel kapcsolatban azonban én mindenképpen a trauma fogalmát tartanám elsődlegesnek több okból is. Egyrészt azért, mert az elbeszélő énjét több trauma is alakítja. Itt Ferenczi Sándor traumafogalmára támaszkodom, amely erre az identitás- és személyiségváltozásra helyezi a hangsúlyt. A trauma az ő értelmezésében az én különböző fokú szétesésével jár: „[A trauma] »Megrázkódtatás«, az »elviselhetetlen« külső vagy belső ingerre alloplastikus (az ingert megváltoztató) helyett autoplastikus (önmagát megváltoztató) reakció.”⁹ Bár az igaz, hogy a trauma sok mindenre használt, ha úgy tetszik, „elhasznált” fogalom, ugyanakkor pont ezért behozható az elemzésbe a kultúra- és történettudományok, az emlékezetkutatás és a pszichológia eszköztára is. Másrészt ennek a korszaknak, a 20. századnak ez a kulcsfogalma sokak szerint: „A 20. századot nevezik a trauma évszázadának is, a trauma irodalmi műfajának pedig a tanúvallomást, a tanúságtételt tartják.”¹⁰ Illetve: „A trauma mint 20. századi európai (még lehet globális) kulcsélmény központi témává nőtte ki magát az utóbbi egy-két évtized humán- és társadalomtudományi gondolkodásában.”¹¹

A feldolgozáshoz szükséges eltelt idő kapcsán érdekes összehasonlítani a délszláv háború és a holokauszt emlékeztétét. Ugyanis a kutatók megállapították, hogy a második világháború után kb. húszéves periódusokban változott a zsidó genocídiumra való emlékezeti stratégia. A volt Jugoszláviában történt erőszakos eseményeket és népiirtást átélte fiatal nemzedéknek pedig ennyi időre volt szüksége, hogy beszélni, írni tudjon róla, erről tanúskodik Deczki Sarolta tanulmányának címe: *Húsz év múlva*.

A szövegben fokozatosan tárulnak fel a traumák, az olvasó csak lassan érti meg, mi okozza a férfi elbeszélő rögeszméit, kényszereit, milyen érzelmeket él át, mitől is fél pontosan. A daganatos betegség és a délszláv háború az első, amelyek nyilvánvalóvá válnak, aztán egy a feleséggel való konfliktusjelenet leírása során bevillanó emlékképből kiderül, hogy az édesanyja rendszeresen bántalmazta gyermekkorában. Erről csak egyszer esik szó a szövegben, ettől is olyan erős, és attól, hogy felfed egy ismétlődő kapcsolati mintát a főhős életében. Az is csak egyszer kerül elő, hogy az apja is verte nadrágszíjjal. A felesége a kórházi kezeléseket után elhagyja, ezt a szakítást is fel kell dolgoznia.

8 Deczki Sarolta, „Húsz év múlva”, *Híd* 82 (2018): 29–45, 31.

9 Ferenczi Sándor, *Klinikai napló 1932* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996) hozzáférés: 2026. 07. 16. https://mek.oszk.hu/04700/04726/html/ferenczi_klinikai0004/ferenczi_klinikai0004.html, 1932. július 30-i bejegyzés.

10 Menyhért Anna, „Traumaelmélet és interpretáció: Nagy Gabriella *Eset* című írásának elemzése”, *Studia Litteraria* 50 (3–4): 168–182, 172. <https://doi.org/10.37415/studia/2011/50/3993> hozzáférés: 2026. 07. 05.

11 Gyáni Gábor, „Kulturális trauma: adott vagy teremtetett?”, in Uő., *A történelem mint emlékmű* (Budapest: Kalligram, 2016), 83.

Traumatisáltságának jellemzői, hogy a félelem, a szorongás alaphelyzet számára, erről a IV. fejezetben beszél, és ahogy haladunk előre a szövegben, egyre nyíltabban tud beszélni az érzelmeiről: „és ami azt illeti, sokat féltem, szinte folyamatosan féltem az elmúlt húsz vagy huszonvalahány évben” (233). Ezek a félelmek egyes esetekben konkretizálódnak: ilyen a félelem a nemi szerv csonkolásától, a pánikszzerű félelem a szakítástól, félelem a vonatra szállástól. A kapcsolati problémák feltárulásakor a visszatérő kutyahasonlat nyelvi-poétikailag is hangsúlyozza, hogy az anyjával, és a szerelmével is alárendelt helyzetben van, nem emberi, méltóságát veszített pozícióban. A feleségével kapcsolatban így ír, amikor meglátogatja őt a kórházban: „és mikor az ágyamhoz lépett, akkor úgy húzódtam felre, mint ahogy a *kutyák* szoktak lapulni a gazdájuk előtt, aki többször megverte, megrugdosta őket” (213, kiemelés: B. Cs.), a szöveg egy későbbi pontján az anyáról pedig így: „úgy vert, mint *egy kutyát*, alig kaptam levegőt” (255, kiemelés: B. Cs.). Ezáltal csak később értjük meg, mi okozza a kötődési problémákat, milyen súlyos múlt áll ezek a hátterében.

Az elbeszélő a stresszre úgy reagál, hogy neurotikus megküzdési módokat fejleszt ki és működtet magában. A különféle rögeszmék, kényszerek, a szabályalkotás, a számolás, az ismétlés, a jelentéstulajdonítás nem hoznak gyógyulást számára, csak a túlélésben segítenek. Ezenkívül a traumát átélt személyekre jellemző a túlélés miatti önvád, ez ismerős lehet számunkra a holokausztra traumairodalmából. Ő, aki nem volt katona, mert az apja megvesztegette rózsákkal a hatalmi szerveket, küzd a lelkiismeretével: „túléltem valamit, amit nem kellett volna túlélnem.” (437.)

Milyen nyelven lehet beszélni a traumákról, arról, ami nehéz, esetleg el van fojtva és nehezen verbalizálható? A fuvarozással foglalkozó narrátor egyszerű beszélő, aki a mindennapi nyelvet használja, amely nem mentes a választékos nyelv felől hibának tételezhető elemektől, például az ikes igék igénytelenebb használata jellemzi: „emlékszek” stb. A bizonyos helyeken használt trágár szavak a hitelesség, az érzelmek kifejezése, a fokozás okán súlyt adnak a szövegnek. Ez a nyelv egy olyan hangot teremt meg, amely erős, szuggesztív módon hat a befogadóra, aki jól tűri a szöveg monotonitását, még az élet érdektelennek tűnő aprólékos leírásait is gond nélkül végigolvassa, nem akad fenn a beteges mechanizmusokon. Eközben ez a hang nem tragizáló, nem önsajnáló, néhol együgyűnek tűnő, és sokszor filozofikus gondolatfutamokba viszi bele olvasóját.

Ez a prózanyelv a líra felé tolódik el az ismétlések, a halmozások, a gondolatrítmus eljárásainak alkalmazásával. Egy másik a metaforizáció, a rózsákról szóló beszéden keresztül lehet másról beszélni. A rózsa a szövegben egyszerre jelenik meg konkrét narratív elemként és központi metaforaként. Jelentéshálójá folyamatosan bővül újabb és újabb metaforikus kapcsolódásokat hozva létre. A szöveg mintegy maga termeli ezeket a jelentéseket: továbbírja, sőt szinte szétírja a rózsa metaforáját. Erre a szétírt-ságra is vonatkoztatható az a rész, amikor arra reflektál a szöveg, hogy az egymásra rózsaszirmokként rétegződő felismerések végső soron az „én” felismerhetetlenségéhez és a semmihez vezetnek:

„Mint mikor a rózsáról leszedjük a szirmokat, szeret, nem szeret, egyenként tépjük le őket, szeret, nem szeret, és amikor a végéhez érünk, akkor azt látjuk, hogy a szirmok alatt semmi sem maradt.” (441.)

A mondat az alapegysége a szövegnek, amelyek között sok a hosszú mondat. A kompakt, zárt sokszor önmagukba visszatérő hosszú mondatok, amelyek egy bekezdést alkotnak, a soha véget nem érő idő képzetét keltik, és a véget nem érő háború képzetét is felerősítik. Már *A dögeltakarító*-ban is a főhős próbálkozik az írással, és az erre a célra vásárolt füzetekbe rendre „egy hosszú, gyászmenetre emlékeztető mondatot” ír. Ebben a szövegben is vannak olyan helyek, amelyek a tudati folyamatokat mint egyfajta gyászmunkát mutatják fel. Erre egy különösen szép példa a meg nem született, mert erre a világra nem akart gyermek elgyászolásaként is felfogható, az ismétlés, a felcserélt ismétlés alakzata által keretezett és a hosszú felsorolás monotonitása által működtetett szöveghely:

„[M]indig csak magukra *gondolnak*, és soha nem arra, hogy *aki életet ad*, valójában rózsákat ad, mindig csak rózsákat, az éhség rózsáit, a félelem rózsáit, a vágy rózsáit, a fájdalom rózsáit, a szív rózsáit, a szenvedés rózsáit, az árulás rózsáit, a vér rózsáit, a gyönyör rózsáit, a hit rózsáit, a hűtlenség rózsáit, a megkönnyebbülés rózsáit, a napfény rózsáit, a tűz rózsáit, a hervadás rózsáit, a népirtás rózsáit, a hóesés rózsáit, a göröngyök rózsáit és a rózsák rózsáit adja, *aki életet ad, gondoltam*.” (321, Kiemelés: B. Cs.)

A traumatikus események, amelyeknek a narrátor elszenvédője volt, az elbeszélés idejének távlatából, mintegy képszerűen jelenítődnek meg. Például a „tornyosi út képe” jelenik meg előtte. Ezeket a különböző súlyú jeleneteket összeköti az elbeszélésmódjuk, az, hogy ezekben kívülről látja magát, és nyelvileg is nagyon hasonlóan, szinte szó szerint ugyanúgy írja le őket. A mondatban csak hasonlatként („mintha”) szerepel ez – a kívülről nézés – pozíció, ami elbizonytalanító hatású. A pszichológiában ismert jelenség a disszociáció, amikor leválasztódik a szenvedő „énről” a megfigyelő „én”, hogy el tudja viselni a traumát. Ilyen jelenet Polcz Alaine-nél az *Asszony a fronton* című önéletrajzi regényében a megerőszakolás sokkoló leírása.

„Traumatikus élmények hatására fellépő disszociált, deperszonalizált állapotokban a tapasztaló én elválik az eredeti tapasztaló éntől, megfigyelő perspektívát vesz fel (kívülről látja magát), és így ez alapjául szolgál egy alternatív tapasztaló én fejlődésének, amellyel azonosulva a megtapasztalt önmagam más reprezentációi válnak hozzáférhetővé.”¹²

12 Berán Eszter és Unoka Zsolt, *Élettörténetek a pszichoterápiában* (Budapest: Oriold és Társai Kft., 2016), 26.

Következzen itt négy „disszociációs” jelenet.

(1) A virágboltos kiabál vele, és jogszerűtlenül kifizetteti vele a rózsákat:

„A következő pillanat olyan volt, mintha *kívülről* láttam volna magamat, láttam, hogy a fal mellett állok, és a járda mindenfelé nedves körülöttem, láttam, hogy a főnökasszony az arcomba kiabál, de nem hallottam, hogy mit kiabál.” (28–29.)

(2) Az anyja veri hároméves korában:

„[E]z a hosszú pillanat olyan volt, mintha *kívülről* láttam volna magamat, láttam, hogy a földön fekszek, és a vékony lábaimat a hasamhoz húzom.” (256.)

(3) Az apja elküldi a rózsaföldről, és szemére veti, hogy semmi nem lett belőle:

„[A] következő pillanat pedig olyan volt, mintha *kívülről* láttam volna magamat, láttam, hogy a raktár ajtaja előtt állok [...]” (282.)

(4) Ostende-ban a pályaudvaron nem képes felszállni a vonatra a traumatikus testi emlékezete miatt:

„[E]z a pillanat megint olyan volt, mintha *kívülről* láttam volna magamat. Láttam, hogy a szürkésfehér fényekkel megvilágított peronon állok, és a jegyet a kezemben tartom [...]” (357.)

Ugyanakkor fontos, hogy az elbeszélőnek nincs közvetlen traumatikus élménye a háborúról abban az értelemben, hogy nem volt részese, szemtanúja erőszakos eseményeknek, ezekről csak mediális tapasztalata van. A rádióból és a televízióból kapott hírek a bosnyák piacot ért támadásról egymásra rétegződnek. Az autóba pakolt hullák látványa az azt néző elbeszélőből sajátos reakciót vált ki, amelyet a szöveg egy ponton leleplez: egy helyen „apám Golfja”-ként nevezi meg a járművet, mintegy sajátá téve a tőle távoli eseményt. A testek pedig a rózsákhoz hasonlóan egymásra zsúfolhatók a csomagtartóban, ezzel pedig tárgyasulnak a sugárzott amatőr felvételtől szóló elbeszélésben. Itt hoznám be az értelmezésbe Judith Butler részben a *Frames of War*-ban kifejtett (2009) testfilozófiáját abban a megközelítésben, ahogy Máté-Tóth András értelmezi azt kelet-közép-európai kontextusban:

„A térség kollektív identitásának középpontjában, de legalábbis meghatározó faktori között, felvetésem szerint, a sebzettség emlékezete áll. A Szűcs Jenő által Európa második történeti régiójának nevezett geográfiai és kulturális egységet elsősorban a nyugati és keleti hegemoniáknak való kiszolgáltatottság, az országhatárok bizonytalansága, a diktatúrák árnya, a kisebbségi lét hátrányai, a vallások, egyházak és másképp gondolkodók üldözése, s nem utolsósorban a genocidok (Holodomor, Auschwitz, Srebrenica) jellemzik. A térség

jelenkori folyamatainak elemzéséhez e dimenzió beható és árnyalt ismerete, véleményem szerint, nélkülözhetetlen.”¹³

A butleri értelemben vett kitettség és a sebezhetőség jól megragadható ebben a mediatizált eseményelbeszélésben, ezenfelül pedig a sebeztség az egyik fontos felismerés, amelyre az énelbeszélő szert tesz a belgiumi utazása során („sebeket kaptam és sebeket adtam én is” 436). Átvitt értelemben pedig sebezhetővé válik azáltal, hogy elbeszéli a történetét (414). A rózsákat meg kell metszeni, meg kell sebezni, hogy szép, nemes virágot hozzanak, és ezzel együtt a tüskés rózsza a kertészt is megsebzí munkája közben. Ez a sebeztség egy lehetőség, amely szenvedés árán új utakra vezet.

Ezenkívül még két vonatkozást emelnék ki, az antropológiai szkizma fogalmát, amely szerint megkülönböztethetők értékes és értéktelen testek, tehát itt az áldozatok teste a tettesekétől; és a testek közösségének gondolatát: „Amennyiben a másik test, amellyel szétválaszthatatlan hálózatba fontan létezik a saját test, sérelmeknek van kitéve, akkor ez nem hagyja érintetlenül a hálózatba font többi testet sem.”¹⁴ Ilyen összefüggésben olvashatjuk a traumatizált testi emlékezetet tematizáló szöveghelyeket, az autóban-kamionokban szállított testek képi és vizionált lenyomata összekapcsolódik azzal az iszonyattal, amelyet az elbeszélő érez a vonatban az idegen testekkel összezsúfolódva, ezért nem száll vonatra húsz éven át.

Idekapcsolódik egy másik háborús emlék, amely sajátos logika mentén kerül az asszociációs láncba, jelesül itt is a szállítás módja lesz a közös jegy. Így kerülnek egymás mellé a házakra kitett télapók, a rózsák és a siptárok (a koszovói albánok gúnyneve): „azóta minden télapóról a megölt siptárok jutnak eszembe, és kezd már elegendem lenni a karácsonyból.” (246.) Tetten érhető ebben a mondatban az a sajátos humor – ha tetszik – fekete humor, sötét ironia, amellyel egymás mellé kerül egy kereskedelmi cikk és egy nép tagjai.

Az elbeszélő szenved a felesége hiányától, az akaratlan emlékezet kínozza: „akár akarom, akár nem, újra és újra a pattanásai jutnak az eszembe” (178), de később megtapasztalja, hogy ezen keresztül tudja majd „elfelejteni” őt, így tud majd megszabadulni a kínzó hiány érzésétől: „ma már azzal is tisztában vagyok, hogy az emlékezés sem más, mint egyik módja, éppenséggel a legkíméletlenebb alakja a felejtésnek.” (178.)

A mottó a már említett Semprún-műből származik, amelynek mottója pedig érdekes módon éppen az emlékezés és a felejtés szoros összetartozásáról szól. Ezt írja Maurice Blanchot Prousttal kapcsolatban: „Aki emlékezni akar, annak a feledésre kell hagyatkoznia, vállalva a tökéletes feledés kockázatát, meg arra az isteni véletlenre, amivé így az emlékezés válik.”¹⁵ Ehhez kapcsolódik az elbeszélő azon igyekezete, hogy

13 Máté-Tóth András, „Sebzett testek, sebzett identitás: Judith Butler testfilozófiája és Kelet-Közép-Európa kollektív identitása, *Társadalmi Nemek Tudománya*” 7, 2. sz. (2017): 60–73, 61; <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33824/32896> (hozzáférés: 2026. 07. 05).

14 Uo.

15 „Qui veut se souvenir doit se confier à l'oubli, à ce risque qu'est l'oubli absolu, et à ce beau hasard que devient alors le souvenir.” Maurice Blanchot, *Le livre à venir*, Nouvelle Revue Française (Paris: Gallimard, 1959), 276.

a felejtést is beleépítse a szövegébe, hivatkozik rá, előre vetíti ennek lehetőségességét, és be is teljesíti, amikor tényleg „elfelejti” elmesélni a számára fontossá vált kiskánál sorsát példának okáért.

Aleida Assman az emlékezetkultúráról szóló könyvében¹⁶ négy stratégiát különböztet meg a traumatikus múlttal való szembenézéssel kapcsolatban: (1) dialogikus felejtés; (2) emlékezni, hogy sose felejtjük el; (3) emlékezés, hogy túljussunk rajta; (4) dialogikus emlékezés. Miért emlékezik az elbeszélő? A harmadik stratégiához hasonlóan legjobban az ő vállalkozása, amikor – ahogy jelzi is – „összegzést” ír, szembe akar nézni a múlttal, meg szeretné érteni és feldolgozni, hogy továbbléphessen. Rendszerben, összefüggéseiben szeretné látni élete eseményeit. Az íráshoz szükség van dialogicitásra is: G.-nek is mondja ezt az „összegzést”, az ő kérdéseire és megértő figyelmére is szükség volt ahhoz, hogy megszülessenek a mondatok, és felidézze az emlékeit.

Assmann ezeket a modelleket elsősorban a kollektív emlékezetre vonatkozóan állította fel, és a második világháború utáni emlékezet különböző történeti korszakainak felelnek meg, mégis úgy látom, hogy bevonhatók az értelmezésbe, különösen azért, mert jól látszik belőlük, hogy az emlékezésnek többféle célja, értelme lehet, és látni engedi az emlékezés és felejtés dialektikáját, sokszor ellentétét. Ebben a szövegben ugyan alapvetően az egyéni, a személyes emlékezetről van szó, de előjön a kollektív emlékezet kérdése is különösen abból a szempontból, hogy sokan hogyan viszonyulnak ma a háborúhoz. A háború sokak számára még mindig nem ért véget, máig „magukban hordozzák” (459) azt. A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 2022-es *Emlékezet és felejtés a magyar kultúrában: „Térközök-időközök”* konferenciafelhívásában található mondat szorosan idekapcsolódik: „A traumák feldolgozása (vagy törlése-feledése) helyett azok folyamatos megélése volt és van napirenden; a határhelyzet egyre kevésbé periódus, és egyre inkább létállapot.”¹⁷ A Szerbiával kapcsolatban említett „hullaszag” a múlt feldolgozatlanságának, az eltemetlenségnek a metaforája lesz. A feleség azért menekül el innen, mert „ez az ország még mindig büzlik a halottaktól” (146). A konkrét, szó szerinti értelem és a metaforikus itt is összeér, ahogy a rózsamotívumnál is, a palicsi házban megtalált öngyilkos nagypapa holtteste „valóban” napokig büzlött. A halottak méltó újratemetése megnyugvást hozhatna, és hozzásegítené a lezáráshoz (lásd 369).

Ezzel ellentétben nyugaton, Ostende-ban a narrátor barátjának a szemében és értelmezésében a nevetgélő fiatal flamand nők számára a múlt nem létezik, a múlt emlékhelyeire nem látogatnak el, ahol szembesülhetnének a valaha megtörtént erőszakkal a művészi reprezentációk segítségével (pl. Musée des Beaux-Arts). Brüsszelben más perspektívából lát rá a problémákra, a háború az időben is rendszeresen visszatérő és globális méretekben is általános fenyegetést jelentő jelenségnek tűnik. A városban a kifinomult látással rendelkező és a hallucinációkra is érzékeny elbeszélő a gyarmatosítás bűneit látja meg. Ez a vér-arany ok-okozaton alapuló metonímia többféleképp is értelmezhető. Egyfelől annak lenyomata, hogy az elbeszélő egyre inkább elszakad

16 Aleida Assmann, *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában: Beavatkozás*, ford. Huszár Ágnes (Budapest: Múlt és Jövő, 2016), 237.

17 <https://hungarologia.net/wp-content/uploads/2022/05/Doktorjelolt-konferencia-2022-08-31-09-02.pdf>; hozzáférés: 2026. 07. 05.

a „valóságtól”, tudatát egyre kevésbé tudja kontrollálni, másfelől pedig az új identitás kialakításán dolgozva a gyázmunka egyes szakaszain át kell mennie, aminek velejárója a felfokozott idegállapot, a vizionálás és a sajátos látásmód.

Reinhart Koselleck tagadja, hogy létezik kollektív emlékezet,¹⁸ ugyanakkor ebben a szövegben is látjuk, hogy az egyéni emlékezet mennyi családi emléket hordoz, említendő itt a nagypapa francia katonája vagy az anya emléke, akinek a babakocsijában késeket tartott a saját apja, aki neurotikussá válva tért haza a fogságból. Ugyanígy felvetődik, hogy nem transzgenerációs traumáról van-e szó a család esetében. „Megfigyelhettük azt a jelenséget, hogy a trauma túléli a szenvedőt, a gyerekek, utódok életébe sokszor ismeretlen, nem-tudatos utakon beépül a felmenők »öröksége«.”¹⁹

A szöveg egyik központi alakzata az ismétlődés, amely a ciklikussághoz kapcsolódva a háború lezáratlanságát is megjeleníti. A tanulmányom címében (*Az emlékezés útvesztői*) szereplő útvesztő metaforát szeretném most kifejtetni a regény I. fejezete időszervezetének elemzésén keresztül, azt bizonyítva, hogy a szöveg a saját megalkotottságán keresztül hogyan reprezentálja a ciklikus időt és az egyidejűséget, azaz a spirálisan visszatérő szöveghelyek hogyan ismétlik és közben viszik tovább a narrációt ezzel ciklikus időérzékelést keltve a befogadóban. Ez az útvesztőjelleg, amely a narrációra jellemző, a térben is reprezentálódik, amikor Brüsszelben nem tudja megtalálni a helyes utat Lille-be, bolyong és eltéved. A céltalan séták, „járkálások” is ezt a téridőt hozzák létre. A rózsza körkörös rétegzettségéhez hasonló narrációs struktúra és időszemlélet miatt nincs igazi kezdete és vége az elbeszélésnek. Nincs kezdete az élettörténetnek, nincs eredet, az elbeszélő nem a rózsákkal kezdi a regényt, pedig máshol leírja: „a rózsák közt születtem”. Az útvesztő végén pedig eljutunk valahova: „ezekig a rózsás papírokig kellett eljutnom” (utolsó mondat), bizonyos értelemben az egyszerre megismerhető és megismerhetetlen önmagához jut el. A középkori labirintusok meditatív eszközök voltak, amelyeknek útját bejárva a hívő eljutott a középhez; ilyen volt például a híres chartres-i labirintus, amelynek közepében egy hatszirmú rózsza található.

Az I. fejezet (7–68. oldal) kilenc részre tagolódik, amelyek egymástól üres helyekkel vannak elválasztva. A szűzsé egy hét eseménysorát jelenti az orvosi vizsgálat előtti délutántól/estétől az első műtétig. A narráció azonban nem lineáris, rendszeresen megszakítják emlékek, ami első olvasáskor nehezen követhető, de utólag rekonstruálható kronológiát eredményez. Bonyolítja az olvasást, hogy összemosódik az elbeszélés ideje és annak megértési horizontja az elbeszélt idősíkéval, így össze is zavar, hogy mikor gondol az elbeszélő a két nő (a virágboltos és az orvos) hasonlóságára. A nyitómondatot szűzsémondatnak neveztem el (SZ1), a beékelődő legfontosabb felidézett emlékeket (flashbackeket) E-vel jelölöm. Az SZ0 időben megelőzi az SZ1 szűzsémondatot, az SZ2 pedig utóidejű hozzá képest. Az elkülönülő részeket az oldalszámok jelzik. Az elemzésből látszik, hogy háromszor jelenik meg variált formában újra és újra a kez-

18 Uo., 33–34.

19 Losonczy Ágnes (*Sorsba fordult történelem*) idézi Gyáni Gábor, *Az elveszített múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem* (Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010), 278.

dőmondat, majd a következő eseménysort és az előzményt leíró is „az ablak” szóhoz, illetve ehhez a képhez kötődik.

Az I. fejezet narrációs és időszerkezete

[7-13] SZ1

E1 (a keresztek keresése egy héttel azelőtt) a tornyosi út képe

[13-18] E2 (rózsákat visz a szabadkai virágüzleteknek a háború alatt)

[19-21] E3 (a háború előtt)

[21-29] SZ1v

E2 (egy traumatizáló eset a virágboltossal)

[29-31] SZ1v

[31-39] E4 (a betegsége története)

SZ2 (34 o.)

[39-48] Megszereti a rózsákat

SZ0 (megelőzi az első mondatot)

[48-61] SZ2v

E5 (a rádióban hall a bosnyák piac megtámadásáról)

[61-68] vizsgálat és a kórházban

E6 (2 éve együtt van a feleségével)

A szüzsémondatok

SZ1: „Az ablaknál álltam, és vártam, hogy lemenjen a nap [...]” 7.

SZ1v: „Az ablaknál álltam, vártam, hogy a nap lemenjen [...]” 21.

SZ1v: „Az ablak mellett álltam, vártam, hogy a nap lemenjen [...]” 29.

SZ2: „[E]lőbb hátat fordítottam az ablaknak, majd pedig leguggoltam, és újra elkezdtem számolni [...]” 34.

SZ0: „[A]z ablakhoz léptem, hogy amíg a tea ázik, az ablakból nézelődjek.” 48.

SZ2v: „[J]ó volt az ablak alatt ülni, jó volt a perceket számolni.” 49.

A szüzsémondatok ismétlése, a variált ismétlés lüktetést, ritmust ad a szövegnek. Nagyon tudatosan megkomponált szövegről van tehát szó, amely sokszor közel áll a prózavershez. Maga az ablaknál álló, gondolataiba mélyedő elbeszélő képe és szövegszerű megidézése is többször ismétlődni fog. Ezzel a mondattal kezdődik a regény, ennek a mondatnak kitüntetett helye van, mert ez a mondat fogalmazódik meg benne Osten-de-ban szintén az ablaknál állva (443–444), a regény végén pedig újra megismétlődik szövegszerűen, de itt már az érzelmeiről is tud beszélni a brüsszeli utazás során megkonstruálódó „új én”: „A francia határhoz közeledtem, és eszembe jutott, hogy álltam az ablaknál, és vártam, hogy a nap lemenjen, mert féltem, kibaszottul féltem, és nem akartam, hogy bajok legyenek.” (447.)

Végezetül feltennék egy kérdést, amely Menyhért Anna *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*²⁰ című könyvének borítóján olvasható: „Hogyan válhatnak a traumák az irodalom segítségével a történelem részévé, immár tehát múlttá?” Erre a kérdésre azt válaszolnám, hogy nem lenne jó, ha a traumák assmanni értelemben historizálnának, hanem inkább azt tartanám üdvösnek, ha a fikciós szövegek egy közösséget hoznának létre, olvasók, írók egymással összefonódó együtt emlékező és olykor felejtő hálózatát.

20 Menyhért Anna, *Elmondani az elmondhatatlant: Trauma és irodalom* (Budapest: Anonymus–Ráció, 2008).

ABSTRACT

The Labyrinths of Memory **Trauma, Language and Time in Zoltán Danyi's Novel Titled** *About Roses*

In my paper, I aim to show how the circular experience of time, the narrativity of trauma, the functioning of language, and the close relationship between remembering and forgetting are manifested in narrative and prose language in Zoltán Danyi's novel titled *About Roses*. The motto raises the problem of inexpressible from the perspective of Holocaust literature, and the novel questions whether a life story can be told, whether traumas can be narrated. The deeply traumatised narrator of this 'summing up' tells in the first person how he has freed himself from his compulsions and fears, but also that they cannot be freed. The Yugoslav wars, childhood abuse, cancer and the anxiety associated with it all define his basic experience and the need to repeat, causing him to constantly reckon and create meaning-making mechanisms. This is reflected in the structure of long sentences, in the cyclical and iterative structures of the text. The main figure that organises the text is the rose, with figurative and narrative elements to aid self-understanding and healing. To talk about trauma in the first person of singular is to relive it, and to live in fear is to relive what you fear over and over again. When talking about roses, he doesn't have to talk about traumatic, difficult topics, he can talk about them instead of, for example, war or his second operation.

For the novel, I consider the concept of trauma to be adequate and present the characteristics of the traumatising of the narrator, the representations of traumatic experiences, such as what I call "dissociative scenes". I examine the functioning of prose language, in which lyricism dominates and obscene words have a role to play. I apply Butler's notion of vulnerability to issues of war and identity, and Aleida Assmann's model of memory culture to collective and individual memory. Finally, by analysing the temporal and narrative structure of the first chapter, I would like to show how the text reveals the character of the maze through its own construction.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

NAGY ÁDÁM

A DUALIZMUS KORI PARLAMENTI KÉPVISELŐK KOLLEKTÍV EMLÉKEZETE A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN

Bevezetés

Az országgyűlési képviselet és a modern parlamentarizmus története a dualizmus korában az utóbbi idők egyik népszerű és sokat kutatott témájának számít Magyarországon. Ezért manapság ezek bővítése és kiszélesítése került a figyelem középpontjába. Hasonló helyzet áll fenn az emlékezetkutatásnál is, azonban a kettő összekapcsolása már aránylag ritkább esetben fordul elő.

Jelen tanulmányban azon dualizmus kori parlamenti képviselők kollektív emlékezetének bemutatására vállalkozom, akiknek emlékezeti helyei a szomszédos országokban lelhetők föl. Maga a vizsgálat azért is érdekes, mert ezen csoporton belül nem csupán a magyar, de egyéb nemzetiségi emlékezetekről is beszélhetünk, amelyek párhuzamosan léteznek egymás mellett mintegy megtestesítve ezzel a szomszédos államok kulturális sokszínűségét, időnként rámutatva az együttélés sajátosságaira is. Továbbá nem egy olyan kollektív emlékezettel is találkozhatunk, amely több etnikumot is képes megszólítani egyszerre, vagyis a különbözőségek ellenére képes egységes identitásteremtő erővel hatni.

Kutatásom fő kérdése, hogy a tárgyalta képviselők emlékezetében a politikus mint hivatás milyen hangsúlyosan jelenik meg. Vagyis hogy a közösség miként őrizte meg alakját: politikusként vagy a múlt egy nagy alakjaként, aki a pályája egy szakaszán emlékesen politikus is volt. Kérdés tehát, hogy a pályája mely szakasza, életének mely tevékenysége az, amellyel elnyerte a jogot, hogy emlékezzenek rá.

Hipotézisem szerint nem elsősorban a politikusi, képviselői hivatás az, amely az emlékezetek kialakulásában elsőbbséget élvez. A választ sokkal inkább érdemes keresni a lokalitásban. Vagyis a „Ki volt?” helyett a „Mit tett a közösségért?” válhat inkább érdekessé a kollektív emlékezet vizsgálatakor. A lokális jelenségeknek már csupán azért is érdemes nagyobb figyelmet szentelni, mivel rámutatnak arra is, hogy miképp műkö-

dik a helyi emlékezetpolitika, mely stratégiák mentén próbál egyrészt érdekeket érvényesíteni, másrészt identitást teremteni. Tanulmányomban ezen kérdésekre próbálok választ adni és rámutatni egyes összefüggésekre különböző példák segítségével.

A kutatás során végzett munkamódszer egyszerre kvalitatív és kvantitatív. Az általam gyűjtött adatok számokkal is jól leírhatók. Jelen munkában ezeket az általam készített táblázatok segítségével mutatom be. A kutatás kvalitatív is, mivel a kinyert adatok segítségével láthatóvá válnak az egyes személyek közti hasonlóságok, valamint különbségek. A vizsgálat során elsősorban az olyan pontokra igyekeztem koncentrálni, amelyek a legtöbb esetben megjelennek. Ennek okán az összefoglalásnál az induktív elméletalkotást helyezem előtérbe, mivel az adatokból próbáltam általánosítani és az egyes sajátosságokra következtetni. Emellett törekszem arra, hogy példák segítségével ne csupán az általános, de a specifikus esetekre is rámutassak.

Az egyes képviselők kategorizálásánál elsősorban Pap József *Tanulmányok a dualizmus kori parlamentarizmus történetéből* című kötetét vettem alapul, amelyben az egykori képviselőket elsősorban a foglalkozásszerkezet alapján kategorizálta.²¹

A kutatás és kutathatóság szempontjából azonban talán a legfontosabb mű *Az országgyűlés tagjainak archontológiája*.²² A kötet tartalmazza az 1861–1918 közti képviselőház tagjainak nevét és egyéb fontosabb adatait, ami az emlékezeti helyek azonosításához kiemelten fontos. Ki kell emelni, hogy a mű a mandátumszerzéseket jegyzi, noha jelöli, hogy betöltötték-e azt, vagy sem. Mivel a kutatás során a képviselők igen magas számáról van szó, az egyszerűség kedvéért a mandátumszerzésből indultam ki. Így kerülhetett be a vizsgált csoportba Kossuth Lajos is, aki bár emigrációban élt, számos kerület választotta képviselőjének. Kossuth személye emellett azért is nehezen kerülhető meg, mert kultusza jelentős mértékben hatással volt a korszak több neves politikusának emlékezetére.

Az archontológia mellett a képviselők azonosításában fontos szerepet kapott Pap József *A nemzetiségek képviselete a dualizmus kori magyar parlamentben* című műve. Ebben összesen 288 mandátumot szerzett politikust különböztet meg. Közülük 39 személyt azonosítottam, akik emlékezettel rendelkeznek. Itt legnagyobb arányban a román nemzetiségieket találhatjuk (66%), de jelentősnek mondhatók a szerbek (20%) és a szlovákok (10%) csoportjai is. Az erdélyi szászok egy fővel képviseltetik magukat.²³

Az adatgyűjtés során elsősorban a Köztérkép.hu adatbázisát²⁴ és a Google Térképet vettem alapul, de jól használhatók a különböző intézmények leírásai is. De még ezek sem jelentenek garanciát az emlékezeti helyek teljes körű azonosítására. Arra

21 Lásd: Pap József, *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2014) 322, 336, 342, 352.

22 Ballabás Dániel, Pap József és Pál Judit, *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon. II. Az országgyűlés tagjainak archontológiája* (Eger: Líceum Kiadó, 2020).

23 97 szász, 117 román, 61 szerb és 13 szlovák képviselő. Pap József, „A nemzetiségek képviselete a dualizmus kori magyar parlamentben”, in Bárdi Nándor és Gyurcsík Iván, *Nemzetiségi parlamenti képviselet: Nemzetiségi képviselet Magyarországon és az utódállamok parlamentjeiben (1868–1918/1920–1990)* (Budapest: Országgház Könyvkiadó, 2022), 15–76.

24 Köztérkép, hozzáférés: 2026. 07. 05. <https://www.kozterkep.hu/>

azonban alkalmasak, hogy a kutatás reprezentatív legyen. Hozzá kell tenni azt is, hogy amennyiben egyes emlékhelyek így is rejtve maradnak, azoknál kérdéses az emlékezési szándék megléte, ami alapvetően kérdőjelezi meg azt, hogy emlékezeti helynek tekinthető-e a norai értelemben.²⁵

A következőkben rátérek az egyes szomszédos országokban található kollektív emlékezetek bemutatására igyekezve rámutatni az ottani főbb jellegzetességekre, kiemelve a fontosabb emlékezeteket, személyeket.

A képviselők emlékezete Ausztria, Horvátország és Ukrajna területén

Jelen fejezetben három olyan országot – Ausztriát, Horvátországot és Ukrajnát – tárgyalok, amelyekben alig-alig van jelen a dualizmus kori parlamenti képviselők emlékezete. Ez különösen igaz Ausztria esetében, ahol a források által alátámasztható kollektív emlékezet léteéről semmiképp nem beszélhetünk. Egyetlen politikushoz köthetően találhatunk itt emlékhelyet, amely a norai értelemben ma talán sokkal inkább már a történelem helye. Fejérváry Géza egykori miniszterelnök sírja ugyanis a bécsi dísztemetőben, a Zentralfriedhofban található, rítus azonban már nem kötődik hozzá, ugyanakkor mégis kiemelt helyen, az osztrák nemzet nagyjai közt lelt örök nyugalomra, így személye mindenképpen említésre érdemes.²⁶

Horvátország területén összesen négy emlékezeti helyet találhatunk, amelyek két személyhez köthetők. Közülük a legtöbb (3 db) Jókai Mórhoz. Az egykori írófejedelem emlékezetét a fővárosban, Zágrábban őrzik, aminek célja a magyar–horvát kulturális kapcsolatok erősítése. Ennek apropóján avatták föl Jókai mellszobrát az írók sétányán halálának 115. évfordulóján 2019-ben.²⁷ A másik két Jókai-emlékhely Horvátországban egy-egy utcanév, Novi Beždanban (Újbezdán), illetve Dardán (Dárda). A két település érdekessége, hogy Jókai képviselői mandátumot szerzett ezen településeken. Az azonban nem állapítható meg egyértelműen, hogy az emlékhelyeket maga a képviselőség vagy a magyar irodalomban, ezáltal a nemzeti identitás erősítésében betöltött szerepe hívta-e életre a magyarok által egyébiránt igen gyéren lakott két településen.²⁸

A negyedik emlékhely Baross Gábor nevéhez kötődik. Az egykori politikusnak egy emléktábla állít emléket Rijekában, ahol Barosst mint a Budapest–Fiume vasútvonal építetőjét mutatja be. Az eredetileg 1998-ban állított emléktáblát, amelyen a profilból ábrázolt „Vasminiszter” látható, 2009-ben egészítették ki egy kétnyelvű emléktáblával.

25 Az emlékezeti helyekről bővebben: Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, ford. Németh Orsolya, Lajtai L. László, Haas Lídia, K. Horváth Zsolt, Tóth Réka (Budapest: Napvilág Kiadó, 2010).

26 *Wiener Zentralfriedhof*, hozzáférés: 2026. 07. 06. <https://www.friedhofewien.at/wiener-zentralfriedhof>

27 *Jókai Mór mellszobra: Zágráb*, hozzáférés: 2026. 07. 06. <https://www.kozterkep.hu/38600/jokai-mor>

28 Nemzetiségi statisztikákat lásd: *Državni Zavod Statistiku*, hozzáférés: 2026.07.04. <https://dzs.gov.hr/en>

Az emlékmű mint közmunka- és közlekedési minisztert jeleníti meg, valamint érdemként megemlékezik a rijekai kikötő építéséről és a város által neki adott díszpolgári címről, így kapcsolva össze alakját a lokalitással, ami így alkalmas lehet arra is, hogy a helyi magyar nemzetiség várossal való kapcsolatát erősítse.²⁹

Ukrajnában összesen három emlékezeti helyet találhatunk. Ezek közül kettő Kossuth Lajoshoz köthető, és mindegyik Beregszászon található. A róla elnevezett téren látható ugyanis emléktáblája, amely a „Magyarok Mózesét” mint az 1848–49-es szabadságharc vezéralakját, illetve a város díszpolgárát jeleníti meg magyar és ukrán nyelven egyaránt. Az emlékhely a magyar Kossuth-kultuszhoz csatlakozva elsősorban a helyiek magyar identitásának erősítésére jött létre 1996-ban.³⁰

A harmadik ukrainai emlékhely egy kevésbé ismert politikushoz, Nedeczey Jánoshoz köthető, aki Munkácsot képviselte a magyar parlamentben, majd később polgármesterként vezette települését. Hálából a városban utca viseli nevét.³¹

A három országban bár csekély számú emlékezeti helyet lehet azonosítani, az látszik, hogy legfőképp olyan „országosan ismert” személyeket választanak, akik alkalmassak lehetnek a magyar identitás erősítésére az alapvetően a magyarok által kisebbségben lakott területeken is. Ez alól egyedül az utóbb említett Nedeczey kivétel, aki sokkal inkább a helyi identitás kialakításában játszhat kiemeltebb szerepet, noha egy utcanév még önmagában nem feltétlenül lehet elegendő ehhez.

Szlovákia

Az előző országokhoz képest Szlovákiában már jelentősebb mértékű emlékezettel találkozhatunk a dualizmus kori képviselők kapcsán. Ennek ellenére itt is elmondható, hogy a korszakra való emlékezést leginkább az érdektelenség jellemzi, vagyis a történelmi érdeklődést alapvetően nem ez a korszak határozza meg. Illetve a térség jelentősebb személyei közül a legtöbben nem voltak tagjai a magyar parlamentnek, így ezen vizsgálatnak sem lehetnek részesei. Ilyen volt például a Szlovákiában jelentősebb kultusszal rendelkező Andrej Hlinka is.

A korszakkal kapcsolatos közömbösséget valószínűleg az is erősíti, hogy a szlovák képviselők esetében a dualizmus korában nem állt rendelkezésre olyan rendi keret, amely megkönnyítette volna a politikai képviselet kialakulását. A politika élére pedig az erős megosztottság volt a jellemző. A nemzetiégi követelések élén kezdetben az egyházi értelmiségiek álltak, akik azonban evangélikus kisebbségre és katolikus többségre különültek el. További megosztottságot jelentett a szlovák nemzetiégi politikában a területi autonómiát követelő régi szlovák iskola és a kiegyezést realitásként kezelő új szlovák

29 Baross Gábor emléktábla, Rijeka, hozzáférés: 2026. 07. 06. <https://www.kozterkep.hu/38914/baross-gabor#>

30 Kossuth Lajos emléktábla, Beregszász, hozzáférés: 2026. 07. 06. <https://www.kozterkep.hu/5451/kossuth-lajos#>

31 Marosi Anita: Nedeczey János, Munkács polgármestere, hozzáférés: 2026. 07. 06. <https://karpatalja.ma/sorozatok/karpatalja-anno/karpatalja-anno-nedeczey-janos-munkacs-polgarmestere/>

iskola rivalizálása. Utóbbi befolyását azonban a magyar kormánypárt elutasító álláspontja némiképp háttérbe szorította. A századfordulóra így három szlovák politikai ágazat létezett. A Turócszentmárton központú konzervatív evangélikus, akik erőteljesen elutasították az asszimilációt és a magyarokkal való együttműködést. A csehszlovák kölcsönösséget hirdető, akik Milan Hodža vezetésével a demokratikus értékek mellett igyekeztek kiállni. Végül a katolikus szárny, akik a nemzetiségi célokat igyekeztek megvalósítani, valamint az egyházpolitikai reformok visszavonását. Utóbbi csoport vezéralakjai Ferdinand Juriga és Martin Kollar voltak. A szlovák kollektív emlékezetben leginkább a csehszlovák kölcsönösség és a katolikus szárny képviselői voltak képesek fennmaradni. Idesorolható Milan Hodža, Ferdinand Juriga vagy éppen Martin Kollar.³²

Ahogy az alábbi térképen is látszik, Szlovákiában 12 településen találhatunk dualizmus kori képviselőhöz köthető emlékhelyet. Ebből 7 magyar, 4 szlovák, 1 pedig ruszin nemzetiségű politikushoz köthető. Ez az arány annak fényében különösen érdekes, hogy a településeken a magyarság aránya egyedül Füleken éri el az 50%-ot, mellette még Losonc és Szucsány nevezhető e tekintetben számottevőnek (9–9%). Mindhárom helyen magyar politikusokra emlékeznek. A többi településen a magyarság aránya közel 0%, vagyis ott már jóval meglepőbb, ha magyar nemzetiségű képviselőnek emlékhelyet állítanak.³³

Közülük Aranyosmarót lakossága Migazzi Vilmosra emlékszik: kastélya mellett az örök nyughelyeül szolgáló Migazzi-mauzóleum is itt található, amelyhez rítus is kötődik. A kollektív emlékezetét vélhetően az váltotta ki, hogy az egykori politikushoz köthető a város modernizációja, amely miatt a szlovák lakosság is hálával tekinthet rá, így pedig személye alkalmassá válik a helyi identitás erősítésére is.³⁴

Szklabonyán Mikszáth Kálmán személyéhez kapcsolódó emlékezeti helyeket találhatunk. Ezek elsősorban a lokális identitástudat erősítését szolgálják, hiszen mint a település szülőttére, illetve mint a „Nagy Palócra” emlékeznek rá. Vagyis a lakosság a népszámlálás alapján bár nem magyar többségű, a palóc identitás mégis erős lehet az egykori Mikszáthfalván. Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy az emlékezet ápolásának egyéb lokális politikai-turisztikai előnyei is lehetnek.³⁵

Barossházán belül nem találhatunk emlékezeti helyet, egyedül a település magyar neve emlékeztet az egykori miniszterre, Baross Gáborra. Bár a szlovákiai önkormányzatok sok esetben nem tüntetik föl a települések utcaneveit, és így kérdéses ezek emlékhelyként való kezelése, ugyanakkor úgy gondolom, érdemes őket számontartani, mivel a helyi magyar lakosság számára fontosak lehetnek.³⁶

32 Pap, „A nemzetiségek képviselete a dualizmus kori magyar parlamentben”, 38–39.

33 A szlovákiai települések nemzetiségi adatait lásd: *Szlovákiai Magyar Adatbank*, hozzáférés: 2026. 07. 06. <https://telepulesek.adatbank.sk/telepules-kategoriak/nepszamlalasi-es-telepulesi-adatok-1880-es-2011-kozott/>

34 *Migazzi-mauzóleum*, hozzáférés: 2026. 07. 06. <http://www.muemlekem.hu/hatareset/Migazzi-mauzoleum-Aranyosmarot-3160>

35 *Köztérkép*, hozzáférés: 2026. 07. 05. <https://www.kozterkep.hu/8284/mikszath-kalman>

36 A település névtábláiról részletesebben lásd: *A hivatali érintkezés nyelve a dél-szlovákiai önkormányzati hivatalokban*, hozzáférés: 2026. 07. 06. <https://uj szo.com/szalon/a-hivatali-erintkezés-nyelve-dél-szlovákiai-onkormányzati-hivatalokban>

1. térkép: Emlékezeti helyek nemzetiségek alapján való eloszlása Szlovákiában (a szerző saját gyűjtése alapján)

A települések bemutatása után ki kell térni a képviselők tevékenységi csoportjaira is, mivel ezek rámutathatnak olyan szerepvállalásokra, amelyek közrejátszhattak az emlékezet kialakulásában is. A Szlovákiában emlékhellyel bíró képviselőket szemlélve az látszik, hogy legnagyobb arányban az értelmiségi réteg reprezentálódik. Itt két magyar (Mikszáth Kálmán, Thaly Kálmán) mellett egy szlovák (Milan Hodža) és az egyetlen ruszín képviselő (Adolf Dobriansky) említhető meg.

A másik három csoportot tekintve egyedül az egyházi személyek azok, akik közé nem magyar nemzetiségű képviselők tartoznak. Idesorolható a szlovák törekvések katolikus szárnyának két vezéralakja, Ferdinand Juriga és Martin Kollár.

Foglalkozási kategória	Személyek (szám)	Személyek (%)
Birtokos	1	12%
Egyéb (Értelmiségi)	4	44%
Egyházi személy	2	22%
Hivatalnokból lett képviselő	2	22%

1. táblázat: A képviselők kategorizálása tevékenységük alapján

Talán némiképp árnyaltabb képet kapunk, ha a képviselők konkrét tevékenységét nézzük, hiszen ez még inkább közelebb vihet ahhoz, hogy miért éppen nekik alakulhatott ki emlékezetük. Ez a felosztás is tovább erősíti az értelmiségi réteg fontosságát, azonban az is látszik, hogy két tisztviselő, Adolf Dobriansky és Migazzi Vilmos főispánok is helyet kapnak benne, ami által a helyi elit reprezentálása is hangsúlyosabbá válik. Az országos ismertségű kormánytagok közé Milan Hodža csehszlovák miniszterelnököt és Baross Gábort sorolhatjuk, akire leginkább mint közmunka- és közlekedésügyi miniszterre emlékeznek.

Foglalkozási kategória	Személyek (szám)	Személyek (%)
Egyházi személy	2	22%
Irodalmi tevékenységet űző	3	34%
Kormánytag	2	22%
Tisztviselő	2	22%

2. táblázat: A képviselők tevékenységi kategóriáinak megoszlása

A képviselők bemutatása után rátérve az egyes emlékezeti helyekre megállapítható, hogy a legnagyobb arányban a politikusok sírhelyeit lelhetjük föl. Itt elsősorban Migazzi Vilmos végső nyughelyét érdemes említeni. Az aranyosmaróti Migazzi-mauzóleumhoz ugyanis különböző rítusok is kötődnek.³⁷

Szintén fontos szerep jut az utcaneveknek is, amelyek esetében Mocsáry Lajos nevét kettő, még Martin Kollár és Adolf Dobriansky nevét egy-egy utca viseli.

A kutatás során csupán egyetlen olyan közintézményt találtam, amely az egyik dualizmus kori képviselő nevét viseli. Mocsáry Lajosról Füleken neveztek el általános iskolát. Az intézmény annak okán vette fel a politikus nevét, hogy Mocsáry a szomszédos település, Kurtány szülőtte. Ennek ténye azt is jelezheti, hogy a névválasztásnál nem találtak olyan helyi személyt, akit megfelelőnek gondoltak. Az iskola minden évben meghirdeti a Mocsáry-napokat, ami elsősorban a helyi, illetve a magyar identitás erősítéséről szól. A rítus érdekessége, hogy a helyiek önmagában kevésnek érezhették Mocsáry Lajos személyét, ezért hozzákapcsolták a tojás világnapját. Így az ünnepség során a tanulók nem csupán az egykori politikusról, hanem a „tojásról is többet megtudhatnak, mely nélkülözhetetlen az emberi szervezet számára”.³⁸

Szoborból aránylag keveset találhatunk Szlovákiában. Szucsányban Milan Hodža,³⁹ Nagycsertészen Adolf Dobriansky,⁴⁰ Szklabonyán pedig Mikszáth Kálmán⁴¹ alakját örökíti meg egy-egy mellszobor.

37 Migazzi-mauzóleum, hozzáférés: 2026. 07. 06. <http://www.muemlekem.hu/hatareset/Migazzi-mauzoleum-Aranyosmarot-3160>

38 Szvorák Emese, *Névadójáról emlékezett a füleki Mocsáry Lajos Alapiskola*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://ma7.sk/kozelet/oktatas/nevadojarol-emlekezett-a-fuleki-mocsary-lajos-alapiskola>

39 Sučany – Bust of Milan Hodža, hozzáférés: 2026. 07. 06. https://hu.wikipedia.org/wiki/Milan_Hod%C5%BEa#/media/F%C3%A1jl:Su%C4%8Dany24.JPG

40 *V Čertiznom je pochovaný významný rusínsky buditeľ Dobriansky*, hozzáférés: 2026. 07. 03. <https://hornyzemplin.korzar.sme.sk/c/20969379/v-certiznom-je-pochovany-vyznamny-rusinsky-buditel-dobriansky.htm>

41 *Mikszáth Kálmán mellszobra, Mikszáthfalva*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.kozterkep.hu/8284/mikszath-kalman>

Emlékezeti helyek	Emlékhely száma	Magyar	Szlovák	Ruszin
Emléktábla	3	1	1	1
Egyéb	2	1	-	1
Közüntézmény	1	1	-	-
Mellszobor	3	1	1	1
Sírhely	6	2	3	1
Település	2	-	2	-
Utca	4	2	1	1

3. táblázat: A szlovákiai emlékezeti helyek nemzetiségek szerinti megoszlása

A Szlovákiában található emlékezetek közül Adolf Dobriansky nagycsertészi kultuszára térek ki részletesebben. Tekintve, hogy ő rendelkezik a legnagyobb számú emlékhellyel, igaz, ezek mind egy településen, Nagycsertészen belül lehetők föl. Ennek okán a ruszin nemzetiségű politikus emlékezete abszolút lokális szintű és jelentőségű, képviselőségét nem, de a ruszinok érdekeiért és Nagycsertész lakóiért kifejtett tevékenységét számontartják. A településen emlékszoba, emléktábla, mellszobor és utca is őrzi emlékét, de sírja is itt található, amelyet a helyiek rendszeresen gondoznak, és egyes rítusok helyszínül is szolgál.⁴²

A fenti példákból jól látszik, hogy bár Szlovákiában a dualizmus kori politikai elit emlékezete nem túl általános, amennyiben megjelenik, ott leginkább a helyi identitás erősítésére használják az országosan ismert és kevésbé ismert személyeket egyaránt.

Szerbia

Szerbiában egy a szlovákokénál valamivel nagyobb emlékezési hajlandósággal találkozhatunk, ugyanakkor ez is eltölpül a romániai adatokhoz képest. Ez annak fényében mindenképpen meglepő, hogy az összes nemzetiség közül a szerbek voltak talán a legjobban szervezettek. Nem csupán egy jelentős világi elit volt jelen közöttük, hanem a gazdasági élet különböző szereplői is. A korban a Szerbiához való viszonyuk azonban tisztázatlan maradt, ezért folyamatos feszültség volt köztük és a kormánypártok közt. Ez leginkább a Svetožar Miletić személyét érintő sajtóperben csúcsonódott ki, ahol az újvidéki polgármestert öt év börtönre ítélték.⁴³

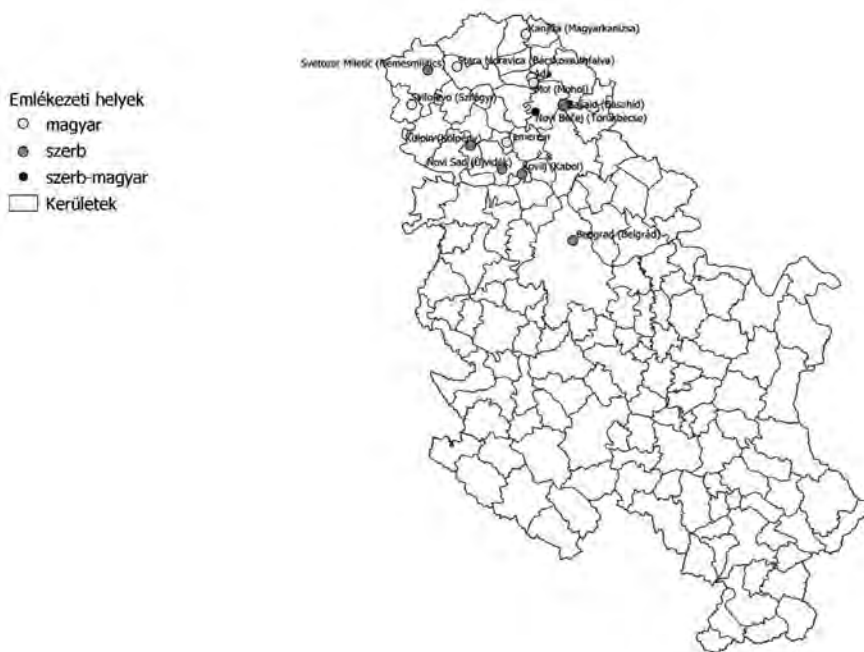
A Szerbiában fellelhető, a dualizmus kori politikusokhoz kapcsolódó emlékhelyek zöme, ahogy azt a térkép is mutatja, a Vajdaság területén található. A szlovákiai településekkel ellentétben itt kevésbé mosódtak össze a különböző kollektív emlékezetek. A magyar emlékhelyek ott maradtak fenn, ahol a magyarság aránya is számottevő (50% feletti), például ilyen Ada, Magyarakanizsa vagy éppen Szilágyi. A szerb emlékhelyek pedig azon településeken találhatók, amelyeket szinte 100%-ban ők laknak. Vagyis párhuzamos emlékezetek léteznek egymás mellett nemzetiségi alapon szerveződve. Így itt leginkább az lehet fontos, hogy melyik egykori politikus milyen identitás teremtéséhez

42 *V Čertiznom je pochovaný významný rusínsky buditeľ Dobriansky.*

43 Pap, „A nemzetiségek képviselője a dualizmus kori magyar parlamentben”, 45–46.

lesz, lehet jól használható. Egyetlen település van, ahol szerb, és magyar emlékhely is helyet kapott, Törökbecsén (a magyarság aránya 26%) ugyanis a kerületet egyaránt képviselő Svetožar Mileticről és Rohonczy Gedeonról egyaránt megemlékeznek.⁴⁴

A képviselők tevékenységi kategóriáit tekintve hasonlóan Szlovákiához itt is legnagyobb arányban az értelmiség kap helyet. Érdekes megemlíteni a csoporton belül Laza Kostić költőt, valamint Svetožar Mileticet és Mihail Polit-Desančićet mint publicistákat. Közülük az előbbi kettő személye köré alakult jelentősebb emlékezet.

2. térkép: Emlékezeti helyek nemzetiségek alapján való eloszlása Szerbiában (a szerző saját gyűjtése alapján)

De említést érdemelnek a birtokosokból lett képviselők is. Itt a legismertebb egyértelműen Tisza István, akinek a nevét egy település, Temerin magyar neve őrzi (Tiszaistvánfalva).

44 A vajdasági adatokat lásd: Sebők László: *Vajdaság településeinek etnikai és felekezeti statisztikája, 1870–2011*, hozzáférés: 2026. 07. 04. <https://kisebbssegkutato.tk.hu/sebok-laszlo-vajdasag-1870-2011>

Foglalkozási kategória	Személyek (szám)	Személyek (%)
Birtokosból lett képviselő	4	37%
Egyéb (Értelmiségi)	5	45%
Hivatalnokból lett képviselő	1	9%
Katonai pályáról lett képviselő	1	9%

4. táblázat: A képviselők kategorizálása tevékenységük alapján

Ha a konkrét tevékenységeket vesszük alapul, akkor az látható, hogy továbbra is az előbb említett csoportok maradnak a dominánsak.

Mellettük érdemes kitérni a kormánytagokra. A fentebb említett Tisza István mellett idesorolhatjuk még Szilágyi Dezső egykori igazságügyi minisztert is, akinek az emlékét Svilojevo település őrzi (Szilágyi).⁴⁵

Foglalkozási kategória	Személyek (szám)	Személyek (%)
Birtokos	3	27%
Egyéb	1	9%
Hivatásos katona	1	9%
Irodalmi tevékenységet űző	3	27%
Kormánytag	2	19%
Ügyvéd	1	9%

5. táblázat: A képviselők tevékenységi kategóriáinak megoszlása

A képviselők után rátérve az emlékhelyekre, a legnagyobb arányban utcanevekkel találkozhatunk. Ezek közül a legtöbb, három-három, Kossuth Lajos és Svetozar Miletić nevéhez kötődik. Mellettük Polit-Desančićról Belgrádban, és Stefan Branovačkiról Újvidéken neveztek el utcát.

Szintén fontos kategóriát képeznek a szobrok, amelyek összeadva a legnagyobb emlékhelyszámot tennék ki. Ezek közül négy mellszobor, amelyek különböző személyeknek állítanak emléket. Érdekeség azonban, hogy három is Kulpinban található. Az alkotások a település két egykori birtokosának, Đjorde Stratimirovićnak⁴⁶ és Đjordé Dunderskinek,⁴⁷ valamint a helyieket a parlamentben képviselő Milan Hodžának⁴⁸ állítanak emléket.

45 Szilágyi Dezső mellszobra: Szilágyi, hozzáférés: 2026. 07. 07. <http://bj.szilagyi-vajdasag.eu/szilagyi-dezso-szobra/>

46 Memorial bust of Djordje Stratimirovic in Kulpin, hozzáférés: 2026. 07. 03. <https://www.dreamstime.com/memorial-bust-djordje-stratimirovic-kulpin-kulpin-serbia-june-memorial-bust-djordje-stratimirovic-kulpin-was-image186590995>

47 Bista Đorđa Dunderski iz Kulpina, hozzáférés: 2026. 07. 03. https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:%C4%90or%C4%91e_%C4%90oka_Dun%C4%91erski.jpg

48 A bust of Milan Hodža in Kulpin, hozzáférés: 2026. 07. 03. https://hu.wikipedia.org/wiki/Milan_Hod%C5%BEa#/media/F%C3%A1jl:Milan_Hod%C5%BEa_bust.jpg

Szintén jelentősnek tekinthetők a közintézmények, amelyek azonban egyetlen személyhez, Laza Kostić szerb költőhöz kapcsolhatók. A három oktatási intézmény mellett a belgrádi városi könyvtár viseli a nevét.⁴⁹

Emlékezeti helyek	Emlékhelyszám	Magyar	Szerb	Szlovák
Egyéb	2	-	2	-
Közintézmény	4	-	4	-
Mellszobor	4	-	3	1
Sírhely	2	1	1	-
Szobor	3	1	2	-
Település	4	3	1	-
Utca	8	3	5	-

6. táblázat: A szerbiai emlékezeti helyek nemzetiségek szerinti eloszlása

Az emlékhelyek ismertetése után a szerbiai emlékezetek közül két példát szeretnék ismertetni. Közülük az első Laza Kostić szerb költőé, aki köré elsősorban Belgrádban és Újvidéken alakult kollektív emlékezet. Utóbbi helyen egy rövid ideig a helyi gimnázium igazgatója volt, ami hangsúlyosan megjelenik a városi emlékezetben. Újvidéken szobor⁵⁰ és gimnázium,⁵¹ Belgrádban a városi könyvtár,⁵² illetve mellszobor⁵³ őrzi emlékét. Emellett Kabolban⁵⁴ és Újbelgrádban általános iskola viseli nevét.⁵⁵ Ezek mellett születésének 150. évfordulóján 1991-ben létrehozták a Laza Kostić Alapítványt, így tisztelve a 19. század egyik legnagyobb szerb költője előtt.⁵⁶ A nevét viselő újvidéki gimnázium ismertetője alapján az látszik, hogy a képviselőség ténye ugyan háttérbe szorul, de az egyéb politikusi tevékenysége nem, hiszen egy időben a Szerb Liberális Párt titkári posztját is betöltötte. Ami az ő esetében az emlékezetet életre hívta, az elsősorban a költészete és annak hatása. Ezen belül is a szerelmi költészete az, amely híressé tette. Érdekesség, hogy első – nála jóval fiatalabb – szerelme, akihez a leghíresebb verseit írta, barátjának és legfőbb pártfogójának, a szintén emlékezzettel bíró képviselőnek Đjorde Dunderski-nek a lánya volt. A Laza Kostićot inspiráló szerelem végül viszonzatlan maradt, aminek

49 Central Library „Laza Kostić”, hozzáférés: 2026.07.03. <https://bgb.rs/en/libraries/cukarica/>

50 Spomenik Lazi Kostiću u Novom Sadu, hozzáférés: 2026. 07. 03. https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Spomenik_Lazi_Kosti%C4%87u_u_Novom_Sadu.jpg

51 Lásd: Гимназија „Лаза Костић” – Нови Сад, hozzáférés: 2026. 07. 03. <https://www.gimnazijalazakostic.edu.rs/>

52 Central Library „Laza Kostić”.

53 Laza Kostić mellszobra, Belgrád, hozzáférés: 2026. 07. 03. https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Laza_Kosti%C4%87.JPG

54 ОШ Лаза Костић, Ковиљ, hozzáférés: 2026. 07. 03. <http://www.lkostic.edu.rs/index.php/kontakt>

55 Лаза Костић основна школа – Нови Београд, hozzáférés: 2026.07.03. <https://lazakostic.edu.rs/>

56 Фондација Лаза Костић, hozzáférés: 2026. 07. 03. <http://the-laza-kostic-fund.com/%d0%be-%d1%84%d0%be%d0%bd%d0%b4%d1%83/>

köszönhetően és anyagi problémái miatt kolostorba is vonult egy időre. Végül Đjorđe Dunderski volt az, aki feleséget talált neki egy korban jobban hozzá illő nő személyében. A történet abból a szempontból érdekes, hogy Kostić munkásságára igen nagy hatással volt, ezért az emlékezetben is hangsúlyosan megjelenik.⁵⁷

A második megemlítendő emlékezet az Újvidéket városvezetőként és parlamenti képviselőként is szolgáló Svetozar Mileticé. Ő a szerb nemzeti érdekeket próbálta érvényre juttatni működése során. Ezért, illetve az ezt propagáló publicisztikai tevékenységéért a börtönt is megjárta.⁵⁸ Emlékezete alapvetően Újvidékhez köthető. Itt a lakosság egy nevét viselő utcával és térrel tiszteleg az emléke előtt. Emellett a város főterét díszíti 1944 óta egész alakos szobra is.⁵⁹ Svetoraz Mileticcsel kapcsolatban még egy emlékezeti helyet érdemes említeni, ugyanis szülőfaluját, Nemesmiliticset, az ő emlékére nevezték át Svetozar Mileticé.

Románia

Az eddigiekkel ellentétben Romániában igen jelentős szerepet kap a monarchia korabeli elit mind a lokális, mind az országos emlékezetpolitikában. Az erdélyi románság politikai elitjének meghatározó élménye a korban leginkább az Unió, illetve Erdély autonómiája felszámolásának alapséréme volt. A nemzetiségi követelések érdekében kezdetben leginkább a kormánypártoktól vártak segítséget, később azonban inkább a Román Nemzeti Párt lett a meghatározó, amely egyre inkább kötődött kulturálisan a Román Királysághoz is. Az ő politikájuk egyik fontos pillanata az 1892-es *Memorandum* átadása volt, illetve az azt követő sajtóper, amely nagymértékben hatott az emlékezetre is. Ugyanakkor a románok a kormánypártokkal együttműködő képviselők egy részét sem feledték el, a korszak meghatározó szereplőit nagymértékben karolta föl a későbbi kollektív emlékezet.⁶⁰

Jól mutatja ezt, hogy Románia-szerre 66 olyan települést tudtam azonosítani, ahol dualizmus kori parlamenti képviselőhöz kapcsolódó emlékhely található. Ezen települések legnagyobb része Bihar, illetve Arad megyében, valamint Székelyföldön lelhető fel. Akárcsak Szerbia esetében, itt is megfigyelhető, hogy a magyar képviselőkhez köthető emlékhelyek a magyarok, míg a román képviselőkhez köthető emlékhelyek a románok által sűrűbben lakott településeken helyezkednek el. A mindkét nemzetiség igényeit kielégítő emlékhelyek általában a városokban találhatók, ami jelezheti az ottani nagyobb mértékű integrációra való hajlandóságot. Külön érdekesség, hogy ezen városok lakosságában a magyarság aránya 30% alatti, kivételt ez alól egyedül Sepsi-szentgyörgy (73%) jelent.

57 Гимназија Лаза Костич – Нови Сад, hozzáférés: 2026. 07. 03. <http://www.gimnazijalakostic.edu.rs/index.php/sr/skola-srp/laza-srp>

58 Szinnyi József, *Magyar írók élete és munkái*, 8 (Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1902), 1398–1400.

59 *Svetozar Miletics szobra, Újvidék*, hozzáférés: 2026. 07. 03. <https://www.kozterkep.hu/5030/svetozar-miletics-szobra>

60 Pap, „A nemzetiségek képviselete a dualizmus kori magyar parlamentben”, 41–45.

3. térkép: Emlékezeti helyek nemzetiségek alapján való eloszlása Romániában (a szerző saját gyűjtése alapján)

A képviselők tevékenységi kategóriáit tekintve abszolút többségben vannak az értelmiségi pályáról mandátumot szerzettek. Ebben a kategóriában nem csupán olyan írók képviseltetik magukat, mint Jókai Mór vagy Benedek Elek, hanem például ügyvédek, mint a román emancipációs törekvések egyik vezéralakja, Ioan Ratiu,⁶¹ vagy az inkább az egyéb kategóriába beleeső Molnár Józsiás, aki malomtulajdonosként alapozta meg későbbi politikai karrierjét.⁶²

Szintén magas arányban jelennek meg a hivatalnokból lett képviselők. Itt említhetjük példaként Ormós Zsigmondot, aki Temes vármegye főispáni posztját töltötte be egy időben,⁶³ vagy éppen román részről Serban Nicolae-t, aki Fogaras megyének bizottsági tagja volt.⁶⁴

Érdemes röviden kitérni a három egyházi személyre is. Idesorolható a csekély emlékezettel rendelkező Miron Roman ortodox érsek, akinél jóval jelentősebb a „lacfalui oroszlán” Vasile Lucaciú görögkatolikus pap. Az ő emlékezetét elsősorban az 1895-ös román *Memorandum*ban betöltött szerepe és az azt követő per váltotta ki. Nevét három

61 Liviu Botezan: *Ion Ratiu*, hozzáférés: 2026. 07. 03. <http://www.itc-cluj.ro/capatana/valori/Portrete/ratiu.htm>

62 Molnár Józsiást lásd: Sturm Albert, szerk., *Országgyűlési almanach 1901–1906* (Budapest: A Pesti Lloyd-Társulat, 1901), 322–323.

63 Halász Sándor, szerk., *Országgyűlési almanach. 1884–1887. Főrendiház* (Budapest: Athenaeum Társulat 1887), 108–109.

64 Serban Nicolae-t lásd: Sturm Albert, szerk., *Országgyűlési almanach 1905–1910* (Budapest: Pesti Lloyd-Társulat, 1905), 381.

utca mellett három oktatási intézmény is felvette. Emlékháza Apán található.⁶⁵ Lacfalun⁶⁶ és Nagybányán⁶⁷ mellszobrot, Szatmárnémetiben szobrot állítottak tiszteletére.⁶⁸

Harmadikként Georg Daniel Teutsch evangélikus püspököt kell említeni a szász nemzetiség soraiból. Nagyszebenben emeltek emlékére egész alakos szobrot a város polgárai 1899-ben. Jelentősége abban állt, hogy pályafutása során a szászok autonómiája érdekében munkálkodott, emellett visszaszerezte Nagyszeben számára a püspökségi központot Berethalomból.⁶⁹

Foglalkozási kategória	Személyek (szám)	Személyek (%)
Birtokos	4	7%
Egyéb (Értelmiségi)	28	49%
Egyházi személy	3	5%
Hivatalnokból lett képviselő	17	30%
Katonai pályáról lett képviselő	2	4%
Ismeretlen	3	5%

7. táblázat: A képviselők kategorizálása tevékenységük alapján

A foglalkozásokat illetően az irodalmi tevékenységet folytatók mellett a kormánytagok, jogászok és ügyvédek azok, akik leginkább képviseltetik magukat.

Az írók között említhetjük a magyar irodalom ismert alakjait, mint például Jókai Mórt, Mikszáth Kálmánt, Benedek Elekét vagy éppen Kemény Zsigmondot, akikre egyaránt szívesen emlékeznek a különböző települések.

A jogászokhoz kizárólag olyan román nemzetiségű politikusokat soroltam, akik aránylag csekély számú emlékhellyel rendelkeznek, így kevésbé is ismertek. Itt említhetjük többek közt Serban Nicolae-t vagy Ioan Pușcariut.

A jogi végzettségűeken belül az ügyvédek közt már jóval több jelentősebb emlékezettel bíró képviselőt találhatunk. Jó példa erre Ioan Ratiu, akivel kapcsolatban tizenkét emlékhelyet azonosítottam Románia-szerte, habár ezek legnagyobb része a nevét viselő utca (9 db). Ezek mellett a Tordán található emlékházát kell megemlíteni. Erdemei

65 Muzeul Memorial dr. Vasile Lucaciu, Apa, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://muzeusm.ro/muzeul-memorial-dr-vasile-lucaciu-apa/>

66 Bustul lui Vasile Lucaciu din Sisesti, hozzáférés: 2026. 07. 07. https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Bustul_lui_Vasile_Lucaciu_din_Sisesti.JPG

67 Bust of Vasile Lucaciu, Baia Mare, Romania, hozzáférés: 2026. 07. 07. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Vasile_Lucaciu_BM.JPG

68 Bede Emőke, Emlékművet állítanak Szatmárnémetiben Vasile Lucaciu tiszteletére, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.szatmar.ro/emlekmuvet-allitanak-szatmarnemetiben-vasile-lucaciu-tiszteletere/>

69 Georg Daniel Teutch szobra, Nagyszeben, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.kozterkep.hu/33953/georg-daniel-teutsch-szobra>

közé tartozik politikusi tevékenysége mellett a *Memorandum* megalkotásában vállalt szerepe, amely a leginkább hatással volt az emlékezetének kialakulására.⁷⁰

Szintén ki kell térni a kormánytagokra is. A tíz fő közül négyen is betöltötték miniszterelnöki pozíciót. A dualizmus korában azonban csupán Tisza Kálmán, hiszen Bethlen István a Horthy-korszakban lett Magyarország miniszterelnöke, a Monarchia időszaka számára csupán a politikai pályafutása kezdetét jelentette. Román részről a dualista állam szétesése után Románia miniszterelnöki posztját Alexandru Vaida-Voevod és Iuliu Maniu töltötte be mint az utódállam egyik első politikai vezéralakjai. Az emlékhellyel rendelkező kormánytagok közt még hangsúlyos szerepet kapnak a kultuszminiszterek, ami annak fényében talán kevésbé meglepő, hogy ők lehetnek a legalkalmasabbak arra, hogy a nemzeti identitást erősítsék. Idesorolható Lukács György, Eötvös József és Klebelsberg Kuno. Utóbbi politikai pályája Bethlenhez hasonlóan a Horthy-korszakban teljesedett ki.

Foglalkozási kategória	Személyek	Személyek (%)
Birtokos	1	2%
Egyéb	3	5%
Egyházi személy	3	5%
Hivatásos katona	3	5%
Irodalmi tevékenységet űző	11	19%
Jogász	8	14%
Kormánytag	10	18%
Tanár	2	4%
Tisztviselő	5	9%
Ügyvéd	8	14%
Ismeretlen	3	5%

8. táblázat: A képviselők tevékenységi kategóriáinak megoszlása

A romániai emlékhelyek kapcsán az emlékezeti helyek típusainak széles skálájáról beszélhetünk. Abszolút többségben vannak köztük az utcanevek. Itt, ahogy az a lenti táblázatban is látható, alapvetően a román elnevezések dominálnak, ami elsősorban az 1918 utáni impériumváltás következménye, hiszen a román identitást ekképpen is igyekeztek erősíteni a településeken: az utcák jelentős részét átnevezték, ám néhol megmaradtak a magyar elnevezések is. A román utcanevek közt igen népszerűnek számít többek közt Iuliu Maniu román miniszterelnök (10 db) Ioan Axente Sever tanár (9 db) vagy éppen Alexandru Roman publicista (7 db) neve.

A második legnépesebb kategóriaként a szobrokat kell említeni. A 32 mellszobor 50–50%-ban oszlik el a magyar és a román nemzetiségű képviselők között. Román részről hárman: Ioan Axente Sever, Vasile Lucaciu és Ioan Russu-Șirianu bírnak 2–2

70 Turda, Casele Rații, hozzáférés: 2026. 07. 07. https://www.welcometoromania.ro/Turda/Turda_Casele_Ratii_r.htm

emlékhellyel. A magyarok közül kettő mellszoborral Mikó Imre, Jókai Mór és Kossuth Lajos, valamint Benedek Elek rendelkezik.

Ebben a kategóriában érdemes kiemelni Mikszáth Kálmán és Jókai Mór illyefalvi mellszobrait. A település érdekessége, hogy az egyetlen olyan választókerület központja volt, amelyet Jókai és Mikszáth egyaránt képviselt. Ennek apropójából készült a két alkotás is, amelyek egyaránt a képviselőségre emlékeztetnek. A két különböző szobrász készítette, ám igen hasonló szobrok egy év különbséggel készültek el. Mikszáth Kálmáné 1997-ben,⁷¹ míg Jókai Móré 1998-ban.⁷²

Egész alakos szoborból 16-ot találhatunk. Közülük a legtöbb alkotás a „nagy me-semondó” Benedek Eleket ábrázolja. Itt a kisbaconi szobrára érdemes kitérni, amely település az író életének egyik fő színtere volt. A szoborállítás avatóünnepségén elhangzott beszéd alapján elmondható, hogy személye olyannyira lokális jelentőséget kap, hogy nem csupán az írói tevékenység kerül előtérbe az emlékezetben, hanem annál bővebb értelmezéssel látja el: „Egy, a faluból induló, a polgárosodás úti porából is köpönyeget vevő, de mindig hazavágyó férfi eljut abba az állapotba, hogy nemcsak Hazatérő Ember már, hanem Hazahívó Emberré lesz.”⁷³ Vagyis mint példaképet, követendő mintát állítja a helyiek elé, aki a lokális identitást is nagymértékben képes életre hívni.

A romániai emlékhelyek csoportjait figyelve szembetűnő a közintézmények igen magas száma, amelyekből 34-et különböztettem meg. Ezeknek igen jelentős része (82%) a román nemzetiségű politikusokhoz kapcsolódik, és a legtöbb valamilyen oktatási intézményt takar. Ilyen például a hat Alexandru Roman nevét viselő iskola vagy az öt Iuliu Maniuról elnevezett gimnázium. Csupán három olyan emlékezeti helyet találunk a csoportban, amely nem oktatási intézmény. Közülük talán a legjelentősebb a máramaroszigeti Kommunizmus Áldozatainak Múzeuma, ahol Iuliu Maniu emlékére külön termet rendeztek be.⁷⁴ Aradon Vasile Goldişnak emlékmúzeum állít emléket.⁷⁵ Ioan Axente Severről pedig a ma az ő nevét viselő településen Axente Severen (Asszonyfalva) a helyi községház vette fel a nevét.⁷⁶

Érdemes röviden kitérni a sírhelyekre is. A kutatás során csupán azokat a nyughelyeket gyűjtöttem, amelyekhez rítus vagy emlékezési szándék kapcsolható. Közülük három sírhely található a kolozsvári Házsongárdi temetőben, amely a kiemelt sírkertek

71 *Mikszáth Kálmán mellszobra, Illyefalva*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.kozterkep.hu/13280/mikszath-kalman>

72 *Jókai Mór mellszobra, Illyefalva*, hozzáférés: 2026. 07. 08. <https://www.kozterkep.hu/14352/jokai-mor>

73 *Benedek Elek szobra, Kisbacon*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.kozterkep.hu/31340/benedek-elek>

74 *Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.memorialsighet.ro/>

75 *Muzeul Memorial Vasile Goldiş / Palatul Românul*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <http://aradculture.ro/muzeul-memorial-vasile-goldis-palatul-romanul-str-vasile-goldis-nr-18/>

76 *Ioan Axente Sever – bust în fața primăriei comunei Axente Sever*, hozzáférés: 2026. 07. 07. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Ioan_Axente_Sever_-_bust_%C3%AE_n_fa%C5%A3a_prim%C4%83riei_comunei_Axente_Sever.jpg

közé sorolható. Itt helyezték örök nyugalomra többek közt Jósika Sámuel király személye körüli minisztert, Mikó Imre földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztert és Teodor Mihalit, a román Memorandum egyik aláíróját is.⁷⁷

A sírhelyek kapcsán elsősorban Orbán Balázs író végső nyughelyét szeretném kiemelni, amely Szejkefürdő és Székelyudvarhely közt található. Az egyik legnagyobb székely íróként számontartott Orbán Balázs sírhelyének érdekessége, hogy székelykapusor vezet oda, amely egy igen népszerű emlékezeti helyé teszi, nem csupán a romániai, hanem a hazai magyarság számára is.⁷⁸

Emlékezeti helyek	Emlékhelyszám	Magyar	Román	Szász
Díj/Szervezet	4	4	-	-
Egyéb	4	1	3	-
Egyéb közterület	9	3	6	-
Emléktábla	12	8	4	-
Épület	11	2	9	-
Közüintézmény	34	6	28	-
Mellszobor	32	16	16	-
Rítus	6	3	3	-
Sírhely	11	5	6	-
Szobor	16	9	6	1
Utca	90	19	71	-

9. táblázat: A romániai emlékezeti helyek nemzetiségek szerinti megoszlása

Az előző fejezetekhez képest a romániai emlékezeti helyek esetében jóval több példát szeretnék bemutatni, mivel nem csupán számuk jelentős, hanem igen sokszínűek is.

A dualizmus korának román nemzetiségi politikusait tekintve a legjelentősebbnek egyértelműen Iuliu Maniu mondható, akinek esetében napjainkban is országos ismertségről és jelentős emlékezetéről beszélhetünk. Nevével kapcsolatban Románia-szerte tíz utcát tudtam azonosítani. Ezek mellett öt iskola is viseli a nevét. Emlékháza és emléksírja Szilágybadacsonyban található.⁷⁹ Alakját két szobor őrizte meg Nagyváradon⁸⁰ és Bukarestben.⁸¹ Mégis talán a két legnagyobb hatású emlékhelye Máramaroszigeten található. Ezek közül az egyik a Kommunizmus Áldozatainak Múzeuma, amelyben

77 Lásd: *Házsongárd Alapítvány*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://hazsongardalapitvany.ro/>

78 *Orbán Balázs sírja és emlékműve, Szejkefürdő*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.kozterkep.hu/6657/orban-balazs-sirja-es-emlekmuve>

79 *Iuliu Maniu szülőháza, Szilágybadacsony*, hozzáférés: 2026. 07. 07. https://www.welcomet-romania.eu/DN1h/DN1h_Badacin_Casa_Maniu_m.htm

80 *Iuliu Maniu szobra, Nagyvárad*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.kozterkep.hu/39278/juliu-maniu>

81 *Iuliu Maniu Statue in Revolution Square (Piata Revolutiei) in Bucharest, Romania*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.alamy.com/iuliu-maniu-statue-in-revolution-square-piata-revolutiei-in-bucharest-romania-image218500938.html>

az egykori politikus bemutatására külön termet rendeztek be.⁸² Szintén a településen található Iuliu Maniu börtöncellája is.⁸³ Emlékezetében nem feltétlenül a dualizmus kori politikai tevékenység a hangsúlyos, sokkal inkább a két világháború közötti, amely időszakban Románia miniszterelnöki pozícióját is betöltötte. Szintén nagy jelentőséget kap kollektív emlékezetében a halála, ugyanis a romániai kommunisták 1947-ben bebörtönözték. Ott is halt meg 1953-ban.

Románián belül tizenöt emlékhely kapcsolódik Ioan Axente Sever személyéhez. Ezek nagy része utcanév (9 db). Emellett Asszonyfalván⁸⁴ és Nagybányán egy-egy mellszobor állít neki emléket.⁸⁵ Előbbi településen a helyi közösségi ház is a nevét viseli, akárcsak egy temesvári pláza. Személyének jelentőségét mutatja, hogy Asszonyfalva település nevét a román állam Axente Severre nevezte át. A jelenkorban Ioan Axente Sever személye jelentősebb konfliktusforrásnak számít a magyar és a román nemzetiségűek közt az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban betöltött szerepe miatt. Míg a románok leginkább a nemzeti szabadságharcot látják benne, addig a magyarok kollektív emlékezetében a nagyenyedi vérengzés hagyott nyomot, ugyanis a magyar lakosok kivégzését Axente Sever vezette.⁸⁶

A magyar nemzetiségű képviselőket tekintve különösen érdekes az aradi Salacz Gyula esete. Az ő emlékezete kapcsán a parlamenti képviselőség elenyésző mértékben mutatkozik meg. A hangsúly egyértelműen a polgármesterségen van. Salacz a városvezetői posztot közel 25 évig töltötte be. A település az ő idejében indult ugrásszerű fejlődésnek, ami megalapozta népszerűségét. Kiemelendő, hogy alakja képes bizonyos formában egységes identitást teremteni a település román és magyar lakossága közt. Így személyének előtérbe helyezése igen fejlett és előremutató emlékezetpolitikai megfontolásra vall. Ezt támasztja alá Salacz Gyula 2012-es mellszobrának avatónnepsége, ahol egyaránt nagy számban vettek részt románok és magyarok, továbbá a magyar nemzetiségű alpolgármester és a román nemzetiségű polgármester is tartott az avatáson ünnepi beszédet ezzel kifejezve a közös előrehaladás szándékát.⁸⁷

Mikó Imrére mint az Erdélyi Múzeum alapítójára emlékeznek Kolozsváron, aki nagymértékben hozzájárult a város kulturális fejlődéséhez. „Erdély Széchényijének”

82 *Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.memorialsighet.ro/>

83 *Celula lui Iuliu Maniu: o amintire a unui luptător pentru libertate*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <http://zigzagprinromania.com/blog/iuliu-maniu/>

84 *Ioan Axente Sever – bust în fața primăriei comunei Axente Sever*, hozzáférés: 2026. 07. 07. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Ioan_Axente_Sever_-_bust_%C3%AEn_fa%C5%A3a_prim%C4%83riei_comunei_Axente_Sever.jpg

85 *Baia Mare, popiersie Axente Severa (1821–1906)*, hozzáférés: 2026. 07. 07. [https://en.wikipedia.org/wiki/File:Baia_Mare,_popiersie_Axente_Severa_\(1821-1906\)_Aw58.JPG](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Baia_Mare,_popiersie_Axente_Severa_(1821-1906)_Aw58.JPG)

86 Udvardy Frigyes, *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2017. Axente Sever, Ioan*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://digiteka.ro/adatbazis/a-romanai-magyar-kisebbség-történeti-kronologiaja-19902017/keres?s=axente&from=1990&to=2017>

87 Puskel Péter, *A város mindenek előtt – Salacz Gyula, a korszakalkotó polgármester*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.aradvaros.com/blog-ar/interesele-urbei-%C3%AEnainte-de-toate-salacz-gyula-primarul-reformist-al-aradului>

szobrát 1920-ban állították fel a szintén róla elnevezett Mikó-kertben.⁸⁸ Egy a TVR Cluj-ban leadott riport alapján elmondható, hogy a szobrot egyidőben elhanyagolták, „dzsungelesítették”, mára azonban rendezett a környezete. A román lakosság is vélhetőleg pozitívabban viszonyul Mikóhoz. Annak idején a televízióriport során elhangzott, hogy Mikó Imre megérdemelné, hogy utcát nevezzenek el róla – és mára a térképet böngészve találkozhatunk is a Strada Mikó Imrével.⁸⁹ Az, hogy a helyi emlékezetpolitika engedékenyebb lett Mikóval, arra enged következtetni, hogy Kolozsváron is hasonló folyamatok játszódhattak le, mint Arad és Salacz Gyula esetében.

A romániai kollektív emlékezetek kapcsán elmondható, hogy igen sokfélék, mégis mindegyik az identitásteremtés és -erősítés felé hajlik, legyen az magyar, román vagy egy újfajta közös identitás, amely leginkább a multietnikus államok egyik jellemzője.

Összegzés

Jelen tanulmány a dualizmus kori parlamenti képviselők kollektív emlékezetben betöltött helyét vizsgálta a szomszédos országokban. A bemutatott példák alapján megállapítható, hogy a politikusi szerep mint hivatás önmagában viszonylag ritkán válik az emlékezet meghatározó elemévé; az emlékezet sokkal inkább az életpálya más területeit emeli ki. Ugyanakkor az emlékezetet kiváltó tevékenységek számos esetben szorosan összefüggnek azokkal a lehetőségekkel és cselekvési terekkel, amelyeket a parlamenti képviselői vagy politikusi szerep biztosított. Az emlékezet azonban e két tényező kapcsolatát csak ritkán teszi explicitté.

Az emlékezet alakulásában jóval meghatározóbbnak tűnik a lokalitás szerepe. Az emlékező közösségek és az emlékezetpolitika számára elsősorban az válik fontossá, hogy egy adott személy vagy életút milyen módon járulhat hozzá a közösségi – legyen az helyi vagy nemzeti – identitás kifejezéséhez, megerősítéséhez és fenntartásához.

Ennek következtében nem elsősorban az számít, hogy az adott személy milyen tisztséget töltött be, hanem az, hogy milyen maradandó tevékenységet fejtett ki a közösség érdekében. Ez magyarázza, hogy egy rövid ideig parlamenti képviselőként működő személy is tartós helyet kaphat a kollektív emlékezetben, míg egy hosszú parlamenti pályafutást maga mögött tudó politikus feledésbe merülhet. Végül soron tehát nem a képviselői mandátum ténye, hanem a közösségért vagy a nemzetért végzett munka és annak érzékelt eredménye válik az emlékezet meghatározó tényezőjévé.

A szomszédos országok esetében mindezt tovább árnyalja a térség soknemzetiségű jellege. A nemzetiségi összetétel gyakran meghatározza az emlékezet működésének kereteit, hiszen a közösségek többnyire olyan személyeket emelnek ki, akiket saját történeti közösségük tagjának tekintenek. Ez erősíti az azonosulás lehetőségét és a múlthoz való kötődést. Amennyiben ettől eltérő emlékezeti gyakorlat figyelhető meg, annak hátterében többnyire valamilyen emlékezetpolitikai szándék vagy identitásformáló törekvés áll.

88 *Mikó Imre gróf mellszobra, Kolozsvár*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.kozterkep.hu/10559/miko-imre-grof-mellszobra>

89 A riportot lásd: *A kolozsvári Mikó-kert története*, hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.youtube.com/watch?v=SU5OhT4Ev7g>

ABSTRACT

Collective Memory of Parliamentarians in the Dualist Era in the Neighbouring Countries

The aim of this paper is to examine the collective memory of parliamentarians from the Dualist Era whose memorials can still be found in Hungary's neighbouring countries today. The topic is particularly interesting because this group includes not only Hungarian politicians but also figures who belong to the collective memories of other nations. These parallel memories reflect the cultural diversity of the former multi-ethnic state and highlight the specific characteristics of coexistence within it.

In several cases, the memory of a single historical figure transcends ethnic boundaries and becomes part of the historical consciousness of more than one community. Such figures may therefore acquire an identity-forming role for different peoples living side by side.

The central question of this research is to what extent the political role of these individuals remains a defining element of their collective memory. In other words, are they primarily remembered as politicians, or do other aspects of their lives and achievements receive greater emphasis? My hypothesis is that their political career is generally of secondary importance for local communities, while their activities at the local or regional level are much more strongly reflected in collective remembrance.

Another important question is which members of parliament have been commemorated in the neighbouring countries and why. In other words, the study examines which historical figures have been incorporated into national and local memory cultures and the factors that have contributed to their lasting remembrance. These processes are shaped not only by national memory politics but also by local communities and their identity-building practices.

Within the group examined, collective remembrance is strongly influenced by the local ethnic composition. At the same time, it is equally important to consider the role of local historical events and personalities, as well as the ways in which memory politics appropriates and reinterprets them. It is precisely these processes that account for the diversity of collective memories.

The study focuses primarily on memorial sites in Romania and Serbia, while also briefly considering relevant examples from Croatia, Slovakia, and Ukraine.

ENIKŐ TÓTH

GYŐZŐ CZIGLER AND THE LIBERAL PARTY

Correlations Between the Perception of an Architect and Changes in the Political System

Introduction

On 24 May 1905, an article appeared in the Hungarian political daily newspaper *Népszava* under the title “Ciglerists”.¹ Győző Czigler (1850–1905), a fifty-five-year-old architect and professor at the József University of Technology in Budapest, had died just two months before. The Hungarian Association of Engineers and Architects, the Hungarian Society of Applied Arts, and the Hungarian Association of Material Testing mourned the death of their leading figure.² Czigler left behind a rich oeuvre of more than two hundred works during his short life. Several plans were then still waiting to be completed by the architect’s successor, his former head of office Ede Dvořák (1861–1920). Many of Czigler’s works were left unfinished on the drawing tables of the office, including the Széchenyi Baths in Budapest, considered to be Czigler’s major work.³

Not long ago, the press published several obituaries. The portrait of Czigler at the headquarters of the Hungarian Association of Engineers and Architects was covered for a year with a black mourning veil.⁴ The architect was accompanied on 30 March 1905 to his grave in the Kerepesi Cemetery from his last magnificent work, the new Chemistry Pavilion of the University of Technology in Budapest-Lágymányos. Among the mourners were prominent figures of Hungarian public and artistic life.⁵ Less than two months later, an author wrote a scathing commentary on the negative impact of Czigler’s work on Hungarian art of the time. Judging by the rest of the article, the

1 Jós, „Cigleristák”, *Népszava* 24 May 1905, 4.

2 Ignác Alpár, „Czigler Győző”, *Magyar Iparművészet* 5 (1905): 161–166.

3 See more about this: Enikő Tóth, *Czigler Győző* (Budapest: Holnap Kiadó, 2021).

4 Béla Nejj, „Czigler Győző emlékezete”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 16 Apr. 1905, 121.

5 Alpár, „Czigler Győző”, 161.

author was an architect colleague. In his opinion, Cziglerism, as he writes, “slowly grew into a concept”, and “became a collective name for ignorance, intellectual inertia, for the nobodies who got well-paid jobs through protectionism, who then squeezed out all true knowledge and talent”, and “Czigler was not only a man but a concept, a system, which for decades had cursed Hungarian art.”⁶ The author was motivated by indignation, but his motivation went beyond his dislike of Czigler as a person and creator. His text also criticizes the whole political and artistic system of the Liberal Government that supported Czigler.

By 1905 the power of the Liberal Government had been weakened. It lost the elections, and a change of government took place. This party ruled for most of the Dualism period in Hungary. Czigler’s name was linked to that of the Liberal Party through his support, personal views, and network of contacts.

The present study examines the architect’s career in parallel with the fate of the Liberal Party. What did the success, and later the failure of the Liberal Government mean for the perception of the architect? How did the national architectural aspirations of Ödön Lechner (1845–1914) and the historicism of Czigler come into conflict? What are the political implications of this? What traces did this leave in the architect’s life work, and what memories of his liberal relations have remained? In search of answers to the questions just listed, Czigler’s career is presented in a broad outline, highlighting the aspects relevant to the topic.

Győző Czigler, the enthusiastic and promising young architect

Born into a dynasty of architects, Czigler was destined for a career in architecture. His grandfather, Antal Czigler Senior (1767–1862), was the court architect of the noble Wenckheim family and a major builder in Gyula,⁷ while his father, Antal Czigler Junior (1810–1872) was the first chief architect of Arad.⁸ Győző Czigler was only four when his mother died, so he essentially spent his childhood in his father’s architect’s office.⁹

The father tried to give his son the best education and sent him to the Academy of Arts in Vienna, where Theophil Hansen (1813–1891) became Győző Czigler’s master. Hansen had many Hungarian students, of whom Kálmán Gerster (1850–1927) became one of Czigler’s best friends. Samu Pecz (1854–1922), a professor at the József University of Technology, Sándor Fellner (1857–1945), Gyula Berczik (1853–1933), Mór Kallina (1844–1913), József Kauser (1848–1919), István Kiss (1857–1902), Géza Mirkovszky (1855–1899), Lajos Pákei (1853–1921), who were also important archi-

6 Jós, „Cigleristák”, 4.

7 János Szendrei and Gyula Szentiványi (ed.), *Magyar Képzőművészek Lexikona 1* (Budapest, 1915), 345.

8 Virgil Nagy, „Czigler Győző emlékezete”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 45 (1911): 250.

9 The tombstone of Győző Czigler’s mother, Róza Czigler can be found in the upper cemetery in Arad, parcel C/1.

tects of their time, were also Hungarian students of Hansen.¹⁰ At the academy, Hansen taught his students to use the ancient and Renaissance formal vocabulary, and Czigler remained faithful to this for the rest of his life.

It was a fortunate coincidence that the same style suited the taste of the state administration, but in Czigler's case, this probably played only a minor role in his choice of style. On the one hand, sources suggest that he respected Hansen as a role model, and on the other, he was later appointed professor of ancient architecture at the József University of Technology in Budapest. As Czigler's office became a practical space for his students, he would not have had the opportunity to choose a fundamentally different style.¹¹

After his father died in 1872, Czigler returned to Arad for a brief time to finish the work in progress. At that time, his father was mainly involved in the work of a construction supervisor, working beside architect Antal Szkalnitzky (1836–1878) on the restoration of the Rákóczi Castle in Ineu.¹² During this period, he participated in design competitions in the capital, and with Ödön Steinitzer (1850–1911), a colleague from Arad, he entered the 1873 competition for ideas for new buildings at the University of Technology.¹³ He did not stay long in Arad but returned to Vienna in 1873 for a longer study trip. He visited the most important cities of Western Europe, visited many monuments and public collections, and travelled to Asia Minor, Greek, and Turkish territories.

By the time he settled in the capital in 1876, after his studies, his trips, and a year of military service in Arad (1875), his name was already known in architectural circles. From a youthful age, he was a respected member of the Hungarian architectural community. At first, he was commissioned by the Engineering Office of the City of Budapest,¹⁴ and from 1881 he worked as an independent architect.¹⁵ The highly respected master Miklós Ybl (1814–1891) recognized his talent and took him under his

10 Gábor György Papp, *Gerster Kálmán (1850–1927) munkássága*, PhD dissertation, Doctoral School of Art History and Cultural History, Eötvös Loránd University (Budapest, 2007), 125–129; <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/46162> (accessed: 16. 07. 2026.)

11 Report from the meeting of the Architectural Section at the József University of Technology, 19 Nov. 1886. Budapest University of Technology and Economics, National Technical Information Centre, and Library. (Below: BUTE, NTICL)

12 Romania. Hungarian name: Borosjenő. Alpár, „Czigler Győző”, 161.

13 About the tender, it is worth mentioning that the construction was to be started based on a commission from Imre Steindl and Antal Szkalnitzky, and the design competition for young people was actually for 600 gold coins and the supervision of the construction. In the end, the design by Alajos Hauszmann and Gyula Punczmann (later Pártos) was chosen, but the construction planned for the Kunewalder House on Museum Boulevard never came to fruition. Author unknown, „Pályázatok”, *Pesti Napló*, 9 Aug. 1872, 2., Károly Conlegner, „A Kir. Jozsef-Műegyetem 1873/4-diki tanéve megnyitási ünnepélyén”, *Buda-pesti Közlöny*, 23 Oct. 1873, 1990–1991.

14 Nagy, „Czigler Győző emlékezete”, 250.

15 Budapest City Archives, BFL XV.17.b.312.1375.1871.

wing.¹⁶ As an energetic young man, he was also involved in the Hungarian Association of Engineers and Architects, of which he was initially a clerk (1878–1888).¹⁷ He was a respected member of the Hungarian architectural community, one reason for which may have been his good family background, as the Cziglers were well-known to the older architects of the time.

Czigler was the first to win the Gold Medal of the Hungarian Association (founded in 1882) with his design for the Hungarian Pantheon in place of the Citadel on the Gellért Hill in Budapest.¹⁸ His active involvement in the association and this Pantheon design were also referred to when he was appointed as a professor at the University of Technology in 1886. He became head and professor of the newly established department of ancient architecture at the age of only thirty-six.

University professor, association president

Czigler's appointment as a university professor was not unanimously supported by his future colleagues. The decision-making committee, chaired by the dean Dr. Gyula König (1849–1913), consisted of Alajos Hauszmann (1847–1926), Lajos Rauscher (1845–1914), Mihály Klimm (1851–1897), and Imre Steindl (1839–1902), but the latter was unable to be present. The present professors referred to Czigler's talent, the ancient architectural orientation of his studies, and his professional achievements in the appointment.¹⁹ Imre Steindl submitted an appeal against their decision, as he did not see in Czigler the right theoretical ability, a thorough knowledge of the literature of ancient architecture, and a design direction that explicitly used ancient models. However, at the meeting of the Architectural Section held on 19 November 1886, the colleagues declared Steindl's opinion to be subjective, and in their view, in sharp contrast to the opinion of the most eminent architectural authorities and the competent sections in general. So Czigler won the general recognition of the profession, of his colleagues, and they supported his appointment. Finally, according to the protocol, the appointment was submitted to the Ministry of Religious Affairs and Public Education, which, after its approval, received the consent of the King, Franz Joseph I, on 10 January 1887.

At the time, other young lecturers were appointed to the university, Samu Pecz, four years younger than Czigler, became a lecturer in the Department of Building Structures. However, while Pecz started to work after his appointment, Czigler asked for an extension, as he had a lot of work to do and wanted to spend a few more months

16 Nagy, „Czigler Győző emlékezete”, 250.

17 See more about this: Enikő Tóth, „Czigler Győző kapcsolata a Magyar Mérnök- és Építész-Egylettel”, *XXIV. Tavaszi Szél Konferencia Tanulmánykötet* 2, ed. Dániel Molnár and Dóra Molnár (Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2021), 255–267.

18 Author unknown, „Egy magyar pantheon: Tervezte Czigler Győző építész”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 17 (1883): 149–150.

19 Report from the meeting of the Architectural Section at the József University of Technology, 19 Nov. 1886. BUTE, NTICL.

in Greece to prepare for his lectures on ancient history.²⁰ The numerous important commissions, the Hungarian Association of Engineers and Architects gold medal, and the fact that he won the award were in themselves sufficient guarantees that he could carry out the task entrusted to him. His representative works, like the palace of András Saxlehner (Budapest 6th District, 3 Andrássy Avenue, 1884–1886), a remarkable work of neo-Renaissance architecture of the period, was completed around this time, and the palace of the National Forestry Association (Budapest 5th District, 6 Alkotmány Street, 1885–1886) and the Academy of Commerce (Budapest 5th District, 9–11 Alkotmány Street, 1884–1885) are also testimonies to the talent of their designer, and beyond, Czigler has already designed many remarkable buildings.²¹

However, it is important to note that the teachers' nominations mainly highlighted his gold medal-winning Hungarian Pantheon design (1882) and his agility within the Hungarian Association of Engineers and Architects.²² The latter is due to the architect's excellent networking skills. In April 1891 he was elected President of the Society's Architectural Section,²³ and in February 1894 he became President of the Society as the first architect to hold this position.²⁴ He put a lot of work into enriching the life of the association, organizing programs, lectures, and excursions and putting a strong emphasis on the advocacy of graduate engineers and architects.²⁵ Presidents were elected for three-year terms and were not eligible for re-election in the following term. After a one-term absence, however, Czigler was re-elected president of the association in 1900.²⁶ In the meantime, he has been a judge in numerous design competitions and as such, as a lecturer at the University of Technology, he has had a strong influence on the development of the architectural scene in Hungary and the image of the Hungarian cities.²⁷

20 Report from the meeting of the Architectural Section at the József University of Technology, 31 Jan. 1887. BUTE, NTICL.

21 Just some of the works built under his name before 1886: Reformed Church in Hajdúböszörmény (1880–1882), Temporary Roman Catholic Church and Parish at Rózsák Square (Budapest VII. Rózsák Square 10. 1881), District magistrate's office and priest's house in Ferencváros (Budapest IX. Bakáts Square 12–14.), Lujza School for Girls in Szob (1884–1885), House of Alojzia Steiner-Moosmüller (Budapest 1st District, 6 Szentháromság Street, 1884–1885), Mayer Orphanage (Budapest 12th District, 31 Városmajor Street, 1885–1886).

22 Report from the meeting of the Architectural Section at the József University of Technology, 19 Nov. 1886. BUTE, NTICL.

23 Author unknown, „A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1891. [...]”, *Melléklet a Magyar Mérnök és Építész-Egylet Heti Értesítőjéhez* 1891. 17. sz.-hoz 10 (1891): 129.

24 Author unknown, „A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1894. [...]”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 13 (1894): 44–45.

25 See more about this: Tóth, „Czigler Győző kapcsolata a Magyar Mérnök- és Építész-Egylettel”, 255–267.

26 Author unknown, „A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1900. [...]” *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 19 (1900): 82–84.

27 Alpár, „Czigler Győző”, 161–166.

His teaching career made him more direct towards the younger generations of architects, and his determination and the hierarchical relationship between teacher and student enabled him to guide some of the young people who were looking for a new path. So, as well as allowing him to pass on his knowledge to the younger generations, it gave him power over them. Czigler also benefited from this glory in his design work, as he was happy to employ his students as trainees in his office, increasing design capacity. He was also keen to share his strong architectural views with young people, many of whom also proved receptive to his conservative outlook.²⁸

Surviving correspondence also testifies to the fact that he sometimes asked his fellow teachers for support for his trainees: Endre Hack (1875– after 1856), a student at the University of Art had to repeat his exams with Mór Réthy (1846–1925), a teacher of geometry and theoretical physics, and Czigler gave his student a letter of recommendation to take the exams.²⁹ As a popular socialite, he liked to spend time with his favourite students beyond the classroom. He was happy to entertain them in pubs and would pay them generously for the drinks they consumed.³⁰ According to the memories of architect Gyula Sándy (1868–1953), Samu Pecz's former assistant at the University of Art, Czigler was the most popular teacher at the university, precisely because of his helpfulness and gallant nature.³¹ He also enjoyed the confidence of his fellow teachers and, as a result, he served as dean of the university's engineering and architecture department between 1890 and 1893.³²

As he was not a family head, he did not spare any of his free time, working both as the head of his own design office and in the association. It is recorded that he spent every Monday evening in the association's circles, where he formed a close-knit community.³³ In addition, he helped the interns in his office to develop their future careers.³⁴ He recommended them for important jobs and offices. For example, Nándor Morbitzer (1878–1950) became the chief architect of Kiskunfélegyháza,³⁵ and László Székely (1877–1934) the chief architect of Timisoara.³⁶ In addition to having a permanent office manager and assistant at the university, Ede Dvořák, several of his students, including Károly Haaber (1864–1944), Gyula Dörner (1872–1913), György Kopeczek

28 Gyula Sándy, *Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész?* Lapis Angularis 6 (Budapest: Magyar Építészeti Múzeum, 2005), 28.

29 Hungarian Academy of Sciences, Manuscript Archive, Ms 5323/50.

30 Pál Relle, „A kikkel találkoztam. Hauszmann Alajos”, *Világ*, 18 May 1947, 4.

31 Sándy, *Hogyan lettem és hogyan vagyok én templom-építő, -tervező és művezető építész?*, 28.

32 Author unknown, „Rektor és dékánok választása a műegyetemen”, *Építő Ipar*, 8. June 1890, 252., Author unknown, „Tisztújítás a Műegyetemen”, *Pesti Napló*, 18 May 1893, 8.

33 Author unknown, „Hétfőnkint együtt vacsorázó építészek”, *Budapesti Hírlap*, 14 Nov. 1901, 6.

34 Sándy, *Hogyan lettem és hogyan vagyok én templom-építő, -tervező és művezető építész?*, 28.

35 Attila Brunner, „Budapesti építészek Kiskunfélegyházán 1890–1904” *Első Század* 11, 3. sz. (2012): 245–279, 270–271.

36 Romania. Hungarian name: Temesvár. Endre Dánielisz, „Székely László (1877–1934) mű-építész és városrendező”, in Id., *Nagyszalonta jeles szülöttjei* (Gyula, 2001), 28.

(1877–1927), K. Róbert Kertész (1876–1951), Gyula Sváb (1879–1938) were also employed as assistant professors at the University of Technology.

Czigler and the Liberal Party circles

As the previous chapter has shown, Czigler had excellent networking skills. He was able to put this to clever use not only with his colleagues but also with clients. In addition to being a regular architect of important magnates of the time, such as András Saxlehner (1815–1889), who became rich from the distribution of bitter water by János Hunyadi and was also interested in wineries and marble mining,³⁷ and Pál Luczenbacher Junior (1851–1910), who was interested in railway construction,³⁸ he also gained the trust of the political elite of the time. During his time, between 1875 and 1905, Hungary had a liberal government in whose circles Czigler also became well acquainted.

Thanks to the correspondence preserved in the legacy of a draughtsman of Czigler, it can be proved that he was on good terms with the sons of Prime Minister Kálmán Tisza (1830–1902, term of office 1875–1890), István Tisza (1861–1918) and Kálmán Tisza Junior (1867–1947). He designed the reconstruction of their palace in Debrecen (1890–1891) and their castle in Cighid (1892–1893) for the family.³⁹

He was a good friend of the legal philosopher and politician Ágost Pulszky (1846–1901), State Secretary of Loránd Eötvös, and Minister of Religion and Public Education (1848–1919, term of office 1894–1895). He designed a palace for Pulszky at 12 Eszterházy (now Puskin) Street in Budapest, 8th District (1893–1894).⁴⁰ After the politician's death, Czigler also designed his tombstone (1904) in the Kerepesi Cemetery, which bears a portrait of the deceased, modelled by Alajos Strobl (1856–1926).⁴¹

Letters have also survived from Gábor Baross, Minister of Trade (1848–1892, term of office 1889–1892), and Albin Csáky, Minister of Religion and Public Education (1841–1912, term of office 1888–1894), who contacted the architect on behalf of the ministries entrusted to them, the former in connection with the construction of the Hungarian Royal Railway, Postal and Telegraph Officer Training Course (1889–1890), the latter mainly in connection with the construction of the girls' school in Banská

37 Author unknown, „A szárhegyi márványbányák”, *Az Építési Ipar*, 24 Oct. 1886, 471., Author unknown, „Saxlehner pavillonja”, *Pesti Hírlap*, 26 July 1885, 4.

38 Dr. Samu Borovszky, *Hont vármegye és Selmeczbánya: Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monografiája* (Budapest: Országos Monografia Társaság), 228–278. Irodalom, tudomány, művészet, 258.

39 The handwriting letters of István Tisza and Kálmán Tisza Junior can be found in the legacy of Czigler's draughtsman, Gyula Bauer. Private owned. These revealed pieces of information about the planning history of the Castle in Cighid and the Palace in Debrecen.

40 The handwriting letters of Ágost Pulszky can be found in the legacy of Czigler's draughtsman, Gy. Bauer. Private owned. Author unknown, „Az út-, vasút- és hidépítési szakosztály ülése”, *Építő Ipar*, 17 Jan. 1894, 36.

41 Author unknown, „Pulszky Ágost emlékezete”, *Uj Idők* 10 (1904): 584.

Bystrica⁴² (1892–1894).⁴³ Later Csáky also turned to Czigler for his building projects, so in 1901 Czigler organised and supervised the renovation of his villa at 114 Andrássy Avenue, 6th District, designed by Vilmos Freund (1846–1920) in 1890. He also asked Czigler to design a fireplace for the sculptor János Fadrusz (1858–1903) in his villa on the Naphegy Hill, which Csáky gave as a gift for the sculptor in gratitude for all the good he had done for him.⁴⁴

Other letters of invitation to Czigler to become a member of important committees have survived in his estate. Among these, it is worth mentioning the letter of Gyula Wlassics (1852–1937), in which he asked the architect to examine the site of the Institute for Blinds, which was to be built on the corner of István (today Ajtósi Dürer Avenue, 14th District) and Hermina Roads, the letters of Kálmán Széll (1843–1915), who asked for Czigler's opinion on the Elizabeth Monument, the Werbőczy and Pázmány statues, and Ignác Darányi (1849–1927), who asked Czigler to review the construction of the bacteriological institute.⁴⁵

It is also important to mention the name of Jenő Rákosi (1842–1929), with whom a good friendship can be outlined in addition to the relationship as a client. Czigler designed a palace for him at 5 József Boulevard in the 8th District and built the office and printing building of the *Budapesti Hírlap*, managed by Rákosi at the rear end of the site, facing Szilárd Röck Street. Rákosi then also consulted Czigler on interior design issues, and according to the letters, they chose the carpets to be placed in the apartment together.⁴⁶

The names listed above all have in common that they were associated with the Liberal Party circles that ruled for most of the dualist period. István Tisza later, from 1903 to 1905 became prime minister under the party's colours. The government failed in the age of Tisza, and during this time was Czigler the most active in political life, which also left a strong mark on his later image.

Returning to the golden age of the governing party, it was during this period that Czigler reached the peak of his career. He became a professor at the University of Technology, the president of the Hungarian Association of Engineers and Architects, was elected to several tender evaluation committees, and was usually consulted by the state administration on various professional issues. He also joined the leadership of other associations, becoming vice-president of the Hungarian Association of Applied Arts and the first, founding president of the Hungarian Association of Material Testing.⁴⁷

The ministries entrusted the architect with several major construction projects, such as the reconstruction of the building of the State Counting Office at 24 Veres Pál-

42 Slovakia. Hungarian name: Besztercebánya.

43 The handwriting letters of Gábor Baross and Albin Csáky can be found in the legacy of Czigler's draughtsman, Gy. Bauer. Private owned.

44 Letters of Albin Csáky, from 2 March 1901 to 14 Febr. 1902 in the legacy Bauer.

45 The handwriting letters of Gyula Wlassics, Kálmán Széll, and Ignác Darányi can be found in the legacy of Czigler's draughtsman, Gy. Bauer. Private owned.

46 The handwriting letters of Jenő Rákosi can be found in the legacy of Czigler's draughtsman, Gy. Bauer. Private owned.

47 Nagy, „Czigler Győző emlékezete”, 250.

né Street in the 5th District (1894–1895), and the design of the palace of the Hungarian Royal Central Statistical Office at 5–7 Oszlop Street (now Keleti Károly Street) in the 2nd District. He designed the buildings of the Royal Hungarian Station of Phytology, Insectology, and Seed Testing (24 Keleti Károly Street, 2nd District, 1900–1901) and the Royal Hungarian Central Vine Experimental Station and Ampelological Institute (15–17 Herman Ottó Road, 2nd District, 1901–1902) in Buda on behalf of the Ministry of Agriculture, as well as several school buildings for the Ministry of Religion and Public Education, including in Győr (1886–1888), Győrszentiván (1889), Banská Bystrica (1892–1894) and Rijeka⁴⁸ (1896–1897). After the death of his architect friend István Kiss (1857–1902), Czigler took over a series of commissions from him the Ministry of Justice to design palaces of justice.⁴⁹ So, he designed the forensic palaces and prison houses of Sátoraljauhely (1903–1906),⁵⁰ Rijeka (1904–1906),⁵¹ and Sibiu⁵² (1905–1907). Since Czigler died in 1905, these buildings were completed by his former office manager and assistant at the University of Technology, Ede Dvořák.⁵³

Czigler was not a Member of the Hungarian Parliament, but he was an openly pro-government voter. This can also be read in the reports of the banquets and congresses of the Hungarian Association of Engineers and Architects, as he usually toasted liberal politicians or the monarch of the Austro-Hungarian Empire.⁵⁴ Since 1897, he was also a member of the municipal committee of the capital by the right of the highest tax-paying citizens.⁵⁵ From 1901, he became the liberal chairman in the 9th and 10th Districts.⁵⁶ He lived in the Köztelek House at 25 Üllői Road in Ferencváros (Budapest 9th District),⁵⁷ and in 1901 he was elected president of the Ferencváros Civic Association.⁵⁸ He has done much for the district's safety, cleanliness, and livability. As president of the district association, he became a founding member of the Ferencváros Gymnastics Club.⁵⁹

48 Croatia. Contemporary name: Fiume.

49 Author unknown, „Országgyűlés”, *Budapesti Hírlap*, 16 Apr. 1902, 3–4.

50 Author unknown, „A sátoraljauhelyi törvényszék és fogház épülete”, *Építő Ipar*, 1 Apr. 1906, 125–126.

51 Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Museum Department, architectural and graphic design collection, inventory numbers 73.29.337–73.29.344.

52 Romania. Hungarian name: Nagyszeben.

53 Author unknown, „Építés. Törvénykezési épület és fogház ép., Nagyszeben. *Az Újság*, 1 Oct. 1906, 22.

54 Author unknown, „Az angolok rólunk”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 10 (1895): 23–25; Author unknown, „A díszebéd”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 15 (1896): 154–155.

55 Author unknown, „A főváros közgyűlése”, *Budapesti Hírlap*, 11 March 1897, 9–10.

56 Frigyes Podmaniczky, Letter to Győző Czigler, the liberal party president of Districts IX and X. Quoted in: „A IX–X. kerületi szabadelvű...”, *Budapesti Hírlap*, 29 Sept. 1901, 6–7.

57 Author unknown, „Czigler Győző halála”, *Budapesti Hírlap*, 30 March 1905, 9.

58 Author unknown, „Egyesületek”, *Budapesti Hírlap*, 9 Nov. 1901, 10.

59 Author unknown, „A Ferencvárosi Torna-Club” *Budapesti Napló*, 8 Jan 1903, 10.

Government party versus national architectural aspirations

Czigler's architecture is not considered modern, but he designed his time's up-to-date buildings, following the historicism style. This was Hungary's dominant style of architecture during the period when the liberal governing party was in power. The turn of the century saw the emergence of revolutionary voices in the Hungarian architectural scene. The innovative movement is associated with the architect Ödön Lechner.

Together with Gyula Pártos (1845–1916), Lechner won the design competition for the building of the Hungarian Museum of Applied Arts in 1891. It was his first truly spectacular attempt to use oriental motifs.⁶⁰ It shows Indian, Persian, Moorish, and Hungarian folk elements. It was a total departure from the historicist architectural language that was characteristic of Czigler, a building type with cornices, architectural features of ancient origin, columns, pilasters, gables crowning windows, and door openings. Lechner started from this language, which he then enriched with elements of French chateau architecture, before experimenting with the Hungarian national style. As can be seen from Czigler's study on *Artistic Architecture (Műépítészet)*, he found Lechner's aspirations of a national style using oriental motifs remarkable, but he did not consider this to be the right way. He thought that Hungarian architecture had not yet matured to the stage where it could create its style.⁶¹

Lechner's "style" can be understood more as a movement, in which he was the leader, the driving force, and had many followers who looked to him as an example. He was not allowed to run a master's school or teach at the Technical University. The political leadership could not identify with his ideas. However, he had several followers who wanted to renew the architecture of Hungary. Instead of using historicist motifs based on European models, he used motifs from Asia. Together with Pál Szinyei Merse (1845–1920), he founded the Muskáti artist's table in the Japanese Café at Andrassy Avenue, which was joined by the architects Dezső Jakab (1864–1932), Lajos Jám-bor (1869–1955), Marcell Komor (1868–1944), Béla Lajta (1873–1920), József Vágó (1877–1947), László Vágó (1875–1933) and Béla Málnai (1878–1941) and others.⁶² Among them, Komor was a student and trainee of Czigler.⁶³

Lechner's attempts did not go down well with government politicians. In 1902, after the construction of the Post Office Savings Bank (1899–1901), Gyula Wlassics

60 József Sisa, *Lechner, az alkotó Génius* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2014), 13.

61 Győző Czigler, „Műépítészet”, in *Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, Művészet*, ed. Sándor Matlekovits, 285–297. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 9 (Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt, 1898), 294.

62 Ágnes Jancsó, *Lechner „Papszi” a Japánban. 125 éve, 1894-ben nyitott meg a Japán Kávéház*. 2019, accessed: 08. 07. 2026. <https://lechnerkozpont.hu/cikk/lechner-papszi-a-japanban>

63 Réka Várallyay, „Homlokzatalakítás a 20. század elején. A Komor–Jakab-iroda épületterve”, *Magyar Műemlékvédelem: Épületek homlokzati felületképzésének és színességének története, konferencia*, 257 (Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2007), 257–263.

said in Parliament that he wanted to avoid the Hungarian Art Nouveau style of state building.⁶⁴

During the same period, Czigler was awarded several public contracts, which were not won through design competitions, but directly on a commission basis. Between 1900 and 1903, he served his second term as president of the Hungarian Association of Engineers and Architects, the foremost professional representative organisation of Hungarian architects. After Czigler's death, in his eulogy at the Patria Literary Company and Printing Company, President Ferenc Perczel (1856–1914), in his eulogy, mentioned two negative qualities of the architect: his excessive sincerity and his hate for Art Nouveau.⁶⁵ Before Perczel, Czigler was the president of this company.⁶⁶ Czigler was able to exert a real influence on the development of the domestic art scene through his numerous association positions, which also covered various fields of art, such as architecture, applied arts, and book publishing through Patria. In contrast to him, Lechner did not have a good network of contacts in state circles, but his support was becoming more established in artistic circles. This can also be explained by the differences in character between the two artists, as Czigler was a more assertive, managerial type of artist, while Lechner led a more reclusive life and did not have such a developed business sense, but innovative ambitions. These ambitions, however, were at odds with the ideas of the liberal state administration, which adhered to the classical formal language of historicism.⁶⁷ What Czigler and Lechner did have in common, however, was that they were able to gather groups of younger colleagues around them as masters and share their vision of architecture with their followers.

Czigler was both a helpful mentor to young artists and an architect with a desire for commissions and success, and it is difficult to combine the two. He helped the architectural section of the Hungarian Association of Engineers and Architects draft and submit a memorandum calling for the mandatory publication of design competitions for public investments. At the same time, he usually accepted public contracts by avoiding the competition process.⁶⁸

Czigler's presidency of the Hungarian Association of Engineers and Architects was considered excessive power by Lechner's followers, as he could hardly represent their interests, and as a judge of design competitions, he tended to support historicist works. A significant turning point in the conflict between Czigler and Lechner was judging the Kossuth Lajos mausoleum design competition, in which both participated as jury members. The scandalous incident was reported by several media outlets. Ödön Lechner, György Zala (1858–1937), and Gyula Kann (1868–1946) claimed that the committee had not applied artistic criteria in its decision-making. The competition was won by a joint entry by architect Kálmán Gerster and sculptor Alajos Strobl, for which

64 Hungarian parliamentary journal, 1902, 93rd national meeting on 17 Apr. 1902, Thursday, 398.

65 Ferenc Perczel, „Czigler Győző”, *Építő Ipar*, 8 Apr. 1906, 138–139.

66 Author unknown, „Halálózás”, *Grafikai Szemle*, 1 Apr. 1905, 92.

67 Sisa, *Lechner Az alkotó Génusz*, 28.

68 Author unknown, „Az építészek és a pályázatok”, *Pesti Napló*, 8. Apr. 1902, 5.

the lay members of the committee,⁶⁹ and two architects, Győző Czigler and József Pucher (1836–1904), six in total, were selected. The second-place entry, by Lajos Jámor and Ede Kallós (1866–1950), was supported by five artists, including Gyula Kann, Ödön Lechner, Károly Lotz (1833–1904), Lajos Rauscher, and György Zala, and one architect jury member, Alajos Hauszmann, was not on the jury. Lechner was outraged by the triumph of Gerster and Strobl's work, which, despite its expensive cost, won the chance to be realised by a single vote. In addition, Gerster was a very good friend of Czigler, they studied together in Vienna under Theophil Hansen, and their views on art were similar. They took part together in the design competition for the design of the Parliament and were often consulted in connection with the design of the artesian bath in Városliget. The realization of the latter was undertaken by Ede Dvořák and Kálmán Gerster after Czigler's death. However, the application of the Kossuth mausoleum was anonymous, so the jury members did not see the names of the creators of the works.⁷⁰

Czigler began the design of the artesian bath in Városliget in 1884, but the capital delayed construction for a long time due to financial reasons. He invested a lot of money and energy in the planning process, which continued even after his death, as he made trips to study the building type, and his office drew hundreds of plans for the building.⁷¹ Another long-drawn-out planning process was the design of the new campus of the University of Technology, the details of which also began to be clarified at the beginning of the century. This problem was even raised in the Parliament, where Miklós Zboray (1866–1940) from the Catholic People's Party attacked Czigler's mandate for the designing of the new university buildings, while Wlassics argued in favour of it.⁷²

In 1903, an article titled Mr. Czigler and his clique appeared on the front page of the administrative and literary weekly *Magyar Székesfőváros*. The anonymous author article wrote that the Hungarian art scene is dominated by Czigler and his talentless friends, and they take away opportunities from the real talents.⁷³ The article was mainly inspired by the fact that in April 1903, the capital decided not to launch a design competition for the design of the artesian (Széchenyi) bath in Városliget, but to entrust the design to Czigler, who has been dealing with the subject for a long time. Already in 1895, Czigler agreed with the capital that he would not request remuneration for the preliminary works if he received the final commission. In other words, if the job had not been given to him, but a planning tender had been issued, the capital would have incurred significant costs.⁷⁴

69 The lay members: János Bakos, Adolf Heuffel, János Rauscher, and Dr. Géza Wágner, members of the municipal committee of the capital.

70 Author unknown, „A Kossuth-mauzoleum”, *Budapesti Napló*, 26 March 1902, 5.

71 Attila Győr, „Pályázatok egy fürdőre: Három fejezet a Széchenyi gyógyfürdő történetéből”, *Ars Hungarica* 45, 1. sz. (2019): 243–254.

72 Author unknown, „Országgyűlés I.” *Pesti Hírlap*, 14 June 1902, 3–5.

73 Author unknown, „Czigler ur és klikkje” *Magyar Székesfőváros*, 8 Sept. 1903, 1–2.

74 Győr, „Pályázatok egy fürdőre...”.

It was followed by several similar articles. These usually denounced his patronage among the liberal elite. Some have even called the work of Czigler a failure of the government because it has bad taste and so allowed him to build several important buildings.⁷⁵ The historical background is that the liberal government weakened in the first years of the century.

Here, it can be seen in action how the government party was intertwined with Czigler, even though he was a successful individual artist who wanted to design many notable buildings. In contrast, the sympathy for the oppressed Lechner was linked to the opposition's aspirations following Wlassics' speech in the Hungarian Parliament.

The fall of the Liberal Party and the assessment of Czigler's architecture

As previously shown, Czigler had a good relationship with István Tisza, the liberal prime minister appointed in 1903. The popularity of the Liberal Party has so far declined significantly at the national level, and the opposition is growing stronger. Czigler, as the liberal chairman of the 9th and 10th Districts, has consistently stood by his political point of view.

In November 1904, seething moods arose in the National Assembly as well, as the party usually crushed the opposition movements by force, and modified the parliamentary house rules with the ruse known as the "handkerchief vote". The purpose of this was also to break down the opposition obstruction. The incident even disintegrated the Liberal Party.⁷⁶ Two days after this event, on 20th November 1904, Czigler was vice-chairman of the Tisza party meeting in Vigadó. This move outraged the opposition sympathizers at the University of Technology. The next day, Czigler was not allowed to lecture at the university. His students, shouting "abcug," would not let him speak.⁷⁷ By this time, Czigler was already suffering from a serious illness, as he was diagnosed with angiosarcoma in 1904, which led to his death in March of the following year.⁷⁸

On 3 January 1905, due to the impossible conditions in the Parliament and the unprecedented polarization of public opinion, the King dissolved the National Assembly and called parliamentary elections, which the Liberal Party lost. István Tisza was a failed politician and the country was in crisis.⁷⁹ Győző Czigler died on 28 March 1905, and after that in May, the defamatory article in *Népszava*, which was mentioned at the beginning of this study, was published.⁸⁰ Since the architectural profession itself

75 Author unknown, „Czigler Győző”, *Pesti Hírlap*, 29 March 1905, 8–9.

76 Ágnes Kenyeres (ed.), *Magyar Életrajzi Lexikon* 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 867–869.

77 Author unknown, „Ifjúsági tüntetések”, *Magyarország*, 23 Nov. 1904, 5.

78 Bauer Gyula, *Czigler Győző* (Budapest: unpublished manuscript in private property, 1905), 1–2.

79 Ágnes Kenyeres (ed.), *Magyar Életrajzi Lexikon* 2, 867–869.

80 Jós, „Cigleristák”, 4.

was quite polarized for this period, he was not able to form an objective opinion about the architect's work. It was also suggested that a commemorative exhibition of Czigler's work be held, but the Hungarian Association of Engineers and Architects ultimately rejected this idea precisely because of the lack of an objective point of view.⁸¹

The research of Czigler's oeuvre was also relegated to the background for a long time. Although architects and art historians produced some shorter or longer works about his work during the 20th and early 21st centuries,⁸² most researchers did not consider his oeuvre interesting enough, probably partly due to the suspicion of protectionism and his conservative architectural style.

There were indeed changes in Hungarian architecture around 1905, which gave more space to the Art Nouveau movements. However, this is less evident in the architecture of Lechner than in that of his followers. The national style became increasingly popular for major construction projects in rural Hungarian towns. For example, Marcell Komor and Dezső Jakab designed the City Halls in Târgu Mureş (1907–1909),⁸³ Subotica (1908–1910),⁸⁴ and the Palace of Culture in Târgu Mureş (1911–1913). The former Czigler-student Nándor Morbitzer and József Vas (1866–1910) designed the City Hall of Kiskunfélegyháza (1909–1911). A former Lechner-fellow, Sándor Baumgarten (1864–1928) designed several educational institutions as part of the Ministry of Education and Religious Affairs' school-building campaign.⁸⁵ After 1905, Lechner himself was allowed to build a school, so in Bratislava (1906–1908)⁸⁶ and Kőbánya (1914). In addition, the younger generations made further attempts to reform the Hungarian architectural style, using Viennese Art Nouveau and Hungarian folk architecture as models.⁸⁷

81 Ignác Alpár and Kornél Zelovich, „Nyilatkozat” *Népszava*, 30 May 1905, 4.

82 For example (from works not previously cited): Gáspár Fábrián, „A városligeti Széchenyi-fürdő tervezője: Czigler Győző (1850–1905)”, in Gáspár Fábrián, *Nagy Magyar Építőművészek 1* (Budapest: published by the author, 1936), 38–40; Ferenc Vadas and Ágnes Nováky, „Czigler Győző” *SAUR Allgemeines Künstler-Lexikon* 23. (München–Lepizig, 1999), 311–312, doi: 10.1515/AKL; László Víz, „A Zsolnay építészeti kerámia mesterei 10. Czigler Győző építész-professzor munkássága”, *Magyar Építőipar* 59 (2009): 79–80; Miklós Kalmár, „Czigler Győző élete és munkássága”, *Műgyetem – A történeti/The Historic Campus*, ed. Miklós Armuth and Zsuzsa Lőrinczi (Budapest: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 2013), 226–243; Katalin Takács, *Czigler Győző építész*. MA Thesis, Pázmány Péter Catholic University, Department of Art History, 2010.

83 Romania. Hungarian name: Marosvásárhely.

84 Serbia. Hungarian name: Szabadka.

85 For example Levoča (Slovakia. Hungarian name: Lőcse), Szeged, Hatvan, Vác, Sighetu Marmatei (Romania. Hungarian name: Máramarossziget), Târgu Mureş (Romania. Hungarian name: Marosvásárhely).

86 Slovakia. Hungarian name: Pozsony.

87 More about this: János Gerle: „Századfordulós stílusirányzatok”, in *Magyarország építészetének története*, ed. József Sisa and Dora Wiebenson (Budapest: Vince Kiadó, 1998), 249–273.

The heir to Czigler's office, Ede Dvořák himself used motifs from the Viennese Art Nouveau, which had already left their mark to some extent on Czigler's later architecture like motifs of discs and notches on column and pilaster heads and consoles. A good example of this in Dvořák's architecture is the Savings Bank Palace on the main square of Cluj Napoca (1912–1914).⁸⁸ Dvořák's office was not nearly as well engaged as his predecessor's; he no longer received public contracts such as Czigler.

Conclusion

In architecture, as in other branches of art, each political system has its preferences and its supported artists. Their artistic qualities are difficult to look at objectively at their time. Broad support leads to a lot of envy among colleagues. There are exceptions, but in general, the open sympathy for the supporting government party arouses the appreciation of like-minded people and provokes negative critics among the opposition. This phenomenon also determined the assessment of Győző Czigler, one of Hungary's most employed architects of the dualist era.

This study examined Czigler's career from this point of view, namely the way from the young, talented, professionally recognized architect to the defining and dividing artist personality of his time.⁸⁹

88 Romania. Hungarian name: Kolozsvár.

89 A more detailed study: Enikő Tóth, *Czigler Győző építész (1850–1905) élete és munkássága*, PhD thesis (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem); <https://real-phd.mtak.hu/2604/> (accessed: 16. 07. 2026).

ABSTRACT

Győző Czigler and the Liberal Party Correlations Between the Perception of an Architect and Changes in the Political System

Győző Czigler (1850–1905) was an architect of the dualism era and a professor at the University of Technology in Budapest. His reputable office designed more than two hundred buildings throughout royal Hungary, including the Saxlehner Palace, the National Casino, the headquarters of the Central Statistical Office, numerous apartment buildings in Budapest, several churches, schools, public and residential buildings in the countryside, and the Palace of the Collegium Pazmanianum in Vienna.

He was prominent in his occupation as an architect and university teacher, and he built up a network of contacts among the Hungarian governmental elite. He was a recurring architect of the Hungarian ministries and political elite. Czigler's neo-Renaissance architectural style was popular in the liberal party circles that ruled for most of the Dualism period, which opposed the national style aspirations of Ödön Lechner, the innovative personality of Hungarian architecture.

The attitude of the party is reflected in Gyula Wlassics' statement in 1902 that he wanted to avoid Art Nouveau – national style – in state buildings. For this reason, by the time the government fell in 1905, live differences had developed between Czigler and Lechner's admirers, and their conflict left its mark on the press. The dislike of the regime interlinked with the antipathy against the architect and his architectural style.

Czigler openly committed his liberal party views. He supported István Tisza's government even before its fall. He was vice-president of the party's general assembly held in Vigadó on 21 November 1904. After the change of government, the newspapers presented the work of this previously much-praised artist to younger generations as a negative example. Because of his political views, he was described as a talentless architect who lived purely by his connections.

The published study examines how the political memory of a successful career architect has left its mark on his memory and how his perception has changed following the regime change.

GULYÁS KRISTÓF

TÁRSADALMI TRAUMÁK MEGJELENÉSE ÉS MEG NEM JELENÉSE A MOSONMAGYARÓVÁRI KÖZTERÜLETNEVEKBEN A 20. SZÁZAD FOLYAMÁN

Bevezetés¹

Az a tény, hogy közterületek neveit aktuálpolitikai célokra használják a mindenkori hatalom helyi képviselői, Kelet-Közép-Európában nem hat a meglepetés erejével. Visszatekintve kijelenthető, hogy a 20. század folyamán valamennyi Magyarországon berendezkedő politikai rendszer felhasználta a narratíva és a narratív tér felépítésének ezen olcsó és gyors eszközét. Ez nem történt máshogy Mosonmagyaróváron sem. Mivel a történeti emlékezetben a társadalmi traumák jelentős helyet foglalnak el, kijelenthető, hogy a kormányzó elit ki kellett hogy alakítson egyfajta viszonyrendszert hozzájuk, adott esetben beemelve azokat a város közterületnevei közé.² Ennek megfelelően az egymást követő, történelemszemléletükben egymással szöges ellentétben álló rendszerek előszeretettel döntöttek az őket megelőző politikai rezsimiek értékeit vagy általuk követendő példaként bemutatott személyek nevét viselő közterületek átneve-

1 A tanulmányban előforduló rövidítések: MNL GYMSMGYL – Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára; VT VB – Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága.

2 K. Horváth Zsolt, „Az emlékezet betegei. Bevezetés”, in Uő., *Az emlékezet betegei*, (Budapest: Kijárat Kiadó, 2015), 9–18, 10. A totalitárius diktatúrák politikai emlékezetével és annak képlékenységével kapcsolatban lásd: Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*, ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc és Berényi Gábor (Budapest: Európa Kiadó, 1992), 281–284, valamint Robert Conquest: *Kegyetlen évszázad*, ford. Árokszállási Zoltán (Budapest: Kairosz Kiadó, 2003), 98–99.

zése mellett.³ Ugyanakkor e sorok írója nem arra vállalkozik, hogy tételes áttekintést adjon a címben szereplő város valamennyi közterületének névváltoztatásairól; helyette egy speciális csoport vizsgálatát tűzte ki célul, a társadalmi traumákat megjelenítő közterületnevek vizsgálatát.⁴ Elemzésem tárgya így a várost vezető hivatali intézmények által kreált emlékezet, az egyes társadalmi traumákhoz kötődő lokális emlékezetpolitika törekvései és a különböző rezsimek egyes eseményekhez való viszonyulása lesz.⁵

Az a tény, hogy a társadalmi traumák megjelentek a közterületnevek között, nem jelentett a szerző számára újdonságot. Sokkal fontosabb kérdés volt, hogy az egyes traumákat miért iktatták be a közterületnevek közé, és hogyan alakult az őket körülvevő narratíva, esetleg miért távolították el őket onnan. Kutatásom elsődleges célja ezen tényezők megállapítása volt, amelyhez egységes szempontrendszert állítottam fel, amelyet külön-külön alkalmaztam az egyes társadalmi traumák megjelenési módjainak vizsgálatakor.

A társadalmi trauma mint fogalom

Vizsgálatom sikeres elvégzésének első feltétele egy, a társadalmi traumák „összegyűjtésére” alkalmas definíció megkeresése volt. Előzetes feltételem a definícióval kapcsolatban az volt, hogy kellőképpen objektív kategóriát lehessen vele alkotni, amely ugyanakkor reflektál arra, hogy az adott jelenség súlyos, nem önkéntesen bekövetkező változásokra kényszeríti a társadalom tagjait.

A fogalom, amelyet leginkább alkalmasnak találtam erre, az az Ö. Kovács József által is használt társadalomtörténeti esemény volt. Ennek alapján a társadalmi traumát olyan jelenséggként definiáltam, amely traumatikus vagy megrázó élményt⁶ jelentett

- 3 Általános magyarországi összefoglalását ennek a kérdésnek lásd: Pótó János, „Terek és nevek. Köztérnevezések a szimbolikus politika tévútjain”, *Történelmi Szemle* 54, 1. sz. (2012): 161–173.
- 4 Korábbi publikációmban megkíséreltem egy politikai korszak részletes emlékezetpolitikai vizsgálatát, amelynek tapasztalatait igyekeztem beépíteni jelen munkámba is. Lásd: Gulyás Kristóf, „Így kellett határoznunk...» – Mosonmagyaróvár város utcanév-változtatásai a pártállami diktatúra idején (1945–1963)”, in *Populizmus és emlékezetpolitika*, szerk. B. Kádár Zsuzsanna (Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2020), 87–105.
- 5 Ezzel kapcsolatban lásd: K. Horváth, „Az emlékezet betegei. Bevezetés”, 9–10. Az egyes közterületek elnevezésének gyakorlatával, politikai hasznosságának megértésével kapcsolatban nagyban hatott rám Pótó János a budapesti köztéri emlékművekről szóló elemzése. Pótó János, „Budapest köztéri emlékművei, 1945–1949”, in *Uő., Emlékművek, politika, közgondolkodás* (Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1989), 11–70. különös tekintettel 17–19.
- 6 Kérdés persze, hogy a „traumatikus” kategóriát hogyan definiáljuk. Gyáni Gábor történelemelméleti összefoglalásában megkülönbözteti a traumát mint betegséget és (Heller Ágnes nyomán, aki megkülönböztetett történelmi, egyéni és strukturális traumát) a „katasztrofális történelmi esemény megtapasztalását” mint történeti traumát. Utóbbinál kiemeli, hogy hagyományos történeti módszerekkel adott esetben feldolgozhatatlan eseménysorozatokot ért ezen fogalom alatt. K. Horváth Zsolt hasonlóan a normáktól való markáns eltérést

a társadalom tagjainak többsége számára (tehát kollektív jellegű); kihívást intéz a fennálló társadalmi struktúrák ellen; megváltoztatja a múlthoz, a jelenhez és a jövőhöz való viszonyt, valamint váratlan, meglepetésszerű jelenség (értelmezésem szerint elsősorban jellegében és nagyságrendjében, nem feltétlenül az esemény vagy eseménysorozat bekövetkeztében).⁷

Ezen fogalom szerint, a szakirodalom és a források alapján tizennégy társadalmi traumát számoltam össze, amely Mosonmagyaróvárt (és a helyi társadalmat, lakosságot) érintette.⁸ Ezeket természetük szerint csoportosítottam, ami alapján négy kategóriát állítottam fel (sematikus ábrázolásukat lásd: 1. ábra):

- katonai konfliktusok, harci cselekmények és azok következményei (békeszerződések, békediktátumok). Ebbe a kategóriába tartoznak a világháborúk, a fehérterror, a trianoni és párizsi békeszerződések és az 1956-os forradalom és szabadságharc.
- etnikai alapon elkövetett népirtások és atrocitások (numerus clausus, zsidótörvények, helyi német lakosság kitelepítése).
- államszocialista diktatúrák és mindazon társadalmi tapasztalatok, amelyek hozzájuk kötődnek.
- lokális sérelem (Moson vármegye 1923-as megszüntetése).

a régi és új normák közti töréspontként, politikai és társadalmi tehetetlenséggel párosuló eseményként értelmezi. Ö. Kovács József a vidéki paraszti társadalom felszámolásával kapcsolatban az „identitástörés” fogalmát használja, míg Keszei András a kollektív és egyéni szenvedés tapasztalatára helyezi a hangsúlyt tanulmányában. Lásd: Heller Ágnes, *Trauma* (Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2006), 8–9. (idézi: Gyáni Gábor); Gyáni Gábor, *A történeti tudás* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 317, 326–327; K. Horváth, „Az emlékezet betegei...”, 10–11; Ö. Kovács József, „Kollektivizálás utáni identitásformák”, in *Hely, identitás, emlékezet*, szerk. Keszei András és Bögre Zsuzsanna, (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015), 220–232, 221–225; Keszei András: „Jelentés, törés, identitás”, in *Az identitások korlátai: Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*, szerk. Bögre Zsuzsanna, Keszei András és Ö. Kovács József (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012), 11–35, 11–15.

7 Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965* (Budapest: Korall, 2012), 22–23.

8 A források döntő többségét a levéltári források teszik ki; ezek részei a Magyaróvár városi közgyűlési jegyzőkönyvei 1921–1944 (MNL GYMSMGYL, V.1901/B 1921–1944); Mosonmagyaróvár megyei városi közgyűlési jegyzőkönyvek 1945–1950 (MNL GYMSMGYL, XXII.601/1–XXII.601/6); Mosonmagyaróvár Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága ülésének jegyzőkönyvei 1950–1963 (MNL GYMSMGYL, XXIII.527/1–XXIII/527/14); és Gyopár Ferenc, *Mosonmagyaróvár utcatörténete (gépírat)* (Huszár Gál Városi Könyvtár Mosonmagyaróvár, Helyismereti Gyűjtemény, lezárva: 1995). Ezenkívül a társadalmi traumák egy másik szempontú listáját lásd: K. Horváth, „Az emlékezet betegei...”, 10.

1. ábra: A 20. századi Mosonmagyaróvárt érintő történelmi traumák sematikus idővonala

Megjegyzés: sárga – katonai konfliktusok, harci cselekmények és következményeik; vörös – államszocialista rendszerek; fekete – etnikai alapon elkövetett népirtás, atrocitás; zöld – lokális/regionális trauma

A közterületnevek hálózatának átalakításai

Mosonmagyaróvár történetében öt olyan időszak volt, amikor a helyi hatalom képviselői megkísérelték az utcaneveket felhasználva a narratív tér átalakítását. Ez az öt időszak (1920–1945 közötti időszak, amelyet a köznyelv Horthy-korszakként emleget; az 1945–1948 közötti úgynevezett „koalíciós időszak”; az 1948–1990 közötti államszocialista korszak, az 1990 utáni demokratikus korszak és a 2006 utáni demokratikus korszak) mind ideológiai, mind gazdasági, mind társadalmi szempontból markánsan különböztek egymástól. Ennek következménye az lett, hogy az egyes politikai berendezkedések rendszeresen felülbírálták és átnevezték az őket megelőző politikai rendszerek városvezetése által elfogadott és a hálózatba iktatott közterületneveket, amelyeket valamilyen oknál fogva elfogadhatatlannak találtak.⁹

Fontos azonban megjegyezni, hogy ennek következtében az egyes politikai rendszerek saját önértelmezésüket is kifejezik: kijelölik, mely személyeket, fogalmakat, szervezeteket, eseményeket és jelenségeket tekintik követendő példának, illetve melyeket tartanak arra alkalmatlannak, sőt jelenlétüket egyenesen nemkívánatosnak vagy károsnak.¹⁰

9 Lásd: Gulyás, „Így kellett határoznunk...», 102–104; és Beregszászi Balázs, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai a rendszerváltás óta”, in *Város a Lajta partján: Mosonmagyaróvár*, szerk. Böröndi Lajos (Feketeerdő, BmegB Könyv- és Lapkiadó, 2008), 103–117.

10 Erre jó példa a Kühne Edéről elnevezett tér átnevezésével kapcsolatos 1950-es jegyzőkönyvi bejegyzés: „A Kühne-tér nevének megváltoztatása már csak azért is szükséges, mert

Áttekintve a szakirodalmat és a forrásokat, a következő táblázatban (1. táblázat) foglaltam össze az egyes társadalmi traumák megjelenését és meg nem jelenését. Az egyes társadalmi traumák megjelenése kapcsán két nagy kategóriát lehet felállítani:

- „hagyományos megjelenés”, amely alatt az egyes társadalmi trauma egy-egy fontosabb személyen (áldozaton), fogalmon, eseményen keresztül jelenik meg;
- az emlékezetből való kitörlés módja az utcanevek átnevezése, amikor egy-egy nemzetiséghez, társadalmi csoporthoz vagy traumatikus történelmi korszakhoz kapcsolódó személyek neve eltűnik a közterekről. Ebben az esetben maga a társadalmi trauma ugyan tovább él, de az átnevezés emlékezete idővel már elsősorban azok számára marad hozzáférhető, akik átérték a változást, illetve a jelenséget kutató történészek számára. Ehhez a kategóriához kapcsolódik a „rehabilitáció”, amikor a hatalom gyakorlói visszaadták az eredeti nevét az adott közterületnek.

1. táblázat: Társadalmi traumák megjelenése					
Társadalmi trauma neve	1920–1945	1945–1947	1948–1990	1990–2006	2006–
Első világháború	H	H	H	H	H
Tanácsköztársaság	N	N	H	D	D
Fehérterror	N	N	N	N	N
Trianon	H	H	H	H	H
Zsidótörvények		N	N	N	N
Második világháború		N	H+D	N	N
Holokauszt		N	N	N	N
Németek deportálása		D	D+R	D+R	D+R
Párizsi békeszerződés		N	N	N	N
Államszocialista diktatúra (1947–1990)			D	D	D
1956-os forradalom és szabadságharc			H	H+D	H

Jelmagyarázat: H – hagyományos módon megjelenő trauma; D – emlékezetből való kitörléssel megjelenő trauma; D+R – eredeti közterületnév rehabilitálásával megjelenő trauma; N – nem megjelenő trauma. (Forrás: a szerző szerkesztése Gyopár, *Mosonmagyaróvár utcatörténete [gépírat]* és Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai...” című munkája alapján

nevét a kizsákmányoló Kühne Lórántról [sic!] kapta, Kühne-gépgyár volt tulajdonosáról. Képviselőtestületünk a kizsákmányolóknak még az emlékét is meg akarja szüntetni az által, hogy nevük az utcák és terek tábláiról eltűnteti.” A tér új neve Március 21. tér lett. (GYMSMGYL, XXII.601/6. VTK 1950. április 13-i ülésének jegyzőkönyve). Érdekesség, hogy Kühne Lóránt neve szerepel a jegyzőkönyvben, holott a tér nem róla kapta a nevét. Lásd: Gyopár, *Mosonmagyaróvár utcatörténete (gépírat)*, 107. 1990 novemberében visszakapta a Kühne Ede tér nevet. Lásd: Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai...” 111.

A megjelenések és meg nem jelenések okai

A társadalmi traumák megjelenésének okait vizsgálva arra a megállapításra jutottam, hogy az leginkább három adottság meglététől függött:

- az egyes ügyek relevanciája lokális; országos és nemzetközi szinten. Minden egyes ügynél igyekeztem megállapítani, hogy annak relevanciája milyen szinteken jelentkezik. Általában véve megállapítható, hogy egy kivételével (Moson vármegye önállóságának megszüntetése) mind a megjelenő és a meg nem jelenő traumák is bírtak országos és lokális jelentőséggel, valamint nemzetközi szintű relevanciával is. Fontos megjegyezni, hogy a relevancia megszűnésével az adott trauma (vagy traumaként értelmezett esemény) kikerülhetett a közterületnevek közül. Erre legjobb példák az 1947–1990 között államszocialista diktatúra által a közterületnevek közé felvett, a nemzetközi és magyarországi munkásmozgalom mártírjainak tekintett személyek (például Hámán Kató, Ságvári Endre) kiostálása a közterületnevek közül.¹¹ A számos példa közül a Nikosz Beloiannis utca példájára hívnám fel a figyelmet. A görög kommunista mozgalom jelentős személyeként és kivégzése után a nemzetközi munkásmozgalom mártírjának tekintett Nikosz Beloiannisről (élt: 1915–1952) 1952-ben neveztek el utcát, méghozzá az egyik legforgalmasabb utcát, a Gyári utat. Az átnevezés indoklásában a mosonmagyaróvári Végrehajtó Bizottság részletesen kifejtette, hogy Beloianniszt a munkásmozgalom mártírjának tekinti, és azért ajánlanak emlékének utcát, mert így a városi munkásság tagjainak „mindig eszükbe jut Beloiannis elvtárs hősi élete és fokozódik a gyűlöletük gyilkosai ellen”. Az 1989–1990-es rendszerváltást követően a Fidesz–SZDSZ–KDNP dominálta új közgyűlés a Nikosz Beloiannis utca önkormányzati képviselőjének javaslatára 1992-ben visszaadta az utca eredeti (a lakosság által amúgy is használt) nevét. Az a tény, hogy a Nikosz Beloiannis utca elnevezést a deklarált politikai akarat ellenére sem használta a lakosság, megmutatja a politikai népszerűsítés korlátait és azt is, hogy egy utcát, amely nem rendelkezett helyi beágyazottsággal vagy helyi történeti relevanciával, könnyebb volt átnevezni, ha megszűnt az a politikai akarat, amely létrehozta az adott közterületnevet.¹²
- az egyes ügyek felhasználhatóságának kérdése – értve ezalatt politikai és gyakorlati felhasználhatóságot. A politikai felhasználhatóság alatt az egyes ügyek politikai üzenet célba juttatására való alkalmasságát értem, míg gyakorlati felhasználhatóság alatt azt, hogy adott társadalmi trauma esetében van-e olyan név, személy vagy fogalom, amely megjelenítésre alkalmas. Erre a legfontosabb példa a holokauszt és a zsidóság ellen hozott törvények meg

11 Összefoglalóan lásd: Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltoztatásai...”

12 Lásd: GYMSMGYL, XXIII.527/3. VT VB, 1952. április 2-i ülésének jegyzőkönyve. Az államszocialista korszak 1945 és 1963 közötti utcaneveinek történetével és sorsával kapcsolatban lásd: Gulyás, „Így kellett határoznunk...», különös tekintettel: 103–104; a rendszerváltást követő fejleményeket lásd: Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltoztatásai...”, 112.

nem jelenése. Ebben az esetben a gyakorlati felhasználhatóság hiányát látom a legfőbb problémának. A holokauszt során meggyilkolt városi és környékbéli zsidóság emlékére 2014-ben közadakozásból emeltek emlékművet a mosonmagyaróvári zsidó temető előtt.¹³ Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy a magyar állam a magyarországi holokauszthoz és áldozataihoz való viszonya – elsősorban felelősség, de néhány esetben emlékezet kérdésében is – ambivalens volt.¹⁴ Hasonló okokból nem jelent meg a fehérterror traumája, noha a város térségében több áldozatot is követelt a különítmények bosszúhadjárata és a népharag.¹⁵

- a politikai akarat egyes közterületnevek elnevezésére, átnevezésére vagy azok nevének megtartására. A politikai akarat meglétének vagy meg nem létének leginkább a rendszerváltást követően volt jelentősége. Az 1994-ben hatalomra kerülő helyi MSZP csak kismértékben folytatta az államszocialista rendszerből megmaradt közterületnevek felülvizsgálatát, emiatt azoknak döntő többsége egészen a 2006–2010-es önkormányzati ciklusig megmaradt.¹⁶

A megjelenési formák és a traumák típusainak vizsgálata

A megjelenési formák (hagyományos és emlékeztetőből való törlés), valamint a traumák típusainak (etnikai vagy vallási kisebbség ellen elkövetett népirtás vagy atrocitás; államszocialista diktatúrák, fegyveres konfliktusok és következményei) összevetésével kapcsolatban az alábbi következtetéseket vontam le.

A fegyveres konfliktusok és következményeik okozta társadalmi traumák – amennyiben megjelentek a közterületnevek között – hagyományos módon jelentek meg. Az első világháború esetében ez elsősorban a háború következtében keletkező, a mindennapi élettel közvetlen kapcsolatban álló tapasztalatok megjelenése (Hadirokkant utca, Hadiárva utca),¹⁷ míg a trianoni békediktátummal kapcsolatban az Ausztriának ítélt települések nevének – Boldogasszony (ma: Frauenkirche, Ausztria), Zúrány (ma:

13 *Mosonmagyaróvár: Emlékművet avattak a mosoni mártírok emlékére*, hozzáférés: 2026. 07. 16. <https://mazsihisz.hu/hirek-a-zsido-vilagbol/mazsihisz-hirek/mosonmagyarovar-emlekmuvet-avattak-a-mosoni-martirok-emlekere>

14 Lásd: Randolph L. Braham, *A népirtás politikája: A Holocaust Magyarországon I–II.* (Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1997), különös tekintettel: 1254–1261; valamint Krausz Éva, „Kárpótlás ötven évvel a holocaust után”, in *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai*, szerk. Virág Teréz (Budapest: Animula Kiadó, 1999), 76–83.

15 Leghíresebb áldozatok a mosonmagyaróvári kistérségben id. Timaffy Endre volt, aki a mai Dunaszigetet alkotó egykori települések (Vajka, Sérfenyősziget, Tejfalusziget, Doborgazsiget) első tanítója, postamestere és jegyzője volt. Gyilkosai súlyosan bántalmazták, aminek következtében 1919. augusztus 28-án a magyaróvári kórházban elhunyt. Életrajzát lásd: Kimlei Péter, „Timaffy Endre, id.” in *Moson megyei életrajzi lexikon*, szerk. Kimlei Péter és Tuba László, hozzáférés: 2026. 07. 06. <http://www.hgkmovar.hu/mmel/?o=szc&c=k590>

16 Lásd: Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai...”, 113–115.

17 GYMSMAGY, V.1901/B/7 1921–1944. 1927-es utcarendezés ügye.

Zurndorf, Ausztria), Tétény (ma: Tadtén, Ausztria), Királyhida (ma: Bruck an der Leitha, Ausztria), Féltorony (ma: Halbturn, Ausztria), Mosontarcsa (ma: Andau, Ausztria) – beiktatása jelentette.¹⁸

Noha Magyaróvár város közgyűlése nem indokolta a kérdéses „Trianon-utcák” bekerülését, a polgármester és a közgyűlés tagjainak korábbi felszólalásai és javaslatai alapján részben rekonstruálható a városvezetés szándéka. Ekkorra a városvezetés már megfogalmazta célként Moson vármegye önállóságának visszaállítását, amelyhez feltehetőleg a szimbolikus politizálás ezen formáját használták fel.¹⁹

Az államszocialista diktatúrákkal kapcsolatos közterületnevek többségét²⁰ 1990–1994 során, majd 2006–ot követően eltávolították. A városvezetés által megbízott bizottságok mindkét esetben igyekeztek visszatérni az eredeti utcanevекhez, kisiklásként értékelve a rendszert és a rendszer által megalkotott közterületneveket.²¹ Ezenkívül több, a kommunista rendszer áldozatául esett személy tiszteletére is közterületet nevez-

- 18 GYMSMGYL, V.1901/B/7 1921–1944. 1927-es utcarendezés ügye. A külföldi névalokokat azonosítottam Lelkes György, *Magyar helységnévazonosító szótár* (Budapest: Argumentum Kiadó – KSH Könyvtár, 2011) segítségével.
- 19 Noha Magyaróvár város közgyűlése nem indokolta a kérdéses „Trianon-utcák” bekerülését, a polgármester és a közgyűlés tagjainak korábbi felszólalásai alapján részben rekonstruálható a városvezetés szándéka. Egyrészt Moson vármegye önállóságának visszaállítását tűzte ki célul a városvezetés, amelyhez feltehetőleg a szimbolikus politizálás ezen formáját használták fel. A vármegye helyreállítását célzó javaslatot lásd: GYMSMGYL, V.1901/B/5 1921–1944. Anda Gyula javaslata Moson vármegye önállóságának visszaállítására. Ezt Moson vármegye sajátosságaival indokolta, kiemelve annak kulturális és gazdasági, mezőgazdasági fejlettségét, vallásosságát és a társadalom többségét alkotó helyi németiség hűségét. Ezzel kapcsolatban itt érdemes idézni Haller János helytörténész 1941-es munkájának végzavát: „A csonka Moson vármegye [...] [f]ejlődésének lehetőségeit megölte a trianoni határ [...] [m]unkájának verejtékes gyümölcsét pedig elszívja és felemészti a vármegyei központ megszüntetése, jelen közigazgatási helyzete.” A sérelem tehát kétirányú – egyszerre sérelmezi a trianoni határokat és Moson vármegye önállóságának megszüntetését. Haller János, *Moson vármegye történelmi földrajza* (Mosonmagyaróvár: Mosoni Polgári Kör, Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete és Mosonmagyaróvári Múzeum Alapítvány, 1998), 314–315.
- 20 Teljes egészében ez természetesen nem sikerült. Azok a közterületnevek, amelyek beilleszthetők voltak az új rendszer értékrendjébe, megtartották nevüket (például: József Attila, Ady Endre, Kossuth Lajos, Alkotmány utca, Béke utca stb.). Lásd: Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai...”
- 21 Az államszocialista rendszer utcanevей megmaradásának problematikáját lásd: Gulyás, „Így kellett határozunk...”, 102–104. A bizottságok munkáját lásd: Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai...”, 108. és 116.

tek el 1990 után (például Steurer József²² [élt: 1891–1954] néhai mosoni plébánosról és Gulyás Lajos²³ [élt: 1918–1954] néhai levéli református lelkészről).²⁴

Az etnikai és vallási kisebbségek elleni népiirtások és atrocitások vagy nem jelennek meg (lásd fentebb a holokauszt megjelenítése lehetőségének kérdését), vagy nem hagyományos módon, emlékezetből való törlés formájában (erre példa a német személyekről elnevezett közterületnevek eltávolítása).²⁵ Utóbbi deklaráltan egy adott helyzet szimbolikus megerősítésére irányult.²⁶

Legnagyobb eltérések a különböző narratívák között az 1956-os forradalom és szabadságharc, valamint a mosonmagyaróvári sortűz és következményei okán alakultak ki. Ennek oka, hogy mind az 1956 után Kádár János vezetésével berendezkedő államszocialista rendszer, mind a modern magyar demokrácia számára fontos (ugyanakkor eltérően megítélt) hivatkozási pont volt. Előbbi rendszer elsősorban a sortűz után meglincselt határőrtiltsztek (Stefkó József, Gyenes György és Vági József főhadnagys) emléket emelte ki (mindhármukról utcát neveztek el, valamint utcát neveztek el a határőrségről is).²⁷ Az 1990 után berendezkedő rendszer és a túlélők számára természetesen ez a típusú emlékezet elfogadhatatlan volt. Mivel 1989-ben először lehetett beszélni, majd megemlékezni a sortűzről,²⁸ a lakosság reakcióját látva a város vezetése

22 Életrajzát lásd: Thullner István, „Steurer József”, in *Moson Megyei Életrajzi Lexikon*, szerk. Kimlei Péter és Tuba László, hozzáférés: 2026. 07. 16. <http://www.hgkmmovar.hu/mmml/?o=szc&c=k542>

23 Életrajzát lásd: Kimlei Péter, „Gulyás Lajos”, in *Moson Megyei Életrajzi Lexikon*, szerk. Kimlei Péter és Tuba László, hozzáférés: 2026. 07. 16. <http://www.hgkmmovar.hu/mmml/?o=szc&c=k186>

24 Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai...”, 116–117.

25 Ennek a kérdésnek részletes elemzését lásd: Gulyás, „„Így kellett határozunk...”, 97–99.

26 GYMSMGYL, XXII.601/2. VTK 1946. június 12-i ülésének jegyzőkönyve. Dr. Révy Dezső javaslata: „Dr. Révy Dezső megállapítja, hogy a közelmúltban a svábok kitelepítése – úgy ahogy megtörtént. De itt maradtak a svábok nevét viselő némethangzású utcanevek. Tehát, hogy még a látszata sem forogjon fenn annak, hogy itt még svábok vannak, utasítsa a képviselőtestület a polgármester urat, az érintett utcanevek összeírására és a tanács változtassa meg jó magyar hangzású nevekre.”

27 GYMSMGYL, XXIII.527/9 VT VB 1958. január 24-i, valamint 1958. szeptember 29-i ülésének jegyzőkönyve.

28 A túlélők visszaemlékezéseit nagyrészt a Csicsai Ferenc és Papp Gyula által szerkesztett *In Memoriam – Mosonmagyaróvár 1956. október 26.* című munka tartalmazza, amelyben megtalálható annak a két polgári fórumnak a leírata, amelyekben többen is felvetették az ÁVH-s tisztek nevét viselő utcák ügyét is. Lásd: Csicsai Ferenc és Papp Gyula, szerk., *In Memoriam – Mosonmagyaróvár 1956. október 26.* (Mosonmagyaróvár: Mosonmagyaróvár VMK – MDF helyi szervezete, 1990), 6. A mosonmagyaróvári 1956-os eseményekkel kapcsolatban a legújabb tudományos fejleményeket lásd továbbá: Bank Barbara és Szabó Róbert, „Mosonmagyaróvár, 1956. október (A forradalom eseményei)” in *Mosonmagyaróvár 1956*, szerk. Lukács Zoltán és Vajk Ádám (Győr: Egyházmegyei Levéltár, 2006), 9–26.

a három főhadnagyról elnevezett utca átnevezéséről döntött.²⁹ További intézkedésekre 2007-ben került sor, amikor a Frankel Leó utcát Gulyás Lajos utcára nevezték át.³⁰

Összegzés

Kutatásom elsődleges célja annak feltárása volt, hogy az egyes narratívát formáló korszakok között kimutathatók-e lényeges különbségek és hasonlóságok, illetve egyáltalán beszélhetünk-e érdemi eltérésekről közöttük. Eszközeiket tekintve a különböző emlékezetpolitikai korszakok között jelentős eltérés nincs, mind az öt korszak élt a szimbolikus politizálás ezen eszközével. 1945-öt követően rendszeresen megtörtént az egyes rendszerek által megalkotott közterületnevek felülbírálata, azok átnevezése. Ezen kezdeményezések indoklását (a rendszerváltást követő két korszakot leszámítva) doktriner típusú szövegekben tették meg. Az egyes elnevezések és átnevezések a társadalmi traumák kapcsán minden esetben ideológiai alapokon nyugvó indoklásokkal történtek, és szorosan összefüggtek az adott korszak meghatározó politikai törekvéseivel. Tényleges különbség az egyes korszakok között a vezetők által követett ideológiákban voltak fellelhetők. Szintúgy jellemző volt mindegyik korszakra, hogy noha jelentős mértékben törekedtek a narratív tér átformálására, teljes mértékben nem alakították azt át, meg-meghagyva elődeik egyes közterületneveit (például a „Trianon-utcákat” végig megtalálhatjuk a közterületnevek között, de az államszocialista diktatúra egyes utcanevei – például a Terv utca és a Gorkij utca – is túléltek a rendszerváltást és a 2006-os önkormányzati fordulatot követő felülvizsgálatokat). Így a közterületnevek által kialakított narratív térben 1945-től folyamatosan jelen volt egyfajta disszonancia és inkoherencia, amely 2006 után ugyan mérséklődött, de meg nem szűnt. Ennek csak részben oka az egyes utcanevek beilleszthetősége a jelenlegi politikai értékrendbe – a megvalósítással járó gyakorlati problémák nemcsak a mai városvezetésnek, de elődeiknek is komoly problémát jelentettek.³¹

29 Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai...”, 108–109.

30 Uo. 117.

31 Elsősorban az utcanévváltoztatással járó tábla- és számcserék és személyi papírok cseréje jelentett problémát a város lakosságának és a várost üzemeltető vállalatoknak. Az Április 4-e utca lakói 2006-ban erre hivatkozva kérték, hogy utcájukat ne nevezzék át Október 26-a utcára, hanem hagyják meg Április utcaként. Lásd: Beregszászi, „Mosonmagyaróvár közterületi névváltozásai...”, 117. Az államszocialista diktatúra idejében a legnagyobb problémát az utcanevek gyors megváltoztatása jelentette, amely miatt a Városi Tanács Műszaki Osztálya nem tudta időben kihelyezni az új utcanévtáblákat. GYMSMGYL, XXIII/527/2. VT VB 1951. május 16-i ülésének jegyzőkönyve. Idézi: Gulyás, „Így kellett határozoznunk...», 103.

ABSTRACT

The Representation and Non-representation of Social Traumas in the Public Place Names of Mosonmagyaróvár during the 20th Century

The aim of this study is to identify similarities and differences in the narrative constructions of various political periods. In terms of their political characteristics, no substantial differences can be observed between the examined regimes; all five political systems (the Horthy era, the Second Hungarian Republic, the communist period, the period between 1990 and 2006, and the contemporary era since 2006) employed symbolic politicisation as a tool.

Since 1945, public spaces (streets and squares) have been repeatedly renamed by successive regimes. These interventions were justified in doctrinal texts and were consistently grounded in ideological considerations, reflecting the dominant political agendas of each period. The main differences lie in the ideologies themselves and their political objectives.

Despite significant efforts by local authorities to reshape urban symbolic space, this transformation remained incomplete, and several inherited toponyms persisted. “Trianon Street” remains present in the urban nomenclature, while certain communist-era street names, such as “Terv utca” and “Gorkij utca,” survived the post-1990 and post-2006 revisions. Consequently, a degree of dissonance and incoherence has characterized the narrative space since 1945, which – although partially reduced after 2006 – has not disappeared.

KLOIBER ALEXANDRA

KISAJÁTÍTOTT EMLÉKEZET (?)

A páneurópai piknik öröksége

Az emlékek előhívásának, felidézésének a „legeredetibb eszköze a térbeliesítés” – véli Jan Assmann, majd megállapítja, hogy „az emlékezés kultúrája” összekapcsolódik a konkrét terekkel, amelyek akár kisebb-nagyobb „tájégségek” is lehetnek, s ezek további jelentéstartalmakkal bővíülhetnek.¹ Ezt az utat járja be véleményem szerint a páneurópai piknik eseménye és helyszíne. Egy fizikai entitás válik szimbolikus tartalmak hordozójává, és válik lassan emlékezhellyé. Arisztotelész szerint, amikor változik valami, az „vagy szubsztanciája, vagy mennyisége, vagy minősége, vagy helye vonatkozásában változik meg”.² Ez utóbbira, vagyis a hely kontextusában bekövetkező, a páneurópai pikniket érintő változás folyamatára kíván reflektálni a jelen tanulmány, amely része egy készülő doktori értekezésnek. Elméleti megalapozásában az emlékezet és a hely-emlékezhely diskurzusaira épít a dolgozat, a kutatási részben pedig az esemény sajtóprezentációját vizsgálja 1989 és 2019 között, a dokumentumelemzés módszerét segítségül hívva.

Sopronpuszta, 1989. augusztus 19. Délután 3 óra előtt néhány perccel a magyar-osztrák határsávbán, a megnyitásra váró ideiglenes átkelőhely előtt megjelent egy közel 150 főből álló csoport, amely a megnyitásra váró kapun áttörve osztrák területre rohant. Bella Árpád alezredes, az ideiglenes határátkelő helyszíni parancsnoka így emlékezett vissza:

„[...] a mintegy százméteres távolságra belátható útszakaszon feltűnt egy nagy gyalogoscsapat, akikről közelebb érve kiderült, hogy bizony nem delegáció, hanem vélhetően egy NDK-s csoport. Eléjük mentem a kapu elé, hamar kiderült, hogy Ausztriába kívánnak távozni. A további kérdésekre már nem adtak lehetőséget, a kapuszárnyakat benyomva gyorsvonatként száguldottak át, óriási felfordulást okozva.”³

1 Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999), 60.

2 Arisztotelész, „A természet”, ford., kiad. Bognár László, in Uő., *Physika* 3 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2010), 47.

3 Kurucz Gyula, *Az első határnyitás* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2000), 57–58.

Ez volt a páneurópai piknik jelentős nemzetközi visszhangot is kiváltó eseményszála: a Magyarországon tartózkodó keletnémetek egy része katonai közbeavatkozás nélkül lépett át aznap Sopronpusztánál Ausztriába. De volt még más, a többi között politikai, történelmi vonulata is a páneurópai pikniknek. A tanulmány ez utóbbiakkal nem hivatott foglalkozni, annál inkább egyik társadalomtudományi aspektusával, a közösségi emlékezetben elfoglalt vagy elfoglalható helyével. Hiszen, ahogy Aleida Assmann is megállapítja, a múltra fókuszáló felvetések (Hogy volt? Hogy jutottunk ide?) mellett figyelemre méltók az események megtapasztalására, annak emlékeztetere vonatkozó kérdések is.⁴ Hipotézisem szerint a változó médiaprezentáció tükrözi a változó emlékezetnarratívákat, az esemény és vele együtt a helyszín az emlékezhellyé válás folyamatában lassan az első periódus végéhez ér.

Az emlékezés helyeiről szóló diskurzusok egyik meghatározó elmélete Pierre Nora nevéhez kapcsolódik, aki körvonalazta az emlékezhelyek fogalmát, nem csupán a történettudomány számára. A *Lieux de mémoire* (Az emlékezet helyei) című többkötetes, több szerzőt felvonultató (1984 és 1992 megjelenő) mű alapján K. Horváth Zsolt szerkesztett magyar nyelvű válogatást. A Nora által jegyzett előszó a történelem és az emlékezet leírását igyekszik megragadni hangsúlyozva, hogy a két fogalmat nem lehet összeadni. A történelem a múltban lezajló események, jelenségek stb. kivételése a jelenben; az emlékezetet pedig a jelen közösségei hordozzák, és elhallgatható, manipulálható, továbbá csak olyan „tényekkel foglalkozik, amelyek megerősítik” – véli Nora.⁵ Írásában a történelmet „időbeli folyamatokhoz” köti, míg az emlékezetet terekhez, képekhez, tárgyakhoz. Az emlékezhely fogalmát a szerző a régmúlt traumatikus eseményeihez kapcsolta, jóllehet a közelmúlt folyamatainak a leírására is alkalmas lehet, például a páneurópai piknik esetében. Jóllehet a társadalmi emlékezet kutatásával foglalkozó irodalom alapján látható, hogy a hagyomány, a múlt jellegzetes vonásaiként a következő jelzők dominálnak: magányos, tragikus, drámai, vérvesztéssel járó, melankolikus. Ennek a szemléletnek a gyökere a 19. század történeti narratívájához nyúlik vissza, amely tragédiákról, áldozatokról szól. A balsors mellett a korabeli szövegek sajátossága még a „túlerőben lévő, a magyarok megsemmisítését célul kitűző gonosz ellenfél, amely folyamatosan hátba támadja, és aljas eszközökkel pusztítja a nemzetet”.⁶ Ez a pesszimista hangvételű hagyomány a történelemszemléletben később is érvényesült, amelyet megerősítettek olyan kanonizált szövegek, mint például a Himnusz. Mátay ennek nyomán megjegyzi: a nemzet halálának víziója egyedülálló narratíva. Ugyanakkor a hazai közösségi emlékezet nemcsak a tragikus emlékképekre épül, hanem az emberfeletti küzdelem, az összefogás, a sorsközösség, a győzelem szimbólumait hordozó tartalmakra is (mint a labdarúgásban a legendás 6:3-ra végződő magyar–angol mérkőzés vagy

4 Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München: C.H. Beck Verlag, 2006) 41.

5 Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, ford. Haas Lídia, K. Horváth Zsolt, Lajtai L. László, Németh Orsolya, Tóth Réka (Budapest: Napvilág Kiadó, 2010), 14–15.

6 Mátay Mónika, *A Balaton emlékezhelye*, https://mediakutato.hu/cikk/2020_03_osz/01_a_balaton_emlekezhelye.pdf (hozzáférés: 2026. 07. 06).

éppen a nemzeti összetartozást kifejező színekombináció, a piros-fehér-zöld). A páneurópai piknik szintén pozitív attitűdöt hordoz: a kortársak és az utókor emlékezetében is a nyugat felé nyitás, az új utak, a szabadság stb. mítoszaként él. A személyes élményekkel átítatott múlt lehetővé teszi a közösség valamennyi tagja számára, hogy egyéni módon kapcsolódjon a nemzeti múlthoz – véli Nora. Az emlékezhely nem csak egy kézzelfogható térbeli hely, lehet bármilyen „hordozó”, amelynek „a jelen kulturális emlékezete szempontjából funkciója van (mitikus és történelmi személyek, tárgyak, események, szövegek, fogalmak stb.).” Nora azt vallja: egyrészt azok az események válnak emlékezhellyé, amelyek a jelenben kismértékben reflektáltak, de – fordulópontnak tekintve – szerepük a jövőben válik hangsúlyossá; másrészt azok az események, amelyek erőteljes „szimbolikus értelemmel” egészülnek ki.⁷ Az emlékezhelyek tehát nem kizárólag helyként, hanem jelek komplex rendszereként értelmezhetők. A páneurópai pikniket is ilyen összetett rendszerként érdemes vizsgálni.

Az 1989-es esemény és helyszín örökségét az akkori szervezők, résztvevők, közreműködők, valamint az e célból létrejött Páneurópai Piknik Alapítvány őrzi, ápolja. Az emlékezés intenzitása, üzenete változott az évtizedek során, ezt támasztja alá az általam végzett sajtó kutatás is. 1989-re az Arcanum adatbázisa a páneurópai piknik keresőszóra 100 alatti találatot hozott. Ez a későbbi évfordulókon már 100 fölé emelkedik, sőt 2009-ben 500 fölé. A kerek évfordulókon, így 1999-ben és 2009-ben ugrásszerű a növekedés a médiaprezentációban. Ennek hátterében egymással összefonódó társadalmi, politikai folyamatok állnak. Egyrészt a keletnémetek tömeges magyarországi tartózkodása, mozgása; a magyar kormány várakozó álláspontja. Végül Moszkva nem foglalkozott a piknikkel, és a hazánkban állomásozó szovjet alakulatok parancsnokai sem „reagáltak az eseményre”,⁸ a keletnémetek Ausztriába való „szökésére”, „menekülésére”. Nem következett be a határország és a szervezők felelősségre vonása sem. A piknik pedig, Oplatka megfogalmazásában, „katalizátorként hatott”.⁹ A határőr katonák fegyverhasználata nélkül lezajlott eseményhez fokozatosan kapcsolódott a mítoszteremtés: a szabadság és a hősiesség mítosza rögzült az emlékezetben, és a megemlékezésekben is. Ez meghatározta a médiaprezentáció narratíváit is. A pozitív attitűdöt hordozó páneurópai piknik sajtómegjelenései jól támogatták a közbeszédet – a többi között – Magyarország európai uniós csatlakozása évében, 2004-ben, vagy éppen az 1994-es önkormányzati választások idején. Az írott sajtóban publikált, a páneurópai piknik tematikáját érintőlegesen vagy kibontva megfogalmazó sajtóanyagokat az Arcanum napi-, hetilapokat és magazinokat szemlélő adatbázisa alapján vizsgáltam, 1989-től 2019-ig minden ötödik év találatait áttekintve. A keresőszó a páneurópai piknik volt, de előfordult, hogy csak piknikként szerepelt az esemény valamely cikkben, de a történetek leírása egyértelműen 1989-re utalt. Az egyszavas említéseket (ahol csupán az esemény neve szerepel), valamint a páneurópai piknikhez kapcsolódó műsor- és programajánlókat figyelmen kívül hagytam. Műfajelemzést nem végeztem,

7 Nora, *Emlékezet és történelem között...*, 30.

8 Oplatka András, „A Páneurópai Piknik – ismert tények és fehér foltok”, in *A páneurópai piknik és határáttörés 1989*, szerk. Gyarmati György (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2014), 65–67.

9 Uo., 68.

nem feladata a kutatásnak, de megállapítható a tájékoztató műfajcsalád műfajainak dominanciája, többnyire hírek, tudósítások, interjúk és nyilatkozatok formájában.

A számadatokat tekintve, szűrve az adatbázis találati listáját, azt az eredményt kaptam, hogy 2009-ben, a 20. évfordulón volt a legintenzívebb a médiaérdeklődés. Ezt megelőzte 1999, illetve 1994, az országgyűlési és önkormányzati választások éve. 1989-nél is kevesebb számú, általam relevánsnak tekintett sajtóforrást jegyeztem fel 2019-ből. Megjegyzem, 2019-ben és 2009-ben is Angela Merkel látogatott Sopronba. Előbbi időpontban a német kancellár részt vett a páneurópai piknik helyszínén a megemlékezésen, míg húsz évvel később már nem ment ki a helyszínre. A médiamegjelenések hangsúlya ezáltal eltolódott, véleményem szerint ez is hozzájárult a sajtóprezentáció alacsonyabb arányához, ahogy az átalakuló médiapiaci helyzet is, hiszen 2009-től folyamatosan csökken a megjelentetett lapok száma, és változnak a fogyasztói szokások. A hagyományos kiadványok szerepét fokozatosan háttérbe szorítják az online tartalomszolgáltatók.¹⁰ A piknikről szóló 1989-es beszámolók közvetítő közegei közül több meg is szűnik 2019-re, mint például a *Kis Újság* című képes napilap, az *Ország-Világ* című képes hetilap, a *Reform* magazin. A társadalmi folyamatok változásával párhuzamosan a páneurópai piknik szerepének alakulása is tetten érhető a médiaprezentáció vizsgálatával, amelyhez a dokumentumelemzés módszerét alkalmaztam. A kvantitatív megközelítés nyomán megfigyelhető, hogy 1989-ben jellemzően augusztusban és szeptemberben, tehát a páneurópai piknik napjához közel eső időpontokban jelennek meg sajtóanyagok. A későbbiekben viszont az év nagyobb részét lefedik a témához köthető írások, vagyis nem korlátozódnak kizárólag az évfordulókra. 2019 mutat ebben szűkebb szórást – de a már említett médiapiaci ártrendeződések ismeretében ez nem meglepő –, a 30. évfordulón elsősorban az augusztusi, illetve kisebb arányban szeptemberi megjelenés a domináns. Nora szerint az emlékezet csak azokra az eseményekre, jelenségekre épít, amelyek „megerősítik”, az emlékeket pedig egy, a hétköznapiánál magasabb szintre emeli. Ez a megállapítás érvényes a páneurópai piknik emlékezetére is. A 1989-es médiaprezentáció az eseményt leíró, hatását felvillantó közlésekkel indult – mint például a belügyminisztérium jogszabályokra hivatkozó közleményével, a keletnémetek aktuális rögzítő szökés és a menekülés szavak túlsúlyával, a tömeges jelző dominanciájával: a *Csongrád Megyei Napilap*ban „tiltott határátlépési kísérletként”¹¹ artikulálódik az esemény; a *Magyar Hírlap* „szívet tépő, megrázó pillanatokról”, „tömeges exodusról” számol be;¹² a *Magyar Nemzet*ben „tömeges szökés”¹³ olvasható; a *Mai Nap* tudósításában

10 A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság által 2021-ben közzétett tanulmány szerint az auditált lapok száma 2009 és 2019 között folyamatosan csökken. Ezt támasztják alá a Magyar Terjesztés-ellenőrző Szervezet, amely a hazai médiapiacra megjelenő kiadványok 85 százalékánál hitelesíti a kiadott sajtótermékek példányszámát, adatai is. Vö. NMHH, *A nyomtatott sajtópiac alakulása 1994–2020 között, valamint a lapok terjesztése és online megjelenése 2020 második félévében*. <https://nmhh.hu/dokumentum/219079/nyomtatott-sajtopiac-alakulasa-1994-2020-kozott.pdf> (hozzáférés: 2026. 07. 06.)

11 *Csongrád Megyei Napilap*, 1989. 08. 21.

12 *Magyar Hírlap*, 1989. 08. 21.

13 *Magyar Nemzet*, 1989. 08. 21.

„a keletnémetek valósággal átgázoltak az osztrákokon”;¹⁴ a *Népszabadság* szerint „békés távozás” és „a hétvége legnagyobb politikai szenzációja”¹⁵ volt a piknik; míg a *Népszavában* „tiltott határátlépés” és „agresszív viselkedés”.¹⁶ Ez utóbbi médium, ahogy más szerkesztőségek is, részben az MTI által kiadott hírt használták hivatkozási forrásként:

„A BM Határőrség információja szerint a magyar és az osztrák határőrizeti és vámszervek a piknik során Sopronpusztán ideiglenes határátkelőhelyet nyitottak meg, ahol 1945 óta első ízben közösen végezték az ellenőrzést. A magyar–osztrák közeledést és szélesedő együttműködést jelképező rendezvényt azonban a délutáni órákban 40–50 fős csoportokban érkező több mint 150 NDK állampolgár tiltott határátlépési kísérlete zavarta meg. Agresszív fellépésükkel elsodorták a magyar és az osztrák határőröket és vámőröket.”¹⁷

Az újságírók egy része a páneurópai piknik szervezői által tartott soproni sajtótájékoztatóról nem ért vissza 15 óra előtt a magyar–osztrák határhoz, az ott összegyűlt keletnémetek csoportja azonban nem vár, így az ideiglenes határátkelő a hivatalos idő előtt „megnyílt”. Ugyanakkor a pikniket követő pillanatok, órák bizonytalansága után a következő hetek visszatekintő és újraértékelő interpretációi fokozatosan telítődtek szimbolikus tartalmakkal, utalásokkal. A *Képes7*-ben ősszel Habsburg Ottó lánya, Walburga von Habsburg, aki a pikniken felolvasta édesapja üzenetét (aki a rendezvény egyik védnöke volt), már úgy nyilatkozott, hogy „a piknik történelmi esemény volt, mert annak nevezhető, hogy a vasfüggöny, ez a természetellenes határ végre eltűnt Európa szívéből”.¹⁸ A *Zalai Hírlap* 1989. augusztus 22-én megjelent publicisztikája előre tekintő, de nem kifejtett, csak utalásszerű jövőképet körvonalazott, utalva a napra, „amit sokan és sokáig fognak még emlegetni”. Már 1994-re a narratív diskurzus középpontjába az emlékek kisajátítása került. A múlt–jövő, a megtörtént–várható oppozícióját felváltotta a gyenge–erős, a hősiesség–hétköznapi szekvenciája. A kutatás szempontjából kompetens sajtómegjelenések több mint felében az összefogás, az európai egység, a határok szimbolikus és tényleges lebontásának üzenete állt. A *Magyar Hírlapban* például arról, hogy a piknik révén „Európa – legalábbis elvben – ismét egyesült”,¹⁹ a megyei napilap, a *Kisalföld* augusztus 15-i számának címeiben az *Egységes Európa a sötét nacionalizmus ellen*²⁰ oppozíciója jelent meg, az *Új Magyarországnak*²¹ Helmut Kohlra, a Német Szövetségi Köztársaság kancellárjára hivatkozva írják, „a berlini fal alatt magyar

14 *Mai Nap*, 1989. 08. 20.

15 *Népszabadság*, 1989. 08. 21.

16 *Népszava*, 1989. 08. 21.

17 *Népszava*, 1989. 08. 21. (Az MTI-hírről vö. <https://www.elmenyeknek.hu/paneuropai-piknik/>; hozzáférés: 2026. 07. 06.)

18 *Képes7*, 4, 35–52. sz. (szeptember–december) (1989).

19 *Magyar Hírlap*, 1994. 08. 18.

20 *Kisalföld*, 1994. 08. 15.

21 *Új Magyarorszag*, 4, 178–203. sz. (1994. 08.)

föld volt”,²² augusztus 19-én a *Népszabadság*ban „szabadságot hozó eseményként” jelenik meg a páneurópai piknik. A szimbólumteremtés, a médiaprezentáció kontextusában, 1999-ben is a korábbi tematikai keretek között realizálódik. Azonban az általam vizsgált, későbbi évtizedekben már nem új jelentéselemekkel egészülnek ki a piknikinterpretációk, hanem a meglévő jelképek rögzülnek és térnek vissza. A narratív struktúrákat meghatározó oppozíciók – a hős és a közös magyar szerepvállalás, az európai egységesülési folyamatokhoz való hozzájárulás – is hasonlók maradtak az öt évvel korábbihoz képest. „Bátor történelmi tett”, „iniciáló esemény” – áll a *Népszava* 1999. szeptember 20-i lapszámbában. Mindezt a *Hitel*-ben a „szabadság előszobája” metafora hordozza.²³ A piknik mint helyszín, „ahol Európa egyesítése kezdődött”, szintén a közbeszédet strukturáló, visszatérő elem.²⁴ Ugyanakkor 2009-ben a sajtómegjelenések narratíváit rendező elemek közül kiemelkedik a civil-politikai oppozíció: más és más emlékezetet, elbeszélői nézőpontot képvisel az ellenzék és a regnáló vezetői hatalmat képviselő réteg. A sajtóprezentáció pedig tükrözi az eltérő emlékezetpolitikák szembenállását, törekvéseit: „Ki nyitotta meg a határt húsz évvel ezelőtt Sopronpusztánál?” – utalás az említett oppozícióra a *Magyar Nemzet*-ben.²⁵ A *Népszavában* szintén: „A Páneurópai Piknik évfordulóján – hogyan is történhetett volna másként! – felmerült a »kié a múlt?« kérdése.”²⁶ A *Magyar Demokrata* 2019 nyarán a pikniket az „1989-es év szabadságmozgalmainak szimbólumaként” jegyzi.²⁷ A páneurópai piknik múltban, kollektív emlékezetben elfoglalt helyét, szerepét egyik interpretáció sem kérdőjelezte meg. Abban a tekintetben a medianarratíva egységes maradt, hogy az „emlékezetes határnyitás” végül „beírta magát a történelembe”.²⁸ Ebből is érzékelhető, amit Pim den Boer megfogalmazott, hogy a 20. század végétől kezdve az emlékezetkutatás politikailag „érzékeny és vitatott” diskurzus, az emlékezhelyek pedig háborús színterek, valamint az igazságszolgáltatás terepei.²⁹

A dokumentumelemzés alapján megállapítható az is, hogy 1999-től nagyobb szerepet kapnak az egykori, még élő szervezők, közreműködők nyilatkozatai, visszaemlékezései is. A hitelesség üzenetének hordozóivá válnak az évfordulókhoz kapcsolódó ünnepségeken, programokon, a témát érintő médiafelületeken. Ez árnyalja a piknikről

22 Itt két, a páneurópai piknik kapcsán gyakran emlegetett Kohl-idézet keveredett össze. Egyrészt az, amikor a német kancellár kijelentette: „Ungarn hat damals den ersten Stein aus der Mauer geschlagen.” (Magyarország akkor ütötte ki az első téglát a berlini falból.) 16. Dezember 1989. Kohl dankt den Ungarn: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/themen/deutsche-einheit/kohl-dankt-den-ungarn-480470> (hozzáférés: 2026. 07. 06); másrészt: „Der Boden unter dem Brandenburger Tor ist ein Stück ungarischer Boden.” (A Brandenburgi kapu alatti föld magyar föld.) http://portal.sopron.hu/upload/varos/pa-neu-piknik/elozm_de.htm (hozzáférés: 2026. 07. 06).

23 *Hitel*, 17, 9. sz. (július–december) (2004).

24 *Magyar Hírlap*, 2004. 05. 03.

25 *Magyar Nemzet*, 2009. 08. 22.

26 *Népszava*, 136, 195. sz. (2009. 08. 21.).

27 *Magyar Demokrata*, 23, 35. sz. (2019).

28 *Vasárnapi Hírek*, 2009. 01. 18.

29 Pim den Boer, „Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata”, *Studia Litteraria* 51, 1–2. sz. (2012), 24–31.

kialakított képet, hiszen – ahogy Halbwachs fogalmazott – minden ember emlékezte más, ugyanakkor az egyéni emlékezet része a közösségi emlékezetnek. Az események pedig akkor rögzülnek emlékként, ha reflektálunk rájuk.³⁰ A kollektív emlékezetbe ágyazódnak egyéni emlékeink, ahogy ez látható a páneurópai piknik esetében is. A debreceni ötletgazdák, a soproni szervezők, a résztvevők memoárjai fokozatosan kiegészülnek a politikai közélet, a történettudomány, a média képviselőinek a kommentárjaival. A közös társadalmi gondolkodás kollektív emlékek szövevénye, de ebből csak azok „élnek tovább”, amelyeket a későbbi korok is felidéznek. A közösség ugyanakkor szelektál, kiemel, „szemiotizál bizonyos helyeket, tereket, melyek a társadalmi használatuk által az emlékezés fix helyszíneivé lesznek”.³¹ A páneurópai piknik interpretációját tekintve egyetérthetünk K. Horváth Zsolt kijelentésével, miszerint – Nora felfogása mentén – a múltat, amikor megörököljük, átvesszük és megőrizzük, és „az adott politikai-kulturális-esztétikai konszenzusnak megfelelően alakítjuk” is.³² A múlt szerteágazó eseményszálai tehát nem elkülönülten, hanem a társadalom közreműködésével reprezentálódnak. Ez azonban a késő modern társadalmakban közvetítetten vagy intézményeken keresztül megy végbe. Az emlékezés így szervezett, strukturált módon és helyeken történik, az emlékezet pedig „professzionizálódik és intézményesedik”.³³

1989 óta több mint harminc év telt el, a piknik emlékezetének fenntartása, megőrzése egyrészt spontán módon megy végbe, hiszen élnek még szemtanúk, bár évről évre egyre kevesebb a számuk. Másrészt szükség van már – Nora fogalmi kategóriáját megragadva – a külső tárolókra, a közvetett emlékezetre, amely dokumentál, archivál.³⁴ Halbwachs elméletéből kiindulva Jan Assmann a közelmúlt, a kortárs csoportok emlékezetét a kollektív emlékezet kifejezéssel írja le. Ez magába foglalja például a nemzedéki emlékezetet. De a folyamatban korszakok váltják egymást, negyven év elteltével egy fordulópont következik, mert „szárba szökik az emlékezés, a rögzítés és a továbbadás vágya”.³⁵ Egy ilyen periódus vége felé tart a páneurópai piknik emlékezete, úton a közös gondolkodás egy újabb korszaka felé.

A magyar emlékezhelyek vonatkozásában, Nora *lieux de memoires* fogalmára építve, állított össze egy adatbázist a Debreceni Egyetem BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Kutatócsoportja. A páneurópai piknik nem szerepel ezen a listán, de hozzá – közvetetten és közvetlenül is – kapcsolható referenciák megjelennek, mint például a vassüggöny, a legvidámabb barakk vagy éppen Kádár János. A digitális formában elérhető adatbázis a 2011–2012-ben publikált kutatási témáknál időben nem

30 Maurice Halbwachs, *Az emlékezet társadalmi keretei*, ford. Sujtő László (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2018), 189.

31 Becze Szabolcs, „Helyek emlékezete – az emlékezet peremére szorult történelem: A kollektív emlékezet megnyilvánulási formái egy szlovákiai magyar lokális közösségben, Jabloncán (Silická Jablonica)”, *Néprajzi Látóhatár* 15, 1–2.sz. (2006), 8.

32 K. Horváth Zsolt, „Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történeti emlékezet-kutatás francia látképe”, *Aetas* 3 (1999): 132–141, itt: 136.

33 K. Horváth Zsolt, *Az emlékezet betegei* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2015), 13.

34 Nora, *Emlékezet és történelem között...*, 20.

35 Assmann, *A kulturális emlékezet...*, 51.

lép tovább. Jelen dolgozat elkészítésének ideje alatt az oldal tartalma nem változott, bár véleményem szerint időszerű lenne a nemzeti emlékezhelyek lajstromát felülvizsgálni, adott esetben aktualizálni. Mindazonáltal el kell fogadni az adatbázis szerkesztői által is megfogalmazott tényt: egy nemzet emlékezhelyeit nem lehet teljeskörűen lejegyezni, hiszen jelentésük változik, illetve mindig formálódnak újabbak, ugyanakkor tűnnek is el emlékezhelyek. Egy százas lista azonban összeállítható – vélik a debreceni kutatók. Az említett adatbázist is tartalmazó felületet azért hozták létre, hogy a magyar emlékezhelyek kutatásának eredményeit online elérhetővé tegyék, „elősegítve egyfajta nemzeti emlékezetminimum létrejöttét”.³⁶ Ennyi év távlatából – tehetjük hozzá talán joggal – érdemes lenne erről „a minimumról” elmozdulni, ehhez igyekszik hozzájárulni a jelen dolgozat is.

ABSTRACT

Appropriated Memory (?) The Legacy of the Pan-European Picnic

This study examines the press representation of the 1989 Pan-European Picnic based on sources from the Arcanum Digital Archive. Its theoretical framework draws on Pierre Nora's concept of *lieux de mémoire* and Aleida Assmann's theory of cultural memory, with particular attention to the temporal stratification and medial mediation of collective remembrance.

The research aims to explore how contemporary press coverage from 1989, as well as commemorative and memory-political discourse surrounding the 20th anniversary, interpreted, framed, and represented the event. The analysis focuses on the narrative constructions emerging in the media and their transformation over time.

While the 1989 reports primarily present the event within its immediate political and social context, the press discourse of the 20th anniversary reflects a more interpretative, memory-oriented, and identity-forming framework. In line with Nora's theory, sites of memory emerge in the tension between history and remembrance, whereas Assmann's approach highlights cultural memory as a continuously reconfigured and mediated process.

Through a content analysis of press materials, the study investigates how the meaning of a historical event changes over time, and how the Pan-European Picnic becomes a key reference point in the memory of the regime change within contemporary media discourse.

36 Beköszöntő: Magyar emlékezhelyek: <http://deba.unideb.hu/deba/emlekezhely/> (hozzáférés: 2026. 07. 06).

NÉPRAJZTUDOMÁNY

EMESE LENGYEL

THE MEMORY OF THE GYPSY FIRST VIOLINIST JÁNOS BIHARI ON THE OPERETTA STAGE

Introduction

János Bihari, Gypsy first violinist and song composer, was born in 1764 in Nagyabony¹, and died in 1827 in Pest.² He came from a family of Gypsy musicians and his unique performance skills and personality soon made him stand out among so many other Gypsy musicians: “Of all the Gypsy first violinists of the first decades of the 19th century, János Bihari is undoubtedly the only true great name.” Bihari came to Pest around³ 1800–02, and it was then that he founded his band, usually consisting of five members,⁴ “Bihari moved to Pest in 1802 (probably as early as the end of 1801) with ‘Ferenc Bakos, his cimbalom playing colleague’, where ‘as the largest and most populous city in our country, he had the most opportunity to train and practice his instrument.’ Here he formed an orchestra and soon became famous.”⁵ From time to time he was also invited to aristocratic celebrations and even to the imperial court, and countless anecdotes have been preserved about the great figures in the history of music who listened to his music.⁶ “Bihari is one of the first musicians to have worked as an

1 Bálint Sárosi, *Bihari János: Magyar zeneszerzők 21.* (Budapest: Mágus Kiadó, 2002), 3.; István Volly, “200 éve született Bihari János”, *Muzsika* 10 (1964): 42; Erika Nyerges, *Húzd rá cigány, te örök, te áldott... – A kávéházi cigányzene története* (Budapest: Ad Librum – Personal History, 2020), 31–41.

2 Sárosi, “Bihari János...”, 3.

3 Bálint Sárosi, *Cigányzene* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1971), 70. See also the part of the volume in question, Bálint Sárosi, “János Bihari”, *Ezredvég* 10, (2009): 97–102.

4 “Bihari’s band usually consisted of five people. He did not always have a clarinet player. Conservatism being the main characteristic of all folk art, it is likely that the gradual development of the Gypsy band reaches back far into the past centuries of Hungarian music history.” Imre Molnár, ed., *A magyar muzsika könyve* (Budapest: Merkantil Nyomda, 1936), 114.

5 Sárosi, “Bihari János...”, 4.

6 Sárosi, *Cigányzene...*, 71.

entertainer in restaurants and cafés.⁷⁷ Today there are memoirs by contemporaries, later works by biographers⁸ and a number of scholarly works on Bihari and his influence. His memory is commemorated by statues, a dance company, a music school⁹ and even several streets. This present study focuses on the operetta *The Gypsy King* (1927), a piece based on and inspired by the life of the song composer,¹⁰ which was composed for the series of celebrations (1927–28) to mark the 100th anniversary of Bihari's death.

The Rákóczi march, the centenary of Bihari's death

The composition of the Rákóczi March has long been a subject of interest for Hungarian music historians,¹¹ and many of them – as can be read in the press sources of the time, which mainly praised the songwriter – attributed the composition to Bihari. The march was one of the most important national anthems before the *Hymnus* by Ferenc Kölcsey and the *Szózat* by Mihály Vörösmarty were set to music.¹² “The original composer of the Rákóczi song [...] cannot be identified with absolute certainty, but the most likely hypothesis is that Nikolaus Scholl, the conductor of the 32nd Imperial and Royal Infantry Regiment in the service of Esterházy, may have created the now familiar form of the tune, inspired by the performance of the renowned first violinist János Bihari,”¹³ concluded Balázs Mikusi.

In the light of the biographical data described above, it is even more understandable that in 1927, on the centenary of the death of the famous songwriter, a series of national celebrations was launched. A committee was formed under the leadership of Dezső Buday, member of parliament, and likewise the National Rákóczi Federation, under the chairmanship of József Zseny, also launched a movement for a fitting commemoration; but “the Buday committee joined the movement launched under the

7 Lujza Tari, “A nemzeti zene megteremtői: Bihari János és Rózsavölgyi Márk”, *Rubicon*, 21, no. 8 (2010): 23.

8 Gábor Mátray, “Bihari János magyar népzeneész életrajza”, in: *Magyarország és Erdély képekben*, vol. II, ed. Ferenc Kubinyi et al. (Pest: Gusztáv Emich Könyvnyomdája, Pest, 1853), 156–61; Miklós Markó, *Cigányzenészek albuma* (Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2006), 5–7.

9 For the history of the founding of the Bihar Music School in Budapest, which was finally opened in September 1929, and the difficulties associated with it, see Tamás Hajnáczy, *Magyar Cigányzenészek Lapja 1924–1931, Pro Minoritate*, 3 (2019): 133–34.

10 The libretto of the operetta was published in 1928: “Cigánykirály”, *Színházi Élet* 18, no. 8 (February 19, 1928): 119–48.

11 The website of the National Széchényi Library, Balázs Mikusi, *The Rákóczi-induló...* <https://rakoczi-indulo.oszk.hu/> (accessed: 09. 07. 2022).

12 “Nowadays, we take it for granted that two common songs are sung at our festive occasions: the *Hymnus* of Ferenc Kölcsey (1823) set to music by Ferenc Erkel (1844), and Mihály Vörösmarty's *Szózat* (1836) with music by Béni Egressy (1843). However, in the decades before the two compositions were written, the Rákóczi March was considered the most important musical symbol of the Hungarian nation, and it retained its popularity and prestige even as the *Hymnus* and the *Szózat* were canonised.” Mikusi, *The Rákóczi-induló...*

13 Mikusi, “*The Rákóczi-induló...*”

chairmanship of József Zseny in order to join forces.”¹⁴ Among other things, in April 1927, a requiem mass was held in the Bakáts Square church in memory of the song composer.¹⁵ Bihari evenings were held, and a statue and a memorial plaque were unveiled by his admirers “[...] The first Bihari evening will be held at the National Theatre in Miskolc, the second at the Ózd Culture House, where Laci Rácz will give a solo performance of Bihari’s now little-known old Hungarian compositions, which were collected by Miklós Markó, the editor of the *Cigányalbum*, in the late 1880s. Bihari’s hussar songs and old master Hadik’s radio songs shall be performed by the five-man tárogató circle of the National Rákóczi Federation in different harmonies, as they were once played by Bihari’s twenty-four-man orchestra at the battle of Győr in 1809. In addition to Miskolc and Ózd, Bihari evenings will also be held in Pécs, Szeged, Debrecen, Nyíregyháza and several other cities.”¹⁶

The following year, on October 14, 1928, the statue of János Bihari on Margaret Island was unveiled, and before that a memorial plaque was likewise unveiled: “The first part of the celebration will begin on Saturday October 13 at 11 a.m. in front of the house at 34 Lónyay Street, where Bihari died. The house will be marked with a memorial plaque. The second part of the commemoration will begin the following day, Sunday also at 11 am, on Margaret Island, where a statue will be erected in memory of Bihari and unveiled on the same day. The Hungarian Gypsy Musicians’ National Federation will be present at the unveiling of the statue. Three hundred musicians from the Gypsy musicians’ federation will play the Rákóczi March at the unveiling ceremony-

14 The title is incorrect, it is not his birth that was commemorated, but the 100th anniversary of Bihari’s death. “Gyászistentisztelet Bihari János születésének századik évfordulóján” [The mourning service on the centenary of the birth of János Bihari], *National Newspaper* 9, no. 94. (27 April 1927): 10. Furthermore: “Today began the series of celebrations organised by the Bihari Memorial Committee, which was formed recently to mark the centenary of the death of János Bihari, the famous violinist and leading military orchestra leader, the composer of Kuruc songs and the Rákóczi March. At ten o’clock in the morning, a mourning service was held in the Roman Catholic Church on Bakáts Square, where Dr. Géza Hunkár, the abbot-parish priest, celebrated a funeral mass. The symbolic coffin of János Bihari was placed in the sanctuary. A hundred candles were lit around the catafalque, richly decorated with tropical plants, and four candelabras were lit in front of the coffin. The Parliament was represented by Dezső Buday, and the capital city was represented by Endre Liber, councillor. On behalf of the Gypsy Musicians’ Association, Fábán Füredy, president, and Zsigmond Rácz were present, and on behalf of the Bihari Centenary Commemorative Committee, József Zseny, president, Géza Kaciány, Ödön Pálos and Miklós Markó, editor of the *Gypsy Musicians Album*. Anna Hegyi, the actress, Jancsi Rigó, Gypsy first violinist, and Árpád Toll, and many other Gypsy musicians were there. The Ferencvárosi Kőr and the Ferencvárosi Torna Klub were also represented, as well as the IX District Scouts. During the mass, the Opera House Choir performed János Bihari’s Requiem.” “Bihari János emlékezete”, *Budapesti Hírlap* 47, no. 94. (April 27, 1927): 8.

15 “Bihari János emlékezete”, 8.

16 “Országszerte megünneplik a Rákóczi-induló szerzőjének centenáriumát”, *Budapesti Hírlap* 47, no. 203. (September 8, 1927): 14.

ny. Bihari's main work and other old Bihari songs. The Gypsy musicians will also lay a wreath before the Bihari statue."¹⁷

Operetta from Bihari – *The Gypsy King* in the Municipal Theatre

By the 1920s, just with foreign operetta stages, jazz music had become popular in Budapest's main operetta theatres,¹⁸ and so that the operetta stories and operetta music that were fashionable during the monarchy were relegated to the background.¹⁹ As part of the series of celebrations, Béla Nagypál (1894–1968)²⁰, Dezső Urai²¹ and Ernő Kulinyi (1893–1945) produced an operetta entitled *The Gypsy King*,²² which was staged in the Budapest City Theatre²³ in the 1927/28 season. "It was on this occasion that the social policy department of the capital city of Budapest commissioned *The Gypsy King* for the City Theatre, which, apart from it being a festive occasion, has been the theatre's finest performance and greatest success. The premiere performance of *The Gypsy King* at the City Theatre is the opening of the subsequent national celebrations."²⁴ The op-

- 17 "Bihari-szobor és emléktábla leleplezése", *Budapesti Hírlap* 48, no. 226. (October 5, 1928): 11.; See also "Szobrot állítanak a Rákóczi-indulónak", *Új Barázda* 10, no. 204 (September 8, 1928): 8.; "Leleplezték Bihari János margitszigeti szobrát", *Nemzeti Újság* 10, no. 235. (October 16, 1928): 6.; "Leleplezték Bihari szobrát a Margit-szigeten", *Budapesti Hírlap* 48, no. 235. (October 16, 1928): 8.
- 18 For a brief analysis of Hungarian operettas between the two world wars, see Péter Bozó, *Operett Magyarországon 1859–1960*, <http://www.zti.hu/mza/m0402.htm> (accessed: 09. 07. 2026).; *Cigányzene – Roma Jazz*. At the International Conference on *Patterns of the Cultural Heritage and Social Status of Gypsy Musicians*, May 28, 2021, I presented a paper entitled "Because jazz is only flirtation, Gypsy music is true love" – *The sources of inspiration for 19th century and 20th century Hungarian operetta: Gypsy music and jazz music*. For the English and Hungarian abstracts: <http://www.kre.hu/portal/images/doc/hirek/2021/05/CIGANYZENE-ROMAJAZZ-03-1.pdf> (accessed 09. 07. 2026). While researching operetta stories based around the Gypsy figure, I came across the libretto *The Gypsy King*, inspired by the life of Bihari.
- 19 On the folk plays and operettas (e.g., *The Gypsy Baron*, *The Merry Widow*, *Gypsy Love*, etc.) that had a great "career" in the monarchy, see e.g. András Batta, *Álom, álom, édes álom... Népszínházok, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában* (Budapest: Corvina Kiadó, 1992).
- 20 Béla Nagypál, conductor and composer. As a conductor he appeared at the People's Opera, the King Theatre, and the City Theatre, among others. György Székely, ed., *Magyar színházművészeti lexikon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 543.
- 21 There is very little biographical data available on Urai, I would leave them aside because of the different dates and years.
- 22 Ernő Kulinyi worked as a writer, translator, journalist, and critic. He wrote several operetta librettos (e.g., *Árvácska* – as co-author, 1925) and translated (e.g. *The Dutch Maid*, 1921). Székely, ed., *Magyar színházművészeti lexikon*, 432.
- 23 For the complete 1927/28 season, see Klára Molnár, ed., *A Népopera – Városi Színház 1911–1951* (Budapest: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1998), 52–3.
- 24 "The 100th anniversary of the death of János Bihari", *8 Órai Újság* 14, no. 3. (January 4, 1928): 8.; See also e.g. "Bihari-centenary in the City Theatre", *Új Nemzedék* 9, no. 286. (De-

eretta had to adapt somewhat to the trend in operetta theatre of the 1920s and 1930s, or at least to use the popular revue operetta format of the time to its advantage. This was the subject of much criticism from professionals who preferred operettas from the monarchy. János Fóthy – who expressed his displeasure with the Urai story – wrote a short “operetta history” on the new operetta in the *Pesti Hírlap*, strongly critical of the Viennese operetta trend:

“Poor old Offenbach, poor old Suppé! If these two classical masters of French and Viennese operetta could look down for a moment between two little cloud couches in the high blue heavens, they would both take a long despairing look at what French and Viennese operetta have become in the space of a few decades. And they might justly sigh, with some modification, the oft-quoted line: my poor little genre, if I had known, I would not have given birth to you... Yes, the operetta, at least in the sense of Offenbach and Suppé sense, is dead. That is, if only it had died! But it is terrible that it is still trying to live, especially the Viennese. Because French operetta at least admits, frankly and without pretension, that I am bankrupt. In recent years, the librettos have been such ridiculous nonsense that I have been forced to break with all common sense, all so-called dramatic requirements, and so, at the cost of a painful but honest compromise, I have turned myself into a revue. Not so the Viennese operetta. This gentleman is a conservative and, although he has been showing the most desperate symptoms of a former paralysis for some time, he does not compromise and wishes to cling to his alleged stylistic traditions unto death. As far as Hungarian operetta is concerned, however, it fortunately noticed the developing brain death of its Viennese brother early enough to have become somewhat youthful, having undergone the Voronoffian operation of French revue style. At least for a few years now, since we can no longer talk about operetta and not yet about revue, but about the two: revue operetta. [...]”²⁵

In his critique, Sándor Halász welcomed Béla Nagypál’s operetta music – as a style appropriate to the times, having an antipathy towards jazz music and jazz bands – for escaping from the template:

“An operetta that finally dares to break with operetta templates that have become almost fossilised, with the script recipe of Austrian librettists proclaimed to be the only salvation, and with the nigger-smelling jazz music that is so convolutedly syncopated, it dares to rebel against the theatrical superstition that, under the pretext that the modern audience only needs modern operetta,

cember 17, 1927): 7.; “János Bihari’s memorial in the City Theatre”, *Hungarian Telegraph Office*, 1927.

25 János Fóthy, “A cigánykirály: A Városi Színház új operettje”, *Pesti Hírlap* 49, no. 297. (December 31, 1927): 14.

and which has been plying the audience to mass produced performances that have been obsolete for twenty-five years.”²⁶

Because of the centenary, but especially because of the upcoming operetta, the correspondent of *Esti Kurír* turned to Ödön Pálos, who was asked by the organisers of the event to summarise Bihari’s biographical data.²⁷ Since then, of course, researchers have clarified many details²⁸, but the following interview is important, as Urai, the librettist, developed the plot of the operetta in the light of this information:

“The musician died a hundred years ago, so it’s no wonder that time has faded the printed pages of his book of life beyond legibility. That’s why we turned to Ödön Pálos, the Bihari researcher, to get an accurate picture of the person of the protagonist of the musical play. According to Pálos, János Bihari was the grandson of Mihály Bihari, the son of Ferenc Bihari, a Kuruc tárogató player. His mother, Mária Danis, was a woman of Gypsy origin. János Bihari was born on 21 October 1764, in the village of Nemesabony in Pozsony County. At the age of eighteen, Bihari moved to Pest as the first violinist of a first-class Gypsy orchestra and was a resident of Pest, with few interruptions, until his death. It is likely that he also acquired citizenry in Pest. The musician lived for forty-five years in the Gypsy Row in Pest, in what is now Lónyay Street. He was a Hungarian with a deep patriotic sentiment, and, during the reign of the «behatted» king, was the musician who expressed Hungarian sorrow. From 1780 to 1790 he played Kuruc songs on his violin all over the country, and in 1809, he joined the camp of the noble uprising in Pest County, nonetheless he had time to gather Hungarian songs into a bouquet between the artillery rounds. [...] His greatest and finest composition, however, is the Rákóczi March, which Bihari composed between 1803 and 1811, when the Hungarian nation was celebrating the centenary of the Rákóczi War of Independence. [...]”²⁹

Thus, Dezső Urai, and even Ernő Kulinyi, were aware of all this when he began to write his three-act operetta libretto and poems about Gypsies, in which the genesis of the Rákóczi March, but especially its composer, played a central role:

“*The Gypsy King*: János Bihari, the world-famous Gypsy first violinist, the composer of many truly Hungarian verbunkos³⁰. Bihari was indeed a brilliant

26 Sándor Halász, “A cigánykirály: A Városi Színház mai operettbemutatója”, *8 Órai Újság* 13, no. 297. (December 31, 1927): 8.

27 “The memory of János Bihari...”, 8.

28 See above e.g. for example the works of Sárosi.

29 “Bihari János, a cigánykirály”, *Esti Kurír* 5, no. 288. (December 20, 1927): 13.

30 “Nowhere were the distinctions between rural and urban, Gypsy and peasant, Hungarian and Western-European styles more blurred than in the Hungarian and Transylvanian dan-

performer and an excellent composer. But until now, official music history has not been able to definitively clarify the authorship of the Rákóczi march. The operetta composers exercised their poetic license and decided this much-debated question for themselves – in favour of their protagonist, of course. Conductor Scholl, the first Austrian interpreter of the immortal march, is also a historical figure who is treated in the operetta as a mere plagiarist for the sake of humour.”³¹

Among the operettas about Gypsies, this plot³² and the quality of the script stood out (according to most critics):

“[...] Among the operetta texts taken from the world of Gypsies, apart from the Gypsy Baron, this is perhaps the most unique, as the plot places János Bihari, the once famous song composer, at the centre of a romantic love story. Dezső Urai has written a libretto of literary value, for which Ernő Kulinyi has written poems particularly suitable for setting to music [...]”³³

This was accompanied by the music of Béla Nagypál, the management of the City Theatre and the³⁴ star actors of the period, including Sári Petráss³⁵ (Anna Baróthy –

ce tunes known as verbunkos. Verbunkos refers to a large body of instrumental dance tunes the development of which was coeval with the emergence of professional Gypsy bands in the eighteenth century. The word, derived from the German Werbung (recruitment), was originally used to describe the soldiers' dances that were part and parcel of the verbuválás, the recruitment of young peasant men for service in the Habsburg army. According to historical accounts that served as the basis for the national myth of verbunkos, during these occasions vigorous dances were performed to glorify military life, and, along with liberal amounts of wine, to soften young men's resistance to enlistment. Local musicians – in the first half of the eighteenth century often a single peasant bagpiper, later Gypsy ensembles lead by a violinist (primas) – provided the musical accompaniment.” David E. Schneider, “Gypsies, Verbunkos, and Bartók's Debt to the Nineteenth Century”, *International Journal of Musicology* 9, (2000): 141.

31 J. S., “A cigánykirály”, *Népszava* 55, no. 297. (31 December, 1927): 6.

32 For a synopsis of the operetta, see “Miről szólnak a színházak soron következő újdonságai?”, *Színházi Élet* 16, no. 44. (October 30, 1927): 16.

33 “Ismét cigány-operett”, *Pécsi Napló* 37, no. 83. (April 8, 1928): 3.

34 “Director Géza Sebestyén says: The *Gypsy King* is a Hungarian musical play and I believe that the City Theatre cannot fulfil its vocation more worthily than if it strives with all its strength to present a true Hungarian musical play in a worthy manner. We will do our best at this.” “A *Cigánykirály* próbáján”, *Magyarország* 34, no. 295. (December 29, 1927): 11.

35 Sári Petráss (1888–1930) was a very popular operetta primadonna who also appeared on foreign stages. Among her most important roles theatre historians note the role of the primadonna in *The Gypsy King*. Székely, ed., *Magyar színházművészeti lexikon*, 614.

primadonna), Irén Zilahy³⁶ (Lilla – dancer, soubrette), Magda Berczelly³⁷ (Éva – Gypsy girl, soubrette), Károly Ferenczy³⁸ (Scholl³⁹ – soldier-conductor), Gyula Kompóthy⁴⁰ (Imperial Guard officer).

For several weeks, advertisements promoting the uniqueness of the Gypsy King, such as “The 12 sensational attractions of *The Gypsy King*”, appeared in the capital city’s daily newspapers:

“1. Poetic, brilliantly cheerful text, beautiful hit music by Béla Nagypál. / 2. Phenomenal, spectacular dance productions and ballets. / 3. Miniature soldiers trooping on the Garden. / 4. The spectacular parade of the Esterházy Hussars and the Hussar dancing girls. / 5. Three sparkling new sets. / 6. 250 colourful new Berkovits costumes. / 7. Sári Petrász is the primadonna. / 8. Irén Zilahy and Magda Berczelly are the two soubrettes. / 9. József Sziklay as Ficsor the Gypsy. / 10. Sándor Fenyves, the new, charming and booming-voiced bon vivant as János Bihari. / 11. Performances by D’Arrigo, Kompóthy, Ferenczy, Horli, Sík. / 12. A dazzling, moving direction by Vilmos Lóránth.”⁴¹

There was even an advertisement with the statement, *Why the Gypsy King is the greatest theatrical entertainment of all*, promising the audience a night of laughter from half past seven until half past ten:

“Gypsy King – Perfect performance. / Gypsy King – A spectacular revue. / Gypsy King – Dazzling costumes. / Gypsy King – Ballets and dance performances. / Gypsy King – Music to warm the heart. / Gypsy King – Parade of Esterházy hussars and hussar dancing girls. / Gypsy King – laughter from 7:30 to 10:30 [...]”⁴²

36 Irén Zilahy (1904–44) could be seen in the roles of soubrette and primadonna. She was a member of the City Theatre from 1927 to 1930., Székely, ed., *Magyar színházművészeti lexikon*, 877.

37 Magda Berczelly (1900–34) was acclaimed mainly in soubrette roles in the Revue Theatre, the Blaha Lujza Theatre, the King Theatre, the Teréz körút Stage and the City Theatre. Székely, ed., *Magyar színházművészeti lexikon*, 877.

38 Károly Ferenczy (1876–1945) actor, theatre director. He was also at home in the genres of operetta and cabaret; he performed at the City Theatre from 1927 to 1932. Székely, ed., *Magyar színházművészeti lexikon*, 85.

39 In the operetta, ‘Schall’, there is no reason to change the vowel, as the other characters are given their original names in the libretto. In the study I write the conductor’s name with a “o” consistently throughout the study.

40 Gyula Kompóthy (1897–1968) performed as a character actor mainly in operettas. He also performed in the capital, Miskolc, Szolnok and Pécs. Székely, ed., *Magyar színházművészeti lexikon*, 402.

41 “A *Cigánykirály* 12 szenzációs attrakciója a Városi Színház új nagy operettsikere”, *Magyar-ság* 9, no. 3. (January 4, 1928): 11.

42 “Miért a legnagyobb színházi szórakozás a *Cigánykirály*?”, *Újság* 4, no. 12. (January 15,

After mentioning the advertisements, one should not forget the countless studio photos of the scenes published in *Színházi Élet*:

“Few premieres have been preceded by as much interest as the Gypsy King, an operetta by Dezső Urai and Béla Nagypál. This advanced interest was not only for this grand operetta with its Hungarian subject and music, but also for the two hundred and fifty beautiful new women’s dresses which the City Theatre, taking into account the tastes of the female audience, had advertised well in advance.”⁴³

The story of the operetta, Act I, begins at Lake Balaton in 1814:

“A splendid, sunny Hungarian scene. The stage portrays the Balaton landscape: the garden of an inn in Balatonfüred in 1814. In the background, the two-towered church of the Abbey of Tihany; in the foreground, a group of young ladies and law students celebrating: it is St. Anna’s Day and the genteel society of Füred has come to greet Anna Baróthy, the sister of Septemvir Bedőházy, whom, lo and behold, János Bihari has come to greet with his magic violin...”⁴⁴

Baróthy would have tried to console herself with Bihari. Bihari (Sándor Fenyves) appeared on stage for the first time with a greeting. “Resound, sing, with fire, blaze / My good violin, old bow! / Be a bird, a singing nightingale, in my fair-haired baby’s little window! / No gentle zephyr so rustles, / No rose petal so gentle, / No / Badacsony so heats, / My heart sings only thus!...”⁴⁵ A portrait of Bihari painted by János Donát in 1820,⁴⁶ and the figure of a highly stereotyped Gypsy musician-bonvivant was envisioned by the producers, the script describes him as “a tall, wide shouldered figure with a small moustache. Strong, temperamental, in a braided Hungarian costume, with boots and spurs.”⁴⁷ Bihari is accompanied in the operetta by his counterpart (Ficsór) and his band. His secret love is called Éva (Magda Berczelly), a female character inspired by the composer’s wife; Bihari was “married in Dunaszerdahely in 1789. He married Eva Banyák, the daughter of Simon Banyák, a cimbalom player.”⁴⁸ Acts II and III are set in the Vienna Burg:

“Act II is set in a glittering hall of the Vienna Burg. It is here that the heart of the play takes place and where the story of the Rákóczi March is woven into

1928): 18.; “Miért a legnagyobb színházi szórakozás a *Cigánykirály*”, *Az Est* 19, no. 13. (January 17, 1928): 13.

43 “A *Cigánykirály*”, *Színházi Élet* 17, no. 2. (January 1, 1928): 20–3.

44 “A *Cigánykirály* első házi főpróbája”, *8 Órai Újság* 13, no. 295. (December 29, 1927): 8.

45 “A *Cigánykirály* első házi főpróbája”, 8.

46 See: <https://mek.oszk.hu/01900/01903/html/index1135.html> (accessed: 09. 07. 2026).

47 “The *Gypsy King*”, 120.

48 Sárosi, *Bihari*..., 4.

the operetta. According to the story of the operetta, it seems that even in those days it was not uncommon for composers to go «next door» for a little melody. The Rákóczi March was stolen from first violinist Bihari by a Czech conductor. Bihari went to the emperor to complain and played the real Rákóczi March with his band in front of the emperor. And the charming tale goes on, right to the end, where of course, as befits a proper operetta, everyone is happy.”⁴⁹

And musically the operetta had to follow Bihari’s style, if only for the sake of its theme, and what’s more evoke Bihari’s spirit through the music.

“It is a strange coincidence that the Viennese effect is shaken off by this operetta in which two whole acts are set in Vienna, but the imagination and the ability of the lyricist Dezső Urai to paint the period conjures up the atmosphere in the Vienna Burg and the Guard Palace that a hundred years ago flowed towards the Hungarian people from the Garde Palais to Hungary, languishing in a long period of neglect.”⁵⁰

“We have always known Béla Nagypál as a talented musician, but we would never have expected the love, heart, talent and knowledge that he poured into the Gypsy King. This is serious, high quality operetta musical, full of all the qualities that a respect for tradition brings and the fresh vitality that predestines it to popularity. Some of its pieces are among the best and noblest of Hungarian operetta music: the Bihari-style recruiting in the first act, a Charleston dance duet with an exotic Gypsy sound, the virtuoso finale of the Rákóczi march, the duet ‘chère amie, cher ami’ (a real jewel that will find its place among the most beautiful Hungarian operetta scores), the great romantic duet, the noble old-fashioned Csárdás, but overall: from the overture to the final finale, we are treated to a beautiful and precious creation of a richly inspired musical talent with heart and soul, which is enhanced by the pleasing effect of its melodic beauty with the delicacy of its orchestration.”⁵¹

For several seasons, starting in December 1927, János Bihari, the Gypsy first violinist and song composer, was commemorated through the medium of theatre, and one of the most popular musical genres. The spectacular operetta was staged by several theatres outside the capital city, including the National Theatre of Miskolc in March 1928,⁵² the National Theatre of Pécs in April 1928⁵³, and the Budapest theatre gave guest performances in several cities.⁵⁴ The venture by the City Theatre was by no means without

49 “The *Gypsy King*’s first...”, 8.

50 Halász, “A *Cigánykirály*”, 8.

51 Fóthy, “A *cigánykirály*...”, 14., see. J.S., “A *cigánykirály*” [*The Gypsy King*], *Népszava* 15, no. 297. (December 31, 1927): 6.

52 “*Cigánykirály*”, *A Magyar Jövő* 10, no. 68. (March 23, 1928): 6.

53 “*Cigánykirály* – idényszennáció!”, *Pécsi Napló* 37, no. 82. (April 6, 1928): 5.

54 For example, in Kaposvár in September 1928, the audience of Kaposvár gave a bold wel-

risk, as the operetta and urban Gypsy music had changed their roles in operetta theatre by the 1920s. Most of the theatres preferred “modern” operetta performances with jazz music (although operetta dramas based on the contrast between Gypsy music and jazz music were not uncommon), since at this time this was a profit-oriented genre and venues were mostly privately owned theatre organisations. After the break-up of the monarchy Budapest was able to re-enter the global operetta production industry (operetta import and export). *The Gypsy King* was undoubtedly one of the most successful operettas of the 1927/28 season, although we have no precise records of how many performances it had in Budapest and the countryside. Some criticism has been levelled at the quality of the libretto – critics were not unanimous in their praise of the plot and the structure of the piece⁵⁵ – but the visuals (especially the costumes) and the music were worthy of Bihari’s work. “But the libretto, and the description of the period, are secondary in this operetta, for János Bihari can only be commemorated through his music.”⁵⁶

come to the Saturday evening debut of the operetta ensemble: *Somogyi Újság* 10, no. 217. (September 25, 1928): 4.

55 F.I., “*Cigánykirály*”, 13.

56 “*Cigánykirály*”, *Dunántúl* 18, no. 81. (April 8, 1928): 8.

ABSTRACT

The Memory of the Gypsy First Violinist János Bihari on the Operetta Stage

The life and work of János Bihari (1764–1827), also known as “the Hungarian Rossini”, a Gypsy first violinist and song composer, can be traced through the memoirs of his contemporaries and through numerous scholarly works. As an outstanding representative of the verbunkos (recruitment dance), he and his band sang for lords and even played in cafés; his style and personality set him apart from other Gypsy musicians. In the year of the 100th anniversary of his death (1927), a series of national celebrations began (funeral mass, unveiling of a statue and memorial plaque, Bihari evenings, etc.) One of the most impressive events of which he was the focus was an operetta piece composed for the occasion and revolving around Bihari and premiering on 30 December 1927. The management of the Budapest City Theatre commissioned the composer Béla Nagypál and the librettists Dezső Urai and Ernő Kulinyi to write the new operetta, which was entitled *The Gypsy King*. The success of the venture was far from certain. By the 1920s jazz music was already dominating the Hungarian operetta scene. As a result, urban Gypsy music and Gypsy orchestras were slowly being pushed out of the popular music and dance scene, from cafés and other venues. Urban Gypsy music – in contrast to jazz music – became a symbol and representative of Hungarian music and national “sentiment”, and thus this made way for Hungarian-themed operetta again. The centenary of Bihari’s death, but especially the genesis of the operetta in question and the representation of Bihari in operetta, is the focus of the study.

TÓTH MÁRIA ORSOLYA

A MAROSLUDASI TELEPES CSALÁDOK ÉLETE AZ EMLÉKEZETBEN A TELEPÍTÉSTŐL (1903–1905) AZ 1989-ES RENDSZERVÁLTÁSIG

A magyar állam a 19. század végén és a 20. század elején nagy méretű telepítési akciót hajtott végre többek között Marosludas községben is.¹ A marosludasi telepítési politika fő célkitűzése a község megerősítése volt. A magyar kisgazdák betelepítésével több probléma is megoldódott: szabályozták a megművelhető földek kiosztását, megelőzték a helyi magyar közösség asszimilálódását a környékbeli románsággal, nem utolsósorban pedig megakadályozták a székelyföldi kisgazdák elvándorlását.²

A marosludasi hozzátelepítést az 1894. évi V. törvénycikk szabályozta. 141 család betelepítésével alakult meg Marosludas községben 1903–1905 között a négy telep: Andrásy-, Eczken-, Mezőalbis-, Belsőtelep. Az állam két nagybirtokostól vásárolta meg a telepítésre szánt területeket: ifjú gróf Andrásy Gyulától és Albisi Eczken Sándortól.³

1 Az erdélyi telepítésekről lásd bővebben Keszeg Vilmos írásait, amelyekben említést tett a marosludasi telepítésről is: Keszeg Vilmos, „XX. századi betelepítések (Detrehemtelep)”, *Kisebbségkutatás* 15, 2. sz. (2006): 260–294, hozzáférés: 2026.07.07. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00030/cikk4b26.html>; Keszeg Vilmos, „XX. századi erdélyi betelepítések”, in *Romániai Magyar Lexikon. Művelődéstörténet*, kord., Bárdi Nándor (Transindex – Jakabffy Elemér Alapítvány), hozzáférés: 2026.07.07. <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=40>

2 Vö. Keszeg, „XX. századi betelepítések (Detrehemtelep)”.

3 A marosludasi hozzátelepítést feldolgozó munkák: Lovas Sándor, *A legújabb állami telepítések Magyarországon*, Darányi Ignác M. Kir. Földmivelésügyi Miniszter megbízásából, A m. kir. földmivelésügyi miniszter kiadványa (Budapest: Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1908), 235–270; Domokos Judit, *Gazdálkodás és életforma-változás két bukovinai telepes családban*, szakdolgozat, szakmai irányító: Gazda Klára (Kolozsvár: BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 1988); Szekeres Adél, „A marosludasi telepítés (1902–1905)”, in *A Maros megyei magyarság történetéből. Tanulmányok II*, szerk., Pál-Antal

Jelen tanulmányban⁴ a marosludasi telepes családok emlékeinek, elbeszéléseinek, ezek mentén szerveződő narratívumoknak és narratíváknak a vizsgálatára vállalkozom. Főleg azt szeretném körüljárni, hogy a 20. század eseményei hogyan alakították a telep-
pek életét, a történelem hogyan tükröződik az idetelepült családok életében. Munka-
módszerem félig strukturált interjúk, egyházi és hivatalos intézmények levéltári anya-
gának feldolgozása, illetve családi fotók, levelezések, feljegyzések összegyűjtése.

A kutatás és az elméleti háttér

Jelen tanulmány a narratológiai irodalom által érvényesített *nézőpont* (*point de vu*) és a gazdaságantropológia *társadalmi beágyazás* szemléletét érvényesíti. A nézőpont fogalmát Jaap Lintvelt⁵ foglalta össze. E szemlélet „a nézőpont perspektíváját érvényesít-
tő, a narrátor és a szereplő egybeesését vizsgáló narratív tipológiában” az autobiográfia és a biográfia közötti különbségekre tér ki. Az elsőben a narrátor szereplője saját törté-
netének, és a *belülről* látást biztosítja, míg a második esetben az elmondott történetnek nem szereplője, és a *külső* nézőpontot érvényesít.⁶

Pászka Imre a történetek társadalmi beágyazottságának fogalmát dolgozza ki. Sze-
rinte ez az emlékezés kollektív jellegéből, az emlékezésre kiterjesztett ellenőrző funk-
ciókból, a narratív történetformák térben, időben, kontextusban való elhelyezkedéséből
adódnak.⁷ E két szemléletből ered az, hogy az emlékek eltérnek.

A telepes családok életére, illetve ezzel párhuzamosan a telepítésre vonatkozó tör-
ténetek felkutatásakor több szempontot is szem előtt tartok. Ilyen például a generáci-
ós felosztás, amely főleg a tudás átadásában, átvételében, bizonyos esetekben a tudás
meglétében jelent fontos szerepet. Nyomon követem, hogy a település szintjén milyen
eltérő narratívumok születtek, léteztek és terjedtek el. Mit tudnak a lakosok a saját
családjuk történetéről, a telepítésről, mire emlékeznek, esetleg mire nem, továbbá azt
is fontosnak tartom, hogy hogyan emlékeznek az adott eseményekre, milyen forrásból

Sándor (Marosvásárhely: Mentor Könyvkiadó 2001), 257–274; Tóth Mária Orsolya, *Tele-
pítéstörténetek Andrásytelepen*, mesteri dolgozat, szakmai irányító: Keszeg Vilmos (Kolozs-
vár: BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2013); Uő., „Az etnikus és szakrális
tér kialakulása/kialakítása Andrásytelepen”, *Erdélyi Múzeum* 81. kötet, 2. füzet (2019):
116–126; Uő., „Marosludas mellé telepedett bukovinai székely családok életének alakulása
az anyakönyvek fényében (1945-ig)” in *Bukovinai székelyek nyomában, A 2020. június 12–
14. között Bonyhádra tervezett és a koronavírus miatt elmaradt konferencia tanulmánykötete*,
szerk. Nagy István (Bonyhád: Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium és Kollé-
gium, 2020), 49–71. Uő., „...ha meg halgatásra talál az én esedezésem...” A Marosludas
mellé telepített bukovinai székelyek első 15 éve a levéltári forrásokban”, *Erdélyi Múzeum*
83. kötet, 2. füzet (2021): 21–36; Uő., „A marosludasi telep konszolidációja (1901–1915)”,
Erdélyi Múzeum 84. kötet, 2. füzet (2022): 131–146.

4 Az itt közreadott írás készülő doktori disszertáció 3. fejezetének rövidített változata.

5 Jaap Lintvelt, *Essai de Typologie narrative, le „point de vue”: théorie et analyse* (Paris: Édition
José Corti, 1981).

6 Uo., 47.

7 Pászka Imre, *Narratív történetformák* (Szeged: Belvedere Meridionale, 2007), 271–319.

származnak az ismereteik, kitől tudják azt, amit tudnak, hol és milyen körülmények között hallottak ezekről. Esetenként az is felmerülhet kérdésként, hogy a telepítésre, illetve az egyes családok életére vonatkozó tudás átadása hogyan/milyen keretek között valósult/valósulhatott meg, volt-e ezeknek a történeteknek funkcionalitása.

Mindvégig próbáltam szem előtt tartani, hogy a történetmondás során hogyan rajzolódik ki a nemzeti történelem dimenziója, illetve az egyéni élettapasztalatok milyen helyet foglalnak el ezen belül. Kérdésként merült fel az is, hogy maga a telepítés története mennyire/meddig megy vissza, mit, milyen eseményeket, motívumokat foglal magába, és valójában mi képezi a telep/ek történetét: maga a település története adja a keretet, esetleg a gazdálkodás története/i, a földtulajdon, az intézmények, a család története. Ezek és az ezekből adódó apró kérdések mentén látom szerveződni, kiépülni a négy telep telepítéstörténetét.

A történelem és az emlékezet közötti különbségekkel kapcsolatosan több vélemény is megfogalmazódott. Jan Assmann Maurice Halbwachsra hivatkozva elkülöníti, sőt egymás ellentétéként fogja fel a két fogalmat. Ez az álláspont szerint a történelem a különbségekre figyel, a folytonosságon történő szakadásokat vizsgálja, míg az emlékezet éppen a hasonlóságokat és a folytonosságot tartja szem előtt. Az emlékezet, ezen belül a kollektív emlékezet az adott csoportot „belülről” látja, és a csoportra jellemző sajátosságokat, különbségeket hangsúlyozza, a történelem pedig a változásokra figyel oda, mellőzve a különbségeket.⁸

A mindennapi történetek rendszerezését a magyar szakirodalomban Dobos Ilona dolgozta ki, aki tematikus csoportokat különített el: az élménytörténetek (egyes szám első személyű narrációk), az igaztörténetek (kidolgozottabb, csiszoltabb, mások élményeit fogalmazzák meg).⁹ Küllös Imola továbbfejlesztette az élménytörténetek és igaz történetek tipológiáját.¹⁰ Ugyanakkor kiemelte az igaz történet és a mese szoros kapcsolatát is, mivel funkcióik megegyeznek. Szilágyi Miklósról hivatkozik, amikor azt állítja, hogy az igaz történetek elbeszélőik számára igazak ugyan, de a valósághoz viszonyítva már nem azok.¹¹ Keszeg Vilmos az alábbi rendszerezést javasolja: genealógiai történet (egy nemzetség/család több generációjának története), élettörténet (egy egyén története születéstől haláláig), igaz történet (élettörténeti epizód).¹² Jelen kutatás e három ötvözetéből összetevődő narratívák elemzésére vállalkozik.

Elemzésemet a beszélés néprajza kínálta szempontokra építem. A beszélés néprajzának szemléleti alapja, hogy a nyelvi megnyilatkozásnak cselekvéértéke, társadalmi esemény jellege van. A kommunikációs helyzetben lévő személyek a szöveg által lépnek egymással kapcsolatba, irányítják egymás viselkedését, alakítják magát a helyzetet.

8 Uo., 44–46.

9 Dobos Ilona, „Az »igaz« történet műfajának kérdéséről”, in *Ethnographia* 75 (1964): 198–217.

10 Küllös Imola, „Igaz történet, élettörténet, önéletrajz”, in *Magyar néprajz 5: Magyar népköltészet*, főszerk., Vargyas Lajos (Budapest: Akadémiai Könyvkiadó, 1988), 251–266.

11 Uo., 252.

12 Keszeg Vilmos, *A történetmondás antropológiája* (Kolozsvár: KJNT, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2011), 169.

A szöveg elhangzásának ideje, helye, a beszélő személye, szerepe, a hangerő mind részét képezi a szöveg jelentésének. A beszélés néprajza szerint a *beszédmód*ot egyik oldalról a beszédesemény, a beszédaktus, a beszédstílus, a másik oldalról a személyes képességek, kompetenciák, a szerepek, a kontextusok, az intézmények, az értékek, az attitűdök szabályozzák. A *folyékony beszélő* az a személy, akinek a képességei megközelítik a közösség beszélesi normáit. A *beszélőközösség* ismeri és használja a nyelvi mezőt.¹³ Ezeket az összetevőket próbálom megragadni elemzésem során.

Az adatközlők

Hat csoportot határolok el annak érdekében, hogy minél pontosabb és tisztább képet alkothassunk a témában felmerült kérdések megválaszolásában: az első generáció a letelepülő telepesek; a második generáció a letelepülők gyerekei, akik az 1900-as és az 1920-as évek között születtek; a harmadik generáció az 1930–1940-es évek szülöttei (az ő emlékeik képezik a kutatásom alapját); a negyedik generáció az 1950–1960-as évek szülöttei; az ötödik generáció az 1970–1980-as évek szülöttei; a hatodik generáció az 1990-es évek közepének, végének, a 2000-es évek elejének képviselői.

A beszélgetések interjúk, illetve informális környezetben elhangzó kötetlen társalgások formájában kerültek rögzítésre. Az interjúalanyok kiválasztásában több tényező is közrejátszott: a kibocsátó település (összesen 47), az életkor, a tudás, a beszélő tehetsége, a jó memória, a nemek szerinti megoszlás, a felekezeti hovatartozás, a négy telephez való tartozás.

A narratológiai vizsgálat során 64 személy emléanyagát dolgozom fel (35 kibocsátó településről, 12 településnek nincsenek leszármazottai) mindvégig hivatkozva generációs társaik, illetve az adott generáción kívül eső személyek emlékeire is.¹⁴

A történetek korszakolása

A családtörténetek kutatása során a (falu)közösséggé válás folyamatait, a telepeken előforduló konfliktusokat, kooperációs stratégiákat is vizsgálom. Arra keresem a vá-

13 Vö. Keszeg Vilmos, *A beszélés antropológiája*, egyetemi jegyzet 9. (Kolozsvár: KJNT, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2018), 37–45. Lásd továbbá: Dell Hymes, „A beszélés néprajza”, in *Társadalom és nyelv: Szociolingvisztikai írások*, szerk., Pap Mária és Szépe György (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1975), 94–146; Uő., „A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata”, in *Beszédaktus–Kommunikáció–Interakció*, szerk., Pléh Csaba és Terestyéni Tamás (Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979), 213–263.

14 A generáció intézményként működik, ez magába foglalja azt, hogy generáción belül azonos élmények kötik össze az egyéneket, viszont az egymás utáni generációk más-más életszemlélettel viszonyulnak környezetükhöz. Lásd bővebben: Gyáni Gábor és Lácza Magdolna, szerk., *Generációk a történelemben: A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete* (Nyíregyháza, 2008), 11–1 Szilágyi Miklós, „Ősszeköt vagy elválaszt? A nemzedékek mint irodalomtörténeti magyarázóelv”, in *Generációk a történelemben...*, 17–28.

laszt, hogy a telepek és a környék hogyan működik együtt, milyen tendenciák figyelhetők meg a leginkább; elszigetelődésnek és/vagy integrálódásnak lehetünk-e tanúi. Mi a szerepe a családnak ebben a folyamatban? Az elemzés során az emlékezés tartalmára és természetére összpontosítok. Hét korszakot különítettem el aszerint, hogy az elmondott történetek milyen témát dolgoztak fel.

Első korszakként a telepítés előtti időszakot jelöltem ki, megvizsgálva, hogy a történetek időben meddig nyúlnak vissza, a ma is élő leszármazottaknak van-e tudásuk a kibocsátó települést illetően, tudják-e, honnan származik a család.

Második korszaknak tekintem a hivatalos telepítés és az első világháború közötti éveket. Ebben az időintervallumban már tanúi lehetünk egyfajta integrálódási folyamatnak. Azt vizsgálom, hogy mindez nyomon követhető-e az elbeszélésekben, vagy sem.

Az első világháborús történeteket külön csoportba sorolom szemügyre véve az események az egyén/a család narratívájában elfoglalt helyét.

A két világháború közötti időszak eseményei a negyedik korszak történeteiben jelennek meg. Ez a legkedveltebb időszak az emlékek felidézésében. Ekkor kerülnek elmesélésre a fonók, a táncok történetei, a templomba járás, a telepi tanítók módszerei és tevékenységei; a gyerekkor emlékei ezek. De ugyancsak ez az időköz viseli magán a kisebbségi sorba kerülés idejét, az 1921-es földreformot és annak következményeit, a család túlélési stratégiáit.

A második világháború történetei, az ötödik korszak, javarészt az apák története; a háborús emlékek, a fogság- és szenvedéstörténetek sok elbeszélésben előkerülnek. Ebben a korszakban a háború közvetlen következményei is helyet kapnak, ugyanis egy nagyobb elvándorlásnak is tanúi lehetünk.

A hatodik korszak a második bécsi döntés és a kollektivizálás közé illeszthető, amelynek kiemelkedő történetei a menekülésről, határátkelésekről, a telepese nagycsaládok felbomlásáról, a lokális szinten generálódó összetűzésekről, de a megmaradásról is szólnak.

A kollektivizálást megelőző évek, a társasok kialakulása, a kollektív gazdaságok működése, a fiatal generáció munkavállalási lehetőségei, a telepese családok alkalmazkodása a kommunista rendszerhez, majd az 1989-es fordulat évei képezik a hetedik korszak történeteit.

A hét korszak történetei a telepek közösséggé válásának folyamatait örökítik meg, mindvégig a család mikrouniverzumára összpontosítva.

Az első korszak történetei – a telepítés előtti évek

A megkérdezett személyek nagy része alig tud valamit a családja telepítés előtti időszakáról. Három kategóriát különíthetünk el: nem tud semmit a család származásáról; csak egyik ágát ismeri; vagy mindkét felmenőjének ismeri az eredetét. A harmadik kategóriába tartozik pár olyan személy, akik még azt is tudják, hogy az ősök hol éltek a telepítés előtt, mivel foglalkoztak, miért jöttek el onnan, vagy éppen hogyan jöttek új otthonukba. A beszélgetések során elmondták, hogy nagyszülei Sáromberkéről, Gernyeszegről, Mezőbándról, Márkodból, Marosbogátról, Negyedről, Búcsról, Kisúj-

faluból, Jászberényből, Újszentese, Magyarittabéből, Andrásfalváról, Hadikfalváról származtak, ott születtek. Az esetek döntő többségében még a szomszéd, sőt akár a távolabb vagy más telepeken élő családok származási helyét is fel tudták idézni. A már régen elköltözött/kihalt családokról nincs vagy alig akad emlék.

Sz. Z.¹⁵ elbeszélésében családja somosi származású; a nagyapja Somosdó telepedett, és az 1908-ban megvásárolt telepen élt családjával. Az általa elmondott történet annyiban tér el a levéltári, illetve anyakönyvi forrásoktól, hogy a nagyapa somosi születésű, de marosludasi lakosként kérvényezett telephelyet 1903-ban. 1904. július 6-án 81 másik telepes társával tenyészállatot, 1 kocát, igényelt az andrássytelepi 59-es számú telephelyéről. Tehát az 1908-as telepvásárlás nem állja meg a helyét, viszont mégis sor kerül rá 1915-ben, amikor a Telepkezelőség biztosítékot vállalt afelől, hogy az akció nem ütközik illegalitásra. Így a családnak két telepe lesz, az apának, és a fiának is. Két levéltári dokumentum is alátámasztja a vásárlás ügyét. 1916. március 7-én a kolozsvári Telepfelügyelőség felterjeszti az ügyet a Földművelésügyi Minisztérium illetékes osztályához, majd az a következő hónapban, április 6-án, megadja a jóváhagyást.¹⁶ Megjegyzendő tény, hogy a továbbiakban nem esik szó arról, hogy a családnak két telepe volt, tehát Sz. Z. az apja telepét tartja számon, míg a nagyapa telepéről nem tesz több említést.

Az andrássytelepi K. G.¹⁷ mesélte, hogy apai nagyszülei Bukovinából, Hadikfalváról települtek Andrássytelepre, kétszer is. A családtörténet része a letelepült ős kétszeri próbálkozása, ugyanis első alkalommal nem tetszett a sorshúzáson elnyert telep, emiatt és az *asszonyok siránkozása* miatt visszaköltöztek Bukovinába, de az ottani szűkös élet, illetve a folyamatos elköltözések miatt fél év múlva visszajöttek Andrássytelepre, és akkor a főút mentén kapták az új telepet. A levéltári dokumentumok valóban alátámasztják a család mozgását, viszont azokban cseréről olvashatunk, nem említik az elköltözést.¹⁸

A hivatalos telepítés lezárása után több család is érkezett a megüresedett telepekre. Az éves telepkezelői beszámolókból 1915-ig nyomon követhetjük a telepállományok elfoglalására utaló jelentéseket. 1914-et leszámítva, amikor egy telep üresen maradt, minden évben teljes a létszám.¹⁹

A felidézett emlékek szerteágazók, a beszélgetések különböző pontjain bukkannak elő. Van olyan beszélő, aki a telepítés előtti idők bemutatásával kezdi a családtörténet

15 Sz. Z., 1924, férfi, Andrássytelep–Marosludas. (Itt jegyzem meg, hogy ahol két település neve jelenik meg, az első a személy születési helyét, míg a második a beszélgetés idején az illető aktuális lakhelyét jelöli.)

16 Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL), Budapest, K 184 szekció, 1916/36. – 1550 csomó.

17 K. G., 1949, férfi, Andrássytelep.

18 1905-ös Mutatókönyv, A–Z 12236, K-184-es szekció, 36 tétel, 93987 alapszámú dokumentum. Az irat nem maradt fent.

19 Az évekre lebontott telepkezelői jelentéseket az *Allami költségvetés a magyar korona országai részére* címet viselő költségvetési beszámolókból követhetjük nyomon. Hozzáférés: 2026. 07. 07. https://library.hungaricana.hu/hu/view/AllamiKoltsegvetes_1900/?pg=0&dayout=8

felgöngyölítését, míg mást rá kell vezetni, hogy az elődei származásáról beszéljen, kiegészítő kérdéseket kell feltenni, amelyek segítségével felidézi a régmúlt idők eseményeit/emlékeit. Az ilyen esetek azt bizonyítják, hogy ritkán került szó erről a családban vagy bármilyen más környezetben, míg a rutinos beszélők már eleve „tudják”, hogy mit kell mondjanak, milyen narratív szálon kell vezessék történetüket, hangosan, érthetően, magabiztosan beszélnek, pontosan idéznek, és részletekbe menően adják elő történeteiket.

A második korszak történetei – a telepítéstől az első világháborúig

A telepes családok betelepítése 1903 őszén kezdődött és 1905 tavaszán fejeződött be.²⁰ A legtöbb leszármazott számára ezek a dátumok vagy ismeretlenek, vagy pedig csak hozzávetőlegesek. S. Gy.²¹ így mesélt erről: „Ezeket a telepeket 1904 és 1905, egy év és egy hónap alatt adták el mind. Tehát egy év és egy hónap alatt adták el ezt a 140 telepet Ludason.” Ugyancsak ő egy tágabb értelemben vett narratívába ültette a marosludasi hozzátelepítés történetét; felvázolta az 1848-as forradalom előtti helyzetet, így kapcsolva hozzá, és egyúttal magyarázva azt, hogy mi okozta, váltotta ki ennek a településnek a létrejöttét, milyen célokat tűztek ki, illetve valósítottak meg ezzel az akcióval. Kitért továbbá az 1894. évi V. számú törvény bővített változatára, amely az igénylők számára házak építését is szabályozta, illetve új telepek létesítését az ország különböző pontjain.

Az általa felépített narratíva is mutatja, hogy a történet nagyon korai gyökerekig megy vissza, és a férfi közvetlen szomszédságában élők is ezt a vonalat ismerik.²² Alaposnak nevezhető tudással mondta el a telepítésre vonatkozó adatokat.²³ Pontosan meg tudta nevezni a törvény számát, amely szabályozta a telepítésekkel kapcsolatos tevékenységeket, ezenkívül azt is, hogy hány házat építettek, azok hogy néztek ki, mennyire hasonlítottak egymásra. A telepes házak hasonlóságára, felépítésére vonatkozó adatok minden beszélgetésben azonosak.

Egy-két személyt leszámítva, a megkérdezettek mind tudták, hogy a telepesek a ház mellé földet, szántót, legelőt, szőlőt, erdőrészt is kaptak.

A telepítés kapcsán mindegyik beszélgetőtársam kiemelte, hogy a kezdeményezés, az akció a magyar állam részéről indult. Egyetlen olyan személy volt, aki nem hallott erről a nagyszabású tevékenységről, a családjában soha nem hozták szóba, hogy

20 Lásd: Lovas *A legújabb állami telepítések Magyarországon*, 249.

21 S. Gy., 1932, férfi, Andrássytelep.

22 A telepítéstörténetek gyűjtésekor kérdőíves felmérést végeztem a marosludasi általános iskolásokkal és a liceum diákjaival. Az eredményeket a mesteri dolgozatomban dolgoztam fel. Az idős férfi szomszédságában élő diákok telepítésre vonatkozó ismeretei nagy vonalakban megegyeztek a férfi elbeszélésével.

23 Tudásának két forrása van: az egyik a család és a közösség kollektív emlékezete, a nagyszülők tudása, ez pedig egy egyénileg szerzett tudással bővül, amely kíváncsiságának köszönhető. Ismeri és olvassgatta, sőt jegyzetelte is Lovas Sándor *A legújabb állami telepítések Magyarországon* című, 1908-ban kiadott könyvét.

telepítették volna őket, sőt azt sem tudta, hogy hogyan és honnan kerültek az elődei Marosludasra.²⁴

A telepítés és az első világháború közötti időintervallum emlékei gyérek, kevés információt érintenek. S. Gy. anyai és apai nagyszüleiéről mesélt. Anekdotaszerű történeteinek keresztül két család mindennapjaiba nyerhettünk alaposabb betekintést. Az egyik történetben a Magyarországról érkezett telepesek gazdasági eszközeiről, illetve a család tulajdonában lévő szerszámokról mesélt. Kiemelte, hogy mennyire volt felszerelt egy-egy ilyen család; volt, aki vaddisznószarvú ekével, szőlőpréssel, dohányvágó géppel stb. rendelkezett. A felsorolás közben mondta el az apai nagyapja tettét, aki túljárt a *fináncok* (pénzügyi ellenőrök) eszén. Ezek illegálisan visszatartott dohánybálák után kutattak, de a családnál nem találtak semmit, mert a nagyapa leleményes megoldással sikeresen elrejtette azt; beásta a kutyaól alá. A történet időpontja csak hozzátételezőleg.

A telepítés és az első világháború közötti időszak történetei, egy férfi elbeszéléseit leszámítva, minden esetben az elődök letelepedését fogalmazzák meg. A beszélőktől függően gazdag vagy szegényes adathalmaz áll rendelkezésünkre a telepítési akció lebonyolítását illetően. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a férfi beszélők ismerik az erre vonatkozó adatokat, a telepítéshez kapcsolódó narratívumaik jóval gazdagabbak, részletesebbek, mint női kortársaik elbeszélései. A férfiak pontos, számszerű információkat is fel tudtak idézni, a nőknek viszont inkább a származásra vonatkozó tudása került előtérbe.

A harmadik korszak történetei – az első világháború

A háború ideje alatt Bükkösi Józsefet lelőtték a háza előtt. Az esetről S. Á.²⁵ belsőtelepi telepes mesélt. Bükkösi Józsefet lelőtték, Obrácz János pedig elesett a háborúban, ezért sem vették el később a két család földjeit. Bükkösi József unokája szűkszávaan mesélt a családjáról, a halálesetről is csak fél mondatban számolt be. Annnyival egészítette ki szomszédja gondolatait, hogy állítólag véletlenül lőtték le a nagyapját.²⁶ Amikor a nyári táncokról mesélt, illetve az édesapja cimbalmozásáról, újra előjött a nagyapa halálának története. A nagyapa balesete miatt annak fia arra kényszerült, hogy hagyja abba a marosvásárhelyi Református Kollégiumban folytatott tanulmányait, és jöjjön haza, hogy segítsen özvegyen maradt édesanyjának a gazdaságban. A fiú lelkesnek készült.

Az eczkentelepi származású Sz. L.²⁷ a családjáról mesélt. Az édesapja 1896-ban született. Az első világháborúban *rendes katona* volt, míg a másodikban csak munkára vitték el. Az olasz fronton harcolt, de nem sebesült meg. A férfi úgy emlékszik, hogy az édesapja a háború kapcsán az andrássytelepi Keresztes Menyhárt nevét is megemlítette. Mindket-

24 A család a második világháború idején Marosvásárhelyre menekült, és ott rendezte be további életét. A megkérdezett személy jelenleg Miskolcon él a családjával együtt.

25 S. Á., 1942, férfi, Belsőtelep.

26 A marosludasi református egyház halotti anyakönyvében 1918. december 9-i dátummal van bevezetve a haláleset. A halál okához „egy román katona lelőtte” megjegyzés van beírva. Bükkösi József 58 éves volt.

27 Sz. L., 1947, férfi, Eczkentelep–Marosludas.

ten hazajöttek a frontról. A mezőalbisiak közül nem tudott senkit megnevezni. Ugyancsak ő mesélt két eczkentelepi családról, ahol a fiúk arra kényszerültek, hogy Amerikába meneküljenek, mert valamikor az első világháború alatt megölték Betegh Sándor mezőszengyeli nagygazdát. A férfi elmondása szerint a fiúk a gabonarakarók kulcsát követelték a nagygazdától, aki visszautasította a kérésüket, ezért ezek megölték. Az egyik tettet leölték a magyar csendőrök. Másik három személy is megemlítette a szóban forgó gyilkosságot; a három személy közül az egyik andrássytelepi volt.

Bánlaky József *A magyar nemzet hadtörténelme* című művében többek között az első világháborús román atrocitásokról is írt. A 14-es számú mellékletben a következő feljegyzések olvashatók Betegh Sándor halálával kapcsolatosan:

1. A Kolozs megyei nemzeti tanács 1918. XI. 22-én jelenti:

„Mezőszengyelen Betegh Sándor földbirtokost és gazdasszonyát ok nélkül meggyilkolták.” (Hadt. Levéltár különleges iratok 18. sz.)²⁸

A legtöbb beszélgetésben az első világháborúhoz köthető kérdésekre egyáltalán nem vagy alig érkeztek válaszok. A háborúban harcoló/elvesztett katonák neve több kontextusban is előfordult, két esetben mint a családi narratíva kiemelkedő része, a többi esetben csak említés szintjén, valamilyen más kontextus keretében.

A történetek elenyésző volta jól tükrözi, hogy az első világháború élményei valamilyen okból kifolyólag kiestek a közösség, a család emlékezetéből. Számontartják ugyan pár háborús hős nevét, akik a családban, esetleg a közeli szomszédságban éltek, viszont a telepkek szintjére ez a tudás már nem terjed ki.²⁹

A negyedik korszak történetei – a két világháború közötti időszak

Beszélgetőtársaim vegyes érzelmekkel emlékeztek erre az időszakra. Egyik sem nevezte így ezt a periódust, kiegészítő kérdések segítségével lehet csak kikövetkeztetni, hogy mely évekből származnak az emlékek. Az elmondott történetek tematikája az 1921-es földreform, az iskolai élet, a fonó, a táncmulatságok, illetve a mindennapi élet apró eseményei.

Az 1921. július 30-i *Monitorul Oficial*-ban (Hivatalos Közlöny) megjelenő *Erdélyre, Bánátra, Körösvidékre és Máramarosra vonatkozó földbirtokreform-törvény* 10. cikkelyében arról olvashatunk, hogy az 1885. január 1-je után telepített telepések földjeit, a régióban megszabott limiteken belül, kisajátítják a 92. cikkelyben felsorolt jogosul-

28 Bánlaky József, *A magyar nemzet hadtörténelme* (Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalat, 1928–1942), hozzáférés: 2026. 07. 07. <https://www.arcnum.hu/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/24-a-magyarorszag-1918-1919-évi-forradalmi-mozgalmak-es-a-vörös-háború-története-7E17/a-a-károlyi-korszak-főbb-eseményei-7E29/mellekletek-811F/14-szamu-melleklet-roman-atrocitasok-81A5/>

29 Marosludason két emlékoszlop őrzi a háborús hősök nevét. Egyiken sincsenek feltüntetve a hősi halált halt telepések nevei.

tak javára.³⁰ A jogosultak közé a következő kategóriákba sorolható egyének tartoztak: munkaképes háborús rokkantak, háborús katonák, háborús özvegyek, nőtlen rokkant háborús katonák, akik képesek dolgozni a földeket, nőtlen háborús katonák, akik nem sebesültek meg a háborúban, azok az emigrált családok, akiknek nincs támogatójuk, olyan családfők, akik nem vettek részt a háborúban, felnőtt nőtlen férfiak, akik nem vettek részt a háborúban, önkéntesek, akik a román vagy valamelyik szövetséges hadseregben szolgáltak.³¹

A földreformtörvény célkitűzései – a birtokok mennyiségi redukciója, illetve az érvényben lévő közbirtokrendszer átalakítása – nemzetpolitikai és szociális töltetű törekvések voltak. A törvényben megfogalmazottak értelmében a marosludasi hozzátelepítés eredményeként létrejött telepek is kisajátítás alá kerültek. A román állam nem ismerte el azokat a feltételeket, amelyeket a magyar állam a telepésekkel kötött, ennek következtében 1923-ban elvette a földjeik nagy részét.³² Ezek az intézkedések nagyban befolyásolták a telepések életét, gazdálkodási módját. Különböző történetek születtek, amelyek ezt a témát igyekeztek feldolgozni. Az andrássytelepi S. Gy. arról mesélt, hogy még adoma is született, amely egy temetés alkalmával hangzott el 1939–1941-ben (nem emlékezett a pontos évszámra). A lényege az volt, hogy amikor az öreg Bábit temették Simon mellé, az egyik ember azt mondta: „az éjjel biztos megmondja az öreg Simonnak, hogy még soha nem adták vissza a telepeket.” Amint ez a rövid kijelentés is bizonyítja, a telepések nem nyugodtak bele a történetekbe, újra és újra szóvá tették ezt az igazságtalan rendelkezést. Az adomán kívül egy sor narratívum épült erre az eseményre, amelyek a kollektivizáláskor újra szárnyra kaptak.

S. Á. mesélte, hogy a Belsőtelepen élő családjától 10 hold földet vettek el, de a nagyszülei kitartó, munkás emberek voltak, és pár éven belül sikerült a meglévónél is többet felvásárolniuk. Az elvett földek kapcsán megemlítette a Bükkösi József és Obrács János telepések nevét is, akik családjától nem vették el, mert mindketten háborús áldozatok voltak. Ugyancsak S. Á. említett meg először egy Oltean nevű ügyvédet, aki a telepések földjei felett rendelkezett. Elmondása szerint ez az ügyvéd szabta meg, hogy kitől mennyi földet kell elvenni.

A két világháború közötti időszak legtöbb története az iskolai élethez, illetve a különféle szórakozási lehetőségekhez kötődik.

A telepések életében kiemelkedő szerepet kaptak a tanítók, tisztelettel és elismeréssel beszéltek róluk. Ebből az időszakból a legtöbb emlék az andrássytelepi tanítóhoz, Kajtsa Dénes nevéhez kapcsolódik. Kajtsa Dénest 1917. augusztus 1-jén nevezték ki tanítónak Marosludas-Andrássytelepre.³³ Sz. Z. mesélte, hogy a második világháború

30 Lásd bővebben: LEGE din 30 iulie 1921 pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș M. Of. nr. 93/30 iul. 1921, hozzáférés: 2026. 07. 07. http://parlament.ro/pls/legis/legis_pck.htm?act_text?id=65850

31 Uo., 92. cikkely.

32 Lásd bővebben: Mikó Imre, *Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1908. december 1-jétől 1940. augusztus 30-ig* (Budapest: Studium Kiadó, 1941), 34–35.

33 Lásd: *Hivatalos Közlöny* 25, 18. sz. (1917. augusztus 1.), hozzáférés: 2026. 07. 16. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Hivatalos_Kozlony_1917/?query=Marosludas&pg=684&layout=s

után felmondott, és elköltözött a családjával Nagyváradra. A férfi elmondása szerint megverték a *refugiátok* (menekültek). Ugyancsak ő említette a mezőalbistelepi és eczkentelepi tanítók nevét is. Mezőalbistelepen Ősz Lajos volt a tanító, Eczkentelepen pedig Balogh Ferenc.

Sz. Z. szerencsésnek tartotta Andrásytelepet, hogy olyan tanítója volt, mint Kajtsa Dénes. A tanító szigorát több ízben is aláhúzta, módszerei ellenére is végig tisztelettel és hálával beszélt róla. Azt is elmesélte, hogy a tanító nemcsak a tudományokra tanította őket, hanem gyakorlati dolgokra is, például szőlőültetésre.

Kajtsa Dénes személyisége beépült az andrásytelepi iskolai élet narratívájába. A névéhez fűződő történetek többször is példaértékűek voltak a felnövekvő generációk számára, mégis kevesen emlékeztek rá, inkább az utána következő román tanítóról, Gömböcről, beszéltek, akit egy román, Gocea János, agyonütött valamikor a háború után.

A fonók és a táncok alkalmainak, az itt megszerzett élményeknek, bár áthajlanak a második világháború éveibe, sőt a későbbiekben is a szórakozás, kikapcsolódás, ismerkedés alappillérei lesznek, hagyományuk lesz a telepesek életében. A mezőalbistelepi Ny. S. F. E.³⁴ mesélte, hogy a táncokat Nagy Albertéknél tartották a nagy színben. A zenészeket Ludasról fogadták fel a táncot szervező fiúk. Doróczit, aki félig cigány volt, több táncmulatságba is meghívták. A zenekarban egy hegedűs, egy kontrás, egy nagybőgős és egy cimbalmos muzsikált. Főleg csárdásokat húztak. A tánc vasárnap délután 14 órától kezdődött, és „soknak ki volt adva, hogy aztán a csorda nehogy a táncba kapjan”. A lányok az ünneplő, templomba járó ruháikban mentek a táncba. Azok a fiúk, akik udvarolni akartak, vagy éppenséggel udvaroltak az adott lánynak, előre befizették a lány helyett a belépőt. Az ital hatására vagy egy-egy kikoszarozás miatt többször is előfordult, hogy verekedések voltak. A mulatság befejeztével a fiúk hazakisérték a lányokat, majd a kapu előtt kézfogással elbúcsúztak.

A két világháború közötti időszak emlékeinek jelentős része az iskola és a szórakozási alternatívák között mozog, viszont több beszélő is kitért a templomba járás alkalmaira; az ünnepnapok szépségeire, a vasárnapi misék és a vásári nap egybekötésére. Mivel ebben az időszakban a telepeken nem volt templom, mind a református, mind pedig a katolikus hívek a kb. 6 kilométerre fekvő Marosludasra kellett, hogy bejárjanak. A legtöbben gyalog vagy a gazdagabbak szekérrel közelítették meg a községet.

Sz. P. V. M. szívesen emlékezett a vasárnapi és ünnepnap templomba járásokra. Soha nem maradtak el a miséről, még télen, a nagy hóban is bementek Ludasra. Az ünnepnapok közül az úrnapi körmenetről mesélte el, hogy a templom körüli kőtútcákban négy oltár volt felállítva. A megkérdezett református telepesei közül senki nem említette, hogy bejártak volna Marosludasra templomba, annak ellenére, hogy csak az 1950-es években épült templom Mezőalbistelepen és Eczkentelepen is, addig pedig a marosludasi református egyházközösséghez tartoztak.

A hétköznapi történetek közül főleg a marosludasi piacozások, a vásározások kerültek előtérbe. Sz. Z. mesélte, hogy az első piacos élménye elég korai. Apró gyerekként bevitték a szülei Ludasra a tehénszekérrel, hogy vigyázzon a marhákra, amíg ők

34 Ny. S. F. E., 1934, nő, Mezőalbistelep–Andrásytelep.

elintézik a szükséges teendőket. Azt is elmesélte, hogy édesanyja, ha tehetette, mindig elment a piacra, kedden, pénteken, sőt még vasárnap is, mert más pénzforrása nem volt a családnak.

K. J. mesélte az édesapjáról, hogy hosszú ideig járt a piacokat, Mezőőrken keresztül elment Aranyosgyérésre is, ahol értékesítette az áruját, paradicsomot, barackot, mézet, amit a ház körül megtermesztett. Speciális kétkerekű, ló húzta szekérrel járt, az árut ládába széna közé tette, hogy ne ütdjének össze. Emellett Ludason is megvoltak a rendszeres vevői. A férfi arra is emlékezett, hogy az édesapjának járt az *Erdélyi Gazda*, abból olvasott, tanulmányozta, majd felhasználta az ott szerzett tudását.

Nem hiányozhattak a különféle mezei munkálatokhoz kapcsolódó történetek sem. Az andrássytelepi Sz. P. V. M. mesélte, hogy a fonót csak halottak napja után kezdték el, de ha az épp szombatra esett, akkor hétfőre halasztották, mert szombaton nem mentek fonóba. Ugyanebben az időszakban volt még *dolog* a mezőn, ezt is figyelembe kellett venni. „El kellett fedni régebb a szőlőt”, mesélte az idős nő. Napközben jártak ki a szőlőbe, három-négy napig, este pedig mentek a fonóba.

A két világháború közötti időszak történeteit főleg az 1920-as évek szülöttei tudták a legrészletesebben bemutatni, ők voltak a háború előtti korszak fiataljai, személyes élményeik beivódtak előadásaikba. A már fiatalabb generációs társaik csak pár mondatos, adatszerű információkkal rendelkeztek.

Az ötödik korszak történetei – a második világháború emlékei

A telepek és telepések történeteiben a második világháború kiemelkedő helyet foglalt el. Mivel időben is közelebb van a jelenhez, az emlékek élénkebbek, a történetek részletesebbek; a legtöbb személyes élményekre alapoznak, vagy egyszerűen olyan szülők gyerekei voltak, akik szívesen és sokat meséltek a családban. A családon belül megteremtett történetmondási alkalmak, a folytonos mesélések megalapozták, egységesítették a gyermekek narratív repertoárját, kialakították ezek történetmondási habitusait, közben pedig narratív kompetenciára tettek szert.

A két világháború közötti időszak narratívumainak jelentős hányadát két reprezentatív beszélő történetei alkotják. A két férfi jól kidolgozott részletességgel adta elő mindazt a tudását, amelyet részben a személyes élmények is tápláltak, részben pedig a hallomásból vett történetek képeztek. Telepes társaik tudása már nem ilyen mélyreható. Utóbbiak esetében inkább történettöredékek hangzanak el, általánosítások, személyes vagy családi/rokonai tragédiák, túlélési stratégiák, amelyek életvezetési modelleként funkcionáltak.

Személyes háborús élményeit mesélte hosszasan S. Gy., egy andrássytelepi idős férfi, aki tizenéves gyerek volt a háború idején. A repertoárjában négy háborús történet lelhető fel, ebből háromnak szereplője a család valamelyik tagja is, míg a negyedik egy andrássytelepi telepes haláláról és temetéséről szól. Mind a négy történet része a lokális háborús narratívumoknak, kisebb-nagyobb kapcsolódási pontok megfigyelhetők más elbeszélők családi történeteivel is.

S. Gy. történetei kompetens előadóról árulkodnak. Az események egymásutánja, de a cselekmény bonyolítása, a feszültségkeltés, a kiszólások, amelyekkel a hallgatóság figyelmét/ismereteit ellenőrizte, mind-mind rutinos előadóról vallanak. A férfi a Dell Hymes-i értelemben vett *folyékony beszélő*, aki ismeri a beszéd szabályait, kontextusait, fejből idéz, improvizál, és rendelkezik az előadáshoz szükséges nyelvi és kommunikációs készségekkel.³⁵

Az S. Gy. által bemutatott háborús élmények árnyalati különbségekkel ugyan, de más beszélők történeteiben is visszaköszönnek.

A személyes háborús élményeket és a meneküléstörténeteket a fogságot megjárt apák történetei váltják fel.

A másik reprezentatívnak nevezett személy egy ugyancsak andrássytelepi férfi, L. G., aki 1945-ben született. Az ő tudása édesapja meséléseire épül. A férfi édesapja megjárta az orosz fogságot, majd hazatérve szívesen és sokat mesélt a gyerekeknek, szomszédoknak az ott átélt élményeiről. Amikor az 1950-es években elterjedt a *muzizás*, előszeretettel nézte a háborús filmeket, majd otthon sokáig elemezte az ott látottak igaz vagy hamis voltát.

Az elhangzott történetekben sok olyan telepes férfi neve előfordult, akik részt vettek a háborúban. Ezek a férfiak a második generáció tagjai voltak, sokan közülük hazajöttek, mások elvesztek a háborúban, míg mások Magyarország valamelyik településén maradtak.

A hatodik korszak történetei – a második bécsi döntéstől a kollektivizálásig

A második világháború éveiben egyre több fiatal férfi, fiatal házaspár, de idősebb család is az emigráció mellett döntött. Az egyik ilyen elvándorlási hullám a második bécsi döntést követően történt, amikor Marosludast, és így a négy telepet is Dél-Erdélyhez, Romániához csatolták. A háború és a bécsi döntés okozta változások nagymértékben befolyásolták a telepes családok életének alakulását; felbomlottak a nagycsaládok, a fiatal generáció elszakadt az idősektől, az országhatárok miatt meglazult az addigi kontaktus, együttélés és -működés. A családok felbomlásának traumáit tovább fokozták a helyi, lokális szinten generálódó események. Több fiatal konfliktusba került a marosludasi és/vagy környékbeli román többséggel, a háború ideje alatt betelepített menekültekkel vagy akár a helyi vezetőséggel.

Az első világháború utáni időszakban a földreformtörvény, a beköltöztetett románok, majd a második bécsi döntés, de a települést (Marosludast) előzőnlő menekültek/*refugiátók* jelenléte mind tovább mélyítették a román–magyar konfliktust Marosludas községben és a telepeken egyaránt. Habár az emlékezetben a különféle összetűzések pontos időpontja homályban maradt, mégis mindegyik mesélő igyekezett a lehető legjobb tudása szerint beazonosítani azokat; családon belüli születésekhez, halálukhoz, általuk is ismert történelmi momentumokhoz kötötték ezeket. Ennek ellenére, egy tiszt-

35 Keszeg, *A beszéd antropológiája*, 39.

több kép kialakítása végett a kutató számláján marad ezek minél pontosabb elhelyezése a település lokális történelmében.

A vizsgált időszakról szóló történetekben két nagyobb konfliktus kapott helyet. Mindkettő a tanítókhoz köthető. A történet egyik szereplője Kajtsa Dénes kántortanító, a másik pedig Ioan Alexandrescu helyettes román tanító. A román tanító nevét egyetlen telepese leszármazott sem tudta felidézni, mindannyian Gömböcnek, Gömbűnek nevezték: „Mű Gömbűnek mondtuk [nevet], széle hossza egy vót, Gömbűnek vót elnevezve.”³⁶ Az *Universul* nevű román nyelvű lap szerint Ioan Alexandrescu 1936-ban kapta meg kinevezését Luduş-Ansraşira, és a Fehér megyei Gârboviţáról helyezték ide Nap Alexandru helyébe.³⁷

A legidősebb generáció képviselői emlékeznek a két tanítóra, és a köztük kialakult összetűzésekre is. Ketten közülük tanítványai voltak mindkettőnek, egy másik pedig fiatal gyerekként hallott a történetekről. A személyes élmények, emlékek a beszélgetés pillanatában is híven éltek. Mind a három mesélő, két férfi és egy nő, apró részletességgel mondták el a román tanító meggyilkolásának történetét.

A lokális történelem kronológiájában a legmarkánsabb történetet, a gyilkosság történetét, megelőzi a magyar tanító, Kajtsa Dénes megveretésének története. Sz. Z. a Kajtsa Dénes megveretéséről nem tudott sokat, csak annyit, hogy a román tanítónak is köze volt hozzá, az elkövetők pedig a *refugiátok*/menekültek voltak. Egyik reggel a román tanító kizavarta az iskolából a gyerekeket, és mire megérkezett Kajtsa tanító, az iskolában körülbelül húsz menekült várta. Rácsapták az ajtót, és véresre verték. A magyar tanító segélykérésére öt gyerek betörte az ajtót, majd kihozták onnan. Szeréken vitték be a marosludasi kórházhoz.

Sz. P. K. Á. messziről indította a gyilkosság elbeszélését, beleágyazva azt a Kajtsa Dénes megveréséről szóló történetbe, illetve a saját iskoláskori élményeibe, amikor háromszor járta ki a harmadik osztályt. Az igazi baj akkor tetőződött, amikor megverte Gocea Jánost. Így a kialakult konfliktus Gömböc halálával végződött, ugyanis Gocea János agyonütötte.

„Mindig azt mondtuk, hogy úgy kell nézzük Gocea Jánost, mind az Úr Jézust. Az Úr Jézus a világot mentette meg, de Gocea János a telepeseket a Gömbőtől. Nem tudták sehogy eltenni, me én nem akartam, me én fehérnép vótam, gyermek vótam, de az idősek. Így volt.”³⁸

A román tanító meggyilkolásáról Sz. Z. is részletesen beszélt. Elbeszélése strukturáltságra vall. A történet hitelességét konkrét adatokkal támasztotta alá a fegyver mérete, a helyszín és időpont megjelölésével. A konfliktus okát követően a pontos időpontot is megadta: „ez

36 Sz. P. K. Á. szóbeli közlése.

37 Lásd bővebben: *Universul* 53, 171. sz. (1936. június 23.) Az Ansraşi-Andraşi helynévben elírás található. Ugyanebben a számban olvashatjuk, hogy Alexandru Napot Andraşi-ról Mezőzáhrra helyezték át, míg Semproniu Ielozant Luduş-Albişra.

38 Sz. P. K. Á. szóbeli közlése.

egy szombati nap [...] ez 47-ben vót.”³⁹ Sz. Z. a tanító feleségét is bevonta a történetbe, aki a magyarokat hibáztatta férje meggyilkolásáért. Több magyar fiút is meghurcoltak a csendőrök, köztük Kásler Antalt is, addig, amíg Gocea János színt nem vallott.

A harmadik beszélő, S. Gy. is generációs társuk, de jóval fiatalabb náluk. A román tanító halálát elbeszélő történet felépítésében a népmesei elemek használata mellett késleltető, figyelemfelkeltő mondatokat is beékel, amelyek segítségével hatni akart a hallgatóságára. A történet megformáltságából rutinos mesélő köszön vissza, aki nem most először adja elő a szóban forgó történetet. A tanító meggyilkolását előadó történetében szembetűnő párhuzamok figyelhetők meg a *Miorița* román népballada, de a Mihail Sadoveanu *Baltagul* című regényének elemeivel is.

A román tanító meggyilkolását feldolgozó három történet szervesen beleépül Andrásytelep lokális történelmébe, ugyanis a negyedik generáció tagjai között is akad olyan egyén, aki hallott erről az esetről. A részleteket már nem tudják felidézni, viszont az alaptörténet sok telepese emlékezetében fellelhető. A román tanító meggyilkolása olyannyira lokális, andrásytelepi történet, hogy a többi telep egyetlen általam megszólított lakosa sem számolt be hasonlóról.

A beszélgetések során kevés személy nevezte néven a második bécsi döntést mint a nagyhatalmak sorsfordító akcióját, továbbá egyik sem tért ki ennek pontos időpontjára sem. Két férfi és egy nő mesélt arról, hogy az elcsatoláskor Marosludas és a teleppek Romániában maradtak, megnevezve kiváltó okként a második bécsi döntés határozatát, amelynek következtében többen is átszöktek a határon ideiglenesen vagy véglegesen. A menekülések útvonalai változók voltak, de legtöbbször a közeli magyar határokat célozták meg: Mezőbodont és Mezőbándot. Kezdetben főleg katonaköteles férfiak hagyták el a telepeket. A visszaemlékezések nem térnek ki a menekülések részletezésére, mikéntjére és hogyanjára. Mivel ezeket az emlékeket nagyrészt a menekülők gyerekei mesélték el, ezek hiányosak, felületesek, és sok kérdést nyitva hagynak.

Az elcsatolást megelevenítő narratíva nem foglalja magába az Erdélyben végbemenő változásokat, az emlékező családtagok csak a határok megnevezésére tértek ki, illetve arra, hogy melyik település irányába menekültek szüleik, nagyszüleik. Az elcsatolás gazdaságpolitikai vetületének ismertetése elmarad, nem boncolgatják azt.

Az összegyűjtött emlékek alapján a telepekről elmenekült személyeket és családjaikat két nagy kategóriába sorolhatjuk: elmenekültek és visszatértek, illetve elmenekültek, de nem tértek vissza.

A határátkelések történetei, amennyiben nem célirányosan kérdezzük rá, beékelődnek az élettörténetekbe/családtörténetekbe. Nem nevezhetők annyira kompakt egységeknek, mint a háborús vagy fogságtörténetek. Legtöbb esetben csak egy gondolat erejéig beszélnek róla, az említés szintjén hagyva életük ezen részét.

A telepeken zajló összetűzésekről alig meséltek a megkérdezett személyek. Az idősebb generáció tagjai is csak a családjukat ért igazságtalanságoknak adtak hangot. A lo-

39 Ioan Alexandrescu 1947. november 1-jén halt meg. Lásd bővebben a halotti bizonyítványát a marosludasi polgármesteri hivatal anyakönyvvezetési osztályán.

kális szinten végbement események közül csak az említett két incidenst emelték ki: Kajtsa tanító megveretését és a román tanító meggyilkolását.

A hetedik korszak története – a kollektivizálás éve a négy telepen

A második bécsi döntést és a háborút követő időszak története a kollektív gazdaságok kiépülését, a belépés mozzanatát, a beszolgáltatott javakat, az ott eltöltött éveket és munkafolyamatokat jelenítik meg. A két korszak közötti átmenet történetek szintjén nem érhető tetten. Egy-két személyt leszámítva senki sem tért ki alaposabban az 1945 és 1952 közötti időszak bemutatására.

A megkérdezett személyek főleg saját telepjeik helyzetét ismerték, a másik három telep körülményeiről felületesen vagy egyáltalán semmit sem tudtak. A felidézett emlékek egy-egy nagyobb narratívumba ékelődnek be.

A kezdeti időszokról (1952–1962) Sz. Z. mesélt részletesen. Az andrássytelepi kollektivizálást 1952-től számította, amikor 29 család lépett be. Az azt megelőző időszakot nem tárgyalta. Sz. Z. története nem tértek ki a kollektív előtt megalakult társasokra. Ő az egyetlen olyan személy, aki nem a családja szemszögéből szemlélteti a történeteket. Mint egykori brigádos, majd kollektív elnök, belső szemlélője az eseményeknek.

Az 1950-es évek elején az andrássytelepi fiatalság összefogott, és közmunkával felépítették az első kultúrházat. A gyümölcsöst 1965 és 1975 között telepítették a dóci úton elhelyezkedő 10 telepből 8 és fél telep területén. Két év alatt, 1984 és 1986 között, a sok akadály ellenére is felépült a parókia és annak takarásában a tornyos református templom.

Sz. Z. története a kollektívben dolgozók magatartására, a családok helyzetére is kitértek, kiemelve az andrássytelepi kollektív gazdaság eredményességét. Története nagy vonalakban lefedik a teljes időszakot, a részleteket viszont már mások töltik ki. Sz. F. K. R.,⁴⁰ aki 1982-ben került az andrássytelepi állattenyésztési részleghez könyvelőnek, tovább gazdagít egy olyan időszakot, amelyről semmit vagy alig meséltek a megkérdezett személyek. Sz. F. K. R. elbeszélése konkrét információkra terjedt ki; a kollektív gazdaság belső rendszerének ismertetésén kívül másra nem tért ki. Katona Sándor nyugalmazott tiszteletes pedig az andrássytelepi református templom építéséhez kapcsolódó történeteket osztotta meg a kezdeti nehézségektől a felszentelés pillanatáig. Mindhárman belső nézőpontból ismertetik az eseményeket.

A belsőtelepi kollektivizálásról a megkérdezett személyek közül csak S. Á.⁴¹ mesélt bővebben, viszont története megrekedtek a családja szintjén. Az emlékek főleg a családot ért veszteségekről, a vagyonról lemondó szülőkről, illetve a kollektív gazdaságon belül betöltött szerepekről szóltak. A belsőtelepi telepesek nagy része valamilyen más szakterületen vagy településen kereste a boldogulását.

Eczkentelepen először azok álltak be a kollektívbe, akiknek nem volt, vagy csak kevés földdel rendelkeztek. Őket *igenjögúnak* nevezték. Ezek a családok kapták meg

40 Sz. F. K. R., 19., nő, Mezőszengyel–Andrássytelep.

41 S. Á., 1942, férfi, Belsőtelep.

az úgynevezett *rezerva*-/tartalékföldeket. Főleg nagycsaládokról beszélünk, ahol öt-hat gyereknél több volt. Ezekben a családokban annyira felaprózódott az a kevés birtok, ami megmaradt a földreform után, hogy már nem tudták eltartani magukat.

P. M.⁴² elmondása szerint Vajda Miklóst, az eczkentelepi nagygazdát, kuláknak nyilvánították, ezt követően beállt a kollektívbe, átadta a telepes háza melletti nagy istállót, amit sok évig raktárnak használtak.

Eczkentelepen az 1955–1956-os években fatemplomot építettek. Az építkezésre vagy az azt megelőző időszakra senki sem tért ki, inkább a mezőalbistelepi templom építése kapcsán említették meg ezt is.

1954-ben a *népesség* templomot épített Mezőalbistelepre. F. I.⁴³ elmondása szerint 103 füst volt akkoriban a telepen, az iskolába 60 magyar gyerek járt.

Az 1950-es évek közepén a mezőalbistelepi telepes családok egy része társas gazdaságokba tömörült. A társas gazdaságokról vagy helyi szövetkezetekről a negyedik generáció tagjai, az 1940–1950-es évek szülöttei beszéltek. A harmadik generáció elbeszéléseiben a háború utáni időszak és a kollektivizálás egybefolyik, a történetek szintjén nem választották szét a periódust.

A mezőalbistelepi családok nagy része az 1960-as évek első éveiben csatlakozott a Mezőalbistelepen létesített kollektív gazdasághoz. F. I. 1960-ra tette a kollektív gazdaság megalakulását. Részletesen kitért a családja helyzetére, amely először a társas tagja volt. Előnye az volt, hogy kezdetben a ház mellett osztották ki a földeket, saját állatokkal és szerszámokkal dolgozhatták meg ezeket. 1962 után már mindenki beállt a kollektívbe.

A kollektívben dolgozók emlékei annak függvényében, hogy ki milyen munkakört töltött be, eltérőek. A megkérdezett személyek nagy részének szüksége volt az irányított kérdésekre ahhoz, hogy két mondatnál többet meséljen a szóban forgó időszakról. Legtöbbször „hát sokat dolgoztunk, fiam” típusú mondatokkal le is zárták a válaszadást.

A megkérdezett személyek családjai három kategóriába oszthatók aszerint, hogy mikor és milyen körülmények között álltak be a kollektívbe: (1) az első családok, akik önszántukból, meggyőződésből társultak; (2) a családok, akik később és kisebb meggyőzés árán; illetve (3) a legutolsók, akiket már fenyegettek. A beszélgetések érdekessége, hogy a legtöbb családtörténetben az utóbbi narratíva a leggyakoribb.

A legtöbb család 1960–1962 között lépett be a kollektívbe:

„Már meg volt kezdődve a kollektivizálás az 50-es évektől, de aztán 60-ba, akkor mindenki be kellett iratkozzon. [...] már mind hívták, s győztették, s aztán. Nem akart, édesapám nem nagyon akart, nem akart beiratkozni, de aztán nem volt már kiút. Muszáj volt beiratkozni.”⁴⁴

42 P. M., 1950, férfi, Eczkentelep.

43 F. I., 1946, férfi, Mezőalbistelep–Andrássytelep.

44 Sz. L. szóbeli közlése.

Pár személyt leszámítva mindenki arról beszélt, hogy a családját mennyire megviselte a magántulajdon feladása. A telepeken zajló kollektivizálás sem történt teljesen zökkenőmentesen, a legtöbben kitartottak a végsőkéig. A történetek egy hosszas ellenállás narratíváját jelenítik meg.

A megkérdezett személyek közül kevesen beszéltek arról, hogy mit jelentett a család életében a forradalom kitörése, inkább a kollektív felbomlását, a visszaszolgáltatott javakat említették meg, de ezt is csak felületesen. A válaszok egyszerűek voltak, „igen, visszakaptuk a földet” vagy egy tehenet, egy lovat, öt juhot, annak függvényében, hogy mit és mennyit adtak be eredetileg.

Pár negyedik generációs telepes arról mesélt, hogy a forradalom után kimentek Magyarországra dolgozni. Általában építkezéseken helyezkedtek el. Legtöbbjük gyakran járt haza, majd pár év után végleg visszajöttek. A határokon történő szabad átkelés új lehetőséget adott a fiatal generáció számára.

A legtöbb telepes a saját családjá egykori vagyonát igyekezett visszaszerezni. A közösséget érintő erdők, legelők visszaigénylését az egykori kollektív elnök, Sz. Z., vállalta magára.

„Aztán utoljára Zolti bácsi kijárta, és vissza kellett adják [a közbirtokossági erdő andrássytelepi részét], nem hagyta az öreg. Ő nagyon ügyes ember volt, minden esetre.”⁴⁵

Összegzés

1. Az emlékek vizsgálata során arra kerestem a választ, hogy milyen narratívumok kerülnek előtérbe a beszélgetések során. A telepesek leszármazottai milyen emlékekkel rendelkeznek a családjuk múltjából, továbbá milyen narratívumok képezik a telepek történetét, ezek közül mit építenek be saját repertoárjukba, milyen kommunikációs eszközöket, helyzeteket teremtenek meg ezek továbbítására, mit és hogyan mondanak el, illetve mit hallgatnak el.

2. A beszélők legtöbb esetben kiforrott narratív repertoárral, az évek során jól kialakított történetmondási habitusokkal rendelkeztek. Jelen tanulmányban a harmadik és negyedik generáció képviselőinek történetei kerültek feldolgozásra, így nem figyelhetők meg nagy eltérések az elmondott történetekben, ezek erodálódása a későbbi korok elbeszéléseiben lesz nyomon követhető.

A családi narratívákat igaz történetek, családtagok/ismerősök/szomszédok élménytörténetei, az elődökről/telepítésről szóló történetek tették ki. Az élménytörténetek túlnyomó része a háborús időszakhoz, az iskolai élethez, a szórakozási alkalmakhoz kapcsolódtak, kevesebb példa volt viszont a kollektivizálás éveiből, illetve az azt követő periódusból. Ezekben a történetekben a személyes élmény mellett az elődök/apák élményei is helyet kaptak, ezzel mintegy gyarapítva az egyén genealógiáját.

45 T. F. szóbeli közlése.

Az elődök történetei életvezetési modellekként funkcionáltak; több esetben is elhangzott, hogy tisztelettel gondolnak arra az ősré, akiről az emlék szólt. A háborús élmények, a fogság- és meneküléstörténetek a válsághelyzetekben adódó lehetséges megoldásokra irányították a figyelmet, míg az itthon maradt családok esetén a helyben maradás, kitartás példáit sajátíthatták el a soron következő generációk.

A vizsgált időszakból származó igaz történetek száma nem túl nagy, kidolgozatlanáguk inkább a híreszteléseket juttatja eszünkbe, amelyek célja a megdöbbenés mellett a hallgatóság befolyásolása is.⁴⁶

3. A második világháború végéig a telepesek leszármazottai viszonylag kevés olyan *alkalmat, beszédhelyzetet* neveztek meg, amelyben a (falu)közösség együtt volt. A leggyakrabban emlegetett együttléti alkalom a fonó, illetve a tánc; iskolás gyerekek esetén a tanórák és a szünetek. A szórakozási alkalmakat a piacozás, vásárba és templomba járás követték. A közösen végzett mezei munkákra, kalákákra is vannak utalások, viszont konkrét történetek itt sincsenek. A második világháború végéig nem esik szó családi összejövetelekről, lakodalmakról, keresztlőről, névnapozásokról, de akár disznóvágásokról sem. A magántulajdon államosításával, a kollektivizálással megnő az együtt dolgozás/együttműködés lehetősége főleg azok számára, akik továbbra is a mezőgazdasággal foglalkoztak, viszont mégis egyfajta eltávolodásnak lehetünk tanúi. Többen is kiemelték, hogy a kollektivizálás kezdetekor féltek. Ez a félelem továbbra is megmarad.

Senki nem tett említést arra vonatkozóan, hogy a telepítéstől a második világháború végéig, vagy akár a rendszerváltásig, intézményes keretek között megrendezésre került volna bármilyen jellegű megemlékezés. A telepítésre való emlékezés, a kisebbségi sorba került telepese lakosság életéből kiszorult, a különféle intézmények a megkérdezettek szerint nem biztosítottak teret és keretet az ilyen jellegű együttlétekre/alkalmakra, de igény sem volt rá; nem volt olyan személy, aki megszervezhette volna őket. A második világháború végéig egyelőre az új környezethez, közösséghez való alkalmazkodás kezdődhetett csak el. Az első világháború következményei megzavarták az addig felépített együttélési/akkomodációs stratégiákat, a betelepített románssággal való együttélés újabbak kidolgozásához vezetett. A második bécsi döntést követően több család is elmenekült a telepekről; a legtöbben nem is tértek vissza. A kvóták bevezetése, a munkaszolgálatok, a kulákosítás, a magántulajdon újabb elvesztése mind-mind tovább nehezítette az itt élők sorsát.

A vizsgált időszak tehát, 1904–1989, még mindig túl rövidnek mondható ahhoz, hogy egy ennyire sokszínű, ennyire különböző kultúrájú közösség (47 különböző település családjai) valódi faluközösséggé formálódjon. Ezzel is magyarázható, hogy a telepítésre mint sorsfordító eseményre való megemlékezés továbbra is szükségtelen maradhatott. A kollektivizálással bár megszűnt a magántulajdon, egy homogenizálási tendenciának lehetünk tanúi, hiszen eltörölődtek azok a megkülönböztető jegyek, amelyek az 1921-es földtörvény utáni időszakban egyre inkább éreztették hatásaikat. Nyilvános térben tehát, megszervezett keretek között, az elhangzottak alapján, senki nem

46 Lásd bővebben: Keszeg, *A történetmondás antropológiája*, 170.

beszélt a telepítésről. A családban viszont továbbra is számontartották, tovább mesélték a család eredetére vonatkozó történeteket, alkalomadtán a telepítés történetét is.

4. *Eredetük* szerint a narratívumok túlnyomórészt átvett és személyes jellegűek. Esetenként a személyes repertoárokat a nagyszülők/szülők emlékei mellett a saját élmények is gazdagították. A foglaltáborokból hazatérő szülők/nagyszülők élményei új világok horizontjait nyitották meg a gyerekhallgatóság, a család/szomszédság számára. Ugyan-ezen a szinten tárgyalhatók az 1921-es földtörvény következményei, az elvett földekről/birtokokról, a beköltöző román lakosságról szóló narratívumok is.

A kollektivizálásról szóló diskurzus, három-négy személyt leszámítva, a rövid válaszok szintjén marad, habár a megkérdezettek döntő többségének személyes érintettsége van a témában. Szűkszavúan meséltek a belépés mozzanatáról vagy akár az ott megélt majdnem harminc évről. A legrészletesebb mesélők a kollektív gazdaságban valamilyen magasabb funkciót betöltött személyek voltak. A legtöbb információt Sz. Z., az andrássytelepi kollektív elnök adta. Belső szemlélőként rálátása volt a kollektivizálást mozgató szálakra.

5. *A hivatalos történelem* eseményeiről való beszéd, a háborúk, a trianoni döntés, a második bécsi döntés, a kollektivizálás, vagy akár maga a telepítés is a legtöbb esetben a család tagjainak egyéni élettapasztalataira épült, ezek alapján ítélték meg.

6. A vizsgált időszak történetei arra engednek következtetni, hogy az elhangzott narratívumok egy közös történelmi és társadalmi tudatot kezdenek kiépíteni, *emlékezetet termelnek*,⁴⁷ emellett a családok genealógiai történetei az egyéni és családi identitást is tudatosítják az utódokban, továbbá megteremtik a lokális történelem csiráit. Habár a telepések múltjáról való beszélésnek megteremtődnek a pragmatikus kontextusai, 1989-ig nem beszélhetünk ezekről.

47 A fogalmat Keszeg Vilmostól kölcsönöztem. Keszeg Vilmos, *Történetek és történetmondás Detreheimtelepen*, Emberek és kontextusok, 6. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012), 244.

ABSTRACT

The Lives of the Settler Families near Marosludas (Luduş) in Collective Memory from the Settlement Programme (1903– 1905) to the Political Transition of 1989

The present study examines the memories and narratives of the settler families living in four settlements near Marosludas (Luduş), Romania: Andrásytelep, Eczkentelep, Mezőalbistelep, and Belsőtelep. The establishment of these settlements was made possible by Act No. V of 1894 on state-supported settlement in Hungary. In 1901, the Hungarian Royal Treasury purchased approximately 2,142 hectares of land near Marosludas from Sándor Albisi Eczken and Count Gyula Andrassy Jr. The settlement programme was carried out between 1903 and 1905, when 141 families from 47 villages across the Carpathian Basin were settled in the area, creating four new agricultural communities.

The study explores how the major events of the twentieth century shaped the lives and collective memory of these settler families. It investigates the ways in which historical events are reflected in family narratives and how the history of the communities has been preserved and transmitted across generations. The research is grounded in local history, with particular emphasis on the experiences of the families who participated in the settlement programme.

The paper asks what descendants know about their own family history and the origins of the settlements, what kinds of memories have survived in different generations, and which experiences have been forgotten or transformed over time. It also examines who preserves these memories, how knowledge has been transmitted within families, and from whom and under what circumstances people learned about their community's past. Particular attention is paid to the relationship between personal memory, family tradition, and collective historical consciousness.

Another important question concerns the historical framework through which the communities interpret their own past. Is their local history primarily understood through the establishment of the settlements, through agricultural life and landownership, through local institutions, or through family histories?

The study also analyses how the settler families adapted to their new environment, what processes of social integration can be observed, and how national history appears in personal narratives. The research is based on semi-structured interviews, archival documents from church and public institutions, as well as family photographs, correspondence, and private papers. Most of the collected material originates from third-generation descendants, whose recollections – covering approximately eighty-six years – offer new perspectives on the history of these settlements.

KERSTIN ISTVANITS

DIE ROLLE DES RAUMES IM SCHAFFEN VON RÓZA CSULAK

Anhand von Ego-Dokumenten, wie autobiographischen Erzählungen, verfasst von Róza Csulak, soll der südburgenländisch-ungarische Raum in den Fokus gerückt werden.

Ausgewählte Texte der Autorin zeigen die Bedeutung von Raum in ihrem Oeuvre auf. Angelehnt an die Methodik des Ethnologen Károly Gáál werden die Person, die Zeitperiode, die Beweggründe, die Art und Weise – formuliert als Leitfragen Wer? Wann? Warum? Wie? – zur Vertiefung und Erforschung des Materials herangezogen.¹

Um der Bedeutung des Raumes in Csulaks Schaffen Platz einzuräumen dient zusätzlich das Wo als zentrale Leitfrage. Es geht nicht nur darum zu behandeln, was Csulak an Texten produzierte und welche Rolle Räume in diesen spielen, sondern es soll auch beachtet werden, was davon in Erinnerung verortet ist.

Der südburgenländische Raum

Das heutige Burgenland ist auf die Grenzziehung, welche mit den Friedensverträgen von Saint-Germain-en-Laye (1919), Trianon (1920) und dem Abkommen von Venedig (Oktober 1921) einherging zurückzuführen, davor war die Region Teil von Deutsch-Westungarn.² Zusammengefasst ausgedrückt zur Geschichtsschreibung dieser Grenzziehung ist folgendes festzuhalten:

„Der Zerfall der Habsburgermonarchie und die territoriale Neuordnung des Donauraums schufen auch die Rahmenbedingungen zur Verschiebung der traditionellen österreichisch-ungarischen Grenze. Österreich forderte am Kriegsende von Ungarn sein westliches Grenzgebiet, welches zwar von einer

1 Károly Gáál, *Aranymadár: A burgenlandi magyar falvak elbeszélőkultúrája* (Szombathely: Sylvester János Nyomda, 1988), 13.

2 Ibolya Murber, „Vom ungarischen ‚Deutsch-Westungarn‘ zum österreichischen ‚Burgenland‘ – Verlust versus ‚Anschluss‘“, in *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021*, Band 1, Hg., Oliver Rathkolb et al., Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB), Band 168 (Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2021), 113–126, 113.

deutschsprachigen Mehrheit bewohnt war, aber traditionell dem ungarischen Königreich angehörte.“³

Vor allem der südburgenländische Raum war von jeher von Diversität in Bezug auf Sprachen, Kulturen, Konfessionen geprägt. Diese regionale Vielfalt wird auch heute als Charakteristikum des Burgenlandes angeführt. Die Entwicklung der Identität in den ungarischen Sprachinseln des heutigen Mittel- und Südburgenlandes wurden geprägt von der westungarischen Tradition, als Beispiel dafür sei das konfessionelle Schulsystem zu erwähnen, und Faktoren wie dem Gebrauch der ungarischen Minderheitensprache im privaten und öffentlichen Bereichen, sowie der Zugehörigkeit zu sozialen Gruppen und Konfessionen.⁴ Für die Ausprägung der Identität scheint der Terminus „village ethnicity“ beziehungsweise „Dorfethnos“, „[...] in der Sprache, Konfession und lokales Brauchtum eine starke soziale Klammer bildeten [...]“⁵ treffend.

Landschaftlich ist ersichtlich, dass die Region eine jahrzehntelange landwirtschaftliche Ausrichtung hatte, auch in der Bauweise zeigen sich Reste der bäuerlichen Kultur, beispielsweise in Arkadenhäusern, „[...] welche der architektonische Ausdruck des kleinadeligen Standes der ehemaligen Grenzwächter sind [...]“⁶ und mittlerweile als typisch burgenländisch eingestuft werden. Das heißt, auch Bauweise und Architektur tragen zur Identitätsbildung bei.

Nähere Betrachtung soll nun die Region die Wart im südburgenländischen Raum erhalten, gilt sie doch als Wiege und primärer Wirkungsort von Róza Csulak.

Diese Region, präziser benannt als die Obere Wart hatte ihren Ursprung in den dort bestehenden Grenzwächtersiedlungen.

„Das Rückgrat der Grenzverteidigung bildeten die Wart-Siedlungen (lateinisch 'Speculatores') wie zum Beispiel Oberpullendorf/Felsőpulya, Oberwart/Felsőőr, Unterwart/Alsóőr, Siget in der Wart/Őrisziget, Kohfidisch/Gyepűfüzes, Rauchwart/Herényőr, Jabing/Vasjobbágyi.“⁷

In der Oberen Wart sind es vor allem die Orte Oberwart, Unterwart und Siget in der Wart, welche bis heute als Sprachinseln zählen und wo Volksgruppenangehörige der burgenländischen Ungarn und Ungarinnen in einer deutschsprachigen Umgebung

3 Ebd., 113.

4 Gerhard Baumgartner, „Mit gespaltener Zunge – Sprachgruppen im Burgenland 1921–2021“, in *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021*, Band 2, Hg., Oliver Rathkolb et al., Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB), Band 169 (Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2021), 11–29, 11–12, 14.

5 Ebd., 12.

6 Attila Somogyi, „Die burgenländischen Ungarn: Ein historisch-geographischer Überblick“, in *Burgenland schreibt Geschichte 1921–2021*, Band 2, Hg., Oliver Rathkolb et al., Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (WAB), Band 169 (Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2021), 155–186, 183.

7 Ebd., 165.

wohnhaft sind. Diese autochthon-ungarische Bevölkerung geht auf die Wirkungszeit der Grenzwächter zurück.

Siedlungsformen und -strukturen sind mit den Kirchen verwoben. Erklärend sei festzuhalten, dass Siedlungen, wie beispielsweise in Oberwart, in Ortsteile wie Obertrum/Felszeg und Untertrum/Alszeg aufgeteilt sind und diese weitere Unterteilungen aufweisen:

„Die 'Trum/Szeg'-Siedlungen wurden von einem Sippenzweig bewohnt und unterteilten sich weiter in 'Szer'-Siedlungsteile (deutsch sinngemäß: 'Viertel', 'Grätzl' oder 'Zipf'), welche von einer Großfamilie bewohnt wurden und zwischen denen es freie unbebaute Flächen gab.“⁸

Die Konfessionen evangelisch H.B. (im Obertrum/Felszeg), evangelisch A.B. (im Zentrum) und römisch-katholisch (im Untertrum/Alszeg) blicken in Oberwart auf eine lange Tradition zurück. Die Verwendung des Ungarischen ist bei der dortigen kalvinistischen und römisch-katholischen Kirchengemeinde Usus. Die Bevölkerung von Unterwart ist stark von der ungarischen Volksgruppe geprägt und vorwiegend römisch-katholisch. In Siget in der Wart ist ebenso der Einfluss der Burgenlandungarn und -ungarinnen spürbar, die Einwohnerinnen und Einwohner des Dorfes sind vorwiegend evangelisch A.B.⁹

Zusätzlich sind mittlerweile auch Freikirchen und ein muslimisches Gebetshaus in der heutigen Bezirksstadt Oberwart präsent.¹⁰ In Bezug auf Volksgruppen sind die Roma Teil des diversen kulturellen Lebens dieser Region.¹¹

Lebensstationen von Róza Csulak

Widmen wir uns nun der Person Róza Csulak und ihrer Biographie. Wie in ihrer Geburtsurkunde, ihrem Staatsbürgerschaftsnachweis und in ihrem Reisepass ersichtlich, wurde Rosalia Frantsits am 8. November 1900 in Unterwart geboren.¹² Ihre Eltern waren der aus Stadtschlaining stammende Landwirt Julius Frantsits und die aus Sarki

8 Ebd., 165.

9 Ebd., 176.

10 Corneliu Crupinschi, „Christliche Pfingstkirche“, in Heinz Bundschuh et al., Red., *Oberwart, Felsőőr, Borta, Erba, Stadt der Vielfalt*, 192–193 (Oberwart: edition lex liszt 12, 2020), 192.

Fatima Shahid, „Muslimische Glaubensgemeinschaft“, in Heinz Bundschuh et al., Red., *Oberwart, Felsőőr, Borta, Erba, Stadt der Vielfalt*, 193 (Oberwart: edition lex liszt 12, 2020), 193.

11 Bundschuh, *Oberwart...*, 198.

12 Csulak Róza, *Naplók, levelek, versek és elbeszélések. Tagebücher, Briefe, Gedichte und Erzählungen*. Eine Publikation des UMIZ / az UMIZ kiadványa, Hg., Katharina Dowa und Ladislaus Kelemen, (Unterwart: UMIZ – Ungarisches Medien- und Informationszentrum, 2013), 642–643, 653.

Polány stammende Hebamme Rosalia Frantsits, geborene Antal. Die Familie war römisch-katholisch.¹³

Auf Grund der Abstammung von Julius und Rosalia Frantsits wurde der Familie mit ihren sechs Kindern¹⁴ seitens der Dorfbewölkerung ein Außenseiterstatus mit der Bezeichnung „Zugereiste“¹⁵ gegeben.

„Derjenige Mensch, der nicht [hier in Unterwart] geboren wurde, galt als Fremder. Dies war auch das Schicksal von aus Ungarn hergezogenen Menschen. Nicht das Land, innerhalb dessen [sic] Grenzen sie lebten war ihre Heimat, sondern das Dorf.“¹⁶

Diese Außenseiterrolle lässt sich dem Anders sein zuordnen, ein Phänomen, welches zu den Wendepunkten bei Erzählungen im europäischen Kulturkreis angesehen wird.¹⁷ Am Beispiel dieser Familie offenbaren sich die Hierarchien und ungeschriebenen Gesetze, welche innerhalb dieser Dorfgemeinschaft Gültigkeit besaßen. Zusätzlich wird deutlich, dass die Familie geographisch zwar im Dorf Unterwart ihr zu Hause hatte, in Hinblick auf die sozialen Räume allerdings ist feststellbar, dass die Familienmitglieder in einer beobachtenden, passiven Rolle zu finden waren:

„Alle Kinder wuchsen zwar innerhalb des Dorfes, jedoch außerhalb der Dorfgemeinschaft, auf. Sie beäugten das Treiben im Dorf nur über die Zäune hinweg. Sie sahen und lernten alles kennen, was das Dorfleben, jedoch nicht ihr eigenes Leben, ausmachte. [...] Von den sechs Fancsics [sic] Kindern konnte niemand einen Lebenspartner aus dem Dorf finden.“¹⁸

Die Termini Hybridität und dritter Raum, jeweils von Homi Bhabha geprägt, können in Verbindung mit dem Leben und dem literarischen Schaffen von Róza Csulak, die im Fokus der vorliegenden Forschungsarbeit ist, gesetzt werden. Während Hybridität als Mischung sowie als Pluralität in Hinblick auf die Konstruktion der Identität betrachtet werden kann, so wird dem dritten Raum eine symbolische Bedeutung im übertragenen Sinn zugewiesen. Generell wird Raum nicht nur in seiner physischen Dimension wahrgenommen, sondern es wird auch dem symbolischen und sozialen Raum Platz eingeräumt unter Berücksichtigung des Faktors Zeit.¹⁹ Zur Verdeutlichung des Konzepts dritter Raum bei Bhabha dient folgende Erläuterung:

13 Ebd., 634.

14 Ebd., 662. Anm.: Laut Stammbaum sind weitere sechs Kinder verstorben.

15 Hervorhebung der Verfasserin Kerstin Istvanits (von nun an: KI).

16 Károly Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und Erzählungen. Alsóöri népmesék és elbeszélések* (Unterwart: UMIZ – Ungarisches Medien- und Informationszentrum, 2015), 55.

17 Vilmos Keszeg, *Homo narrans: Emberek, történetek és kontextusok* (Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság, 2002), 182.

18 Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und...*, 60.

19 Wolfgang Müller-Funk, *Theorien des Fremden* (Tübingen: A. Francke Verlag, 2016), 208–211.

„Der Dritte Raum ist [...] auch Erfahrungsbereich im Spannungsfeld zwischen Identität und Differenz; er ist Ort des Aushandelns von Differenzen mit dem Ziel der Überwindung von Hierarchisierungen und damit Ort und Möglichkeit der Hybridisierung.“²⁰

Den Bogen zur Familie Frantsits spannend ist bekannt, dass Róza als einzige der Geschwister in Unterwart blieb und der Hausname Bába Róza anspielend auf die Hebammentätigkeit ihrer Mutter, auch für sie verwendet wurde. Róza folgte dem Werdegang ihrer Mutter und wurde Heilerin. Kräuterkunde lernte sie teilweise von ihrer Mutter beziehungsweise zum Teil eignete sie sich entsprechendes Wissen aus Fachbüchern selbst an. Am 24. Feber 1927 heiratete Róza den aus Miskolc stammenden und in Rotenturm an der Pinka wohnhaften Elektrotechniker Viktor Csulak, am 25. Oktober 1927 gebar sie ihren Sohn Adrian Ladislaus. Die Ehe von Róza und Viktor Csulak wurde geschieden, was Rózas „Anders sein“²¹ im Dorf noch mehr verstärkte.²²

„Als Österreich an das 'tausendjährig geplante Deutsche Reich' angeschlossen wurde, unterschrieben auch die Unterwarter eine Erklärung, welche besagte, dass man sie nach dem Endsieg aussiedeln würde. Der Pfarrer und Frau Róza unterschrieben dies nicht. Der Pfarrer wurde versetzt und Frau Rósa [sic] geriet in die Zahnräder der Nazi-Herrschaft. Ihre Meinung war sowohl dem Standpunkt des Dorfes als auch des politischen Systems entgegengesetzt.“²³

Sie wurde wegen Wilderei verurteilt²⁴ und gemeinsam mit ihrem Sohn nach Ungarn abgeschoben. 1945 kehrten die beiden nach Unterwart zurück.

Róza Csulak war im Dorf auf Grund ihrer sozialen Umstände nicht angesehen, als „Hexe“²⁵ verschrien, jedoch wurde ihre Expertise des Heilens von physischen und psychischen Leiden gerne in Anspruch genommen. Die soziokulturelle Geschlechterrolle der Frau, am Beispiel von Csulak, kontextualisiert im Dorfleben verdient nähere Betrachtung. Bezeichnend ist, dass auch die Frauen des Dorfes über Csulaks Leben und Werdegang urteilten, die ortsansässige Bevölkerung riet sogar dem Ethnologen Gaál – allerdings erfolglos – von Besuchen bei Csulak ab.²⁶ Csulak wird als Frau „[...] als fremd, unheimlich und unbekannt wahrgenommen, was sie [...] zu einer überhöhten,

20 Anna Babka und Gerald Posselt, „Vorwort“, in Homi Bhabha, *Über kulturelle Hybridität. Tradition und Übersetzung* (Wien: Turia + Kant, 2012), 7–16, 12.

21 Hervorhebung: KI.

22 Dowas und Kelemen, *Csulak Róza...*, 649–650.

23 Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und...*, 61–62.

24 Eine nähere Aufarbeitung dieser Verurteilung ist aus Forschungsperspektive wünschenswert.

25 Hervorhebung: KI.

26 Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und...*, 63–64.

zuweilen furchterregenden mythischen Gestalt macht“.²⁷ Folgende Personenbeschreibung unterstreichen die erwähnten Attribute:

„Frau Csulak, also Bába Róza war nicht nur als 'hexennahe' Heilerin eine zentrale Gestalt. Sie pflegte und entwickelte die Kultur des, in seiner inneren Entwicklung steckengebliebenen Dorfes, ohne ihr jedoch ihre eigene Kultur aufzuzwingen. Sie kannte die Grenzen der Möglichkeiten und das geistige Niveau der Gemeinschaft. Von ihren hochgradigen Kenntnissen war sie bestrebt nur diejenigen weiterzugeben, die auch in die Lebensform der Gemeinschaft passten. Sie verhalf der Lebensform zu ihrem Fortbestand, aber auch immer so, dass sie etwas hinzugab.“²⁸

Wolfgang Müller-Funk verweist im Werk *Über kulturelle Hybridität. Tradition und Übersetzung* von Homi Bhabha auf die Fähigkeit „[...] Fremdheit in sich [selbst] und mit sich selbst auszutragen“²⁹ als ein Charakteristikum für Hybridität, welches sich auf Csulak übertragen lässt. Ihre Berufsangabe im Reisepass lautete Blumenbinde- rin,³⁰ von den Behörden wurde sie als Rotkreuzschwester eingestuft. Darüber hinaus beherrschte sie auch die Volkskunst mit Wachstechnik Eier zu beschreiben.³¹

Gaál bringt die Tätigkeitsfelder von Csulak auf den Punkt: „Sie heilte, schrieb und dichtete.“³²

Csulaks erhaltene Texte spiegeln eine Vielfalt in Bezug auf Genres und Themen wieder. Beispiele ihrer eigenständigen Lyrik zeugen von ihren Etappen, Orten und Emotionen im Leben, wie beispielsweise Jugend, Liebe, Heirat, Gefängnis, Exil, Haus, Garten, Hund, Sohn und ähnlichen Themenbereichen. Als Dichterin des Dorfes verfasste sie auch Gedichte auf Bestellung zu Anlässen wie Muttertag, Brautwerbung, Hochzeiten. Grabreden schrieb sie sogar ohne Aufforderung.

Des Weiteren sind vollständige Inhaltsverzeichnisse und Auszüge aus ihren als Tagebüchern klassifizierten Lebensgeschichten erhalten. Diverse Erzählungen geben Aufschluss über den Aberglauben im damaligen Dorfleben.³³ Ihr Nachlass beinhaltet noch Briefe, sowie diverse Dokumente und Zeichnungen, welche gesammelt in einem Koffer im Ungarischen Medien- und Informationszentrum in Unterwart verwahrt ist.

Vilmos Keszeg untersuchte die Gründe und Motivationen, welche Frauen zum (autobiographischen) Schreiben und zur Verschriftlichung bringen.³⁴ Bezugnehmend auf die Forschung von Imola Küllös galten Schicksalsschläge im familiären Umfeld

27 Müller-Funk, *Theorien des Fremden*, 250.

28 Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und...*, 65.

29 Müller-Funk, *Theorien des Fremden*, 208.

30 Dowas und Kelemen, *Csulak Róza...*, 653.

31 Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und...*, 63, 67.

32 Ebd., 67.

33 Ebd., 65–66.

34 Vilmos Keszeg, „Az írás és a beszéd konfliktusa: Egy írástudó asszony 'pere'“, in Id., *Homo narrans*, 147–178 (Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság, 2002), 147.

beziehungsweise im eigenen Leben als entscheidendes Kriterium, welches Frauen zum Schreiben veranlasst.³⁵ Hier sind eindeutig Parallelen zu Csulaks schreibender Tätigkeit und ihrem schicksalsreichen Leben zu ziehen.

Als Beispiel sei hier ein Gefängnisaufenthalt wegen vorgeworfener Wilderei zu erwähnen. In ihrer autobiographischen Aufzeichnung mit dem Titel „Ha elűznek...” [Wenn sie mich vertreiben]³⁶ beschreibt sie nicht nur diesen Vorfall datiert 1939 und die Umstände im Gefängnis, sondern reflektiert auch darüber, welche Rolle dem Schreiben ihr in dieser Situation zukam:

„Hányszor odarajzoltam ezt a pár szót a nehéz vasajtóra: *Uram irgalmazz, Krisztus kegyelmezz!* [...] Nappal versekkel foglalkoztam, hogy szívem bánatát kipanaszkodjam egy papírszeletre. Pár verset valahogy leírtam, sokkal könnyebb volt a szívem.”³⁷

Der Prozess des Schreibens, im besonderen das lyrische Schaffen, spendete ihr Trost und bot die Möglichkeit Erlebtes zu verarbeiten.

Ihrem Werdegang folgend, wird nun auf die letzte Phase in ihrem Leben hingewiesen. Im Altersheim von Rechnitz, wohin sich Csulak selbst einwies, ließ, verfasste sie selbst ihre eigene Grabrede.³⁸ Ihre Sterbeurkunde belegt, dass Róza Csulak am 11. Mai 1982 verstorben ist.³⁹ Der Ort ihres Todes birgt Widersprüchlichkeiten, denn in ihrem Charakterporträt von Gaál sei diese zum Sterben nach Hause gekommen,⁴⁰ laut Sterbeurkunde ist sie in der Sonderkrankenanstalt Hirschenstein in Rechnitz verstorben.⁴¹

Raumtheorie in Róza Csulaks Ego-Dokumenten – ausgewählte Textpassagen

Der Terminus Ego-Dokument eingeführt 1958 vom niederländischen Geschichtswissenschaftler Jacob Presser bezieht sich auf „[...] all jene Dokumente, in denen ein ich, stellenweise auch ein er, kontinuierlich im Text als schreibendes und beschreibendes Subjekt präsent ist“.⁴² In seiner präzisierten, erweiterten Definition des Begriffes wird

35 Imola Küllös, „A női önéletrajzok folklórisztikai vizsgálatának néhány tanulmánya“, *Folklorisztika 2000-ben: Folklor – Irodalom – Szemiotika: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. 1* (Budapest: ELTE BTK, 2000), 134–163.

36 Csulak, *Naplók, levelek...*, 34. Übersetzung von Dowas in ebd., Inhaltsangabe, 209.

37 Ebd., 104. Übersetzung von Dowas in: ebd., 272. „Wie oft habe ich diese Worte an die Eisentür geschrieben: *Mein Herr, Jesus Christus, erbarme dich unser!*“ [...] Dann schrieb ich einige Verse und es wurde besser.“

38 Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und...*, 68.

39 Csulak, *Naplók, levelek...*, 654.

40 Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und...*, 68.

41 Csulak, *Naplók, levelek...*, 654.

42 Lena Sowada, *3 Ego-Dokumente: Konzept und Anwendung*, Zugriff: 09. 07. 2026. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110719161-003/pdf>

erläutert, dass „[...] es sich um Texte handelt, in denen sich dieses ich bewusst oder unbewusst zeigt oder verbirgt. Diese Enthüllung des schreibenden Subjekts ist im Zusammenhang des Ausdrucks persönlicher Gefühle und Gedanken zu sehen.“⁴³ Diese Definition trifft laut Szilvia Szoták auf jene Texte im Schaffen von Csulak zu, welche in der bisherigen Rezeption der Gattung der Tagebücher zugeordnet wurden.⁴⁴

Eine nähere Auseinandersetzung mit Csulaks Manuskripten und Textkorpus verlangt nach einer Neuklassifizierung der soeben genannten Schriften. Anstelle der Gattung Tagebuch scheint das Genre der Lebensgeschichte treffender für diese Texte zu sein. Keszeg zeigt auf, dass die Lebensgeschichte das Schicksal eines Menschen anhand grundlegender Topoi wie Geburt, Liebe, Arbeit, Kampf, Tod erzählt und in weiterer Folge Hierarchien innerhalb einer Gesellschaft verdeutlicht. Darüber hinaus dienen Lebensgeschichten dazu, (Lebens)Erfahrungen und Wertvorstellungen zu verdeutlichen, um exemplarische Funktionen des Genres anzuführen.⁴⁵ Zum Sichtbarmachen der schreibenden Tätigkeit Csulaks werden besagte Texte von nun an als autobiographische Erzählungen beziehungsweise Lebensgeschichten eingeordnet und diese Termini verwendet.

Die erste Lebensgeschichte von Csulak bezieht sich auf das Jahr 1912, die Überschrift „A gyermekkori élet“ [„Kindheit“]⁴⁶ weist darauf hin, dass darin ihre Kindheitserlebnisse verarbeitet worden sind. Auf Raten der Mutter sollte Róza nämlich Deutsch lernen. Einschneidend war wohl, dass sie dafür das Elternhaus fürs erste Mal verließ um den Frühling, Sommer und Herbst bei einer Familie in Oberdorf, dessen Familienoberhaupt Jagdkollege von Rózas Vater war, zu verbringen. Ihre Aufgabe dort war auf die fünf kleinen Kinder aufzupassen. Nach anfänglichem Heimweh, welches durch Blumen pflücken im Wald in den Hintergrund geriet, begann Róza Gefallen an der dortigen Umgebung, welche sie im Jahreskreis bildlich beschrieb, zu gewinnen:

„Szép volt ottan nyáron. A ház körülvéve gyümölcsfákkal. Érett a cseresznye. Később a körte, alma. Mindenből volt bőven. A ház közelében volt a nagy erdőség. Az egész község tája hegyes, völgyes volt.“⁴⁷

43 Vgl. Ebd.

44 Szilvia Szoták, „Az őrvideki magyar nyelvről Csulak Róza életműve kapcsán“, in *Murátaj* 14/1–2, ...*tenyeredben a végtelen... Köszöntő könyv Bokor József tiszteletére*, Hg., Lili Kepe Kocon und Anna Kolláth, 260–267 (Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2014), 263. Zugriff: 09. 07. 2026. https://www.kl-kl.si/files/fb/periodika/murataj/14_1-2/html/mobile/index.html#p=263

45 Vilmos Keszeg, *A történetmondás antropológiája: Néprajzi egyetemi jegyzetek* 7, Hg., Albert Zsolt Jakab (Kolozsvár: Gloria és Idea Nyomda, 2011), 165–166.

46 Übersetzung: KI, Anm.: „Meine Kindheit“ wurde als Übersetzung im Konvolut erstellt von Dowas und Kelemen angegeben. Csulak, *Naplók, levelek...*, Inhaltsangabe, 209.

47 Csulak, *Naplók, levelek...*, 34. Übersetzung von Dowas in: ebd., 209. „Im Sommer war es dort richtig schön: Um das Haus herum gab es lauter Obstbäume, die Kirschen reiften, dann auch die Birnen, Äpfel – alles. Es war alles reichlich da. Ganz in der Nähe des Hauses war ein Wald, ringsherum Berge, Täler.“

Der Raum beziehungsweise die Landschaft des Waldes steht bei Csulak für Vertrautes und gibt ein Geborgenheits- beziehungsweise Heimatgefühl wider. Die Beschreibung von Raum ist wie beispielsweise von Jurij Lotman erörtert, charakterisiert durch Gegensätze, wie das Nahe und Eigene versus das Ferne und Fremde.⁴⁸

Neben topographischen Details, welche die Umgebung bei Oberdorf mit den Attributen hügelig, bergig und waldreich beschreibt, werden auch Einblicke in den sozialen Raum der Arbeit gegeben. Neben der Beschreibung der Aufgaben, werden auch die Arbeitserfahrung und persönliche Einstellung zur Arbeit ausgeführt:

„Mindenből volt bőven. De néha a munkából is. Mert hiszen dolgoznom is kellett. Pedig még akkor nem voltam munkához szokva. Volt, hogy nem köszöntem meg azt a munkát, amelyet végeznom kellett. De mégis jókedvem volt, minden este [...]“⁴⁹

In weiteren aufgezeichneten autobiographischen Erzählungen erfährt die Leserschaft über das Dienstmädchenasein von Róza in Wien. Sie beschreibt das öffentliche Leben, den Arbeitsalltag, die Umstände:

„Egy hét után aztán elutaztam Bécsbe. Egy cipészlegény kísért el, mert még nem ismertem ki magam a nagyvárosban. De az a hely már el volt foglalva, ahova szándékoztam. Így beálltam egy másik helyre, nagyon kevés bérért. Ott töltöttem huszonnyolc napot és nem tetszett. Így felvettem egy másik állást, ahova este mentem. De amint körülnézek, rettenetes piszkos volt minden.“⁵⁰

Des Weiteren wird Einblick in das Angebot des urbanen Lebens, am Beispiel von populärer Kultur gegeben, wobei auch die Dimension von Zeit, konkret wie diese ausgefüllt und wahrgenommen wurde, Erwähnung erfährt:

„És visszamentem oda, ahova először kellett volna mennem. Ott meg voltam elégedve, mert rendes volt minden. [...] Gyorsan múlt az idő Bécs városában

48 Jurij Lotman, „Künstlerischer Raum, Sujet und Figur“, in Jörg Dünne, et al., *Raumtheorie. Grundagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. 9. Aufl., 529–545 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2018), 530–531.

49 Csulak, *Naplók, levelek...*, 34. Übersetzung von Dowas in: ebd., 209–210. „Es war alles reichlich vorhanden, auch Arbeit. Ich musste auch mitarbeiten, obwohl ich nicht an diese Arbeit gewöhnt war. Abends war ich trotzdem immer gute [sic] Laune, besonders, wenn [...]“

50 Ebd., 54. Übersetzung von Dowas in: ebd., 228. „Na, nach einer Woche fuhr ich mit einem Schusterburschen nach Wien. Er begleitete mich, weil ich mich sonst nicht ausgekannt hätte. Der Posten, mein Platz, war aber schon besetzt. So nahm ich einen anderen an, aber für sehr wenig Geld. Dort verbrachte ich achtundzwanzig Tage, mir gefiel es dort aber nicht. So nahm ich wieder eine andere Stelle an. Ich kam des Abends an und sah gleich, dass dort alles ganz schmutzig war, entsetzlich schmutzig [...]“

is. Több esténként a moziba mentem, mely legnagyobb érdekem volt. Néha a színházba is jegyet kaptam. És vasárnaponként szintén csak a moziban töltöttem az időt. Ha pedig otthon voltam, akkor aludtam vagy pedig játszottam (citerával). Nappalónként úgyszólván el voltam foglalva elegendő munkával. Így telt az időm egész télen át.”⁵¹

Bezugnehmend auf Fernand Braudel, gilt auch bei Róza Csulak, dass nicht nur die Dimension von Raum, sondern auch jene von Zeit Behandlung erfährt:

„Nicht nur der Raum bietet sich für fruchtbare Vergleiche an, sondern auch die Zeit selbst, die stets in direkter Auseinandersetzung mit den Dingen steht. Denn die Zeit erscheint nicht immer in ihrer handelnden, bewegten Form, von der die Historiker sprechen. Oft ist sie ein ruhender Wert.“⁵²

Vor allem in Csulaks Gefängnisbeschreibung wird die Zeitdimension besonders sichtbar, denn einerseits werden Tage, Wochen, Monate gezählt, andererseits wird diese numerische Zeitrechnung in den Jahreskreis mit Bezugnahme auf die reifen Kirschen und Weichseln, welche ihr Bruder ihr zukommen ließ, eingebettet:

„Majdnem a magány megölt egyedül a cellában. Több mint tizennégy napig. Végre újra kihallgattak. [...] Három hét múlva már nem voltam olyan magányos. Áthelyeztek egy másik cellába, egy leány mellé. [...] Múlnak a napok, a hetek és semmi hír otthonról. [...] Végre érett már a cseresznye és meggy. [...] Röviden megírom, hogy öt hét múlva letárgyalták az ügyemet és miután engedély nélkül átjöttem a határon, két hónapi elzárásra ítélték.”⁵³

51 Ebd., 55. Übersetzung von Dowas in ebd., 229. „Die Zeit in der Stadt Wien verging rasch. An vielen Abenden ging ich ins Kino, was mein größtes Interesse war. Manchmal gelang es mir, auch für Theater Karten zu bekommen. Und die Sonntage verbrachte ich ebenfalls immer im Kino. War ich jedoch daheim, so schlief ich oder spielte auf meiner Zither. Tag-über war ich ohnehin mit genügend Arbeit versorgt. So verging meine Zeit den ganzen Winter über.“

52 Fernand Braudel, „Géohistoire und geographischer Determinismus“, in Jörg Dünne, et al., *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. 9. Aufl., 395–408 (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2018), 399.

53 Csulak, *Naplók, levelek...*, 103–104. Übersetzung von Dowas in ebd., 272–273. „Vierzehn Tage verbrachte ich allein in der Zelle. Die Einsamkeit machte mich fast wahnsinnig. Endlich wurde ich verhört. [...] Dann führte man mich in eine andere Zelle, wo ich nicht mehr allein war. Ein Mädchen war meine Gefährtin. [...] Ich erhielt von daheim keine Nachricht, keine Zeile, wie es ihnen ging, nichts. [...] Die Kirschen wurden inzwischen reif. Und noch ein Zusatz: Nach fünf Wochen war mein Fall erledigt. Weil ich ohne Erlaubnis über die Grenze gekommen war, verurteilte man mich zu zwei Monaten.“ Anm.: Die Übersetzung von Dowas benennt nicht alle Zeitangaben direkt. Übersetzung von KI: „Die Einsamkeit brachte mich nahezu um. Länger als vierzehn Tage. Endlich wurde ich erneut verhört. [...] Nun nach drei Wochen war ich nicht mehr so einsam. Ich wurde

Erinnern an Róza Csulaks Lebenswerk

In der Rezeption wird Csulak sowohl von Gerhard Baumgartner, als auch von Andor Kloss als bemerkenswerte Persönlichkeit eingestuft,⁵⁴ verfasste sie doch Texte zahlreicher Gattungen. Die Schriften von Csulak geben Einblicke in ihr persönliches Leben, ihren privaten Raum. Ihre Lyrik fungiert als Ausdrucksmedium für ihre Gefühlswelt:

„Ihre Gedichte erzählen von ihrer Liebe zum Vaterland, berichten von den Liebesgefühlen eines jungen Mädchens, der Liebe zu ihren Eltern, sowie den Freuden des Lebens. Hinter der Schönheit der Lyrik verbirgt sich [allerdings auch] etwas Leidendes.“⁵⁵

Szilvia Szoták stuft Csulaks Lebenswerk als Soziographie ein, denn:

„Wir erhalten ein wahrheitsgetreues und naturalistisches Bild von der Lebenswelt des Dorfes, dem Alltag und der Ausgeliefertheit der einfachen Dorfbevölkerung, den Mängeln ärztlicher Versorgung, der Rollenbilder in der Familie und nicht zuletzt vom Schicksal der Frau.“⁵⁶

Angesichts der Säulen von Raum und Zeit stellen sich für meine Forschung im Kontext von Memory Studies folgende Fragen: Wo und wie wird was bewahrt? Woran erinnern wir uns? Wie erfolgt der Umgang mit kulturellem Erbe, wie dem Schriftgut von Róza Csulak? Welche Orte bleiben in Erinnerung und werden zu Gedächtnisorten?

Über die Rolle der sogenannten erinnernden Gemeinschaften schreibend erläutert Keszeg die Frage „Was dürfen wir nicht vergessen?“⁵⁷ in Anlehnung an Jan Assmann⁵⁸ und konstruiert den französischen Terminus *collectivité-mémoire* unter Bezugnahme von Pierre Nora⁵⁹ im Kontext der identitätsstiftenden Funktion im Rahmen des Erinnerns.

in eine andere Zelle überstellt, die ich mit einer Inhaftierten teilte. [...] Die Tage und Wochen vergehen, ohne jeglicher Nachricht von zu Hause. Selbst die Kirschen und Weichseln sind schon reif. Lasst mich nur kurz notieren: Nach fünf Wochen wurde mein Fall abgehandelt und ich wurde zu zwei Monaten Haft verurteilt, weil ich ohne Erlaubnis über die Grenze gekommen bin.“

54 Gerhard Baumgartner, „Ungarische Literatur in Österreich“, *Informationen zur Deutschdidaktik, Zeitschrift für den Deutschunterricht in Wissenschaft und Schule* 20, Heft 3, (1996): 44–56, 50. Zugriff: 09. 07. 2026. <https://ide.aau.at/wp-content/uploads/2019/01/1996-3.pdf>; Andor Kloss, „A szavak műlása: Magyar irodalom Burgenlandban“, *Műhely* 4 (1989): 15–31, 22.

55 Szoták Szilvia, „Vorwort“, in Csulak Róza, *Naplók, levelek, versek és elbeszélések...*, 25–28, 26.

56 Ebd., 26.

57 Keszeg, *A történetmondás antropológiája...*, 41. Anm.: Übersetzung: KI.

58 Jan Assmann, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1999).

59 Pierre Nora, „Entre Mémoire et Histoire: La problématique des lieux“, in Id., *Les Lieux de*

Die Bedeutung der Schriften von Róza Csulak wurde von Pater Ferenc Iréneusz Galambos, der in Unterwart als Geistlicher diente, erkannt. Er sammelte ihre Schriften und gab diese dem Ethnologen Gaál weiter. Das in Unterwart ansässige Ungarische Medien- und Informationszentrum (UMIZ) unter der Leitung von Ladislaus Kelemen gab 2013 Csulaks Lebenswerk in Buchform heraus.⁶⁰ Dieses umfangreiche Konvolut beinhaltet Csulaks Texte. Die Kategorie „Tagebuch“⁶¹ ist in vier Teile gegliedert:

- I. Napló – Tagebuch (1912–1927)
- II. Napló – Tagebuch (1928–1934)
- III. Napló – Tagebuch (1934–1976)
- IV. Napló – Tagebuch (1969–1979)

Der erste bis dritte Teil beinhaltet autobiographische Erzählungen, während der vierte Teil in seinen Aufzeichnungen Einblicke in Traditionen und Brauchtumspflege in Unterwart bei Hochzeiten und Beerdigungen gibt. Des Weiteren sind hier sagenumwobene Erzählungen über den Aberglauben und Anekdoten aus dem Dorfleben verschriftlicht, welche auch in der Publikation *Unterwarter Volksgeschichten und Erzählungen. Alsóöri népmesék és elbeszélések* zugänglich sind.

Die Inhaltsverzeichnisse der als „Tagebücher“⁶² klassifizierten autobiographischen Lebensgeschichten sind vollständig aufgelistet, die einzelnen Teile weisen jedoch Lücken auf, sind folglich nur unvollständig erhalten.

Wie bereits erwähnt, wäre eine präzisere Zuordnung und tatsächliche Benennung der Genres in Hinblick auf Csulaks Textmaterial vorteilhaft.

Im besagten Band stellen Briefwechsel zwischen Róza Csulak und Familienmitgliedern beziehungsweise Bekannten eine weitere Rubrik dar.

Csulak verfasste ihre Texte in ihrer Muttersprache Ungarisch, in der Buchausgabe sind sowohl die autobiographischen Lebensgeschichten, Volksgeschichten und Erzählungen als auch die Briefwechsel zweisprachig, Ungarisch und Deutsch abgedruckt, um auch der heutigen deutschsprachigen Mehrheitsbevölkerung Zugang zu Csulaks Schriften zu ermöglichen.⁶³

Aus Csulaks lyrischem Schaffen sind 257 ungarische Gedichte abgedruckt, welche fortlaufend nummeriert sind. Die Gedichte Nr.17 bis einschließlich 47 stammen aus den 1920er Jahren aus dem Zyklus „Az erdők mélyéből – Szerelem és bánat“ [Aus der Tiefe des Waldes – Liebe und Schmerz]⁶⁴, die Gedichte 48 bis einschließlich 102 sind dem gleichnamigen Zyklus aus den 1930er Jahren zugeordnet, darüber hinaus gibt es anlassbezogene Lyrik wie zum Beispiel Muttertag, Geburtstag, Hochzeit, Blochziehen, Neujahr, Abschiednehmen usw. Häufig sind Datum und Ort bei den Gedichten

mémoire, I. (Paris: Gallimard, 1986).

60 Gaál, *Unterwarter Volksgeschichten und...*, 65.

61 Hervorhebung: KI.

62 Hervorhebung: KI.

63 Szoták, „Vorwort...“, 28.

64 Übersetzung: KI.

vermerkt; bei einigen Gedichten ist bei der Rubrik Entstehungsort das Gefängnis (in Oberwart) angeführt.⁶⁵ Die Gedichte sind im Konvolut nur auf Ungarisch abgedruckt, da die Wirkung der Poesie in der Muttersprache nicht leicht übertragbar ist.⁶⁶

Im Anhang der Gesamtausgabe finden sich Briefe und Gedichte, bei denen die Handschrift Csulaks ersichtlich ist, sowie diverse Dokumente, Fotos und ein erstellter Familienstammbaum.

Szoták verweist darauf, dass sprachliche Vielfalt und Gepflogenheiten in Csulaks Schriften konserviert wurden. Dies kann als ein seltener Schatz in einer Gemeinschaft, welche kaum ungarische Publikationen aufweisen kann, angesehen werden.⁶⁷ Keszeg verweist auf die ethnographischen Forschungen von József Liszka⁶⁸ beim Hinweisen auf das Phänomen, dass archaische Formen in der Kultur und im Brauchtum bei Volksgruppen, die räumlich zu einem gewissen Grad isoliert sind, eher erhalten und stärker bewahrt werden.⁶⁹

Csulaks Lebenswerk ist für mehrere Disziplinen wie der Kulturgeschichte, der Literatur, der Linguistik, der Ethnologie, von Relevanz und bietet Forschungsfelder für interdisziplinäre Studien.

Zurückkommend auf die Fragen wo Csulaks kulturelles Erbe in welcher Form (Auf)Bewahrung findet ist zusammenfassend festzuhalten, dass sich ihr Nachlass in einem Koffer, der sämtliche Dokumente, Fotos, Manuskripte, Zeichnungen beinhaltet, verwahrt in den Räumlichkeiten des UMIZ in Unterwart, befindet. Für die Jubiläumsausstellung „wir sind 100“⁷⁰ anlässlich 100 Jahre Burgenland auf der Friedensburg Schlaining wurde ein Manuskript mit einem Burgenland Gedicht ausgewählt und fand Platz in einer Vitrine zum Themenschwerpunkt Volksgruppen.

Erwähnenswert ist noch wie im Ort Unterwart, der langjährigen Wirkungsstätte Csulaks, ihr Erbe im Alltagsleben der Bevölkerung Eingang gefunden hat, und zwar trägt die Sackgasse, welche zum Wohnhaus von Csulak geführt hatte, die Straßenbezeichnung „Dichtergasse / Költő utca“.⁷¹ Daraus lässt sich schlussfolgern, dass hier ein Erinnerungsanker gesetzt wurde, welcher sich zu einem Gedächtnisort entwickeln kann. Dies kann als Exempel betrachtet werden, wie dem engen Verhältnis von Biographie und Raum Platz zugewiesen wird.

65 Csulak, *Naplók, levelek...*, 527–534, 536–537, 546–548.

66 Dowas, „Einleitung“, in Csulak, *Naplók, levelek...*, 17.

67 Szoták, „Az őrvideki magyar...“, 262.

68 József Liszka, „Egy kisebbségben élő népcsoport néprajza összefoglalásának nehézségei a 20. század végén“, in *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 9*, Hg., Vilmos Keszeg (Közlösvár: KJNT, 2001), 16–25.

69 Keszeg, *Homo narrans...*, 184.

70 *Wir sind 100. Burgenland schreibt Geschichte*. Zugriff: 09. 07. 2026. <https://www.friedensburg.at/ausstellungen/archiv/wir-sind-100/>

71 Hervorhebung: Kl.

ABSTRACT

The Role of Space in the Work of Róza Csulak

Róza Csulak (1900–1982) was a writer and poet, as well as a healer in the village Unterwart located in today's Southern Burgenland, formerly part of a region in the Kingdom of Hungary, often referred to as "Deutsch-Westungarn".

The aim of the paper is to discuss the role of space in Csulak's ego-documents, as well as to analyse the reception of Csulak's Hungarian writing with the help of memory studies.

Since Csulak was perceived as „different”, the paper also considers the construction of identity with particular emphasis on space and gender.

The research method applied is on the one hand, based on the ethnographer Károly Gaál, on the other hand literary theories based on Jurij Lotman and Homi K. Bhabha – to mention the most prominent ones – are considered for the analysis of selected texts written by Csulak. The paper is divided into four parts. To begin with, a general overview of the territory of the Southern Burgenland including its characteristics regarding diversity in terms of language, religion, culture and the way of life of the Hungarian minority provides essential historical background information. Secondly, the life events of Csulak – an extraordinary woman confronted with numerous challenges – are summarized. Next, selected text passages are analysed considering spatial turns and in particular, the third space and hybridity. Also, a genre classification is suggested. Finally, the paper examines how and where Csulak's work is remembered and contextualised.

In conclusion, Csulak's range of texts should be considered for further research in the fields of cultural studies, literature, ethnology and linguistics, ideally applying an interdisciplinary approach combining the scope of such disciplines.

ZENETUDOMÁNY

EGY ELFELEDETT MAGYAR NÉPZENEKUTATÓI PÁLYA

Dincsér Oszkár emigrációja (1945–1977)

A magyar népzene kutatás történetében Dincsér Oszkár neve elsősorban a *Két csíki hangszer: Mozsika és gardon* címmel 1943-ban publikált, sok tekintetben máig egyedülálló tanulmány szerzőjeként szerepel.¹ Az 1930–40-es években készült népzenei gramofonfelvételek, az úgynevezett Patria-felvételek körül játszott fontos szerepe is ismert.² Egyéb szakmai eredményei, gyűjtései, írásai azonban máig is csak szétszórta, hiányosan adatolva – vagy még úgy sem – maradtak ránk. Ígéretes kutatói pályája korai és hirtelen véget ért: Dincsér 1945 elején elhagyta Magyarországot, Svájcban telepedett le, és onnan soha többé haza sem tért. Életművéről eddig egyedül Berlász Melinda publikált egy áttekintő dolgozatot 2002-ben,³ ezen kívül csak néhány lexikonszócikk és tanulmányrészlet foglalkozik vele.⁴ 2018 végén azonban felbukkant Dincsér Magyarországon maradt írott hagyatéka, majd a Humán Tudományok Kutatóközpont Zenetudományi Intézet gyűjteményébe került; rendezésével azóta én foglalkozom.⁵ A hagyaték természetesen nagyban előmozdítja Dincsér kutatói arcélének megrajzolását, amit bevezetésként röviden vázolok. Fő témám azonban ezúttal az a nehezen meg-

-
- 1 Dincsér Oszkár, *Két csíki hangszer: Mozsika és gardon*, A Néprajzi Múzeum Füzetei 7 (Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1943).
 - 2 Berlász Melinda, „Dincsér Oszkár kutatásai a Patria-felvételek összefüggésében. Egy évtized a Néprajzi Múzeum népzenei műhelyében (1935–1944)”, in *Zenetudományi dolgozatok 2001–2002*, szerk. Sz. Farkas Márta (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2002), 121–144.
 - 3 Berlász, „Dincsér Oszkár kutatásai...”.
 - 4 Gulyás Pál, „Dincsér Oszkár”, in Gulyás Pál, *Magyar írók élete és munkái V.* (1943), 797–798; Aranyi Gábor, „Egy elfeledett folklorista: Dincsér Oszkárra emlékezünk”, *Köta* 17, 6. sz. (1987): 16; Tari Lujza, „Dincsér Oszkár”, in *Magyar Nagylexikon* (Budapest: Magyar Nagylexikon Kiadó, 1998), 6: 609; Tari Lujza, „Dincsér Oszkár”, in *Révai új lexikona*, főszerk. Kollega Tarsoly István (Szekszárd: Babits Kiadó, 2000), 5: 498; Kodolányi János, ifj., „Dincsér Oszkár”, in *Magyar múzeumi arcképcsarnok*, főszerk. Bodó Sándor és Viga Gyula (Budapest: Pulszky Társaság, Tarsoly Kiadó, 2002), 202; Tari Lujza, „Bartók, Lajtha, Kodály és a szentesi tekerősök”, *Ethnographia* 119, 4. sz. (2008), 323–356.
 - 5 BTK Zenetudományi Intézet, Népzenei Kézirattár (a továbbiakban: ZTI NZKT), V-04.10.

ragadható folyamat, amely a végleges emigrációhoz és a kutatói pálya megszakadásához vezetett. Persze épp azok a források – egodokumentumok – hiányoznak leginkább, amelyek a vélekedésekről, motivációkról és demotivációkról, a kivonulás, illetve az itthon maradt kollégák részéről az elengedés és az elfeledés személyes okairól vallanának. Azonban a kérdés így is elég érdekesnek látszik, hogy vizsgálatát eddigi kutatásaim alapján megkockáztassam.

Köztudott, hogy a magyar népzene tudományt az 1896 és az első világháború közötti években alapozták meg Vikár Béla, Kodály Zoltán és Bartók Béla nagy horderejű kutatásai és fonográfós felvételei. Ehhez viszonyítva az 1930-as éveket és az 1940-es évek első felét a tudományág második nagy korszakának nevezhetjük. Az 1920-as években a legyőzött, megcsonkított országban csak nehézkesen indult újra a kutatás. Az 1930-as években viszont a Néprajzi Múzeum zenei gyűjteménye, amelyet már 1913-tól Lajtha László vezetett, meghatározó tudományos műhellyé vált.⁶ Lajtha egyre szélesebb körű munkájához olyan fiatal kutatók csatlakoztak önkéntesként, gyakoronokként, mint a moldvai magyar népzene felfedezésében döntő szerepet játszó Veress Sándor, Lükő Gábor és Balla Péter, az egyházi népekeket kutató Volly István vagy az elszakított felvidéki területekről új adatokat hozó Manga János.

Dincsér Oszkár József, egy szabómester fia, 1911. március 19-én született Egerben, de Budapesten nőtt föl. 1921–1929 között a Budapesti (ma: Fasori) Evangélikus Gimnázium tanulója volt, közben zenei tanulmányokat magánúton végzett.⁷ Korai datált kompozíciói tanúsága szerint már gimnazistaként érdekelni kezdte a zeneszerzés.⁸ Az érettségi után két tanévet végzett klarinét szakon a Zeneakadémia előkészítő tanfolyamán, majd két év kihagyás után, 1934 és 1938 között már magántanulóként vizsgázott az akadémiai tanfolyam hegedű szakának négy évfolyamából.⁹

A népzene iránti érdeklődésének kezdeteiről nem sokat tudunk.¹⁰ 1937. július 1-től állt munkába a Néprajzi Múzeum önkéntes gyakornokaként,¹¹ éppen abban az évben, amikor a múzeum megkezdhette a gramofonfelvételek nagyszabású programját a magyar bankok és gyáriparosok által összeadott népzenei alap, valamint a Magyar Rádió anyagi és technikai támogatásával.¹² A gramofonlemezekon a fonográfénál már sokkal

6 Pávai István, „Népzenei gyűjtemény”, in *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*, főszerk. Fejős Zoltán (Budapest: Néprajzi Múzeum, 2000), 815–819.

7 *Budapesti Hírlap* 46, 111. sz. (1926. május 19.), 11.

8 ZTI NZKT V-04.10, 2.3.7.

9 LFZE Irattár, Központi iktatás, Anyakönyvek és törzskönyvek 1882–2005.

10 *A Két csíki hangszer* 4. oldalán 1931-ben és 1928-ban, Nógrád megyében gyűjtött saját adatokra hivatkozik. Az évszámok lehetnek hibásak, hiszen első nógrádi felvételeit a megadott évnél éppen tíz évvel később, 1938-ban készítette. Azonban egyik korai szerzeményének „Karanccság, 1932. jul. 15.” keltezése (ZTI NZKT V-04.10, 2.3.2) mégis arra utal, hogy ekkoriban legalább is ismerhette már azt a nógrádi falucsoportot, ahol később oly sok gyűjtést végzett.

11 Néprajzi Múzeum Irattára (a továbbiakban: NMI) 32/1944. Margrit Dincsér szerint („Curriculum vitae”, BTK ZTI Zenetudományi Szakkönyvtár, 500.011) 1935-től, ezt az adatot vette át Berlász, „Dincsér Oszkár kutatásai...”.

12 Bartucz Lajos, „Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Nép-

jobb hangminőségben, a nagyközönség számára is élvezhető formában lehetett stúdióban rögzíteni és a kereskedelemben közreadni eredeti népzenei felvételeket. Az előkészítő terepmunkák révén ugyanakkor a fonográffelvételek száma is a sokszorosára növekedett a megelőző évekhez képest, mégpedig a bécsi döntésekkel visszacsatolt erdélyi, felvidéki, kárpátaljai területeken is. Dincsérnek számos gramofonfelvétel előkészítését, megszervezését és zenei rendezését köszönhetjük, pl. a szentesi tekerős felvételt, Bertók Mihály és Zsíros Péter nógrádi dudások felvételeit, a borsodi Domaháza vagy a kárpátaljai Nagydobrony vokális anyagát.¹³ Természetesen más felvételeknél is közreműködött Lajtha és Kodály mellett, fotózott, jegyzetelt, szervezett.

1938 őszén Dincsér beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára,¹⁴ hogy az 1934-ben alapított néprajz tanszéken tanulhasson. Így Vargyas Lajos és Járdányi Pál mellett az első magyar népzenekutatók között volt, akik egyetemi néprajzos végzettséget szereztek, megjelenítve a népzene kutatás egyre szélesebb néprajzi megalapozását abban a korszakban, amikor mindkét tudományág a maga módján kultúrpolitikai tényezővé vált, ugyanakkor napra készen követte a nemzetközi eredményeket. Szaktárgyait Dincsér olyan néprajztudósoknál hallgatta, mint Györffy István, Viski Károly, Gunda Béla, Bálint Sándor, Ortutay Gyula, Kovács László, Mády Zoltán. Emellett érdeklődött a nyelvek és a nyelvészet iránt is, törökül és románul tanult, valamint filozófiai-esztétikai és művészettörténeti tárgyakat is hallgatott. Bölcsészkarai tanulmányait 1942-ben abszolválta. Ezzel párhuzamosan, 1939–1942 között ismét a Zeneakadémiára járt zeneszerzés szakon, ahol a főtárgyat Kodálynál és Siklós Albertnél hallgatta. Az utolsó tanévben elvégezte az Unger Ernő vezette karmesterképző tanfolyamot is.¹⁵

Múzeumi gyakornokként Dincsér nagyrészt egyetemi és zeneakadémiai tanulmányaival párhuzamosan végezte mennyiségileg, és minőségileg is igen jelentős gyűjtőmunkáját. 1942 januárjában és júliusában a Magyarországhoz visszacsatolt Csík megyében végzett kutatással készítette elő *Két csíki hangszer: Mozsika és gardon* című néprajzi disszertációját, amelyet 1943-ban védett meg, és a nyár folyamán *A Néprajzi Múzeum Füzetei* sorozatban még publikálnia is sikerült a fokozódó háborús szükségállapot ellenére. Július 10-én Budapesten feleségül vette Pető Idát, aki a Vas megyei Uraiújfaluban született 1915. január 3-án, és Dincsérrel Budapesten, egy ismerős család háztartási alkalmazottjaként ismerkedett meg. Házasságkötése után a sokáig nélkülözött anyagi elismertség felé is fontos lépéseket tett: 1944. január 21-vel a folyó tanévtől kezdődőleg évi 800 pengős Horthy Miklós-ösztöndíjat kapott,¹⁶ június 30-án pedig ideiglenes minőségű múzeumi gyakornokká nevezték ki.

rajzi Tára) 1937. évi állapotáról”, *Néprajzi Értesítő* 29, 3–4. sz. (1937), 494–502.

13 Sebő Ferenc, szerk., *Patria: Magyar népzenei felvételek 1936–1963: A teljes gyűjtemény dokumentációja és a lemezkiadó mellékletek hasonmásai, DVD-melléklettel* (Budapest: Hagyományok Háza, 2010).

14 A Pázmány Péter Tudományegyetem hallgatói törzskönyvei: HU ELTEL VIII.I.002.b.I. 250., 258., 268., 276., 286., 294., 304., 312. kötetek.

15 LFZE Irattár, Központi iktatás, Anyakönyvek és törzskönyvek 1882–2005.

16 NMI 21/1944.

Dincsér katonai szolgálatot – alkalmatlanként – sohasem teljesített. 1930 és 1944 között egész felnőtt életét az Erzsébetvárosban, jórészt zsidó környezetben élte le: 1937-ig a Klauzál utca 26–28-ban, majd a Klauzál utca 8-ban lakott.¹⁷

1. kép: Dincsér Oszkár portréja (1942–43?). HTK Zenetudományi Intézet, Népzenei Kézirattár, V-04.10.

¹⁷ NMI 173/1948.

Ránk maradt legjobb minőségű portréját az a kiváló zsidó fényképész – Kis Pál – készítette, akinek Király utcai műterme a színészvilágban is igen kedvelt volt, és akinek munkaszolgálatra és bujkálásra írt naplója a fővárosi zsidóság szenvedéseinek megrendítő dokumentuma.¹⁸ 1944. március 19-én a német haderő megszállta Magyarországot; májusban megkezdődött a vidéki zsidóság megsemmisítése, és a nyár folyamán Dincser közvetlen szomszédságában is több csillagos ház létesült a budapesti zsidók elkülönítésére. November végén a gettó kialakításával Dincser lakása is annak területére esett, így legkésőbb december elejével ki kellett költöznie. Ugyanakkor a mozgósítástól is tartania kellett. A múzeumban november 18-án kelt a Dincser jelenlétéről tanúskodó utolsó dokumentum.¹⁹ December első napjaitól már senki sem járt be dolgozni, csak a gyűjtemény védelmével megbízott Márkus Mihály, Gunda Béla és felesége, valamint maroknyi altiszt lakott bent az épületben az ostrom alatt.²⁰

Egy múzeumi irat szerint Dincser és felesége „a felszabadulás idején [...] Uraiújfaluban tartózkodott”, amit értelmezhetünk úgy is, hogy Budapest ostromának napjait már itt töltötték.²¹ A családi hagyomány szerint azonban a házaspár éppen csak útba ejtette a falut, amikor külföldre indultak azzal a szándékkal, hogy Bartókhoz menjenek Amerikába. Dincser eszerint csak az utolsó pillanatban beszélte le feleségét arról, hogy vele tartson, mondván, hogy majd később, biztonságosabb körülmények között utazzon utána.²² Feleségének jelentése szerint Dincsert 1945. február végén a Vas megyei Nemeskoltánál elfogta egy német katonai alakulat.²³

Dincser több saját kezű dokumentuma – több változatban – arról számol be, hogy az országot „bewagonirozva a németek által” hagyta el 1945. február 22-én (illetve 1944 végén), majd március 4-én a Stuttgart melletti „Wiesengrund” koncentrációs táborba érkezett, ahol két (illetve négy) hónapig kőbányamunkát végzett, majd április 20-án megszökött, és a Boden-tavon át Svájcba menekült.²⁴ Leírja ezt Margrit Dincser rövid életrajza is, azt sugallva, hogy a tudományos pálya megszakadásának oka éppen a deportálás volt.²⁵ Ezek az adatok azonban kétségeket vetnek föl. „Wiesengrund” a württembergi Vaihingen an der Enz koncentrációs táborának közkeletű (*pars pro toto*) elnevezése volt. A tábor, amely az elzászi Natzweiler központtal működő, egész

18 Kis Pál, *Csillaggal nem jó járni most: Kis Pál budapesti fényképész naplója (1944. október–december)*, s. a. r. Schmal Alexandra, Tények és Tanúk (Budapest: Magvető, 2016).

19 NMI 44/1944.

20 „Dr. Márkus Mihály múzeumi gyakornok jelentése a Néprajzi Múzeumban 1944. XII. 1. – 1945. III. 15. közötti időben történt eseményekről”, NMI 44/1945. Publikálva függelék-ként in Balassa Iván, „A Néprajzi Múzeum történetéből (1944–1946)”, *Magyar Múzeumok* 3 (1997): 25–32.

21 NMI 22/1945.

22 Interjú Sümegi Évával, Uraiújfalu, 2022. március 12.

23 Február 26.: NMI 22/1945. Február 22.: NMI 173/1948.

24 NMI 173/1948, valamint Stadt Bern, Polizeinspektorat, Bürgerrechtsdienst archívuma.

25 „Seine Karriere wurde 1944 durch die Deportation nach dem Konzentrationslager Wiesengrund bei Stuttgart unterbrochen. Nach zwei Monaten Arbeit in Steinbrüchen flüchtete er in die Schweiz.” „Curriculum vitae”, HTK ZTI Zenetudományi Szakkönyvtár, 500.011.

Délnyugat-Németországot behálózó lágerkomplexumhoz (Natzweiler-Komplex) tartozott, valóban egy elhagyott kőbánya mellett létesült, ahol a foglyoknak egy hadiipari üzem bombabiztos elhelyezésére szánt alagútrendszer kellett vájniuk. Vaihingenben azonban a kényszermunkát a légítámadások miatt már 1944 októberében beszüntették, és decembertől a táborot a komplexum súlyos beteg foglyainak gyűjtőhelyeként használták, akiknek többsége itt orvosi ellátás nélkül, járványok közepette, pokoli körülmények között haldokolt, míg a francia csapatok április első napjaiban fel nem szabadították a táborot.²⁶ Tehát a tavaszi két hónapos kőbányamunka is, a szökés időpontja is összeegyeztethetetlen a „Wiesengrund” névvel. Sokkal inkább szóba jöhetne a Dachau-komplexumhoz tartozó Überlingen-Aufkirch altábor a Bodén-partján, ahol még 1945 tavaszán is folytak a hasonló célú alagutak munkálatai, és amelyet csak április 25-én szabadítottak fel a franciák; nehezen képzelhető azonban, hogy Dincser a tábor nevét ne tudta volna jól.²⁷ Dincser neve mindenesetre sem a vaihingeni altábor, sem más koncentrációs táborok fennmaradt fogolylistáiban nem szerepel.²⁸ Egyelőre tehát semmi biztosat nem tudhatunk arról, mit csinált 1944 novembere és 1945 áprilisa között, és hogyan jutott Svájcba.

Mindenesetre április 26-án megérkezett, iratok nélkül. Április vége és május eleje volt a csúcspontja a Svájcot ostromló menekültáradatnak, melynek nagy részét ekkor a dél-németországi koncentrációs táborok egyre kevésbé őrzött foglyai alkották.²⁹ Dincser svájci tartózkodásának első ismert dokumentuma az 1945. május 3-án Bartóknak írott vöröskeresztes levelezőlap, amelyben röviden tudatja helyzetét, és segítséget kér, hogy Amerikába utazhasson.³⁰ A lapra csak július 19-én került rá a kézbesítő American Red Cross bélyegzője. Június 2-án Dincser levélben ismételte meg kérését; itt írja le először, hogy Németországon átutazva, a Bodén-tavon át, csónakon szökött Svájcba, miután Budapestről elmenekült; fogságról, kényszermunkáról tehát nincs szó.³¹ A levél keltezési helye: „Flüchtlingslager »Hotel Signal«, Lausanne, Suisse”.

26 Manfred Scheck, *Zwangsarbeit und Massensterben. Politische Gefangene, Fremdarbeiter und KZ-Häftlinge in Vaihingen an der Enz 1933 bis 1945* (Berlin: Metropol, 2014).

27 Az utóbbi lehetőséggel vág egybe Némethy Endre értesülése egy Dincser-kézirathoz csatolt feljegyzésben: „Egy éjjel a Svájccal közös tó németországi partján lévő kőbányából megszökött, és átevezett (egy elkötött csónakban) Svájcba és ott élt haláláig” (NM EA 24200). Az információ forrását Némethy nem tünteti fel; minden bizonnyal levelezhettek, de ennek Némethy múzeumi hagyatékában nincs nyoma.

28 Beatrice Lutsch (Stadtarchiv Vaihingen an der Enz; 2021. 12. 22.), Laura Heinhold (KZ-Gedenkstätte Dachau; 2022. 05. 03.), illetve Elfi Pohlmann (Arolsen Archives; 2022. 05. 06.) szíves közlése.

29 Oskar Schürch, „Das Flüchtlingswesen in der Schweiz während des zweiten Weltkrieges und in der unmittelbaren Nachkriegszeit, 1933–1950: Bericht des eidg. Justiz- und Polizei-departements”, CH BAR E 4260(C)1974/34 131, 40; <https://dodis.ch/18911>; hozzáférés: 2026. 07. 12.

30 „Herr Prof! Ich bin als Flüchtling in der Schweiz. Wenn später möglich, ich möchte nach Amerika. Wenn Sie mich brauchen können, bitte helfen Sie mir, um hinauszukommen!” PB Misc. BB – D2, másolat: Bartók Archívum.

31 „Il m’a réussi, seul de la Musée National [sic], m’enfuir de Budapest et en traversant l’Alle-

A második világháború éveit Svájcba érkező menekülteket internálták, vagyis a lakosságtól elkülönítve, szervezett munkával, katonai felügyelet alatt tartották, egy ideig kizárólag barakkokból álló táborokban (Flüchtlingslager). Ahogy a menekült-ellátó rendszer – a zürichi székhelyű Zentralleitung der Arbeitslager irányítása alatt – egyre kiterjedtebb és differenciáltabb lett, a táborok mellett úgynevezett menekült-otthonokat (Flüchtlingsheime) is kialakítottak, általában a háború miatt üresen álló szállodákban, ahol sokszor speciális igények alapján különítették el a rászorulókat (pl. betegek, lábadozók, családok). A Hotel Signal egy másik menekült visszaemlékezése szerint régi szálloda volt Lausanne magasan fekvő részén, gyönyörű kilátással; az egyedülálló férfiakat a negyedik emelet négyágyas szobáiban helyezték el.³²

Dincsér a Népzei Múzeum igazgatójának, Domanovszky Györgynek is írt innen egy öröskeresztes levelezőlapot június 22-én, amely csak november 27-én érkezett Budapestre. Domanovszky ezt továbbküldte Dincsér édesanyjának, felajánlva neki a 25 szóra korlátozott válasz lehetőségét, jelezve, hogy feleségét már tájékoztatta a levél tartalmáról, és – Bartók halála után két hónappal – kifejezve reményét, hogy Dincsér még nem indult el Amerikába.³³

Mivel Dincsér júniusi levelére nem kapott (ennyi idő alatt valószínűleg nem is kaphatott) választ Bartóktól, július 28-án kelt újabb levelében megismételte kérését, immár konkrétan ajánlkozva,³⁴ és a maga részéről tett lépésekről is beszámolva. Útiköltségét egy zsidó menekülteket segítő szervezettől kívánta beszerezni; vélhetően ezzel függ össze, hogy a levél végén részben valótlán személyi adatokat közöl önmagáról, például, hogy zsidó származású.³⁵ Ezt természetesen a szülők katolikus volta még

magne d'embarquer – pendant la nuit sur le lac Boden [sic] en bateau – la Suisse.” Bartók Archivum, Mis. BB – D2.

32 Bruno Modica (közr.), „De Vienne à Paris (1938–1946)” [Dita Hollub visszaemlékezése]. <https://clio-texte.clionautes.org/de-vienne-a-paris-1938-1946.html>, hozzáférés: 2022. 01. 02. A leírás alapján azonosítható a századfordulón épült, ma is álló épület: Lausanne, 17 Route du Signal. Eredeti neve Hôtel Majestic volt. Ma irodaházként használják.

33 A levelezőlap szövegének gépelt másolata: „Je suis a la Svisse en bonne santé. Renseignez vous mes parents. Écrivez vous. Je veux aller á l’Amerique a Bartók. Comment sont les collectionnes? [sic]”. NMI 22/1945.

34 „Peut-être donc, que vous avez besoin d’un collaborateur pour votre travaille folklorique, ou d’un musicien d’un qualité très bon, ayant dans ma mémoire plus que 500 partition[s] d’orchestre, comme dirigeant[,] accompagnateur, ou d’autre travaille.” PB Misc. BB – D2, másolat: Bartók Archivum.

35 „De suite une des mes connaissances d’ici, Madame Weidmann Graf, renvoi une lettre à M. dr. Fischer, celui le président d’Aide Univ[ersitaire] Internat[ional] avec le demande d’une placement fondée pour moi, en me recommandant, dont vous auriez été fait le témoignage de mon talent et érudition. Pour mon billet de voyage je suis bien soigné de la Communauté au [Secours] des Réfugiés Israelites, mais nous manque des informations de la possibilité de cette voyage selon les circonstances, nommées cidessus. [...] Personalités: OSCAR DINCSÉR, né au 19. III. 1911. Eger (Sudètes.) *célibataire, israelit*, chef d’orchestre et employé, hongrois” (kiemelés: LD). PB Misc. BB – D2, másolat: Bartók Archivum. „Eger” valóban a csehországi Szudéta-vidéken található Cheb város német neve is.

nem zárja ki, de a zeneakadémiai tanulmányai során kitöltött féléves törzslapok megfelelő rovatából kiderül, hogy a törvény értelmében nem minősült zsidónak.³⁶ Ha annak minősült volna, a német megszállás után aligha folytathatta volna zavartalanul munkáját egészen 1944 végéig. November 14-én szintén Lausanne-ból írt Kodálynak, a 60. születésnapjára készült tanulmánykötet megküldését kérve „tanulmányaihoz, amelyek jól haladnak”.³⁷

Más táborokban, otthonokban is tartózkodott: 1945 októberében és decemberében a Villa Palmetta, Morcote (Lugano mellett) címről váltott levelet a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézetével.³⁸ 1946. szeptember 18-án Genfből írt Lajthának. Ez a levél már a hazautazás – némileg talán bizonytalan – szándékáról tanúskodik:

„Magam csak hézagosan vagyok tájékozva az eseményekről, bizony elég messze sodort az élet Budapestről, talán sohse gondoltam volna, hogy ma itt leszek, s bármennyire is fáj a távollét, változtatni nem igen tudok rajta, mert nem rajtam múlik. Egészen természetes, hogy kötelességemnek tartom mielőbb hazatérni, dehát ez igen sok nehézségbe ütközik a közbeeső zónák miatt, s egyelőre kilátástalan a különféle katonai hatóságok beleegyezésének hiányában. Egyetlen lehetőség valami Vörös Kereszt transzporttal eljutni, ez azonban egyelőre nem indul, s ki tudja mikor, hányan fognak felférni rá? Ezért kérem, ha lehetőség van rá, távollétemet kimenteni szíveskedjék, mivel nem rajtam múlik, mihelyt alkalom nyílik, igyekszem haza.”³⁹

A mindig őszinte – sokszor a nyersségig szókimondó – Lajtha nagy szeretettel válaszolt:⁴⁰

„Állását fenntartottuk, amint hazajön, zökkenő nélkül foglalhatja el és folytathatja régi munkáját. Állását meg akarom őrizni a Maga részére a jövőben is, ameddig csak lehet. E tekintetben egyelőre nem látok semmi veszélyt. Az újságokban olvasom, hogy a nyugati hadifoglyok rendszeres hazaszállítása megkezdődött. Úgy írták a lapok, hogy egyelőre hetenkint 3000 ember jön haza. Csak akkor várható újabb kormányrendelet, ha már ez a hazaszállítás vagy

36 LFZE Irattár, Központi Iktatás, Anyakönyvek és törzskönyvek 1882–2005.

37 „Voulez vous avoir la bonté m'envoyer le livre, dont j'ai grand besoin pour mes études, qui vont bien.” Berlász, „Dincser Oszkár kutatásai...”, 136–137.

38 Stadt Bern, Polizeinspektorat, Bürgerrechtsdienst archívuma. Vö. Némethy Endre megjegyzésével: „Előbb Luganóban szálloda éttermében mosogatott, majd szakács lett...” NM EA 24200. Némethy talán a menekültotthonban adódó tennivalók leírását értette félre. Lásd még: International Institute of Intellectual Cooperation – Requests from Associations and Individuals for the Publications and Documents of the Institute. United Nations Library & Archives, Geneva, R3988/5B/8580/942.

39 NMI 22/1945. Közölve: Berlász, „Dincser Oszkár kutatásai...”, 142.

40 Lásd Solymosi Tari Emőke, *Két világ közt: Beszélgetések Lajtha Lászlóról* (Budapest: Hargyományok Háza, 2010), 181, 244 stb.

befejeződött, vagy olyan stádiumba jutott, hogy az állások tekintetében ilyen intézkedés szükséges. Ezért jó volna, ha minél hamarabb hazajönne. Életünk itthon nem rózsás. Fizetésünkhöz képest minden drága. De azért együtt vagyunk és dolgozunk itt a múzeumban és otthon a családban is. Feleségem, fiaim egészségesek, és a múzeumban is mindenki a helyén van. Elmenní? Itt maradni? Külföldön élni? Hazajönni? Oly kérdések, amit mindenki saját magával kell elintézzene. Nem lehet és nem szabad tanácsot adni. Sors vállalásról van szó. Honvágya nagyon megfagott. Igen értékelem, hogy amikor olyan sok muzsikust elhagyta már az országot, és még több szeretné elhagyni, Maga hazakívánczik. Ha döntése végleges, és eltökélte magát arra, hogy elcseréli a finom svájci csokoládét az itthoni barna kenyérre, – én szeretettel várom. Állása is várja. Írja meg, mit tehetek. Szívesen közbelek, persze hivatalosan, mint Magyar Nemzeti Múzeum, akár a Vöröskeresztnél, akár a hazahozatali Kormánybiztoságnál, hogy minél hamarabb és minél simábban jöhessen vissza. Írjon – én kívánsága szerint cselekszem.”⁴¹

Vizontválasz nem maradt fenn; talán mindketten érezték, hogy a kölcsönös ígéretek és tapintat ellenére tulajdonképpen ellentétes állásponton vannak. Mindenesetre Lajtha két évvel később a másik sorsot vállalta, amikor egyéves londoni szerződése leteltével hosszas vívódás után hazajött, és ezzel maga is, életműve is a diktatúra agyonhallgatott foglya lett. Igaz, az ő helyzete annyiban más volt, hogy nemzetközileg jegyzett zeneszerzőként és többszörös vezetőként kivívott tekintélyében bízva nézett szembe a veszéllyel.⁴²

Dincsernek a hazautazással kapcsolatos bizonytalan hangnemét az is magyarázhatja, hogy ebben az évben ismerkedett meg leendő második feleségével, a svájci születésű Margrit (Margaritha) Künggel (sz. 1914. július 30., Lausanne),⁴³ aki 1943 novembere óta a Zentralleitung otthonaiban dolgozott.⁴⁴ 1945 szeptemberében helyezték át Morcoteba, ahol Dincser októberben már bizonyosan jelen volt.⁴⁵ A Svájcban tartózkodó magyar menekültek hazautazására a hivatalos rendőrségi jelentés szerint több lehetőség is kínálkozott. 1945. december 12-én 250 magyar és román menekültet indítottak útnak svájci autóbuszokkal, akik „a közbeeső zónák miatt” még némiképp veszélyes körülmények között, de szerencsésen hazaértek. 1946. június 6-án további ötven személy már vasúton térhetett haza. 1947 áprilisában a magyar követség hazautazási felhívására már csak 22 személy jelentkezett, akik a követség segítségével egyénileg utaztak haza.⁴⁶

41 NMI 22/1945. Közölve: Berlász, „Dincser Oszkár kutatásai...”, 143.

42 Solymosi, *Két világ közt...*, 54–55, 57–58, 73–75, 98–100 stb.

43 Stadt Bern, Polizeinspektorat, Bürgerrechtsdienst archívuma.

44 Zentralleitung der Arbeitslager. Personal (Band 2), CH BAR E6270A-09#1000/1895#34*, Dokument 3.

45 Zentralleitung der Arbeitslager. Personal (Band 1), CH BAR E6270A-09#1000/1895#33*, Dokument 229.

46 Schürch, „Das Flüchtlingswesen in der Schweiz...”, 197.

A Lajthának írott levélben kommentár nélkül megadott genfi cím: Plateau de Frontenex 11. Az itt álló műemléképületben, az egyik legpatinásabb genfi dinasztia sarjától, Albert Picot városi tanácsostól bérelt kúriában működött 1945. április elejétől a Zentralleitung der Arbeitslager menekült értelmiségiek számára létesített otthona (Home pour intellectuels réfugiés) azzal a céllal, hogy a menekültekkel beáramló szellemi tőke legalább egy része hasznosulhasson. Nyolc ország mintegy harminc tudósa folytathatta itt félbeszakadt munkáját zavartalan, idilli környezetben.⁴⁷ A lakók kiválasztásában és segítésében két genfi székhelyű magánszervezet is közreműködött, a Comité International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés (CIPPI), valamint a Fonds Européen de Secours aux Étudiants (FESE). Minden lakó számára egy mentort is kijelöltek a genfi tudósok közül.⁴⁸ A bentlakók munkáit adta közre 1945 és 1947 között a *Cahiers de Frontenex* című évkönyv három kötete. Tartalmuk arról tanúskodik, hogy az otthon lakóinak jelentős része a Kasztner Rezső cionista vezető nevéhez fűződő mentőakcióval Svájcba került magyar zsidó volt.⁴⁹ Nem is meglepő ez annak fényében, hogy a CIPPI és a FESE létrehozásának értelmi szerzője a lengyel cionista politikus és zsidómentő, Abraham (Adolf Henryk) Silberschein és felesége, Fanny Silberschein volt.

A *Cahiers de Frontenex* 1947-es kötetében jelent meg Dincser *A változat a magyar népzenei kutatásban* című tanulmányának bővített, német nyelvű verziója.⁵⁰ Tanulmányának különnyomatát Dincser 1948. február 17-én kelt ajánlással megküldte a Nemzeti Múzeum, illetve a Néprajzi Osztály könyvtárába.⁵¹

Genfben Constantin Brăiloiuval, a neves román népzene-kutatóval is találkozott, aki 1944-től szervezte meg a genfi néprajzi múzeumban a Nemzetközi Népzenei Archívumot (Archive internationale de musique populaire), és itt élt 1958-ban bekövetkezett haláláig. Talán éppen ő volt az a helybeli mentor, akit Dincser számára a menekültügyi szervezetek kijelöltek. „Kodállyal beszéltem Bartók gyűjteményeiről is. Azt mondta, minden épségben maradt. Itt Genfben pedig van egy Dincser nevű úr, aki azt mondta nekem, hogy az egész anyagnak egyik másolata az ő őrzetében van Budapesten” – írja Brăiloiu 1947. július 2-án Lükő Gábornak.⁵² Dincser 1947. november 1-jén

47 „Le Home pour intellectuels réfugiés”, in *Cahiers de Frontenex* I (Genève, 1945), I; Mimi Buk, „Das Haus im Grünen”, in *Cahiers de Frontenex* I, 1–2. Lásd még: Norman Bentwich, *Rescue and Achievement of Refugee Scholars: The Story of Displaced Scholars and Scientists 1933–1952* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1953), 62–63. Az épület ma Genf város tulajdona, benne óvoda működik.

48 Otto Zaugg, „Zur Einführung”, in *Cahiers de Frontenex* III (Genève: Librairie de l'Université Georg & Cie S. A., 1947), VI–VII.

49 A Kasztner-akcióról lásd: Szita Szabolcs, *Aki egy embert megment – a világot menti meg: Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS-embervásár, 1944–1945* (Budapest: Corvina, 2005).

50 Dr. Oskar Dincser, „Die Probleme der Varianten in der Volksmusikforschung (Mit besonderem Hinweis auf die ungarische Folklore)”, in *Cahiers de Frontenex* III, 59–86.

51 A Néprajzi Múzeum Könyvtárában 13.951, az OSZK-ban 169.945 jelzet alatt található, a szerző kézjegyével.

52 Sümegi György, közr., „»Ideje már másként érezni és gondolkodni«: Levelek Lükő Gábornak, 2 (1932–33, 1937, 1947)”, in *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 43, szerk. Veres

genfi keltezéssel jelentést írt a Néprajzi Múzeumnak a Bern melletti Burgdorf múzeumának megtekintéséről; erre talán ama „tanulmányi megbízatás” keretében került sor, amelyet egy későbbi levele szerint otthoni munkahelyétől kapott.⁵³ Ekkor tehát még nyilván reménykedhetett tudományos munkájának szerves folytatásában.

A nagy múltú genfi magyar kolónia élete ezekben az években különösen élénk volt a magyar kultúrdiplomáciai törekvéseknek köszönhetően:

„Mivel a háború vége felé az érintkezés egyre nehezebbé vált, majd gyakorlatilag megszűnt, a [Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium] 1946 elején látta elérkezettnek az időt a kulturális kapcsolatok rendezésére. A kulturális akciók szempontjából *hálás talajnak* tartották a semleges és a nyugat felé kaput jelentő Svájcot, így a háború befejezését követően szinte azonnal megindult a magyar zenészek, képzőművészek és tudósok vendégszereplése. Sok más író mellett megfordult itt *Márai Sándor*, *Kassák Lajos*, *Heltai Jenő*, *Tamási Áron*, de előadói körutat tett többek között *Czóbel Béla*, *Ferenczy Béni*, *Lukács György*, *Gyergyai Albert*, *Rusznay István*, *Balázs Béla* és mások. Koncertet adott a *Végh Sándor* vezette vonósnégyes (az úgynevezett Végh-kvartett), *Fischer Annie* zongoraművész, *Zathureczky Ede* hegedűművész, valamint több nagyszabású, a magyar kultúrát bemutatni hivatott előadás zajlott le (Bartók propaganda hangverseny, Bartók hegedűverseny, Kodály Zoltán vendégszereplése stb.). Képzőművészeti kiállításokon mutatták be magyar alkotók (*Derkovits Gyula*, *Csontváry-Kosztka Tivadar*, *Gulácsy Lajos* stb.) műveit.”⁵⁴

A magyar művészek látogatásainak szervezésében Hubay Miklós, a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár igazgatója mellett Fanny Silberschein mint a CIPPI vezetője is részt vett.⁵⁵ Dincsérnek tehát bőséges alkalmá lett volna a magyar kulturális élet képviselőivel – akár személyes ismerőseivel is – találkozni, kapcsolatot teremteni, de nincs nyoma annak, hogy ezt megpróbálta volna. Ez talán összefügg a több mint tíz évvel

László és Viga Gyula (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2004), 620. A Bartók-gyűjtemény korrektúra-levonata a Dincsér-hagyatékban fennmaradt.

53 NM EA 24200; NMI 173/1948.

54 Keresztes Csaba, „Magyar tájékoztató könyvtár Genfben (1943–1948)”, *ArchívNet* 8/1 (2008), https://www.archivnet.hu/hetkoznapiok/magyar_tajekoztato_konyvtar_genfben_19431948.html?oldal=1, hozzáférés: 2026. 07. 12. Lásd még: N. Szabó József, „Svájc és a magyar kultúrdiplomácia (1945–1948)”. *Debreceni Szemle*, Új folyam 19, 2. sz. (2011): 170–176. Kodály 1947. április 9-én szerepelt Genfben.

55 Monostory Klára, közr., „Vas István levelesládájából”, *Holmi* 12, 2. sz. (2000), 138–139. Lásd még: Hubay Miklós, *Végtelen napjaim: Napló*, „Életveszélyes műfaj-e a napló, 3: A naplóírás: szorongás”; elektronikus kiadás PIM, Digitális Irodalmi Akadémia, 2010, https://reader.dia.hu/document/Hubay_Miklos-Vegtelen_napjaim_Naplo-444 (hozzáférés: 2026. 07. 12): „A menekült írókra gondot viselő szervezetben – Bureau International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés [sic] – ennek bámulatra méltó vezetőnöje, Silberschein Fanny (nem ismertem senkit, aki hozzá fogható fogékonysággal szolgálta volna Európa oly veszendő szellemi értékeit)...”

később kelt állampolgársági kérvénynek azzal a – Dincser asszimiláltságával kapcsolatos – megállapításával, hogy magyar emigráns szervezeteknek nem tagja, sőt azok iránt láthatóan szkeptikusan viseltetik.⁵⁶

A frontenexi otthont 1948. március 31-ével megszüntették. Ebben bizonyára szerepet játszott – az anyagi források végessége mellett – az a körülmény, hogy a svájci rendőrség kommunista szervezkedés és szovjet kémkedés gyanújával tartotta szemmel az intézményt és lakóit. Egy 1947. október 31-én kelt jelentés szerint az otthon kommunista magját Fanny Silberschein, az orosz történész-filozófus Boris Mouravieff, a magyar Blau házaspár és Dincser alkotja.⁵⁷ Itt esik szó arról is, hogy Dincser előzőleg a bázeli konzervatóriumban próbált volna elhelyezkedni, de ez a megfelelő tartózkodási engedély hiányában meghiúsult.⁵⁸ Dincsert 1948 februárjában áthelyezték a Montreux melletti Territet-ben, a Les Terrasses szállóban működő menekültotthonba, ahol irodai segédként dolgozott. A genfi otthon megmaradt lakóit felmérő utolsó rendőrségi vizit jegyzőkönyvében – amely talán az előző évi jelentésből is merít – azt olvashatjuk róla, hogy arrogáns viselkedésével mindenütt megütközést keltett, és mivel soha nem volt hajlandó zenélni, abba a gyanúba keveredett, hogy zenei végzettségét csak hazudta (megjegyzendő, hogy a jelentés készítője sok más lakóról is hasonló gyanakvással ír).⁵⁹

1948. május 18-án kelt levelében Vargha László, a Néprajzi Múzeum megbízott igazgatója már kifejezetten sürgette Dincser hazatérését.⁶⁰ Dincser 28-án kelt válaszá-

56 „Vereinigungen von Landsleuten gehöre er nicht an und scheint übrigens diesen gegenüber eher skeptisch eingestellt zu sein.” Stadt Bern, Polizeiinspektorat, Bürgerrechtsdienst archívuma.

57 Mouravieff vallástörténeti-ezoterikus érdeklődésével és életművével nehezen volna összeegyeztethető a kommunista meggyőződés. Lásd: <https://www.borismouravieff-gnosis.com/>, hozzáférés: 2026. 07. 12.

58 „Home d'études pour réfugiés intellectuels, Plateau de Frontenex 11, Genève”, CH BAR E 4320B – 1991/243 – 2560, Dokument 8. – „Dincser Oscar, né le 19.3.1911, Israélite hongrois. Est au mieux avec Dame Silberschein et s'accorde parfaitement avec Mouravieff. Bien que musicien – dirigeant –, on ne l'a jamais entendu se produire au camp! Il avait été engagé en son temps par le Conservatoire de Bâle, mais aurait eu des difficultés au sujet de son permis de séjour. Il écrivit, paraît-il, une lettre arrogante à la Police des Etrangers, ou de Bâle, ou à la Police fédérale des Etrangers.”

59 „Intellektuellenheim in Genf”, CH BAR E 4264 – 1985/196 – 48134, Dossier 30430, Subdossier 24, Dokument 33. – „Es handelt sich um ein undurchsichtiges Element, der mit seiner arroganten Art überall Anstoss erregt. Überraschen musste die Mitteilung des Lagerleiters, dass noch niemand im Heim Dincser jemals habe ein Instrument spielen hören, obschon Dincser behauptet, ein Diplom als Violonist, Dirigent und für Kompositionslehre zu haben. Als vor einiger Zeit einmal ein Konzert mit Mitwirkung des Herrn Dincser organisiert worden war, erklärte dieser eine Stunde vor Konzertbeginn, aus undurchsichtigen Gründen nicht mitmachen zu können. / Der Fall sollte einmal gründlich abgeklärt werden. Vor allem wäre festzustellen, ob Dr. Dincser tatsächlich die von ihm behauptete Diplome besitzt und was mit ihm nun weiter geschehen soll.”

60 Heinrich Fischer és Otto Zaugg, „Tätigkeits- und Schlussbericht der Eidgenössischen Zentralleitung der Heime und Lager, Zürich, 1940–1949”, CH BAR Q 456, 174; <https://dodis.ch/14742>, hozzáférés: 2026. 07. 12.

ban kifejtette, hogy szándékában áll mielőbb hazatérni, s ezt a svájci hatóságok nem is akadályozták, a közbeeső megszállási zónák katonai hatóságai viszont várhatóan igen, ezért német és francia nyelvű munkaadói igazolást kért. Ezt Vargha június 14-én megküldte, s ugyanekkor kérte a Nemzeti Múzeum Tanácsát, hogy a kultuszminiszteren keresztül járjon közben Dincser hazaérkezése érdekében. Dincser a kapott igazolást július 3-án visszaküldte, és a maga fogalmazta (nyelvileg kétségkívül helyesebb) két-nyelvű formában kérte az igazolás ismételt kiállítását. A kultuszminisztérium közben a külügyminisztériumhoz fordult, onnan pedig július 30-án közölték, hogy a katonai hatóságoknál való közbenjárásra nincs szükség, hanem a berni magyar követségen keresztül a belügyminisztértől kell hazatérési igazolványt, ennek birtokában pedig az osztrák követségtől átutazó vízumot kérvényezni.

A magyarországi kommunista hatalomátvétel után azonban valószínűleg végképp elment Dincser kedve a hazatéréstől.⁶¹ A fordulat svájci perspektívából is látványos kulcsmozzanata lehetett, amikor 1947. július 1-jén Nagy Ferenc kisgazdapárti miniszterelnök svájci szabadságáról a szovjetek által meglebegtetett vádak hatására nem tért haza, hanem lemondott hivataláról. Ezzel újabb kivándorlási hullám indult Magyarországról, főként baloldali demokrata politikusok, értelmiségiek részvételével.⁶²

Mivel Dincser végzettségének megfelelő munkát a genfi otthon deklarált céljai ellenére sem talált, rá kellett szánnia magát a pályamódosításra.⁶³ 1948 augusztusában Zürich-Oerlikonban segéd munkásként helyezkedett el a Bührlé & Co. szerszámgépgyárban. Közben építésztechnikusként tanult,⁶⁴ amihez talán még igénybe tudta venni a menekültügy segítségét. Szeptember 18-án már Zürichből (Grubenackerstrasse 57) köszönte meg Vargha intézkedését, ígérve, hogy a kívánt módon fog eljárni.⁶⁵ Éppen ekkor, szeptember 13–18-a között zajlott a közeli Bázelen az International Folk Music Council első konferenciája, ahol Magyarországot Veress Sándor képviselte; Dincser részvételéről nincs adat. Háromévnyi haladék után tehát őt is utolérte a magyar emigr-

61 „Herr Dincser will aus politischen Gründen heute nicht in seine Heimat zurück.” Tschäppät rendőrfőnök levele a Zürich kantoni munkaügyi hivatalhoz, 1950. 03. 29., 3.2.1.4/ 80951975/ ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

62 Borbándi Gyula, *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985), 79.

63 Némethy Endre (ismeretlen forrású) megjegyzése: „Mint népzenei kutató nem tudott elhelyezkedni. [...] A svájciak szellemi pályán nem engedtek dolgozni menekülteket sem, legfeljebb ha pénze volt vagy az államnak érdeke fűződött a foglalkoztatásához (nemzeti hírű tudósok, művészek, akik révén anyagi hasznot várhattak az állam számára)” (NM EA 24200).

64 Stadt Bern, Polizeiinspektorat, Bürgerrechtsdienst archívuma. – „Da trotz vielen Bemühungen sich eine Rückreise in die Heimat verzögerte und ihm eine musikalische Tätigkeit in den Kriegs- und Nachkriegsjahren in der Schweiz vorenthalten war, erfolgte die Umschulung auf einen technischen Beruf.” „Curriculum vitae”, HTK ZTI Zenetudományi Szakkönyvtár, 500.011.

65 Az egész levelezés megtalálható: NMI 173/1948.

rások ekkoriban általános sorsa: a társadalmi deklasszáldás, a képzettség elértéktelenedése, a fizikai munkára való átállás.⁶⁶

Közben volt munkahelyének nyitottsága is határához közelített. Október 2-ától a svájci követség munkatársai érdeklődtek a múzeumban Dincser adatai iránt, amiről november 1-jén Fél Edit írt „bizalmas jelentést”. Eszerint az ügy megbeszélése alkalomával

„Főigazgató Úr leszögezte azt, hogy D. O. háború alatti magatartása politikailag nem kifogásolható, amiatt tehát az igazolási eljárás folyamán semmi baja nem eshet. Magamnak is, legjobb tudomásom szerint, ami személyes tapasztalaton és hallomáson nyugszik, D. O.-nak nem lehet félnivalója a háború alatti viselkedéséért. Főigazgató Úr megjegyezte, hogy más kérdés a háború utáni három esztendő távolléte, itt azután az igazolása folyamán lehet majd kellemetlensége.”

Dincser politikai álláspontja kapcsán még a következő megjegyzést olvashatjuk itt: „Bernben Rohrer dr. múzeumi kollégánk úgy szólt Dincser Oszkárrol, mint aki »kommunista kijelentéseket« tett neki, tehát nem valószínű, hogy távolléte alatt jobboldalivá alakult volna, ámde erre nézve legjobb, ha megkérdezzük dr. Rohrert személyesen.”⁶⁷

Ugyanakkor Dincsernek a Járdányi Pál népzenei falumonográfiájáról írt recenziójából inkább a baloldali elkötelezettségű társadalomtudománnyal kapcsolatos fenntartásai érezhetők.⁶⁸ Az 1945 májusában Dincser eltűnését bejelentő múzeumi dokumentum szerint politikai pártnak nem volt tagja, „mindenkor demokrata volt és erősen náciellenes”.⁶⁹

Fél Edit jelentése végül közli azt, ami a diplomatákkal való egyeztetés során kiderült: Dincser a svájci hatóságoknak hamisan állította, hogy Magyarországon nincs állása, hogy nőtlen, és hogy politikai üldözött (esetleg azt is, hogy zsidó származású).⁷⁰ Ezzel valószínűleg Vargha hozzá való bizalma is megcsappant. December 18-án kelt barátságos hangú levelében Dincser már hiába kérte Varghát, hogy fizetéstelen szabadsággal hidalja át az ügy várható további elhúzódását, enyhítendő „a feszültséget, amely ügyemben bizonyára egyre inkább érezhető”.⁷¹ December 10-én ugyanis már elkészült az a kultuszminiszteri leirat, amely felszólítja Dincsert, hogy 1949. január 15-ig jelentkezék szolgálattételre, ellenkező esetben állását megszüntetik; ezt Vargha csak január 6-án küldte meg neki Zürichbe.⁷² Ilyen rövid határidővel már nyilván semmiképp sem

66 Borbándi, *A magyar emigráció életrajza...*, 14.

67 Ernst Friedrich Rohrer (1897–1954): a Berni Történeti Múzeum muzeológusa és igazgatóhelyettese, az afrikai és ázsiai néprajz kutatója.

68 Dincser Oszkár, Járdányi Pál: A kidei magyarság világi zenéje”, *Néprajzi Értesítő* 35 (1943): 125.

69 NMI 22/1945.

70 NMI 173/1948.

71 NMI 173/1948.

72 NMI 16/1949.

térhetett haza, így múzeumi állását elvesztette. Utódjának Lajtha Rajeczky Benjaming javasolta, aki munkakörét díjazás nélkül 1947 februárja óta betöltötte⁷³ – vélhetően már mindannyian türelmetlenül várták ezt az alkalmat.

A Nemzetközi Menekültügyi Szervezet (International Refugee Organization – IRO) fennmaradt vonatkozó iratanyaga Dincsér meg nem valósult terveibe ad betekintést. 1949 első felében Dél-Afrikába való kiutazásra pályázott, de miután e kérvényét elutasították, az Egyesült Államokba is szívesen ment volna – ahogy egy svájci jóakárorjának az IRO-hoz címzett közbenjáró leveléből kiderül.⁷⁴ 1950 márciusában – a rendőrségnek a Zürich kantoni munkaügyi hivatalhoz küldött tájékoztatása szerint – még mindig napirenden volt Dincsér esetleges kivándorlása Ausztráliába vagy Afrikába.⁷⁵ Ezt a Bartók halála után is megmaradó elvagyódást már bizonyára nem a szakmai lehetőségek motiválták; talán nem tévedünk, ha okait inkább a háborús sokkban, a pályafutásával, hazájával, Svájjal vagy talán egész Európával kapcsolatos csalódottságban keressük.

Végül azonban 1952-ben Bernben telepedett le (Stettlerstrasse 15), ahol építész-technikusként vállalt munkát az Angelo Bernasconi magas- és mélyépítő cégnél, követve élettársát, aki már 1947-től irodistaként dolgozott itt.⁷⁶ Régi népzene kutató kollégája és múzeumi elődje, Veress Sándor 1949 novemberétől élt Bernben, ahol előbb az egyetemen volt egy féléven át vendégoktató, majd a konzervatórium elismert művésztanára lett. 1968-tól ismét oktatott az egyetemen is, ahol többek között „Musikethnologie”-kurzusokat tartott a zenetudomány szakon.⁷⁷ Azonban nincs nyoma, hogy Dincsérrel felvették volna a kapcsolatot.⁷⁸

Az 1956-os forradalom leverését követően Dincsér élelmiszer-csomagot küldött Kodályéknak, amelyet mestere rövid levélben köszönt meg, és érdeklődött felőle.⁷⁹ Dincsér 1957. január 20-án válaszolt, beszámolva pályamódosításáról és a berni rádió számára készült munkáiról:

„Néhány év óta mint építész dolgozom egy építési vállalatnál, s mondhatom így inkább csurran, mint csöppen. Talán sohasem derült volna ki, hogy muzsi-

73 NMI 31/1949.

74 C. Weidmann-Graf levele az IRO-hoz, 1949. 07. 12., 3.2.1.4/ 80951973/ ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

75 Tschäppät rendőrfőnök levele a Zürich kantoni munkaügyi hivatalhoz, 1950. 03. 29., 3.2.1.4/ 80951975/ ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

76 Stadt Bern, Polizeinspektorat, Bürgerrechtsdienst archívuma.

77 Claudio Veress, „Chronology”, <https://www.veress.net/page/portrait-chronology>, hozzáférés: 2026. 07. 12; Berlász Melinda, „Veress Sándor – a népzene kutató”, in Berlász Melinda, Demény János és Terényi Ede, *Veress Sándor: Tanulmányok* (Budapest: Zeneműkiadó, 1982), 148, 178–180.

78 Berlász, „Dincsér Oszkár kutatásai...”, 135. Ezt megerősítette Veress Sándor fia, Claudio Veress, valamint hagyatékának kurátora, Heidy Zimmermann (Paul Sacher Stiftung, Basel).

79 Legány Dezső, szerk., *Kodály Zoltán levelei* (Budapest: Zeneműkiadó, 1982), 811. sz. A helyes dátum: 1957. január 10.

kához is érték valamit, ha a berni Rádió egyik nagy stúdióját nem kellett volna átépítenem – garázzsá! Így azután sikerült elhelyeznem egy megemlékezést Bartókról, s megbíztak, hogy Kodály 75-ik születésnapjára – hogy telik az idő – állítsak össze valamiféle méltatást...”⁸⁰

Ehhez életrajzi adatokat kért Kodálytól, aki válaszában megígérte, hogy nyomtatásban küldi azokat.⁸¹

A következő évben írhatta Dincser a Szabolcsi Bencének címzett, az ő hagyatékában fennmaradt datálatlan levelet: „A bázeli Bartók-Ünnepségek alkalmával mesélte valaki, hogy az Ön tollából egy Bartók-monográfia jelent meg. Nagyon lekötelezne, ha munkáját valamilyen módon számomra eljuttatná.”⁸² Dincser tehát – legalább egy alkalommal – részt vett a Bázelen, 1958. május 18. és június 3. között rendezett nagyszabású Bartók-hangversenysorozaton, amelyet Veress Sándor nyitott meg.⁸³ A kért könyv, ha nem is monográfia, de az első tudományos igényű Bartók-életrajz, amely 1958-ban már a második kiadásban jelent meg.⁸⁴

1959. szeptember 8-án Dincser újra írt Kodálynak, kondoleálva Emma asszony halála alkalmából. Együttal ajánlólevelet kért, amiből kitűnik, hogy zenészi ambícióit még ekkor sem adta fel:

„Bár én itt csak magamnak foglalkozom zenével és komponálással, mégis sikerült némi kapcsolatot találnom Yehudi Menuhinnal. Még nem tudom, hogy mint karmester beérkezem-e, de azt hiszem, ilyenféle terveim nincsenek messze a megvalósulástól. [...] Egy pár soros írás angol nyelven, hogy Tanár Úr tanítványa voltam, s hogy mint muzsikus nem éppen a legrosszabb fajtából való vagyok, sokat jelentene számomra.”⁸⁵

A levél utóirata: „Üdvözetem és köszönetem Szabolcsi Bencének”, ami arra utalhat, hogy a tőle kért könyvet ekkorra megkapta. Kodály október 23-án kelt válaszában kitért az ajánlólevél megírása elől, és inkább Ernest Ansermet segítségét ajánlotta, hozzátéve: „Valami konkrét tervet szeretnék látni, amiben segíthetnék.”⁸⁶

80 Berlász, „Dincser Oszkár kutatásai...”, 138. A műsoroknak nem maradt nyoma a Schweizer Radio und Fernsehen archívumában (Irmgard Bösch szíves közlése, 2022. 08. 11).

81 Legány, *Kodály Zoltán levelei*, 812. sz. A helyes dátum: 1957. január 20. után.

82 MTA Kézirattár, Ms 5639/320.

83 Helmut A. Fiechtner, „Das Bartók-Fest in Basel”, *Österreichische Musikzeitschrift* 13, 7–8 (1958): 346–348.

84 Szabolcsi Bence és Bónis Ferenc, *Bartók Béla élete képekben* (Budapest: Zeneműkiadó, 1956).

85 Berlász, „Dincser Oszkár kutatásai...”, 139.

86 Legány, *Kodály Zoltán levelei*, 979. sz.

Dincsér 1959. május 8-án a berni bíróság előtt elvált első feleségétől, majd július 30-án feleségül vette Margaritha Küngöt.⁸⁷ Erről 1960. november 18-án így írt anyjának és volt feleségének, akik (bár nem kedvelték egymást) együtt laktak Budapesten:⁸⁸

„Már korábban megírtam, hogy a bíróság kimondotta a válást. Mellékelten küldöm a bírósági ítéletet, amely az itteni törvény alapján de a megfelelő nemzetközi egyezmények révén annakidején az én kívánságomra jött létre. [...] Egyben közlöm, hogy a válás kimondása után kb. egy évvel ezelőtt itt újból megnősültem s egy svájci asszonyt vettem feleségül, akit már itt korábban is ismertem s aki mindenben segítségemre volt, hogy előbbre jussak. [...] Különben az itteni házasságom, nem egyéb mint a normális következménye annak, hogy tulajdonképpen mindaz amiről úgy véltem, hogy egyszer talán még használhatom, vagy ha esetleg visszatérnék Magyarországra úgy még segítségemre lenne [...] mindazt eladtátok, vagy másképpen elveszett. [...] Egy utolsó reményem volt hogy írásaimból és kottatáramból és a könyveimből valami megmaradt, de most látom, hogy éppen erre, ami az én számomra a legértékesebb volt, éppen ezekre volt a legkisebb gondotok. Igazán nem tudom, hogy mi kötne még Magyarországhoz, ha tulajdonképpen semmim se lenne, ha visszatérnék, de mindenesetre ott kellene kezdenem, ahol 25 évvel ezelőtt elindultam.”⁸⁹

Hogy a szemrehányásokat mire alapozta, a levélből nem derül ki. Tény, hogy a hagyatéka – vagy legalább annak egy része – fennmaradt, de értékes könyveket és kottákat nemigen tartalmaz, és nem tudhatjuk, mi hiányzik belőle.

Dincsér 1961-ben megkapta a svájci állampolgárságot. Ez év augusztusában Kodály ismét Svájcba látogatott; 16-án volt a luzerni fesztiválzenekar megrendelésére készült szimfóniájának ősbemutatója. Ekkor írta Dincsér utolsó fennmaradt levelét Kodálynak: nem tudtak találkozni a luzerni főpróba napján, de szívesen vendégül látná Bernben, vagy felkeresné; „a szimfoniát ma este magnetofonra felveszem; ha érdekli Tanár Urat, szívesen csinálhatok róla egy másolatot megemlékezésül.”⁹⁰ A levélre válasz nem maradt fenn.

Dincsér életének utolsó tizenöt évéről – amikor magyarországi kapcsolatai vélhetően egyre gyérültek – alig tudható valami. Könyvtáros lett az Eidgenössische Bauten (szövetségi építőipari vállalat) igazgatóságánál, ahonnan 1976-ban vonult nyugállományba.⁹¹ Az özvegye által írott rövid életrajz egyetlen személyesebb jellegű meg-

87 Stadt Bern, Polizeiinspektorat, Bürgerrechtsdienst archívuma.

88 Ida a Beloiannis Híradástechnikai Gyárban dolgozott. Sümegi Imre szerint id. Dincsné azért fogadta be menyét, mert csak így, munkás-paraszt lakótársal tarthatta meg lakását. Interjú Sümegi Évával, Uraiújfalú, 2022. március 12.

89 A levél a család tulajdonában. A mellékelt bírósági ítélet nem maradt fenn.

90 Berlász, „Dincsér Oszkár kutatásai...”, 140–141. A szimfónia ősbemutatójának felvétele Dincsér magnószalag-gyűjteményében az 51. számon szerepel.

91 „Curriculum vitae”, HTK ZTI Zenetudományi Szakkönyvtár, 500.011.

jegyzése szerint szabadidejében teljesen a zenének szentelte magát; abban találta meg a sorsával való megbékélést.⁹² 1977. január 21-én szívbajban halt meg Bernben.

Tekintsük át, milyen képet festenek a források Dincsér kivándorlásáról. Svájcba minden bizonnyal azzal a céllal érkezett, hogy eljuthasson Amerikába, és Bartókhoz munkatársként csatlakozhasson. Hogy erre minél nagyobb esélye legyen, valótlán állításoktól sem riadt vissza, s talán ezek közé tartozik a deportálásáról szóló történet is, amelyet aztán kénytelen volt újra és újra elismételni. Közben megismerte leendő második feleségét, de valószínű, hogy az elsővel egyébként is szakítani akart. Bartók halála után a menekült értelmiségiek genfi otthona újabb reményt adhatott pályájának külhoni folytatására, ez azonban később lehetetlenné bizonyult. Az új párkapcsolat bizonyára új egzisztencia megteremtésére sarkallta, ugyanakkor a Magyarországon berendezkedő kommunista diktatúra hírei végképp elvehették kedvét a hazatéréstől. Így a múzeummal való levelezés során célja csak annyi lehetett, hogy a visszavonulási útvonalat minél tovább nyitva tartsa. A levélváltás minden bizonnyal kölcsönös ellenérzésekkel szakadt meg.

Hogy Magyarországon 1945 után hogyan viszonyultak – vagy még inkább: nem viszonyultak – Dincsérhez, azt Berlász Melinda 2002-ben írt sorai világítják meg a legpontosabban:

„Dincsér Oszkár kutatói pályájának tudományos eredményei a háború okozta folytonossági zavar, majd Dincsér hadifogsága és végül emigrációs döntése miatt gyakorlatilag csak töredékeiben váltak ismertté a mai kutatónemzedékek előtt. Ebben a tájékozatlanságban fontos szerepe van a háborút megelőző és követő népzenei műhelyekben bekövetkezett változásnak, [...] a munkatársi gárda kicserélődés[nek]. Az 1940-es évek végétől, Lajtha nyugdíjazását követően a Néprajzi Múzeum népzenei osztályának korábbi műhely-funkciója fokozatosan elhalványult, és az osztály történeti jelentősége, munkatársainak kutatói érdeme – Lajtha munkásságát tekintve is ez a helyzet érvényesült az 1980-as évekig – az emlékezet és a hagyomány töredékességében él a kutatástörténet mai szemléletében. E kutatói és történeti korszakváltás áldozatává vált Dincsér pályája, aki a háborút követően személyes jelenlétével már nem képviselhette munkásságát, s akinek szerepével, emigráns státusza miatt évtizedeken át nem volt időszerű foglalkozni.”⁹³

Kiegészítésképpen két példa: Vargyas Lajos, aki a múzeummal már 1945 előtt is együttműködött, a népzenei osztály vezetőjeként (1952 és 1961 között) igyekezett számontartani, vázlatosan lejegyezni, sőt tanulmányban közölni egyes Dincsér által gyűjtött dallamokat.⁹⁴ Viszont Manga János, amikor 1965-ben átfogó tanulmányt publikált

92 „In seinen Mussestunden aber widmete er sich ganz der Musik, in deren Geisteswelt er die Versöhnung mit seinem Schicksal fand.” „Curriculum vitae”, HTK ZTI Zenetudományi Szakkönyvtár, 500.011.

93 Berlász, „Dincsér Oszkár kutatásai...”, 122.

94 Vargyas Lajos, „A duda hatása a magyar népi tánczenére”, *A MTA I. Osztályának Közlemé-*

a magyar dudásokról, egyáltalán nem hivatkozott az e témában sokat kutató Dincsérre, még a közölt korai Manga-gyűjtések lejegyzőjeként sem.⁹⁵

Kutatásom bizonyos tekintetben elkésett: ma már senki sem él, aki Dincsért ismert. Talán sohasem tudjuk meg, ki mit gondolt róla. Azt sem ítéldhetjük meg, mennyiben hibás ő maga abban, hogy talentumai elvesztek az 1945 utáni magyar tudomány számára. Nem tudhatjuk, mi lett volna belőle, ha itthon marad. Miközben kutatási eredményeit igyekszem töredékeiből minél kerekébb egészszé összerakni, és így visszahelyezni a szakma emlékezetébe, úgy érzem, élettörténete épp töredékességében, elfeledettségében jellemzi a 20. századi magyar létállapotot.

nyei VIII/1–4 (1956), 241–291.

95 Manga János, „Hungarian Bagpipers”, *Acta Ethnographica* XIV/1–2 (1965), 1–97.

ABSTRACT

A Forgotten Career in Hungarian Folk Music Research Oszkár Dincser's Exile (1945–1977)

Oszkár Dincser (1911–1977) worked as ethnomusicologist and László Lajtha's assistant at the Museum of Ethnography in Budapest from 1935 until 1944, and as such he had a decisive role in the second upswing of Hungarian folk music research. He has been known by a small circle of specialists as the author of an innovative study of musical anthropology on "Two instruments of Csík County", and as a key contributor of the gramophone recordings of folk music made at the studio of the Hungarian Radio. Before I started my research, the only assessment of his achievement was a paper by Melinda Berlász published in 2002. However, Dincser's estate of written records appeared in late 2018, and was acquired by the Institute for Musicology RCH in May 2019. My paper investigates the possible reasons and circumstances of his exile in Switzerland, and above all the question why he never returned home. Dincser left Hungary in late 1944 or early 1945, and arrived in Switzerland in the first days of May. For several years he lived within the framework of the Swiss refugee care, which even gave him a chance to resume his scholarly career. He could not use this opportunity; moreover, he was dismissed from his job in Budapest in early 1949 as he missed the deadline to take up work. The correspondence leading up to that decision, kept at the archives of the Museum of Ethnography, is one of the main sources of this paper. Quitting his former profession and lifestyle must have been determined by the general expatriate condition at that time, as well as several personal and political motives, including the communication laden with falsehood and mistrust in which he found himself. As Dincser was absent from post-war communist Hungary, banned from public discourse due to his emigration, unable to finish most of his projects, and as a number of his close colleagues left the museum, his achievement survived in mere scattered fragments, and was forgotten for several decades.

A HONVÉD KÖZPONTI EGYÜTTES EMLÉKEZETPOLITIKÁJA ÉVFORDULÓIK TÜKRÉBEN

A múlt eseményeinek történetekbe rendezése, értelmezése és jelentésekkel való ellátása hétköznapi cselekedet, emberi kultúránk szerves része, aminek bizonyos formái, minden társadalmi csoportosulásban kimutathatóak.¹ Ahogyan a kisebb közösségekre jellemző a személyes történet kialakítása, a családi emlékezet ápolása, úgy a nagyobb közösség is kialakítja kollektív emlékezetét, amelynek két fő formálója a személyes múlt és a közösségi identitás megteremtését szolgáló történetpolitikák. Utóbbi tevékenységet – mint Gyáni Gábor rámutat – a modern korban legfőképpen az állam gyakorolja, de a történelem politikai használata akkor tetőződik, amikor az állam kötelezővé teszi egy bizonyos múlt emlékezetét.² Valamennyi politikai rendszer használja a múltat, hogy eszközként támaszkodhasson rá hatalmi küzdelmei során, de ez a történetformálási gyakorlat a 20. században különösen jellemző volt. Az emlékműállítás, az iskolai indoktrináció, vagyis a befolyásolás, a múzeum mint nyilvános történelmi pedagógia használata, a köztérelnevezés retorikája és a történelmi szimbólumképzés megannyi formája mind a történelem instrumentalizálásának fontos eleme.³ A Magyarországon a kommunista hatalomátvétel után, 1949-ben, szovjet minták figyelembe vételével megalakult Honvéd Központi Együttes ezen indoktrinációt szolgálta a Honvédség égisze alatt, hogy a katonaságon belül a szocialista ideológia közvetítőjévé váljon.⁴ Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy miként változott az együttes saját narratívája, céljainak meghatározása évfordulós műsoraik, kiadványaik és sajtómegjelenéseik alapján, és milyen viszonyban vannak ezek a reprezentatív megjelenések a történeti forrásokkal.

Magyarországon a kommunista vezetés a hatalomszerkezet formálásának kezdeti szakaszában a differenciált ideológiáknak és a lojális közvélemény megteremtésének

1 Gyáni Gábor, *A történelem mint emlék(mű)* (Budapest: Kalligram, 2016), 122.

2 Uo.

3 Uo., 124.

4 Az Együttes 1948-ban Honvéd Központi Együttes néven alakult meg, majd 1953 és 1956 decembere között a Magyar Néphadsereg Vörös Csillag Érdemrenddel Kítüntetett Művészegyüttese néven működött. Mészöly Gábor, *Honvéd Együttes: 70 év művészet és történelem* (Budapest: Zrínyi, 2019), 30.

nem tulajdonított nagy jelentőséget.⁵ A meggyőzéssel szemben előnyben részesítette az ellenfelek kiszorítását a politikai életből, és gyors ütemben akarták emelni a közműveltség szintjét, hogy új, támogató értelmiséget neveljenek.⁶ Bár a szovjet befolyás alá került kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország is megtartotta formálisan korábbi intézményeit, nem volt szükség forradalmi váltásra, a törvényhozó szervek struktúráját és összetételét, mint a hatalmat reprezentáló hadsereget, új alapokon átszervezték. A hadsereg feladatát a párt nem csupán a rend fenntartásában határozta meg, 1952-ben a *Katonai Szemle* első száma szerint a szocialista kultúra terjesztésében is nagy szerepet szánt neki.⁷ A hadsereg jelentőségének hangsúlyozása a kulturális nevelésben első látásra szokatlannak tűnhet, valójában a honvédség kézenfekvő terepet biztosított a társadalom gyors ideológiai neveléshez. A francia filozófus, Michel Foucault is úgy vélte, hogy az ideális katonaságnak nagy szerepe van a hatalom kiszolgálásában és fenntartásában. Ahogyan a 18. század óta látták, az ideális katona maga az engedelmesebb test, amely a fegyelmezés által teljes valójával a hatalom gépezetébe kerül.

„A katonai fegyelem célja így nemcsak az ügyesség növelése, s nem a még mélyebb alávetettség, hanem egy olyan viszony kialakítása, amely ugyanabban a mechanizmusban annál engedelmesbbé teszi a testet, minél hasznosabb, és fordítva. A test elemeinek, gesztusainak, viselkedésének kiszámított manipulálásával az emberi test a hatalom gépezetébe kerül, s ez vájkál benne, ízekre szedi, majd újraalkotja.”⁸

Magyarországon az ötvenes években több mint 200 000 főt számláló Magyar Néphadseregbe az 1949-es új alkotmány hároméves kötelező katonai szolgálatot írt elő, így nem csoda, hogy a politikai vezetés kiemelten foglalkozott a kultúrmunkájával.⁹ Mint a *Szakra* írta:

„[...] hol találhatna jobb talajt a nép kultúrája, mint a nép hadseregében. Katonáink vezetői tudják – ezt tanítja a hős Szovjet Hadsereg példája is –, hogy igazán hős csak az a harcos lehet, aki tudja miért száll küzdelembe. Ezt az öntudatosodást szolgálja pedig a művelődés, az igazi kultúra is. Ezért tette jelszávául a most bemutatkozott Honvéd Művészegyüttes, hogy: »Szocialista kultúrával a Néphadsereg fejlesztéséért.«”¹⁰

5 Kalmár Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)* (Budapest: Osiris Kiadó, 2014), 58.

6 Uo.

7 N.N., „Szocialista műveltségért”, *Katonai Szemle* 1, 1. sz. (1952): 2–5.

8 Michel Foucault, *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, ford. Fázszy Anikó és Csűrös Klára (Budapest: Gondolat kiadó, 1990), 82.

9 Bodó Szabolcs, „A hadkötelezettség történeti áttekintése Magyarországon”, *Hadtudományi Szemle* 15, 1. sz. (2022): 5–19, 15.

10 N. N., „»Szocialista kultúrával a Néphadsereg fejlesztéséért«: Bemutatkozott a Honvéd Művészegyüttes”, *Szakra*, 1949. máj. 6., 6.

E szellemben került a kulturális politikai vezetés napirendjére 1947-ben a szovjet hadsereg művészegyütteséhez hasonló többtagozatú művészkollektíva felállítása.¹¹ Kezdeményezője a szegényparaszti származású népi író, majd hadügyminiszter, Veres Péter volt, aki az 1920-as években kibontakozó népi írói mozgalom tagjaként írásaiban is aktívan foglalkozott a népművelés kérdésével.¹² Az együttes megalakulásáról és bemutatkozásáról két évvel később, 1949 májusában a Magyar Szocialista Párt reprezentatív hírlapjai adtak számot.¹³ Mint írták, az utóbbi két év amatőr ének- és táncgyütteseinek rohamos fejlődése megkövetelte egy reprezentatív, professzionális együttes létrehozását, amely a kimeríthetetlen kincses tárházból, a népi kultúrából táplálkozik. A propagandasajtó hivatkozása a népi kultúrára külön figyelmet érdemel. Már a Horthy-korszakban, a két világháború között megerősödtek a népi, nemzeti törekvések a kultúra területén is a paraszti hagyomány elsőségét hirdetve. A Szent István-napi állami ünnep látványos felvonulásainak keretében megkísérelték a népi játékok színpadra alkalmazását, de az 1931-től Gyöngyösbokréta néven ismertté vált előadásokat 1945 után vásárinak, majd reakciónak nevezte a baloldali sajtó.¹⁴ E kísérletekre 1949-től csak a valódi népi kultúrából merítő Honvéd Együttes ellenpontjaként hivatkoztak az újságokban.¹⁵ Az államszocializmusban kötelező politikai és zsurnalisztikai panellé silányult népiség hangsúlyozása mellett a másik visszatérő elem e cikkekben a katonaság jelképeinek, a harc metaforájának ismétlése volt, amely a kultúra eszközeivel is harcolt a nyugati imperializmussal.

Az együttes bemutatkozásáról szóló sajtócikkek, mint ahogy a kiemelt példából is látható, nem mutattak túl a Rákosi-korszak kommunikációs sémáján, ezért a későbbi változások vizsgálatához az együttes alapító okiratának szövege nyújt segítséget. A dokumentum szerint a vegyesen katonai és polgári tagokból verbuválódott együttes, amely nyíltan erősítette a hatalom militarista jellegét, a honvédség egyetemes nevelése, közelebből pedig kulturális nevelése elmélyítésének érdekében jött létre. Célja a honvédségben már folyamatban levő munkásmozgalmi dal- és zenetanítás, valamint népi ének-, tánc- és zenetanítás irányítása a központi együttes példamutatásával. A do-

- 11 A Honvéd Együttes Archívuma (a továbbiakban HEA) elsősorban a táncokkal, a koreográfiákkal és filmek átjátszásával foglalkozik. Az Együttes gyűjteményébe tartozó egyéb dokumentumok – kották, iratok, szerződések – jelenleg a budapesti próbaterem (Budapest, VIII. ker. Kerepesi út 29/b) feletti sötét padláson található. Tematikus rendezésük jelenleg is folyik.
- 12 Agárdi Péter, *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2015), 139.
- 13 Lóczy János, „»Most szép lenni katonának« ... – Készül az ünnepi bemutatkozásra a honvédség nagy művészegyüttese”, *Szabad Nép*, 1949. ápr. 26, 10; Devecseri Gábor, „Harcos és vidám táncokkal, zengő kóruszámokkal bemutatkozott a Honvéd Művészegyüttes”, *Szabad Nép*, 1949. máj. 1., 2; N. N., „Főpróbát tartott a Honvéd Művészegyüttes”, *Magyar Nap*, 1949. ápr. 27; N. N., „Vidám katonaelet: Megalakult a Központi Honvéd Művészegyüttes”, *Magyar Nemzet*, 1949. ápr. 22.
- 14 Fuchs Livia, *Száz év tánc* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007), 191; Baló László, „Az Állami Ukrán Ének és Táncgyüttes előadása”, *Szabad Nép*, 1945. augusztus 14.
- 15 Gaál Endre, „Népi ének-, tánc- és játékggyüttes bemutató”, *Magyar Nemzet*, 1946. márc. 6., 3.

kumentum szinte minden pontjának középpontjában a hadsereg és az együttes elválaszthatatlansága állt, kiegészülve a szocialista realizmus legfőbb célkitűzéseivel, a népi romanticizmus és kispolgári nacionalizmus felszámolásával, valamint a haladó mozgalmi művészeti stílus megteremtésével a forradalmi romantika jegyében. A kommunista kultúrpolitika éppen ezért igyekezett elhatárolódni a Horthy-rendszer kultúrájának emlékeztetőitől is, még a hagyományosan baloldali mozgalmi kórusműveket is nem kívánatosnak nyilvánította, mert azokat a régi társadalmi rendszer hozta létre és az e dalok iránti ellenszenvet növelte a tévhit, hogy többségük német eredetű.¹⁶ A férfikar repertoárja így a szovjet együttesektől átvett mozgalmi indulókból állt, de népi ihletésű, nemzeti karakterű technikailag nehezebb Kodály- és Bartók-kórusművek is helyet kaphattak a repertoárban. Utóbbiak repertoárra tűzésében fontos szerepe lehetett a vezető karnagynak, aki már 1947-ben a madrigálok átszövegezésére szólította fel a költőket a klasszikus zeneirodalom megmentése érdekében, hogy a szövegeikben nem kívánatos, zeneileg kifinomult művek ne vesszenek ki a koncertéletből. De a kultúrpolitikai elvárásoknak eleget téve Vásárhelyi Zoltán megkísérelte a már ismert mozgalmi dalok igényes feldolgozását is, amelyek így formájukban, harmonizálásukban és technikai megoldásaikban is a klasszikus karirodalmat idézték. A *Munka harangszava* című férfikari kórusművében a népi kollégisták mozgalmának emblematikussá vált mozgalmi dala – *Sej a mi lobogónkat fényes szelek fűjják...* – így a polifón szerkesztésű, a gépek csattogását idéző főtémával kontrasztba állítva homofón, lírai második témaként jelenik meg. A Honvéd Központi Együttes Férfikarának műsorán vegyesen szerepeltek klasszikus zenei és mozgalmi dalok, de miután 1952-ben a honvédelmi minisztérium munkásmozgalmi dalok komponálására kiírt pályázatai is sikertelennek bizonyultak, mert a beérkezett pályaművek nem nyerték el a közönség tetszését, a politikai vezetés engedélyezte az operakórusok és reneszánsz darabok, majd a romantikus férfikarok műsorra tűzését is.¹⁷ Az ötvenes évek közepére a kórus a sajtó érdeklődésének előterébe került, a kínai vendégszereplésre indulásuk előtti napon már tömegek üdvözölték a Nemzeti Múzeum előtt 1956-ban Kodály új, a férfikar számára komponált kórusművének, a *Nemzeti dal*nak a bemutatását.¹⁸ A magyar zenei koncertéletben betöltött szerepe és politikai támogatottsága ellenére 1959-ben a tízéves jubileumát ünneplő együttes történetét mégis csak egy rövid kiadvány ismertette. E szűkszavú, csupán első koncertjük dátumát, előadásai számát és külföldi vendégszerepléseiket ismertető nyomtatványon túl csupán pár cikk számolt be röviden az együttes évfordulójáról. A *Honvédségi Szemle* a jubileumi megemlékezés helyett az együttes következő évadával, a „felszabadulás 15. évfordulója” programtervének részletezésével foglalkozott, amelynek zömét katonai témák tették ki.¹⁹ Amíg a *Népszabadság* tudósítója a korábbi nagy sikerű számokkal a jubileumi hangversenyre készülő együttest állította középpontba, so-

16 Tokaji András, *Mozgalmak és hivatal: Tömegdal Magyarországon 1945–1956* (Budapest: Zeneműkiadó, 1983), 70.

17 HEA belső statisztikai adatai.

18 ajki [Rajki András]: „Itt az idő, most vagy soha”, *Népszava*, 1956. szeptember 7.

19 Szalay Ervin, „A Néphadsereg Művészegyüttese ez évi műsorából”, *Honvédségi Szemle*, 1960, 1. sz.

rait azzal zárva, hogy az együttes tízéves munkája biztató alap a további sikeres működéshez, addig a *Muzsika* folyóiratban megjelent „Tíz éves a Néphadsereg Művészegyüttese” című cikk aránytalanul nagy figyelmet fordítva a művészkollektíva korai éveire, a későbbi művészeti vezetőkről és műsorokról hallgatott, és az 1953-as év említésével lezárta az együttes első korszakát.²⁰ A jubileum kapcsán egyedül az *Élet és Irodalom* szerzője írt burkoltan az együttest övező hallgatásról, ami a csekély sajtódokumentációból is kitűnik:

„[...] szívbe zárta őket egy évtized óta százezer ember! Most, fennállásuk 10. évfordulóját ünneplik. Bizonyosan ez az oka annak, hogy egy pillanatra megszűnt az a hallgatás, amely körülveszi őket. Esett róluk néhány hivatalos, de meleg szó a nagy nyilvánosság előtt is. Az embernek azonban az az érzése, hogy több – és talán rendszeresebb – figyelmet érdemelne az a munka, amelyet végeznek.”²¹

E cikkek éppen az elhallgatás által illeszkedtek a kádárista emlékezetpolitikához, amelynek az 1956-os forradalommal kapcsolatban csak nagyon rövid ideig volt identitásképző, politikai közösséget összetartó szándéka. Ahogyan Rainer M. János fogalmazott, az emlékezés uralkodó formája a történetekkel kapcsolatban a nem emlékezés lett.²² A magyar forradalom idején a már három hónapja Kínában turnézó nagyegyüttes a kevés és ellentmondásos hazai információkra hivatkozva a hazafelé vezető útján nem vállalta az előzetes programtervben nem szereplő moszkvai fellépést, ami véget vetett az együttes első, sikereiben gazdag időszakának. A Honvédelmi Minisztérium hazaérkezésük után egy héttel, 1957. január 1-ji hatállyal feloszlatta az együttest, amelyet a nyilvánosság előtt nem megtorlasként, hanem a honvédség pénzügyi nehézségeire hivatkozva kommunikáltak.²³ Bár a férfikar 1956-ra olyan előadói színvonalat ért el, amellyel kivívta a zenészsakma megbecsülését is, és a „magas művészet” képviselőjévé vált, csak Boris Alexandrov, a Vörös Hadsereg Férfikarának karnagya és Kodály Zoltán közbenjárásának köszönhetően kerülhetett át Állami Férfikar néven 1958 őszén a Filharmónia fenntartósága alá. Az ekkor Vass Lajos által irányított kórus már kimondottan a klasszikus zene ápolására törekedett műsoraival, amint azt az időszakból származó Kodály és Bartók összes férfikarának lemezfelvételei is alátámasztják.

A néphadsereg átszervezését követően, amikor a kórus 1958 őszén ismét a honvédség kötelékébe került, az együttes krónikája még ugyanúgy Kodály, Bartók és a klasszikus zeneirodalom hivatott tolmácsolóinak nevezte a kórust, a 15. évfordulóra készült

20 Csizmadia György, „A honvéd művészegyüttes díszelőadása”, *Népszabadság*, 1959. ápr. 28.; Csizmadia György, „Tízéves a Néphadsereg Művészegyüttese”, *Muzsika*, 1959. jan. 1.

21 I. K., „Katonaművészek”, *Élet és Irodalom*, 1959. máj. 1.

22 Rainer M. János, „Tíz, húsz, harminc ... hatvan! Az 1956-os magyar forradalom (kerek évfordulós) jelentésváltozatai”, in: Gyarmati György és Péteri Lóránt, szerk., 11–25, *1956 és a zenei élet. Előzmények, történetek, következmények*, (Budapest: Kronosz Kiadó, 2019)

23 Erről bővebben lásd: Murvai-Bóke Gabriella, „Az 1956-os magyar forradalom nyolcezer kilométer távolságból: A Néphadsereg Művészegyüttesének kínai turnéjáról”, in: Dalos Anna és Ozsvárt Viktória (szerk.), *Járdányi Pál és kora: Tanulmányok a 20. századi magyar zene történetéből (1920–1966)* (Budapest: Rózsavölgyi és társa, 2020), 381–407.

kötetben a Kodály-iskola képviselőjeként hivatkoztak önmagukra, ugyanakkor a hivatalos dokumentumokban a 144 tagú együttes elsődleges feladatát ismét a hadsereg kulturális nevelésében és fejlesztésében határozták meg.²⁴ Ugyancsak a 15. évforduló nagyszabású ünnepségén a sajtócikkek a férfikar előadásában elhangzott „régi bevált műsorszámokról tudósítottak, mint Kodály Zoltán *Fölszállott a páva* és *Huszt* című művei, valamint Bartók *Elmúlt idők*ből című ciklusa, egy tudósítás azt is megjegyezte, hogy az énekkar az utóbbi években ezeket az igényes műveket hallhatóan ritkábban tűzte műsorára, mint azelőtt.²⁵ Csak a férfikar önálló koncertjeinek lecsökkenése, lemezeik tematikája és a reprezentatív évfordulós koncertek műsorai árulkodnak arról, hogy szemben a hivatalos történetírásba foglaltakkal, a kulturális vezetés igyekezett elhatárolódni az 1958 előtti időszak műsoraitól.

A tízéves évfordulón – bár a férfikar önálló koncertet is adott a Zeneakadémián Liszt, Kodály, Bartók és az év elején bemutatott Stravinsky *Oedipus rex* című oratóriuma részleteiből – a reprezentációt szolgáló jubileumi est műsorán Kodály Zoltán *Karádi nóták* és Láng István *A forradalomhoz* című kantátáján kívül a férfikar kizárólag mozgalmi dalokat énekelt.²⁶ Öt évvel később, 1964-ben az évfordulós koncertjük lényegesen nagyobb sajtóérdeklődést váltott ki, és az ünnepi magyar műsor keretein belül Liszt Ferenc *Hungária* című szimfonikus költeményének bemutató előadása is elhangzott a népszerű repertoárdarabok mellett. Az Állami Férfikar néven lemezre vett Bartók- és Kodály-férfikarok után a hadseregbe visszahelyezett kórus a 60-as évek elején láthatóan felhagyott a klasszikus kórusművek lemezfelvételeivel. 1959 és 1965 között kizárólag operakórusokat, katona- és mozgalmi dalokat rögzített, amelyek a hallgatóság nosztalgiájára építve a korábban elutasított hagyományosan baloldali munkásmozgalmi dalokból és a férfikar első repertoárjának válogatott munkásmozgalmi kórusaiból állt, mint Vásárhelyi Zoltán *A munka harangszava* című kórusműve.

A műsor-összeállítás problémája már 1959-től foglalkoztatta az együttes vezetését, de az úgynevezett „esztrád” előadások, az összefüggés nélkül egymást követő ének- és táncszámok gyakorlata csak a 20. évforduló idején lett nyíltan megkérdőjelezve, és kimondva, hogy az egysíkú műsorok elkerülése érdekében komplex előadások létrehozására van szükség.²⁷ A katona tematika kérdésében azonban már árnyaltabban fogalmazott és az ifjúság igényeihez igazítva a megfelelő formai megvalósítás keresésére hívta fel a hallgatóság figyelmét. A perspektíaváltás a lemezfelvételek mellett a nemzetközi kapcsolatok megélénkülésében és az új típusú ösztönmozgalmi műsorokon is érzékelhető volt. A mintegy évi 350 előadásuk nagy része ismét a laktanyákban, és a helyorségi művelődési otthonokban került bemutatásra, amelyeket a baráti együttesek mintájára a hatvanas évektől a katona profil és a totális színház elvére épülő ösztönmozgalmi produk-

24 HEA: *Katonaművészek reflektorfényben: A Magyar Néphadsereg Vörös Csillag Érdemrenddel kitüntetett művészegyüttesének jubileumi kiadványa* (Budapest, 1964).

25 B. J. [Breuer János?], „A Magyar Néphadsereg Művészegyüttesének jubileumi hangversenye”, *Népszabadság*, 1963. nov. 6., 8.

26 HEA: *Meghívó a művészegyüttes 10 éves jubileumára*, 1959. ápr. 25., Honvéd Tiszti Ház.

27 HEA: *Húsz éves a Magyar Néphadsereg Művészegyüttese*, gépelt, sajtótájékoztatóra előkészített beszéd.

ciók határoztak meg.²⁸ E közös színházi produkciókat még a harmincéves évfordulón is az együttes „intenzív és korszerű módszereként” üdvözlötték annak ellenére, hogy a 20. évfordulón bemutatott *A világ teremtése* című színdarab kritikái is arra keresték elsősorban a választ, hogy a Jean Effel karikatúrái nyomán összeállított vidám műsor a bohózat, paródia vagy esztrádműsor műfajához sorolható-e inkább.²⁹

Az 1956-os eseményekkel és következményeikkel kapcsolatban a kiadványok 1958 után is az elhallgatás módszerét követték, és nem részletezték az első tíz év történéseit és az együttes feloszlását. A 25. évforduló összefoglalójában még mindig „a vendégszerplést követően néhány hónapig szünetelő munkáról, majd megváltozott körülmények közötti újrakezdésről” beszéltek, ezzel szemben, öt évvel később a 30. évfordulón már a megváltozott körülmények mellett az együttes megtorpanásáról is hírt adott a történetírás, kiemelve, hogy az újrakezdést követően hamarosan a nagy múltú kórusral is kiegészült a többtagozatú együttes.³⁰ A legfeltűnőbb narratívaváltozás 1958 után Vass Lajos, a férfikart 1953–1958 között vezető karnagy szerepének és személyének figyelmen kívül hagyása volt egészen a rendszerváltás utáni rehabilitációjáig. Vass, aki feletteseinél igyekezett elérni, hogy a kórus szereplései ne csak a kaszányákban és politikai ünnepeken előadott tömegdalokból álljanak, hanem önálló koncerteken és külföldi fellépéseken is megmutatkozhassanak, egy hatvanas évekbeli összefoglalóban már csak mint a korábbi karnagyok által elért művészi színvonal fenntartója jelent meg. Vassal szemben az együttes *historia domusa* feltűnően hangsúlyozta az első karnagy szerepét, akivel 1965-től ismét közös, klasszikus zenei lemezfelvételeket készítettek az elmúlt évek mozgalmi kórusokban gazdag lemezei után. A korábbi klasszikus zenei sikerszámaik lemezfelvétele, mint a francia lemeznagydíjjal kitüntetett *Bartók: Elmult idokbol* lemezük, vagy Liszt Ferenc férfikari *Requiemjének* felvétele az együttes műsorpolitikájának, a totális színházra épülő előadások sikerességének megkérdőjelezésére is utaltak. Görgei György, az együttes karmesterének kinevezése művészeti vezetővé szintén hozzájárult a hetvenes években a klasszikus zenei műsorok, azon belül is a kortárs művek térnyeréséhez a színházi produkciókkal szemben. A negyedszázados jubileumi ünnepekre az együttes vezetősége katonai tematikájú kantátákat rendelt visszatérve a gyökereikhez, de a Zeneakadémia Nagytermében 1956 óta először ismét műsorra tűzték Kodály Zoltán *Nemzeti dal* című férfikari művét.³¹ Bár az együttes negyvenéves, rendszerváltás előtti történetírása minden évforduló esetében hangsúlyozta a hazai és külföldi elismerések mellett, hogy a katonaság

28 Mészöly, *Honvéd Együttes...*, 50.

29 B. E., „A világ teremtése: A Magyar Néphadsereg Művészegyüttesének új bemutatója”, *Népszabadság*, 1969. máj. 3., 8.

30 Szentirmai István (szerk.), *A Magyar Néphadsereg Művészegyüttese* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1974), 10; HEA: *A Néphadsereg Művészegyüttesének története, dokumentumok az együttes 30 éves évfordulójára*.

31 HEA: a meghívók alapján rekonstruált ünnepi műsorok a 25 éves évforduló alkalmából: 1974. febr. 15-án Farkas Ferenc: *Bontott zászlók* című kantáta; április 21-én Liszt Ferenc: *Éjfél*; Liszt: *B-A-C-H prelúdium és fuga*; Bartók Béla: *Elmult idokbol*; Kadosa: *Négy orgonadarak*; Kodály Zoltán: *Fölszállott a páva*, *Huszt*, *Nemzeti dal*; Petrovics Emil: *II. Kantáta*, *Egy gondolat bánt engemet*; Liszt: *Esz-dúr zongoraverseny*, *Mazeppa*.

szolgálatában álló együttes a hadsereg kulturális nevelője, 1986-ban „Dalkultúránk hadállásai” című cikkében a *Honvédségi Szemle* az évtizedek óta vegetáló, majd egyre romló dalos kultúráról írt a hadseregben, 1989 után pedig az együttes történetírásában is a megfélemlések szorításában töltött éveknek nevezték már az elmúlt két évtizedet.³² Az együttes önmagáról alkotott képét, az évfordulókra készült kiadványokat és a sajtómegjelenéseket a szovjet típusú történetírás határozta meg, ami a régi rendszer elutasításában, a népnevelés- és a tömegkultúra művelésében mutatkozott meg, így jelentékeny változás a *historia domusukban* csak a rendszerváltás után, a 45. évforduló idején, 1994-ben történt, amikor az együttes emlékezetpolitikája és a kommunikatív emlékezet közötti űrt a tagok visszaemlékezéseivel próbálták kipótolni, revideálva saját históriájukat.³³ Különösen igaz volt ez az 1956-os forradalom eseményeire, amivel ekkor már a történettudomány is részletesen foglalkozott, megkérdőjelezve az uralkodó rendszer legitimitását. Gyáni Gábor szerint míg a Kádár-kori közbeszéd, sőt olykor még a privátbeszéd keretei között az ötvenhatos emlékezet csupa általánosításból állt, és szinte semmilyen részlet sem szerepelt benne, jóllehet eleven emlékként hatott az akkoriak számára, addig a rendszerváltás után úgynevezett forró emlékezetként 1956 a mítosz alakját öltötte magára.³⁴ Az 1994-ben Mészöly Gábor, az együttes dramaturgia által készített interjúk és az 1999-ben kiadott 50. évfordulót ünneplő kötet visszaemlékezései így a mitizálás jellegzetességeit is magukon viselik. A félszáz éves jubileumi kötet már úgy fogalmazott a moszkvai szerepléssel kapcsolatban, hogy „[a] szovjet fővárosban meglepő kéréssel fogadták a nemzeti lobogókkal, Kossuth címerekkel érkező (!) együttest: a magyar művészek lépjenek fel Moszkvában.” És magyarázva az eseményt hozzátette, hogy „[a] szovjet politikai és katonai vezetésnek nyilván jól jött volna, ha a novemberi budapesti szovjet bevonulás után most, decemberben az együttes fellépése ország-világ előtt példázná a magyarság lojalitását.”³⁵ A váratlan parancsról szóló megállapítást azonban cáfolja Vass Lajos 1956 szeptemberében a *Népszavában* megjelent rövid nyilatkozata: melyben a három hónapos kínai turnéval kapcsolatban említést tett arról, hogy szóba került, hogy visszafelé néhány szereplésre Moszkvában megpihennek.³⁶ Az 1989 után a nagyközönségnek készült kötetek így láthatóan a hivatalos történetírást a tagok emlékezetével színezték, és az 1949 és 1959 közötti időszak részletes leírásaira koncentráltak csökkentve ezzel az elmúlt negyven év jelentőségét. A kizorított személyes emlékezet, amely inkább emlékműnek, figyelemfelkeltő mementónak tekinthető, mintsem klasszikus értelemben vett forrásnak, jól látható, hogy miként alakította át a Honvéd Központi Együttes addigi emlékezettörténetét.

32 Katona M. István, „Dalkultúránk hadállásai”, *Honvédségi Szemle*, 1986. 5. sz., 94–97.

33 Szentirmai István, „A Honvéd Együttes 45 éve I.: Filmforgatókönyv”, *Honvédségi Szemle*, 1996. 3. sz., 103–109.

34 Gyáni, *A történelem mint emlék(mű)*, 231.

35 Mészöly Gábor, *A legendás Honvéd Együttes igaz története három fejezetben, személyes vallomásokkal, hiteles dokumentumokkal és bönghészniivaló adattárral: 1949–1999* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1999), 28.

36 Gáti Károly: „Kodály *Nemzeti dal*ával búcsúzik a Néphadsereg Kínába induló művészegyüttese” *Népszava* 1956. augusztus 25, 4.

ABSTRACT

The Commemoration Policy of the Honvéd Central Performing Arts Ensemble in the Light of their Anniversaries

The Honvéd Central Artistic Ensemble, modelled on the soviet Alexandrov Ensemble, was formed in 1949 with the aim of representing the hungarian military, their goal was to entertain and ideologically educate the soldiers, but thanks to its artistic leaders, by the 1950s the ensemble's male choir had become one of the most important ensembles in hungarian concert life. Despite the support of the state party and professional development, the ensemble's flourishing first period was irreparably interrupted in the autumn of 1956 when it was refused permission to perform in Moscow. The political retaliation did not lead to the liquidation of the ensemble, but it did lead to a redefinition of its role and a particular narrative of revolutionary events. In my paper, I will attempt examine the memorial history of the Hungarian People's Army Art Ensemble through its anniversaries, their festive programmes, their recollections and press materials, taking into account the politics of memory under the Kádárist regime.

A KÖTET SZERZŐI¹

Blume, Flavius Kyrill

doktoriskola: Universität Wien, Abteilung für Finno-Ugristik (Bécsi Egyetem, Finn-ugor Tanszék)

témavezető: Andrea Seidler

Bonifertné Bodroghi Csilla²

doktoriskola: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola

témavezető: Bazsányi Sándor és Osztrólczyk Sarolta

a disszertáció munkacíme címe: Nyelv, nyelvhez való viszony és a nyelv tematizálása két kortárs regényben (Láng Zsolt: *Bolyai*, Tompa Andrea: *Haza*)

Császár Irma Tímea (1997)³

doktoriskola: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Összehasonlító Irodalomtudományi Program

témavezető: Vincze Ferenc

a disszertáció munkacíme: *A magyar és a román képregénykultúrák komparatív vizsgálata*

Fülöp Anna (1959)

a doktori iskola neve: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Doktori Tanulmányok Intézete

témavezető: Gábor Csilla

a disszertáció munkacíme: *Bornemisza Péter „tanítói” szerepe a prédikációk tükrében*
védés éve: –

jelenlegi munkahely: Székely Mikó Kollégium (Sepsiszentgyörgy)

1 Azokat az adatokat közöljük, amelyeket a szerzők megadtak, az esetleges hiányok is ebből következnek. A lista és az információk azonban – a konferencia után négy évvel – így is érdekes képet adnak egy fiatal kutatógeneráció pályájának alakulásáról, ezért fontosnak tartottuk a közlését. Egyes szerzőknél jegyzetben jelezzük, ha előadásukból időközben publikáció készült; a kötetünkben megjelent változat ezzel nem esik egybe. A szerzők számára a másodközlést is felajánlottuk, hiszen célunk a konferencia anyagának minél teljesebb dokumentálása volt; ezzel a lehetőséggel (egy kivétellel) nem éltek. (A szerkesztők.)

2 Jegyzetekkel nem kísért esszéváltozat: Bodroghi Csilla, „Az emlékezet útvesztői: trauma, nyelv és idő Danyi Zoltán *A rózsákról* című regényében”, *Somogy* 50, 4. sz. (2004): 62–70.

3 Első közlése: Császár Irma Tímea, „Tér- és időközök a képregényben: (múlt)narratíva egy multikulturális képregényben”, *Szépirodalmi Figyelő* 21, 5. sz. (2022): 40–52.

Gulyás Kristóf (1996)

a doktori iskola neve: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

témavezető: Medgyesy-Schmikli Norbert

a disszertáció munkacíme: *Agyőri egyházmegye társadalom- és vallásföldrajza (1713–1782)*

abszolutórium éve: 2025

Hursán Szabolcs (1990)

a doktori iskola neve: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

témavezető: Monok István

a disszertáció címe: *Batthyány Lajos Ernő könyvtára (1743)*

védés éve: 2024

jelenlegi munkahely: Magyarságkutató Intézet, Klasszika-filológiai Kutatóközpont

Illés Dániel

a doktori iskola neve: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, „Magyar nyelv - és irodalom oktatásmélete” doktori program

témavezető: Vančo Ildikó

Istvanits, Kerstin (1987)

a doktori iskola neve: Universität Wien, Abteilung für Finno-Ugristik (Bécsi Egyetem, Finnugor Tanszék)

témavezető: Andrea Seidler

a disszertáció munkacíme: *Glaube, Liebe, Natur in der burgenländisch-ungarischen Literatur*

jelenlegi munkahely: Höhere technische Bundeslehr- und Versuchsanstalt Pinkafeld (Ausztria), angoltanár, könyvtáros

Kéry Anna Lilla (1995)

a doktori iskola neve: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

témavezető: Radvánszky Anikó és Lukácsi Margit

a disszertáció munkacíme: *Felismerés és kölcsönösség: női ágencia a kortárs olasz anya-lánya regényekben*

Kuslicsné Kloiber Alexandra (1977)

a doktori iskola neve: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

témavezető: Kovács Ákos

a disszertáció munkacíme: *A páneurópai piknik sajtó- és prózairodalmi reprezentációja*

védés éve: 2026

jelenlegi munkahely: Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar, Társadalom-, Szociális és Kommunikációtudományok Intézete, tanársegéd

Lengyel Emese (1996)

a doktori iskola neve: Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola,

Mediális kultúratudomány alprogram

témavezető: Keszeg Anna

a disszertáció munkacíme: *Cigányfigurák a 19–20. századi magyar operettekben: Egyedi hangok és sztereotípiák a pesti szórakoztatóiparban*

abszolutórium éve: 2025

jelenlegi munkahely: Széchenyi István Egyetem, tudományos segédmunkatárs

Lipták Dániel (1980)

a doktori iskola neve: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Iskola

témavezető: Pávai István

a disszertáció címe: *Dincsér Oszkár népzene kutatói munkássága*

védés éve: 2024

jelenlegi munkahely: Humántudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet (tudományos munkatárs) – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem (tanársegéd)

Ludmán Katalin (1988)

a doktori iskola neve: Miskolci Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, „Modern szövegtudomány” program

témavezető: Kecskeméti Gábor

a disszertáció címe: *Hajnóczy Péter poétikája és a hagyaték*

védés éve: 2025

jelenlegi munkahely: Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, adjunktus

Murvai-Bóke Gabriella (1994)

a doktori iskola neve: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Iskola, Zenetudományi Program

témavezető: Péteri Lóránt

a disszertáció munkacíme: *Művészet és propaganda: A Magyar Néphadsereg Művészegyüttesének létrejötte, művészetpolitikája és kapcsolati rendszere a Keleti Blokkban*

abszolutórium éve: 2025

jelenlegi munkahely: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Zenetudományi Tanszék, tudományos segédmunkatárs

Nagy Ádám (1993)

a doktori iskola neve: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

témavezető: Pap József

a disszertáció címe: *A dualizmus kori parlamenti képviselők kollektív emlékezete*

abszolutórium éve: 2023

jelenlegi munkahely: Szent István Sport Általános Iskola és Gimnázium (Jászberény), történelemtanár

Nicolosi, Simona (1969)

a doktori iskola neve: Szegedi Tudomány Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, Olasz irodalom doktori program

témavezető: Pál József

a disszertáció munkacíme: *A kollektív traumák feldolgozásáról a „traumátlan” korokban: Holokauszt, exodus, ’56-os forradalom a magyar-olasz posztmemória-íróknál*

Penna, Costanza⁴

tanulmányok: MA Linguistica, La Sapienza Università di Roma

konzulens: Rózsavölgyi Edit (La Sapienza), Sándor Klára (SZTE)

szakdolgozat címe: *The possible influence of the Latin alphabet on the Székely alphabet*

Sukalić, Martin (1995)

a doktori iskola neve: Sveučilište u Zagrebu, Doktorski studij „Znanosti o književnosti, teatrologije i dramatalogije, filmologije, muzikologije i studija kulture” (Zágrábi Egyetem, Kultúra- Zene-, Film-, Dramatológia-, Teatrológia- és Irodalomtudományi Doktori Iskola

témavezető: Bene Sándor

a disszertáció címe: *Politički isključeni prostori kao kulturno-povijesne sastavnice nacionalnog identiteta: Erdelj u Erdeljskim pismima Ferenc Kazinczija i Dalmacija u Putnim uspomename Ivana Kukuljevića*

védés éve: 2026

jelenlegi munkahely: Zágrábi Egyetem, Filozófiai Kar, Hungarológia Tanszék, tanársegéd

4 Olasz nyelvű változat: Costanza Penna, „La possibile influenza dell’alfabeto latino sull’alfabeto székely”, *Rivista di Studi Ungheresi*, N. S. 21 (2022): 107–121.

Tóth Enikő (1993)

a doktori iskola neve: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

témavezető: Rozsnyai József

a disszertáció címe: *Czigler Győző építész (1850–1905) élete és munkássága*

védés éve: 2025

jelenlegi munkahely: Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

Tóth Mária Orsolya (1984)

a doktori iskola neve: Babeş-Bolyai Tudományegyetem (Kolozsvár), Bölcsészettudományi Kar, Hungarológia Doktori Iskola

témavezető: Keszeg Vilmos

a disszertáció címe: *A marosludasi hozzátelepítés története és emlékezete (1903–1989)*

védés éve: 2024

jelenlegi munkahely: Európa Általános Iskola, Marosvásárhely, magyar nyelv és irodalom tanár

Zámbó Bianka (1993)

a doktori iskola neve: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

témavezető: Osztrólczyk Sarolta

a disszertáció címe: *Rövidvers, önarckép-vers, rajzvers: Szó-és-kép viszonyok a későmodernség és a közelmúlt magyar lírájában*

védés éve: 2024

jelenlegi munkahely: Pannon Egyetem, Humántudományi Kar, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, adjunktus

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 60
Abe Kóbó 105
Abody Béla 107
Ady Endre 108, 115, 222
Akutagava Rjúnoszuke 105, 113
Alcuin 45
Almási Miklós 107, 113
Alpár Ignác 199, 201, 203, 212
Amman, Elfriede 118
A. Molnár Ferenc 50
Anda Gyula 222
Anderson, Benedict 30
Angyalosi Gergely 134
Anonymus 114
Ansermet, Ernest 302
Apáczai Csere János 111
Apponyi Albert 81, 82
Aquinoi Szent Tamás 45
Aranka György 65
Aranyi Gábor 287
Arcübasev, Mihail Petrovics 105
Arendt, Hannah 215
Argens, Jean-Baptiste de Boyer, d' 80
Argyris, Chris 111
Árkovits Amaryl 138
Armuth Miklós 212
Árokszállási Zoltán 215
Assmann, Aleida 172, 175, 176, 228, 234
Assmann, Jan 227, 233, 251, 281
Auden, Wystan Hugh 109
Axente Sever, Ioan 193, 194, 196
- Babel, Iszaak 105
Babits Mihály 81
Babka, Anna 275
Bacsó Béla 162
Bajomi Lázár Endre 114
Bakos Ferenc 237
- Bakos János 210
Balajthy Ágnes 133
Balassa Iván 291
Balassi Bálint 50
Balázs Béla 297
Bálint Sándor 289
Balla Péter 288
Ballabás Dániel 180
Ballagi Ernő 109
Bank, Barbara 223
Bánki M. Csaba 105
Bánlaky József 257
Bányay Geyza 106, 107, 113, 114
Baraković, Juraj 63
Baranyi Angéla 108
Barcza József 47
Bárdi Nándor 180, 249
Baross Gábor 181, 182, 183, 184, 205, 206
Bart István 106, 107, 113
Bartók Béla 243, 287, 288, 291, 292, 293, 296, 297, 301, 302, 304, 310, 311, 312, 313
Bartos Tibor 106, 111
Bartucz Lajos 288
Batizi András 46, 50
Batta András 240
Batthányi Vince 61, 69
Batthyány Boldizsár 72
Batthyány Fülöp 78
Batthyány Gusztáv 72
Batthyány I. Ádám 77
Batthyány II. Ádám 71, 72
Batthyány Jenő 78, 79
Batthyány József 78, 79
Batthyány Károly József 78, 79
Batthyány Lajos Ernő 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80

- Batthyány Tivadar 78
 Batušić, Nikola 61
 Bauer Gyula 205, 206, 211
 Baumgarten Sándor 212
 Baumgartner, Gerhard 272, 281
 Becze Szabolcs 233
 Bedő István 113
 Bél Mátyás 21, 77
 Bellegarde, Jean-Baptiste Morvan de 75
 Beloianisz, Nikosz 220, 303
 Benda Kálmán 109
 Benedek Elek 191, 192, 193, 194,
 Bentwich, Norman 296
 Berczelly Magda 244, 245
 Berczik Gyula 200
 Beregszászi Balázs 218, 219, 220, 221,
 222, 223, 224
 Berényi Gábor 215
 Berlász Melinda 287, 288, 294, 295, 301,
 302, 303, 304, 306
 Bertók Mihály 289
 Bertolucci, Bernardo 113
 Bethlen István 193
 Bhabha, Homi K. 274, 275, 276, 284
 Bihari János 237–247
 Biró Annamária 96
 Biro, Doina 78
 B. Kádár Zsuzsanna 212
 Blaskó Mária Etelka 109
 Bobinac, Marijan 61
 Bock Michael 50
 Bocskay Péter 109
 Bódi Katalin 133
 Bodó Sándor 287
 Bodrogligeti András 108
 Boileau-Despréaux, Nicolas 75
 Boka László 96
 Bókay János 105
 Bokor József 278
 Bólya Péter 104, 113
 Bonaparte, Napóleon 62, 113, 129
 Bónis Ferenc 302
 Bónis György 109
 Borbándi Gyula 299, 300
 Borbás Mária 106, 107, 113, 114
 Borbély Szilárd 133
 Bornemisza Péter 45–57
 Borovszky Samu, dr. 205
 Bowen, Murray 138, 140
 Bozó Péter 240
 Bozsik József 105
 Bögre, Zsuzsanna 217
 Böröndi, Lajos 218
 Bösch, Irmgard 302
 Braham, Randolph L. 121, 221
 Brăiloiu, Constantin 296
 Branovacki Stefan (Branovácsky István)
 188
 Braudel, Fernand 280
 Braun, Róbert 215
 Brenz, Johannes 45
 Briasson, Antoine-Claude 75
 Brunner Attila 204
 Bucelin, Gabriel 74
 Buday Dezső 238, 239
 Buk, Mimi 296
 Bulgakov, Mihail 110, 111
 Bullinger, Heinrich 46
 Bundschuh, Heinz 273
 Bussy-Rabutin, Roger, de 80
 Buzási Enikő 72
 Calepinus, Ambrosius 76
 Canisius, Petrus 46
 Carroll, Lewis 111
 Castel de Saint-Pierre, Charles-Irénée 75
 Cholnoky László 105, 113
 Cicero, Marcus Tullius 74
 Cirill (Jeruzsálemi, Szent) 45
 Conlegner Károly 201
 Conquest, Robert 215
 Conrad, Joseph 136
 Consbruch, Caspar Florentin von 74
 Crupinschi, Corneliu 273
 Czigler Antal, idősebb 200
 Czigler Antal, ifjabb 200

- Czigler Győző 199–214
 Czigler Róza 200
 Czímer József 114
 Czóbel Béla 297
 Csáky Albin 205, 206
 Csalló Jenő 105
 Csalog Zsolt 113
 Csáth Géza 114
 Csehov, Anton Pavlovics 106
 Cserjés Katalin 93, 102
 Csicsai Ferenc 223
 Csóka J. Lajos 77
 Csontváry Kosztka Tivadar 297
 Csősz László 126
 Csulak Adrian Ladislaus 275
 Csulak Róza 271–284
 Csulak Viktor 275
- D'Annunzio, Gabriele 87
 Dánielisz Endre 204
 Darányi Ignác 206, 249
 De Duve, Thierry 157
 De Gasperi, Alcide 83, 84
 De Man, Paul 162
 Debenedetti, Giacomo 84
 Debreczeni Attila 66
 Deczki Sarolta 138, 166, 167
 Defoe, Daniel 114
 Demény János 301
 Dérczy Péter 104
 Derkovits Gyula 297
 Déry Tibor 96, 108
 Descartes, René 111
 Desfontaines, Pierre Francois Guyot 75
 Dévai Bíró Mátyás 49, 50
 Devecseriné Guthi Erzsébet 106
 Dickens, Charles 59
 Dincsér Oszkár 287–306
 Dincsér, Margrit (Küng, Margarethe)
 288, 291, 295
 Dobai Péter 114
 Dobos Ilona 251
 Dobozy Imre 114
- Dobriansky, (Dobriánszky) Adolf 184,
 185, 186
 Domanovszky György 293
 Domokos Judit 249
 Domokos Mátyás 104, 156
 Donát János 245
 Donáth Regina 77
 Dos Passos, John 111
 Dowas, Katharina 273, 275, 276, 277,
 278, 279, 280, 283
 Döbrentei Gábor 65
 Dörner Gyula 204
 Dragomán György 133, 134, 136
 Duchamp, Marcel 157
 Duda, Dean 59,
 Dundjerski Djordje (Dungyerszky György)
 188, 189, 190
 Dünne, Jörg 279, 280
 Dvořák Ede 199, 204, 207, 210
 Dylan, Thomas 106, 114
- Egressy Béni 238
 Eitelberger von Edelberg, Rudolf 66
 Elek István 107
 Eötvös József 193
 Eötvös Károly 114
 Eötvös Loránd 205
 Erberg, Matthias von 76
 Erős Ferenc 215
 Esterházy Péter 93, 103, 104, 133, 136
 Everson, Michael 19, 27, 28, 29
- Fábíán Gáspár 212
 Fadrusz János 206
 Faludi János 110
 Falus Róbert 107
 Falvy Mihály 110, 111
 Fehér György 111
 Fehérváry Jenő 106
 Fejérváry Géza 181
 Fejős Zoltán 288
 Fél Edit 300
 Félegyházi Tamás 47, 50

- Fellner Sándor 200
 Fenyő Miksa 140
 Ferdinánd (I., Habsburg) 46
 Ferenczy Béni 297
 Ferenczy Károly 244
 Fiechtner, Helmut A. 302
 Fischer Annie 297
 Fischer, Heinrich 298
 Fitzgerald, Francis Scott 106, 115
 Flemming, Heike 125, 126, 127
 Fodor András 109
 Fóthy János 241, 246
 Fraknói Vilmos 110, 115
 France, Anatole 106
 Franchi, Cinzia 87
 Frank, Anne 124
 Frankel Leó 224
 Franklin, Benjamin 106
 Frantsits, Julius 273, 274, 275
 Frantsits, Rosalia (szül. Antal) 273, 274
 Freund Vilmos 206
 Fülöp (II., Habsburg) 46
 Füredy Fábán 239
 Füst Milán 113, 114

 Gaál Károly 271, 274, 275, 276, 277, 282, 284
 Gadamer, Hans-Georg 163
 Galambos, Ferenc Iréneusz 282
 Galgóczy Ferenc 74
 Gáll István 100
 Gálszécsi István 50
 Géher István 106, 107, 112, 113
 Gera György 114,
 Gerbaz Giuliano, Corinna 87
 Gereben Ferenc 104
 Gergely Ágnes 109
 Gerle János 212
 Gerlőczy Márton 134
 Gerster Kálmán 200, 201, 209, 210
 Giuricin, Ezio 86
 Giuricin, Gianni 86
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 108, 111

 Goldschmidt Dénes 115
 Golescu, Dinicu 66
 Gombos Imre 106
 Gothár Péter 115
 Göncz Árpád 98, 106, 107, 112, 113
 Gönczy Monika 66
 Gracza György 106
 Granasztói Olga 78
 Gregor Lilla 139
 Greif, Gideon 130
 Grugger, Helmut 129, 130
 Guida, Francesco 87
 Gulácsy Lajos 297
 Gulyás Kristóf 216
 Gulyás Lajos 223, 224
 Gulyás Pál 287
 Gunda Béla 289, 291
 Gyáni Gábor 167, 173, 216, 217, 252, 307, 314
 Gyenes György 223
 Gyergyai Albert 108, 297
 Gyopár Ferenc 217, 219
 Győr Attila 210
 Györffy István 289
 Györffy Miklós 106, 107, 135, 141
 Györgyfy György 109
 Gyulai Pál 106
 Gyurcsík Iván 180

 Haaber Károly 204
 Haas György 110
 Habsburg, Lipót I. 71
 Habsburg, Mária Anna 79
 Hack Endre 204
 Hajnáczy Tamás 238
 Hajnóczy Béla 92
 Hajnóczy Béla Ödön László 92
 Hajnóczy József 92, 93
 Hajnóczy Péter 91–116
 Halász Sándor 191, 241, 242, 246
 Halbwachs, Maurice 233, 251
 Haller János 222
 Hámán Kató 220

- Hamsun, Knut 106
 Hangay Sándor 110
 Hani Kjøko 106
 Hansen, Theophil 200, 201, 210
 Haszán Bidzsári 108
 Hauszmann Alajos 201, 202, 204, 210
 Házi Endre 107
 Heaton, John M. 162
 Hedájat, Szádek 105
 Hegyi Anna 239
 Heinhold, Laura 292
 Heisenberg, Werner 110, 111, 113
 Heller Ágnes 216, 217
 Helmbold, Ludwig 49
 Heltai Gáspár 46
 Heltai János 46, 47, 48, 49, 52
 Heltai Jenő 140, 297
 Hérakleitosz, Epheszosi 156–161
 Herlin, Ulrich 49
 Hernádi Miklós 109
 Heuffel Adolf 210
 Heyman Éva 123, 124, 126, 131
 Hlinka, Andrej 182
 Hobsbawm, Eric J.
 Hodža, Milan 183, 184, 185, 188
 Hoffmann, E. T. A. 113, 115
 Hollub, Dita 293
 Honti Rezső 108
 Hoppál Mihály 161
 Horthy Miklós 193, 218, 225, 289, 309, 310
 Hosius, Stanislaw 46
 Hoványi Márton 93
 Hubay Miklós 297
 Hunkár Géza 239
 Hunyadi János 205
 Hunyadi Mátyás 64
 Huszár Dávid 46, 47
 Huszár Gál 46, 47
 Hymes, Dell 252, 261
 Imre Katalin 110, 114
 Ionesco, Eugène 114
 Ivaki Hadzsimu 110
 Ivaki Tosiko 110
 Jakab Dezső 208, 212,
 Jakovlev, Nyikolaj Nyikolajevics 110
 Jámbor Lajos 210
 Jancsó Ágnes 208
 Jankélévitch, Vladimir 162
 Jankovics Marcell 161
 Járdányi Pál 289, 300, 311
 Jarry, Alfred 106
 Jékely Zoltán 106, 109
 Jeremiás Éva 108
 Jókai Mór 181, 191, 192, 193, 194
 Jósika Sámuel 194
 József Attila 222
 Judä, Leo 46
 Juhász Dezső 32
 Juhász Ferenc 100
 Juhász Gyula 82, 83
 Juriga, Ferdinand (Nándor) 183, 184
 Kada Júlia 106, 113
 Kádár János 127, 223, 233, 314
 Kádár Krisztina 110
 Kafka, Franz 111
 Kahn, Albert E. 107
 Kallina Mór 200
 Kallós Ede 210
 Kálmán Endre 107
 Kalmár Miklós 212
 Kálnoky László 109
 Kálvin János 46, 47
 Kann Gyula 209, 210
 Karátson Gábor 106
 Kardos László 106
 Karig Sára 106
 Karinthy Frigyes 97
 Karnarutić, Brne 63
 Kassák Lajos 297
 Kászonyi Ágota 106, 113
 Kasztner Rezső 296
 Katona Tamás 106, 113

- Kauser József 200
 Kautsky, Karl 110
 Kavabata Jaszunari 106
 Kazanlár Emil 108
 Kazinczy Ferenc 59, 60, 62
 Kelemen Zoltán 97
 Kelemen, Ladislaus 273, 282
 Kemény Zsigmond 192
 Kenyeres Ágnes 92, 211
 Kepe Kocon Lili 278
 Képes Anna 107
 Képes Géza 109
 Keresztes Csaba 297
 Keresztesi József 135
 Kéri Sámuel 77
 Kertész Imre 111, 121, 122, 125, 126,
 127, 128, 131
 Kertész K. Róbert 205
 Kesey, Ken 111
 Keszeg Vilmos 249, 250, 251, 252, 261,
 267, 268, 274, 276, 278, 281, 283
 Keszei András 217
 Kézai Simon 17
 K. Horváth Zsolt 146, 181, 216, 217,
 228, 233
 Kierkegaard, Søren 162
 Kimlei, Péter 221, 223
 Kinsky Terézia 76
 Kis Anna 107
 Kis Pál 291
 Kisantal Tamás 119, 122, 126, 137
 Kiss István 200, 207
 Kiss-Vámosi József 110
 Klebelsberg Kuno 193
 Klee, Paul 106
 Kleist, Heinrich von 106, 111
 Klimm Mihály 202
 Kloss Andor 281
 Kodály Zoltán 287, 288, 289, 294,
 297, 301, 302, 303, 310, 311,
 312, 313, 314
 Kodolányi János, ifj. 287
 Kollar, Martin (Kollár Márton) 183,
 184, 185
 Kolláth Anna 278
 Kollega Tarsoly István 287
 Koltay-Kastner Jenő 107
 Komor Marcell 208, 212
 Kondor Béla 106
 Kondor Lajos 107
 Kontra Miklós 32, 33
 Kopeczek György 204
 Korompay Klára 33
 Kossuth Lajos 180, 182, 188, 193, 209,
 210, 222, 314
 Kostić, Laza 187, 198, 190
 Kosztolányi Dezső 82, 96
 Kovács István 110,
 Kovács László (Keszi Kovács László) 289
 Kožičić-Benja, Šimun 63
 Kökényesi Zsolt 75, 76, 79
 Kölcsey Ferenc 62, 238
 Kőnig Gyula, dr. 202
 Krausz Éva 221
 Kristó Nagy István 110
 Krúdy Gyula 110, 114, 115
 Krüger, Brigitte 126
 Kubinyi Ferenc 238
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 59–70
 Kulinyi Ernő 240, 242, 243, 247
 Kunt Gergely 124
 Kusche, Lawrence David 107
 Küchelbecker, Johann Basilius 74
 Kühne Ede 218
 Kühne Lóránt 219
 Kühnert, Angela 129, 130
 Küllös Imola 251, 276, 277
 La Touche, Nicolas, de 75
 Lácay Magdolna 252
 Lajos, II., magyar király 67
 Lajta Béla 208
 Lajtai L. László 146, 181, 228
 Lajtha László 287, 288, 289, 294–296,
 301, 304, 306

- Lakatos Kálmán 109
 Lanstyák István 32, 33, 35, 40, 41
 László Balázs 107, 112, 113
 Latinovits Zoltán 114
 Le Cene, Michel Charles 75
 Lechner Ödön 200, 208–212, 214
 Legány Dezső 301, 302
 Lengyel Menyhért 97
 Lengyel Péter 133
 Liber Endre 239
 Lintvelt, Jaap 250
 Lipták Tamás 111
 Lissauer Zoltán 107
 Liszka József 283
 Litván György 82
 Liviu, Botezan > ld. Botezan, Liviu 191
 Lotaringiai Károly Sándor herceg 79
 Lotman, Jurij 279, 284
 Lotz Károly 210
 Lovas Sándor 249, 255
 Lovik Károly 97
 Lowry, Malcolm 105, 107, 112, 114
 Lőrinczi Zsuzsa 212
 Lucaciu, Vasile (Lukács László) 191–193
 Luczenbacher Pál, ifjabb 205
 Lukács György 193, 297
 Lukácsi Zoltán 223, 318
 Luther Márton 45, 46, 58
 Lutsch, Beatrice 292
 Lükő Gábor 288, 296

 Machiavelli, Niccolò 113
 Madas Edit 52
 Madieri, Marisa 86, 87
 Mády Zoltán 289
 Magris, Claudio 86
 Magyar Adorján 21
 Makai Imre 112
 Malamud, Bernard 107, 114, 115
 Malinovszki/Malinovszky/Malinovszkij,
 Rogyion Jakovlevics
 Málnai Béla 208
 Mance, Ivana 66, 68

 Manga János 288, 304, 305
 Maniu, Iuliu (Gyula) 193–196
 Márai Sándor 297
 Margócsy István 163
 Markó Miklós 238, 239
 Márkus Mihály 291
 Marosi Anita 182
 Matlekovits Sándor 208
 Mátray Gábor 238
 Mazzieri Sanković, Gianna 87
 Medveczky Frigyes 107
 Melhardt Gergő 139, 140
 Melius Juhász Péter 47, 50
 Melville, Herman 113
 Mengele, Josef 117, 119, 123, 130
 Menuhin, Yehudi 302
 Mészöly Gábor 307, 313, 314
 Mészöly Miklós 98, 104, 113
 Migazzi Vilmos 183–185
 Mihali, Teodor (Mihályi Tivadar) 195
 Mikes Lajos 108
 Mikó Imre 193, 195–197, 258
 Mikszáth Kálmán 148, 183–185, 192, 194
 Mikusi Balázs 238
 Milani, Nelida 86, 87
 Miletić, Svetozar 186–188, 190
 Mirkovszky Géza 200
 Mocsáry Lajos 185
 Modica, Bruno 293
 Módos Péter 100
 Moldova György 112
 Moldoványi György 110
 Molnár Dániel 202
 Molnár Dóra 202
 Molnár Imre 237
 Molnár Józsiás 191
 Molnár Mária 32
 Monok István 52, 75
 Monostory Klára 297
 Móra Ferenc 107
 Morbitzer Nándor 204, 212
 Mori, Anna Maria 86, 87
 Móricz Péter 74, 76

- Mouhy, Charles de Fieux, de 80
 Mouravieff, Boris 298
 Murányi Gábor 124
 Murber, Ibolya 271
 Musil, Robert 114
 Müller-Funk, Wolfgang 274, 276

 N. Szabó József 297
 Nádas Péter 133, 136
 Nagy András 161
 Nagy Barna 46
 Nagy Ferenc 299
 Nagy Géza 18
 Nagy István 250
 Nagy Károly (frank uralkodó, császár) 45
 Nagy Sándor 112
 Nagy Tamás 93
 Nagy Virgil 200
 Nagypál Béla 240, 241, 243–247
 Nedeczey János 182
 Nemes László 117, 123
 Nemes Nagy Ágnes 109
 Németh Gábor 136
 Németh Gyula 18
 Németh Marcell 97
 Némethy Endre 292, 294, 299
 Nepos, Cornelius 79
 Neřy Béla 199
 Nora, Pierre 146, 181, 228, 233, 234, 281
 Nováky Ágnes 212
 Nyerges Erika 237
 Nyíró József 114
 Nyiszli Miklós 117–120, 122–127,
 130–132

 O'Connor, Flannery 107, 112, 113
 O'Neill, Eugene 107, 113, 114
 Oecolampadius (Huschin), Johannes 46
 Offenbach, Jacques 241
 Okudzsava, Bulat 112
 Oláh Miklós 47
 Olevianus, Caspar 46
 Oplatka András 229

 Oravecz Imre 136
 Oravecz Gergely 147
 Orbán Balázs 195
 Orbán Ottó 109
 Ormós Zsigmond 191
 Oroszlán Zoltán 110, 115
 Ortega y Gasset, José 113, 114
 Ortiz de Villegas, Diogo 45
 Ortutay Gyula 109, 289
 Ortutay Gyula
 Orwell, George 96, 97, 112, 115
 Osvát Ernő 96
 Osztovits Levente 107, 108, 112, 113
 Ottfried, Weissenburgi 45

 Ö. Kovács József 216, 217

 Pákei Lajos 200
 Pál Judit 180
 Pálffy János 110
 Pálos Ödön 239, 242
 Palotai Boris 123, 130, 131
 Pamlényi Ervin 109
 Pap József 180
 Pap Mária 252
 Papp Gábor György 201
 Papp Gyula 223
 Pártos (Punczmann) Gyula 201
 Pascal, Blaise 112
 Pászka Imre 250
 Pauer Imre 107
 Pávai István 288
 Pavletić, Vlatko 61
 Pecz Samu 200, 202, 204
 Pederin, Ivan 68
 Perczel Ferenc 209
 Pertorini Rezső 112
 Pesti Gábor 49
 Pető Ida 289
 Petőfi Sándor 92, 250
 Petráss Sári 243, 244
 Petra-Szabó Gizella 106
 Petri György 98, 163

- Petronius, Arbiter 107
 Picot, Albert 296
 Piscator, Johann 49
 Planck, Max 112
 Plath, Sylvia 112
 Platón 88, 107, 110
 Pléh Csaba 252
 Podmaniczky Frigyes 207
 Pohlmann, Elfi 292
 Polit-Desančić, Mihail 187, 188
 Polónyi Dezső 107
 Pomey, François 76
 Pomogáts Béla 82
 Posselt, Gerald 275
 Pótó János 216
 Presser, Jacob 277
 Pringy, Jeanne-Michelle Hamonin, de 80
 Pucher József 210
 Pulszky Ágost 205, 287
 Pușcariu Ioan 192
 Puskel Péter 196

 Rab Zsuzsa 106
 Rácz Laci 239
 Rácz Zsigmond 239
 Radványi Géza 127
 Rajeczky Benjamin 301
 Rajsli Ilona 25
 Rákóczi Ferenc, II. 71, 238–241, 242, 243, 245, 246
 Rákosi Jenő 206
 Rákosi Mátyás 126
 Rákosi Viktor 114, 115
 Rákossy Anna 72
 Ramée, Pierre de la (Ramus) 24
 Ramous, Osvaldo 86, 87
 Rathkolb, Oliver 271, 272
 Ratiu, Ioan 191–193
 Rauscher János 210
 Rauscher Lajos 202, 210
 Redlich, P. Virgil OSB 72
 Régnier-Desmarais, François-Séraphin 75

 Reich Károly 107
 Reichert Gábor 96
 Reil, Juliane 127
 Relle Pál 204
 Reményi József Tamás 93
 Remsei Flóra 107
 Réthy Mór 204
 Révay József 107
 Révy Dezső 223
 Réz Ádám 106, 107, 113–115
 Richardson, Brian 135, 136, 142
 Rigó Jancsi 239
 Ritoók Emma 106
 Rohonczy Gedeon 187
 Rohrer, Ernst Friedrich 300
 Roman, Alexandru 193, 194
 Roman, Miron 191
 Róna-Tas András 18
 Rónay György 114
 Ropers, Roland R. 118
 Rosenmüller, Karl Franz 76
 Rózsavölgyi Edit 16
 Rózsavölgyi Márk 238
 Russu-Șirianu, Ioan 193
 Rusznyák István 297

 Saba, Umberto 84, 85, 89
 Šafařík, Pavel Josef 68
 Ságvári Endre 220
 Saint-Simon, Claude Henri de 113
 Salacz Gyula 196, 197
 Sándor Klára 18, 20, 26, 28, 32
 Sándy Gyula 204
 Santarcangeli, Paolo 86–89
 Sárközy Péter 87, 88
 Sárosi Bálint 237, 242, 245
 Savoyai Jenő 72
 Saxlehner András 203, 205, 214
 Sayers, Michael 107
 Scheck, Manfred 292
 Schmal Alexandra 291
 Scholl, Nikolaus 238
 Schürch, Oskar 292, 295

- Sebestyén Géza 243
 Sebő Ferenc 289
 Sebők László 187
 Sebők Zsigmond 115
 Seneca, Lucius Annaeus minor 77, 112
 Serban, Nicolae (Serbán Miklós) 191, 192
 Seres Iván 215
 Shahid, Fatima 273
 Shakespeare, William 108
 Siderius János 47
 Siklós Albert 289
 Silberschein, Abraham (Adolf Henryk) 296
 Silberschein, Fanny 296–298
 Sille István 108
 Simon Róbert 108
 Singrenius, Johannes 49
 Sinkovics Balázs 32
 Sisa József 208, 212
 Smith, Anthony D. 60–62
 Snačić, Petar, horvát király 68
 Sofsky, Wolfgang 129–130
 Solymosi Tari Emőke 294, 295
 Somogyi Attila 272
 Somogyi István László 109
 Spinoza, Benedictus 112
 Standeisky Éva 120, 121, 127
 Stefkó József 223
 Stein, Claudius 128
 Steiner-Moosmüller Alojzia 203
 Steinitzer Ödön 201
 Stendhal, Marie-Henri Beyle 59
 Steurer, József 223
 Stillmark, Hans-Christian 126
 Stratimirović, Đorđe 188
 Strattmann, Anton Franz
 Strattmann, Cornelius Ambros
 Strattmann, Eleonóra 71–75, 78–80
 Strattmann, Theodor Athlet
 Heinrich von 71
 Strindberg Ágost 108
 Strobl Alajos 205, 209, 210
 Sturm Albert 191
 Sükösd Mihály 106, 114, 115
 Sümegi Éva 291
 Sümegi György 296
 Sümegi Imre 303
 Sváb Gyula 205
 Swift, Jonathan 112
 Sylvester János 49, 271
 Sz. Farkas Márta 287
 Sz. Holti Mária 106
 Szabó Dezső 82
 Szabó Ervin 115
 Szabó Lőrinc 109
 Szabó Pál 115
 Szabó Róbert 223
 Szabó T. Attila 110
 Szabolcsi Bence 302
 Szabómihály Gizella 32
 Szálas Ferenc 121
 Szántó Piroska 108
 Szapolyai János 67, 69
 Szárászi Ferenc 47
 Szávai Nándor 108
 Széchenyi István 112, 196, 199, 210, 212
 Székely András 107
 Székely Erzsébet 107
 Székely György 240
 Székely László 204
 Szekeres Adél 249
 Szelestei N. László 77
 Széll Kálmán 206
 Szelp Szabolcs André 19, 27–29
 Szemadám György 161
 Szenci Molnár Albert 76
 Szendrei János 200
 Szentiványi Gyula 200
 Szentkuthy Miklós 104
 Szépe György 252
 Szerdahelyi Zoltán 104, 105
 Szikszai Hellopoeus Bálint 50
 Szilágyi Dezső 188
 Szilágyi Sámuel 77
 Szilágyi Zsófia 96

- Szinyei Merse Pál 208
 Szinnyei József 190
 Szirák Péter 133
 Szita Szabolcs 296
 Szkalnitzky Antal 201
 Szkárosi Endre 102, 105
 Szoták Szilvia 281
 Szöllősy Klára 106, 110, 111
 Szvorák Emese 185
- Takács Ferenc 106, 113
 Takács Katalin 212
 Takáts József 92
 Talleyrand-Périgord,
 Charles-Maurice de 113
 Tamási Áron 297
 Tandori Dezső 10, 106, 112, 113,
 155–157, 159, 163
 Tapodi Zsuzsa 65, 66
 Tari Lujza 287
 Tátrai Szilárd 162
 Telegdi Miklós 47
 Telegdi Zsigmond 107
 Teleki Domokos 61, 69
 Teleki László 65
 Telkes Pál 108
 Terényi Ede 301
 Terestyéni Tamás 252
 Deutsch Georg Daniel 192
 Thaly Kálmán 184
 Thompson, Carl 59
 Thullner István 223
 Thürk, Harry 110, 114
 Tilkovszky Loránt 108
 Timaffy Endre, id. 221
 Tisza István 187, 188
 Tisza Kálmán 193
 Tolcsvai Nagy Gábor 31
 Toll Árpád 239
 Tomislav, horvát király 68
 Tomizza, Fulvio 86
 Tompa Andrea 133, 166
 Topp, Sascha 122
- Tóth Árpád 108
 Tóth F. Péter 92, 93
 Tóth Gergely 77
 Tóth István György 52
 Tóth Mária Orsolya 250
 Tóth Zsombor 52
 Tschäppät, zürichi rendőrfőnök 299, 301
 Tuba László 221, 223
 Turgonyi Zoltán 87
 Twain, Mark 59
- Udvardy Frigyes 196
 Unger Ernő 289
 Urai Dezső 240–243, 245–247
 Ursinus, Zacharias 46
- Vadas Ferenc 212
 Vági József 223
 Vágó József 208
 Vágó László 208
 Vaida Voevod Alexandru 193
 Vajda György Mihály 114, 115
 Vajda Miklós 106, 113, 265
 Vajk Ádám 223
 Valiani, Leo 87, 88
 Valkay Sarolta 106
 Van Dole, Antoine 75
 Várallyay Réka 208
 Varga Katalin 107, 108, 114, 115
 Vargha László 298
 Vargyas Lajos 251, 289, 304
 Várkonyi Endréné 110, 114
 Várkonyi Nándor 112
 Vas István 106–109, 113, 297
 Vas József 212
 Vásárhelyi Zoltán 310, 312
 Végh Antal 112
 Végh Sándor 297
 Veress Sándor 299, 301, 302
 Veress, Claudio 301
 Vieweg, Klaus 162
 Viga Gyula 287, 297
 Vikár Béla 288

- Villon, François 108, 114
 Virág Teréz 221
 Viragh, Christina 122, 125
 Viski Károly 289
 Vitray Tamás 112
 Vízzy László 212
 Voigt, Vilmos 277
 Volly István 237, 288
 Voys, Guillaume de 75
 Vörösmarty Mihály 108

 Wágner Géza, dr. 210
 Waldstein Borbála 76
 Wańkiewicz, Melchior 110
 Weidmann-Graf, C. 293, 301
 Weiss Manfréd 137
 Wellmann Imre 77
 Weöres Sándor 109
 Wesley János 216
 Wessely László 105
 Wetstein, Gerard 75
 Wetstein, Rudolf 75
 White, Hayden 119, 143
 Wiebenson, Dora 212
 Wilde, Oscar 108
 Wilson, Woodrow 81
 Wittgenstein, Ludwig 118, 156, 162

 Wlassics Gyula 206, 208, 210, 211, 214
 Woolf, Virginia 108

 Ybl Miklós 201
 Yolland, Arthur B. 108

 Zala György 209
 Zathureczky Ede 297
 Zaugg, Otto 298
 Závada Pál 133–142
 Zboray Miklós 210
 Zelovich Kornél 212
 Zilahy Irén 244
 Zimándy Tivadar Ignác 110
 Zimmermann, Heidy 301
 Zoltán Gábor 133
 Zoranić, Petar 63
 Zrínyi Miklós 83
 Zvonimir, Dmitar, horvát király 65
 Zsámbéky Mónika 72
 Zsámboki Mária 112
 Zseny József 238, 239
 Zsíros Péter 289
 Zsoldos Vera 114, 115
 Zsolt Ágnes 123–124
 Zsolt Béla 124
 Zsolt Jakab Albert 278

Kiadja a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
Postacím: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. B.8.41.
Web: <https://hungarologia.net/>
Email: nmtt@iif.hu
Borítóterv, tördelőszerkesztés: Karácsony Fanni
Nyomás és kötés: Alföldi Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Pataki Lajos vezérigazgató

A kötet az *Emlékezet és felejtés a magyar kultúrában: Tér-közök, idő-közök* címmel Sopronban és Kismartonban (Eisenstadt), 2022. augusztus 31. és szeptember 3. között rendezett nemzetközi magyarságtudományi doktoranduszkonferencia huszonegy előadásának tanulmányváltozatát közli. A találkozó felhívása abból az alapvető felismerésből indult ki, hogy a közép-európai térség történelmi tudatát nem lezárt korszakok, hanem elnyújtott átmenetek, egymásra rakódó történelmi traumák és párhuzamos emlékezeti mintázatok alakítják. A történelmi Magyarország felbomlása, a 20. század politikai

fordulópontjai, valamint a társadalmi és kulturális törésvonalak olyan emlékezeti közeget teremtek, amelyben a múlt feldolgozása és a felejtés folyamatai egyaránt meghatározók. Az emlékezet így nem csupán történeti vagy lélektani kategória, hanem a kulturális önértelmezés egyik alapvető szervező elve, amely a nyelvi, irodalmi, művészeti és társadalmi jelenségek vizsgálatában egyaránt lényeges szerepet játszik. A szerzők eltérő módszertani megközelítései és vizsgálati tárgyai ellenére a tanulmányok ennek megfelelően nem elszigetelt részterületeket mutatnak be, hanem egymással párbeszédet folytató kutatási eredményeket a magyarságtudomány különböző diszciplínáinak (nyelv- és irodalomtudomány, történettudomány, néprajztudomány, zenetudomány) sajátos látószögéből.

